

A SZENVEDÉS HATÁRÁLLAPOTAI

EGY KRITIKAI
HÁLÓZATELMÉLET
VÁZLATA

SIK DOMONKOS

A szenvedés határállapotai

Sik Domonkos

A szenvedés határállapotai

Egy kritikai hálózatelmélet vázlata

Budapest, 2018

A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatán elnyert forrás felhasználásával jelent meg.

© Sik Domonkos, 2018

ISBN 978-963-284-957-7

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja

Projektvezető: Sándor Júlia

Kiadói szerkesztő: Brunner Ákos

Tördelés: Manzana Bt.

Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó

Nyomdai munkák: Pátria Nyomda Zrt.

Tartalomjegyzék

Bevezetés: társadalmi szenvedés és társadalomkritika	7
A társadalomelméletek hálózati modellje.	19
A cselekvéskoordináció kritikai elméletei	20
A hálózatelmélet mint metaelmélet.	26
A társadalmi hálózatok típusai	31
A pszichopatológiák hálózati modelljei	37
Generalizált szorongás	41
Esettanulmány: generalizált szorongás	47
Fóbiák, pánik- és stressz-zavarok.	49
Esettanulmány: agorafóbia pánikbetegséggel	56
Kényszerbetegségek.	58
Esettanulmány: kényszerbetegség.	66
Hangulatzavarok	68
Esettanulmány: unipoláris depresszió.	75
Szerfüggőség.	78
Esettanulmány: alkoholfüggőség	85
Szomatikus tünetekhez kapcsolódó zavarok	87
Esettanulmány: szomatizációs zavar	94
Skizofrénia	97
Esettanulmány: skizotip személyiségzavar	106
Disszociatív zavarok	112
Esettanulmány: disszociatív identitászavar	119
A pszichoterápiák hálózati modelljei	123
A pszichoanalitikus terápiák hálózati modelljei.	124
A kognitív terápiák hálózati modelljei.	133
A közösségi szemléletű terápiák hálózati modelljei	142
A viselkedésterápiák hálózati modelljei	152
A kliensközpontú terápiák hálózati modelljei	162

Pszichopatológia és társadalmi patológia – empirikus elemzések	173
József: intimitáskeresés és alkoholfüggőség	178
Ágnes: félrekezelte traumák csapdájában	198
A depressziót stabilizáló hálózati torzulások összefüggései: egy európai kvantitatív kutatás tanulságai	221
Záró megjegyzések	239
Irodalomjegyzék	243

Bevezetés: társadalmi szenvedés és társadalomkritika

A tág értelemben vett kritikai elméletek normatív bázisának alapjául a társadalmi eredetű szenvedés különböző formái szolgálnak. A teljesség igénye nélkül ilyennek tekinthető az elidegenedés (Marx), az értelemvesztés (Weber), az anómia (Durkheim), az egyenlőtlenség tapasztalata (Bourdieu), az ontológiai biztonság hiánya és az identitáskonstrukció nehézségei (Giddens), a hatalmi szó által torzított kommunikáció (Habermas), az információs társadalom nivelláló hatása (Lash) vagy az elismerés különböző formáinak hiánya (Honneth). A társas viszonyokra visszavezethető szenvedés kitüntetett szerepe abból fakad, hogy hidat képez a társadalmi patológiák fenomenológiai és strukturális szintje között: nem más, mint az egyéni cselekvő által megélt társadalmi zavar, más szóval a társas viszonyok torzulásainak személyes ára.¹ Ebben az értelemben azokra a problémákra utal, melyek nem csupán a megfigyelő számára mutatkoznak meg igazságtalanságként, önkényként vagy elnyomásként, hanem egyúttal az egyén számára is megtapasztalhatóak egy nehéz vagy elviselhetetlen élet formájában. A szenvedésből kiinduló kritika ilyenformán fenomenológiailag motivált kritika: nem elégszik meg a strukturális viszonyok absztrakt bírálatával, hanem azon torzulásokra fókuszál, melyeket maguk a cselekvők is átélnek.

Annak ellenére, hogy a szenvedés kiemelten fontos a társadalomkritika számára, maga a fogalom sokáig mégsem vált a vizsgálódások önálló tárgyává. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a szenvedés mibenlétének és hatásainak jellemzése sok szempontból kivezet a társadalomtudományok szűkebb területéről. A szenvedés mindenekelőtt a testi és érzelmi tartományra utal, amennyiben a fizikai fájdalom és a lelki megpróbáltatások egyaránt szerves részét képezik. Másfelől olyan privát tapasztalatnak tekinthető, melynek nyelvi kifejezhetősége korlátozott, így különösen nehezen tárható fel. A szenvedésnek továbbá mindig van egy általános, az emberi egzisztenciából fakadó dimenziója, mely kérdéses viszonyban áll a társadalmi torzulásokból fakadó

¹ A kései Adorno szavaival: „A szükséglet, hogy hangot adjunk a szenvedésnek, ez minden igazság előfeltétele. A szenvedés ugyanis nem más, mint maga az objektivitás, abban a formában, ahogy a szubjektumra terhelődik.” (ADORNO 1973: 17–18).

dimenziókkal.² E sajátosságokból adódóan a szenvedés közvetlen elemzéséhez a szociológiánál sokszor könnyebben találnak utat a fájdalomra fókuszáló medikális diskurzusok, a kifejezhetőség határait feszegető művészeti alkotások és az univerzális jelleget hangsúlyozó filozófiai megközelítések (WILKINSON 2005: 21–30).

A klasszikus szociológia horizontján ezzel összefüggésben a szenvedés látens kérdésként volt jelen,³ ami a társadalomkritikai gondolkodás 20. századi története során fokozatosan alakult át. A totalitárius rendszerek, a holokauszt és a világháborúk tapasztalatai bebizonyították, hogy a modernitásban lezajló civilizációs és technikai fejlődés ellenére az ember által okozott társadalmi szenvedés minden korábbinál szélsőségesebb formái bukkanhatnak fel (ARENDT 1992). E traumatikus eseményekkel összefüggő szenvedések mellett fokozatosan jelentek meg azok a kritikai törekvések, melyek a dehumanizálás hétköznapi tapasztalatait állították fókuszba. Ezek közös sajátossága, hogy azokat a helyzeteket írják le, melyekben az egyén „feleslegessé” válik, és kívül kerül nem csupán a csere- és redistribúciós folyamatok körén, hanem egyúttal a méltósággal rendelkező ember kategóriáján is. Egyebek mellett a munkanélküli, a munkavégzésben tartóan akadályozott, a feketén dolgozó, az illegális bevándorló vagy a hajléktalan egyaránt olyan társadalmi pozíciókat fejeznek ki, melyekben a méltóság elemi feltételei nem biztosítottak, és ebben az értelemben a társadalmi szenvedés kevésbé látványos, ám annál pusztítóbb formái jelennek meg (BOURDIEU et al. 1999; DAS et al. 1997).⁴ A társadalmi szenvedés rendkívüli és rendszerszerű formái ilyenformán együttesen váltak a késő modernitás kritikai elméletei számára kitüntetett jelentőségűvé.

Noha a kritikai elméletek különböznek a tekintetben, hogy az integrációs zavarokból fakadó szenvedéseknek a fenomenológiai jellemzését mennyire tekintik központi feladatuk-

2 Ahogy Lévinas bemutatja, a szenvedés fenomenológiai értelemben soha nem válik teljességgel értelmezhetővé, és ebből fakad univerzális egzisztenciális jellege. Noha a szenvedés önmaga feloldására készlet, és ennyiben értelmezéseket szül, de ezek soha nem lehetnek teljességgel megnyugtatóak. A szenvedés tapasztalatában ugyanis mindig van egy elementáris „rossz” (az, hogy aktuálisan elviselhetetlen a lét), ami szétfeszíti az értelemadás kereteit (amennyiben potenciálisan bármikor elviselhetetlenné válhat a lét). Ez a folyamatosan értelmezésre készítő irritáció az, ami az értelemképzés egzisztenciális dinamikáját fenntartja, folyton szembesítve az emberi lét határait és értelmére vonatkozó kérdésekkel (LÉVINAS 1988).

3 Marx a kapitalista társadalom – elsősorban testi nyomorúság, nélkülözés és kiszolgáltatottság formáját öltő – következményeként utal rá, ugyanakkor forradalmi potenciált is tulajdonít neki. Weber a szenvedést az értelemproblematika szintjén veti fel, ami a modernitást megelőzően vallási teodiceák kialakítására (vagyis a világban való rossz magyarázatára), a modernitásban pedig a rossz kontrollálását lehetővé tevő instrumentális racionalizálódásra ösztönöz. Durkheim a szenvedést a szolidaritás hiányával kapcsolja össze, azt egyfajta dezintegráltságból fakadó érzelmi teherként ragadja meg, ami ugyanakkor az empátia újfajta, individualizált formáját teszi lehetővé (WILKINSON 2005: 76–77).

4 Ahogy az empirikus kutatások bemutatják, a depriváltak szenvedése sohasem csak materiális, igazán pusztítóvá a megvetéstől és a méltóság felszámolásától válik: a rendszerszerű szenvedésnek kitéttek ugyanúgy a társak közönyét emelik ki, mint a rendkívüli megpróbáltatások átélői, minthogy ettől válik a feleslegesség érzése meghatározóvá (WILKINSON 2005: 93–95).

nak,⁵ a társadalomkritika végső igazolási alapjaként mégis mindannyian fontosnak tartják legalább az utalást a társadalmi zavarok és azok megélése közti kapcsolatra. Az igény, hogy a szenvedéstapasztalatok bemutatásával mélyítsük el a társadalomkritikát, elsősorban annak politikai következményei felől érthető meg. A torzult integrációs viszonyok átalakítása csakis kollektív cselekvés keretében történhet. Ennek előfeltétele az egyenlőtlenség, önkény és igazságtalanság absztrakt összefüggései mellett azoknak az egyéni élet szintjén megjelenő következményeknek a feltárása és nyilvánosság előtti bemutatása, melyek kézzelfoghatóvá teszik az integrációs zavarok árát. A társadalmi szenvedések bemutatását ebben az értelemben elsősorban az elmélet és praxis közötti kapcsolat létrehozása motiválja (RENAULT 2010).⁶ Előbbi nélkül a társadalomkritika orientációvesztetté, utóbbi nélkül pedig súlytalanná válik.

Miközben a kritikai elméletek – hallgatólagosan vagy nyíltan – a társadalmi eredetű szenvedések különböző formáira hivatkoznak, magukat a szenvedéseket korántsem önmagukban szemlélik. Ehelyett egy-egy explicit vagy hallgatólagos társadalmi integrációs vagy filozófiai antropológiai modellre támaszkodnak: a termelési eszközökhöz való viszonya révén meghatározott (Marx), az instrumentális racionalitás által vezérelt (Weber), a mechanikus és organikus szolidaritás révén integrált (Durkheim), az elleplezett egyenlőtlenségek által formált habitus szerint cselekvő (Bourdieu), a tudattalan motivációk és reflexivitás által meghatározott (Giddens), a kommunikatíván és rendszerszerűen integrált (Habermas), az esztétikai reflexivitás és az információs hálózat között bolyongó (Lash), illetve az elismerés különböző formáiért küzdő (Honneth) ember képéből indulnak ki. A társadalmi eredetű szenvedésekhez ilyenformán származtatott fogalomként férnek hozzá: a különböző társadalmi integrációs vagy antropológiai sajátosságokból következő igények torzulásaként vagy ellehetetlenüléseként értelmezve őket.

Ezen – a legjelentősebb kritikai elméleteket egyaránt jellemző – elméletstratégiával kapcsolatban ugyanakkor megfogalmazható egy alapvető bírálat. Minthogy a végső normatív bázisként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – fogalmi konstrukcióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak a látóterén kívül. Abból fakadóan, hogy a lehetséges szenvedéseknek csupán egy leszűkített körével dolgoznak, a fenti elméletek kritikai potenciálja egyfelől korlátozott marad:

- 5 Az egyik végpont talán Honneth lehetne, aki kitüntetett figyelmet fordít az elismerés megvonásának tapasztalati szintjére (önbizalom, önbecsülés és méltóság sérülése), a másik talán Habermas, aki megelégszik azzal, hogy jelzi a szenvedésnek a kommunikáció torzulásából fakadó lehetőségét (általánosságban a pszichopatológiákra utal, mint az életvilág torzult újratermelésének egy következményére).
- 6 A szenvedés sajátos normatív ereje abból fakad, hogy olyan negatív határállapotra utal, amelyet nem egyszerűen nem lehet, hanem nem is kell megmagyarázni. Ahogy Lévinas bemutatja, a szenvedővel való találkozás feleletkényszer elé állítja a szemlélőt: vagy hagyja, hogy a másik fájdalma tudatosuljon, és ez esetben felelősséget vállal iránta, vagy nem hagyja, hogy arcként jelenjen meg a másik, és ezáltal a szenvedésében való osztozást is elkerüli (LÉVINAS 1988). A szenvedés percepciója ebben az értelemben morális implikációval bír, aminek a nyilvánosságban társadalompolitikai diskurzusokban van kitüntetett szerepe: el lehet ugyan fordítani róla a tekintetet, de ha az észlelés megtörténik, akkor elkerülhetetlen érzelmi kötelek következnek belőle.

azáltal, hogy a társadalmi eredetű szenvedés egyik vagy másik formáját állítják középpontba, egyúttal figyelmen kívül hagynak számtalan egyéb formát. Másfelől, így fennáll a veszélye annak is, hogy nem figyelnek fel a fókuszba állított szenvedéstípus szempontjából emancipatorikusnak tűnő jelenségek – a figyelmen kívül hagyott szenvedéstípusok perspektívájából – potenciálisan patológikus mivoltára.

A kritikai elméletek e fundamentális vakfoltját csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a szenvedésre történő reflexióhoz, és ebből következtetni a társadalmi integráció torzulásaira. A kérdés ezen a ponton az, hogy miként képzelhető el egy ilyen művelet. Joggal merül fel, hogy valamilyen módon a szociológia és az antropológia eszközeivel kell egy olyan listát megalkotni, amely számot vet a szenvedés empirikus formáival, okaival és következményeivel. Az egyik legnagyobb hatású ilyen jellegű kísérletnek Bourdieu és kollégáinak vállalkozása tekinthető, melyben a globálisan szerveződő kapitalizmus által okozott szenvedés legkülönbözőbb formáit mutatják be (BOURDIEU et al. 1999). Ugyanakkor belátható az is, hogy a szenvedések e kutatásban feltáruló listáját sajátos megismerésérdek hatja át, amennyiben megalkotói a szenvedésekhez demonstratív célból közelítenek: adott társadalomkritikai mondanó (például a globális kapitalizmus válságtünetei) nyilvánosságba történő becsatornázáshoz szükséges végső igazolási bázisaként mutatják be őket. Ráadásul ez korántsem kivételes korlát, hanem magából a társadalomkritikai perspektívából fakad: minthogy a társadalmi szenvedés nem általában érdekes számukra, hanem csupán azon formáiban, melyek a kritikai praxis során hasznosíthatók, így elkerülhetetlen, hogy e megközelítések az empirikus sokféleségnek csupán egy redukált készletéhez férjenek hozzá.

Ahhoz, hogy a szenvedés különböző formáit számba venni igyekvő társadalomkritika – politikai dimenzióból fakadó – esetlegességétől megszabaduljunk, a szenvedéstapasztalatok alternatív listájára van szükség. Egy olyan megismerői perspektívában feltáruló listára, amely ahelyett, hogy a nyilvánosságbeli demonstráció céljára igyekeznél felhasználni a szenvedést, közvetlenül vele lép interakcióra. Ilyen leírások a szenvedésről elsősorban azokban a tudományokban és praxisokban születnek, melyek célja annak enyhítése és megszüntetése. Ebben az értelemben ezek különleges szerepet tölthetnek be a társadalomelméleti és filozófiai antropológiai megalapozás alternatíváját kereső kritikai elméletek kidolgozásakor. A cselekvők számára problematikussá váló élethelyzetek legkülönbözőbb formáival kerülve kapcsolatba a lehetséges szenvedések olyan empirikus leírásait dolgozzák ki, amelyekben maga a szenvedő nyilvánul meg a legkülönbözőbb formákban, potenciálisan felülírva az előzetesen adott értelmezési kereteket. Amennyiben a szenvedések empirikus valóságából szeretnénk kiindulni a kritikai elméletek megalapozásakor, azokhoz a tapasztalatokhoz fordulhatunk, melyek egy ilyen értelemben vett terápiás megismerésérdeken alapulnak.⁷

⁷ Hasonló irányba tapogatózott a *Megismerés és érdek*ben Habermas is, a pszichoanalízisből próbálva kibontani a társadalomkritika lehetőségét (HABERMAS 2005). Ez a törekvés ugyanakkor korlátozott maradt, nemcsak azért, mert félbehagyta, de amiatt is, hogy csupán a terápia gyakorlatára fókuszált, figyelmen kívül hagyva magukat a terápiás úton születő ismereteket.

A terápiás tekintet számára a szenvedéstörténetek azon végpontjai hozzáférhetők, melyeket az jellemez, hogy az egyén képtelenné válik adott probléma önálló megoldására, és segítségre szorul. Azokban a válsághelyzetekben, amikor az egyén nem tudja problémáit maga kezelni, a szenvedés eltitkolhatatlanná válik a társak előtt, vagyis megszűnik szubjektív lenni, és belép az interszubjektivitás terébe. Ilyenkor a modern társadalmakban előbb-utóbb a segítség szakértői intézményei lépnek működésbe, saját tudományos diskurzusaikon alapuló technikákat alkalmazva. Ebben az értelemben a segítő terápiás tekintete olyan megismerői perspektívára utal, melyben a szenvedés megannyi típusa megmutatkozhat, kiteljesedett, nem múló formában. A szenvedés tapasztalatából kiinduló kritikai elméletek számára e terápiás diskurzusok kitüntetett jelentőséggel bírnak, amennyiben ezekben olyan leírások találhatók, melyek a szenvedés határállapotaival való foglalatosság során formálódnak. E diskurzusok nem csupán magának a szenvedés különböző mintázatainak azonosítására tesznek kísérletet, hanem egyúttal arra is, hogy visszakövetkeztessenek azokra az okokra, melyek a kialakulásukért és kiteljesedésükért felelősek.

A kritikai elméletek megalapozásakor természetesen a szenvedéseknek csupán egy korlátozott köre releváns. Ebbe azok tartoznak bele, amelyek valamilyen módon a társas viszonyokhoz köthetőek, vagyis ahhoz, hogy az egyén milyen strukturális pozíciót tölt be, milyen világértelmezésekhez fér hozzá, és milyen viszonyban van az őt körülvevő társakkal. A kérdés tehát ezen a ponton az, hogy a szenvedés lehetséges végpontjait empirikusan feltáró, terápiás pillantás eredményei közül melyek azok, amelyek egy kritikai elmélet számára hasznosíthatóak. Egyfajta orvosi tekintet perspektívájából az ember pusztán biológiai entitásként értelmezhető, melynek működését általános természettörvények határozzák meg. Ebben a megközelítésben az ember a – biológiai-kémiai-fizikai egységként felfogott – testére redukálódik, cselekvési és reflexiós képessége pedig irrelevánssá válik. Az ebből a perspektívából feltárolt szenvedések a kritikai elméletek szempontjából pusztán abban a korlátozott értelemben relevánsak, hogy a strukturális pozícióból magyarázhatók bizonyos rendellenességek kialakulásának és kezelhetőségének valószínűségei. E megközelítés mellett, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kritikájának kiemelt fontosságú terepére utal, a kritikai elmélet megalapozásának szempontjából kevésbé termékeny.

Ahhoz, hogy elméleti szinten releváns empirikus megfigyelésekhez jussunk, a terápiás tekintet azon specifikus formáira kell fókuszálnunk, amelyek az embert nem csupán biológiai entitásként kezelik, hanem önálló cselekvésre képes ágensként is. Ezek a cselekvési képességében megzavart egyénre irányuló, pszichiátriai és pszichológiai diskurzusok (röviden: pszicho-diskurzusok). A mentális betegségekre vagy pszichopatológiákra irányuló klinikai és tudományos kutatásokban olyan torzult fenomenológiai és viselkedésmintázatok kerülnek bemutatásra, melyek a cselekvési képesség megakadása mellett egyúttal szenvedéssel is járnak. A viselkedés zavarait leíró pszichiátriai és pszichológiai megfigyelések, abból fakadóan, hogy a biológiai szint mellett feltételeznek egy intencionálisan vagy diszpozicionálisan szerveződő autonóm cselekvési szintet, olyan kapcsolódási felületet kínálnak a kritikai társadalomelméletek számára, amely – szemben a szenvedés biológiai formáival – túlmutat a strukturális pozícióhoz köthető egyenlőtlenségek kritikáján. A szándékok és a nem tudatosuló beidegződések ugyanis biológiai aspektusuk mellett

a társadalmi térben is formálódnak. Minthogy a cselekvési képesség alakulására a biológiai tényezők mellett a társas viszonyok is hatást gyakorolnak, ezért az – intencionális vagy diszpozicionális – cselekvés zavarai is óhatatlanul összefüggésben állnak a társas viszonyok zavaraiával.⁸ Ha úgy tetszik, a fenomenológiai és viselkedésmintázatok tekinthetők a közös nevezőnek a pszicho- és a társadalomtudományos diskurzusok között: az előbbiek azok szélsőséges szenvedéssel járó formáit tárják fel, utóbbiak pedig azt a szocializációs pályát, melynek keretein belül formálódnak.

Ez a következtetés teremt lehetőséget arra, hogy a társadalomkritika megalapozásában hasznosítsuk a pszicho-diskurzusokat, a szenvedés utóbbi által feltárt empirikus formái alapján értelmezve újra az előbbi normatív bázisát. A mentális zavarok pszichiátriai és pszichológiai leírásai a szenvedés olyan végső stádiumait tárják fel, ahol a cselekvési képesség oly mértékben korlátozódik, hogy az egyéni és társas cselekvések ellehetetlenülnek. Ebben az értelemben a pszichopatológia azon formái, melyekkel a pszichiátriai és pszichológiai tekintet találkozik, a szenvedés olyan határállapotaira utalnak, amelyekben az egyén elveszti az uralmat cselekedetei felett, és képtelenné válik helyzete megváltoztatására. Minthogy a cselekvési képesség beszűkülése egy torzult társadalmi kontextust is feltételez, ezért – a biológiai tényezők mellett – minden pszichopatológia esetében rekonstruálható egy a zavar kialakulását és fenntartását valószínűsítő szocializációs pálya is. A pszicho-diskurzusok által azonosított mentális zavarok ebben az értelemben a részben társadalmi okokra visszavezethető szenvedés végső stádiumait fejezik ki, a társas viszonyok olyan konfigurációjának való tartós kitettséget, amelyben a világ értelmezésének és a szokásoknak egy az egyéni és társas cselekvésekben egyaránt fennakadást okozó mintázata alakul ki. Minthogy a pszichopatológiákkal küzdő egyén részben annak a társadalmi konstellációnak a következményeit hordja ki, amelyik nem teszi lehetővé, vagy ellehetetleníti az önálló cselekvést, így szenvedéstapasztalata ezen integrációs forma kritikája szempontjából is kulcsfontosságú.

A cselekvési képesség zavarainak e társadalmi dimenziója révén értelmezhetők újra a kritikai elmélet keretei között a pszichopatológiák terápiás megismerésérdekű leírásai. A viselkedési zavarok pszichiátriai és pszichológiai diagnózisai olyan ideáltípusoknak tekinthetők, melyek a cselekvési képesség beszűkülésének különböző határállapotait azonosítják. Amennyiben ezeket a kritikai elméletek perspektívájából újraértelmezzük, úgy lehetőség nyílik azoknak a szocializációs konfigurációknak az azonosítására, melyekben vagy nincs tere a cselekvési képesség felfüggesztését eredményező szenvedések kezelésé-

8 Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy a kortárs pszichológiában, pszichiátriában is egyre inkább teret nyer a biológiai, pszichodinamikus, kognitív-behaviorista és szociokulturális megközelítések párhuzamos alkalmazása (COMER 2010: 49–70). Egy ilyen összetett megközelítés legfontosabb sajátossága, hogy a különböző tényezők interakciójaként magyarázza a pszichopatológiák kialakulását. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi patológiák hiánya korántsem garancia a pszichopatológiáktól való mentességre, ez csupán egy komponens a többi mellett (melynek jelentőségét az abból fakadó morális tét adja, hogy a szenvedések társadalmilag kezelhető dimenziójára utal). Az alábbi vizsgálódások is ebbe a keretbe illeszthetők abban az értelemben, hogy nem a pszichopatológiák szociológiai redukciójára töreksenek, hanem sokkal inkább a társadalmi komponens alaposabb megértésére.

nek, vagy egyenesen azok állandósulása valószínűsíthető. A kritikai elméletek megalapozásához ennek megfelelően azokat az integrációs formákat kell rekonstruálni, melyek, ha nem is feltétlenül kiváltó okai a cselekvési képesség különböző zavarainak, de – ellensúlyozásukra képtelen interakciós közegeként – közvetve mégiscsak előfeltételei kiteljesedésüknek és stabilizálódásuknak. Minthogy az ilyen integrációs formáknak való tartós kitettség az önálló cselekvési képesség elvesztéséhez és tartós szenvedéshez vezet, így e formák egyúttal a szenvedés közvetlen tapasztalatában megalapozott kritikai elmélet normatív bázisát is körvonalazzák. A szenvedés végső stádiumát valószínűsítő integrációs formákból kiindulva a szenvedés kevésbé szélsőséges variánsainak társadalmi előfeltételeire is visszakövetkeztethetünk. Így ezen integrációs formák azonosítása révén nem csupán a szenvedés pszichopatológiákban kifejeződő határállapotai, hanem egyúttal – a hétköznapi életet nem ellehetetlenítő, csupán megnehezítő – kevésbé látványos variánsai is bevonhatók a kritikai elmélet látóterébe.

A társadalomtudományok történetében a pszichiátriai és pszichológiai tudáshoz való viszony – nem függetlenül attól, hogy a szociológiának részben ezekkel szemben kellett megalapoznia magát – a kezdetek óta elsősorban konfrontatív volt. Ahogy azt a leginkább kézzelfoghatóan talán Goffman (1974) és Foucault (2004) nagy hatású elemzései mutatják, a pszichiátriai és pszichológiai tudásra és az azon alapuló gyakorlatokra a kritikai elméletek elsősorban mint valami gyanúsra, leleplezendőre vagy éppen társadalomtudományosan megalapozandóra tekintettek. Következtetésük szerint egyrészt a pszichiátriai diagnózisok maguk is konstitutív elemévé válnak a társas interakciók sorozatában újratermelődő identitásnak, ami a totális intézményekben a szelf – eredeti problémáktól független – drasztikus átalakulását eredményezi. Ebben a kontextusban különösen veszélyes a pszichiátria és a pszichológia medikalizáló és esszencializáló hatása, vagyis az élethelyzet egészével összefüggő problémáknak – a cselekvő lényegi tulajdonságaként felfogott – „betegségeként” való átértelmezése.

Másrészt a pszichiátria gyakorlatának társadalomtudományos elemzése feltárja, hogy a terápiás megismerésérdek maga is adott társadalmi kontextusba ágyazódó kategóriák szerint észleli a viselkedési zavarok tüneteit, és dolgozza ki diagnózisait. Ezért egyáltalán nem esetleges az, hogy mik azok a viselkedési mintázatok, amelyek egy adott társadalmi konstellációban patológikusnak minősülnek, hogy milyen okokkal magyarázzák ezek kialakulását, és hogy mindezzel összefüggésben milyen terápiákkal kísérleteznek: mindezek a fennálló hatalmi-egyenlőtlenségi viszonyok függvényei. Harmadrészt, szociológiai perspektívából feltárul a pszichiátria redukcionizmusa is: minthogy az egyéni sajátosságok formálódása értelmezhetetlen a társas interakciók nélkül, a pszichopatológiák magyarázata sem nélkülözheti a társas környezetre vonatkozó szociológiai reflexiót. Ezt azonban a pszichiátriai és pszichológiai megközelítés egyaránt figyelmen kívül hagyja, és elsősorban az egyén – tudati vagy biológiai – belső sajátosságaival magyarázza a viselkedési zavarok eredetét. Összességében a pszichiátriát és pszichológiát – abból fakadóan, hogy önmagukat elsősorban természettudományos megalapozottságú, objektív, értékmentes tudásként látják – egy korántsem veszélytelen szcientista önfélreértés jellemzi: az önreflexió hiányában óhatatlanul a társadalmat jellemző egyenlőtlenségi viszonyok közvetítőjévé válik,

létrehozva tudás és felügyelet – „biohatalmi” logikát kifejező (FOUCAULT 1999: 141) – konglomerátumát.

Mindezekből a jogos kritikákból a társadalomtudományok számára ugyanakkor egy sajátos bezárkózás is következett. A hatalomkritika által hiteltelenített pszichiátriai és pszichológiai tudás szinte kizárólagosan a bíráló tárgyaként jelenhetett meg a társadalomelmélet horizontján, ami sajátos vakfolttal terhelte meg az elméletalkotást. Ahelyett hogy a viselkedés zavarainak sajátos megismerésérdekű leírásaként a társadalomelméletek szisztematikusan feldolgozták volna a pszichiátria és pszichológia által előállított ismereteket, vagy csupán hallgatólagosan utaltak rájuk, vagy teljesen esetleges módon választottak ki egyeseket, miközben figyelmen kívül hagytak másokat. A társadalmi szenvedést kifejezni hivatott *elidegenedés*, *anómia*, *értelmevesztés*, *ontológiai bizonytalanság*, *elismerésmegvonás*, valamint az ezekhez hasonló konceptuális szerepet betöltő fogalmak egyaránt a korlátozott cselekvési képesség olyan esetleges metaforáinak tekinthetők, amelyek összefüggésbe hozhatók a pszichopatológiák terápiás kontextusban kidolgozott olyan fogalmaival, mint a *generalizált szorongás*, *pánikbetegség*, *depresszió* vagy *kényszerbetegségek*. Ennek ellenére a kritikai elméletek – feltehetően a pszichiátriai és pszichológiai megismerésérdektől való idegenkedésükkel összefüggésben – csupán szórványosan vagy egyáltalán nem tettek kísérletet saját diagnózisaik és a pszicho-diskurzusok összekapcsolására. Ezáltal elmulasztották azt a lehetőséget, hogy a pszichiátriai és pszichológiai empirikus megfigyelésekben felhalmozódó tudást a kritikai elméletek számára hozzáférhetővé tegyék, és hasznosítsák. Az alábbiakban, e hiányból kiindulva, azt igyekszem bemutatni, hogy miként profitálhat a kritikai elméletalkotás a szenvedés pszichiátriai és pszichológiai szempontokon alapuló leírásaiból.

Természetesen a pszichiátriai és pszichológiai tudás korántsem mentes az elméleti előfeltevésektől, és annak ellenére, hogy a szenvedés empirikus formáinak legtágabb tárházával kerül kapcsolatba, nem tekinthető a szenvedés értéksemleges elemzésének. Ráadásul az a fajta tudásszociológiai reflexivitás is kevésbé jellemzi, ami a társadalomtudományok sajátja. Ilyenformán úgy tekinthetünk domináns diskurzusaira, mint a cselekvési képesség zavarainak objektivistá leírására. Mindebből következően a pszichiátriai és pszichológiai tudás nem használható fel közvetlenül, interpretációra szorul. Az első kérdés, amit tisztáznunk kell ahhoz, hogy a pszicho-diskurzusokban felbukkanó leírásokat hasznosíthassuk, azok ontológiai és episztemológiai előfeltevéseire vonatkozik. E kérdés tekintetében két végpont azonosítható. Az orvosi pszichiátria biológiai pozitivizmusa testi elváltozásokkal magyarázható betegségként tekint a torzult fenomenológiai és viselkedési mintázatokra. Ezzel szemben áll a – különböző megközelítések gyűjtőneveként használt – antipszichiátria konstruktivizmusa (LAING 1990; SZASZ 2002), ami végső soron az egyéni életútban felbukkanó vagy a társas viszonyokból fakadó problémákra adott, normaszegő válaszként tekint a pszichopatológiákra.

A mentális betegségek szociológiájában kidolgozott „kritikai realista” nézet e két szélsőséges értelmezéshez képest köztes álláspontot fejez ki. Eszerint azok a fenomenológiai és viselkedésmintázatok, melyeket a pszicho-diskurzusok mentális betegségként, pszichopatológiaként azonosítanak, se nem tekinthetők egyszerű társadalmi konstrukciónak,

se nem értelmezhetők biológiai adottságként. Ezt az álláspontot más néven „gyenge konstruktivizmusnak” is nevezhetjük, amennyiben úgy tekint a megakadt cselekvési képességek különböző állapotaira, mint amelyek egyszerre a biológiai és pszichikai oksági viszonyok, valamint a társadalmi értelmezések terében formálódnak. Egyfelől minden pszichopatológiának tekintett tünetegyüttes óhatatlanul egy tudásszociológiailag megragadható, egyszerre individuális és kollektív interpretációs folyamat keretében kerül meghatározásra. Másfelől ez az értelmezés soha nem mozog tetszőleges határok között: a tünetek és együttjárásaik abban az értelemben nem nominális, hanem reális létezők, hogy biológiai és pszichikai oksági hálóba is beágyazódnak, melyek ugyanakkor korántsem determinálják mibenlétüket. A kritikai realista álláspont ennek megfelelően egyszerre ismeri el a mentális zavarok valóságkonstrukciótól független, biológiai és pszichikai oksági kontextusát (ennyiben realista), ugyanakkor ezt korántsem tekinti önmagában meghatározónak (ennyiben kritikai), hanem az egyéni és kollektív értelmezések által keretezettnek (ROGERS – PILGRIM 2014: 12–14).⁹

E kritikai realizmusból következik, hogy a pszicho-diskurzusok által feltárt tünetegyüttesek korántsem tekinthetők a szenvedések ahistorikus, univerzális gyűjteményének. Sokkal inkább úgy olvashatók, mint egy adott tudománytörténeti sajátosságokkal jellemezhető korban létrejött, a domináns szakértői értelmezések szerint együtt járó fenomenológiai és viselkedési sajátosságokat csoportosító katalógus. Az, hogy a pszicho-diskurzusokban hozzáférhető tipológia maga is folyamatosan változik, nem érvényteleníti a benne rejlő potenciált. Hiszen korántsem a szenvedések egy teljes listájának azonosítására van szükség, hanem sokkal inkább az aktuálisan hozzáférhető legteljesebb listára. Minthogy a szenvedés pszicho-diskurzusok számára feltáruló empirikus formái – szemben a társadalomelméletek által kidolgozott leírásokkal – nem egy politikai megismerésérdek által meghatározott elméleti térben, hanem a csökkentésre irányuló, terápiás megismerésérdekű gyakorlatokban formálódnak, e korlátok ellenére is teljesebb listának tekinthetők.¹⁰

A hétköznapi cselekvéseket és interakciókat ellehetetlenítő – és ennyiben a cselekvési képesség korlátozódásából fakadó szenvedés határállapotaira utaló – tüneteknek, magyarázatoknak, valamint terápiás gyakorlatoknak a szisztematikus áttekintése lehetőséget teremt arra, hogy a különböző társulási formák esetében feltegyük a kérdést: azok milyen variánsai járulhatnak hozzá adott probléma kialakulásához és fennmaradásához. Ebben az értelemben a pszichiátriai és pszichológiai tudás közvetve járul hozzá a kritikai elmélet megalapozásához: nem egy ahhoz képest adekvátabb megközelítést kínál, hanem lehetőséget teremt a szenvedések – korántsem teljes, de a politikai megismerésérdek által be nem

9 Ilyen megengedőbb megközelítést alkalmaznak azok az itthon is ismert kutatások, melyek arra törek-
senek, hogy az élettörténet egésze (például FERNEZELY – LÉGMÁN 2003; BÁNYAI 2014; LÉGMÁN 2011),
a közösségi terápiás kontextus (például BUGARSZKI 2003; HARANGOZÓ et al. 2001) vagy az általános
szociológiai kritika (például BUDA 1972; DEMETROVITS 2007; PIKÓ 2002; RÁCZ – TAKÁCS 2006) felől
közelítve, a medikálshoz képest alternatív értelmezési keretet kínáljanak a szakmai nyilvánosság számára.

10 Még úgy is, hogy figyelembe vesszük azokat a látens politikai hatásokat, melyektől természetesen a pa-
tológiák katalógusa sem független (ROSE 1999).

szűkített, egyúttal szisztematikus megfigyelésen alapuló – empirikus listájának megadására. Ebből kiindulva pedig a pszicho-diskurzusok hozzásegítenek azon társulási formák azonosításához, melyek a szenvedés határállapotainak kialakulásához vezetnek.

Hasonlóan minden más humán tudományhoz, a pszichiátriai és pszichológiai tudás sem tekinthető egységesnek. A különböző megközelítések a pszichopatológiák okait és a lehetséges gyógymódokat egyaránt eltérő oksági modellekben értelmezik. Minthogy az ezek közti differenciálást nem teszik lehetővé előzetes elméleti megfontolások, így az alábbiakban elsősorban a pszichiátria és pszichológia paradigmatickussá vált tudásbázisára támaszkodom, vagyis azokra a megfigyelésekre, amelyek egyrészt a diagnosztika alapjául szolgálnak (APA 2013), másrészt tankönyvi státuszra tettek szert (BARLOW – DURAND 2009; BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012; COMER 2010; CORSINI – WEDDING 2008; SHARF 2012), és ebben az értelemben kiállták hosszú évtizedek falszifikációs próbáját. Ezeket egy olyan szakmai minimálkonszenzus kifejeződésének tekintem, amely a pszicho-diskurzusokon alapuló intézményes technikák alapjául szolgál.

A patológus társadalmi konstellációk leírásakor a korábbi munkáimban bemutattott – preintencionális, intencionális és posztintencionális szinten szerveződő – hálózati társadalomelmélet (SÍK 2012) kiterjesztett változatából (SÍK 2015a) indulok ki. A különböző társadalomelméletek alapján rekonstruált hálózattípusok egymással való kölcsönhatása és dinamikája az első szakaszban kerül röviden bemutatásra. A pszichopatológiák fenntartásának társas előfeltételei ebben az elméleti térben írhatók le az egyes hálózati formák hiányának vagy torzulásának a kombinációjaként. A könyv második szakaszában ebből a szempontból tekintem át a generalizált szorongást, a fóbiákat, a pánik- és stressz-zavarokat, a hangulatzavarokat, a szomatiform zavarokat, a kényszerbetegségeket és függőségeket, a skizofréniát és a disszociatív zavarokat valószínűsítő társadalmi hálózatokat.

A pszichopatológiák kialakulását valószínűsítő hálózati konfigurációk azonosítása mellett a kritikai elmélet normatív bázisának megalapozásakor a kezelésükre hivatott technikákra is megkülönböztetett figyelmet kell fordítani. Ahogy a pszichopatológiák azokat a határállapotokat fejezik ki, melyekben az egyén képtelenné válik az átélt szenvedés megszüntetésére, a pszichoterápiák azokra az ideáltípusos módszerekre utalnak, melyek segíteni hivatottak felszámolásukat. A különböző terápiás helyzetekre olyan interakciókként tekinthetünk, melyeket a páciens problémája és a terapeuta által alkalmazott technikák közösen határoznak meg. Ebben az értelemben a terápia egy sajátos hálózati konfigurációnak tekinthető, melyben a hálózat alkotóelemeit és szerepüket egyaránt a terápiás logika határozza meg. A terápiás hálózatok azzal a szándékkal jönnek létre, hogy a pszichopatológiákat fenntartó konfigurációk destabilizálódjanak, és alternatív formációknak adják át a helyüket. Ennek megfelelően a pszichoterápiás gyakorlatok oly módon kínálnak elméleti szempontokat a kritikai elméletek számára, hogy feltárják azokat a hálózati dinamikákat, melyek képesek a patológikussá vált szenvedés pályájáról kimozdítani a cselekvőt.

Ahhoz, hogy a kritikai elméletek számára hasznosíthatóak legyenek, a terápiás helyzetekre is olyan határállapotokként kell tekinteni, melyek ideáltípusos formában feltárják

a különböző pszichopatológiákból kivezető utakat. Amennyiben dinamikus hálózatokként értelmezzük újra őket, azok a hétköznapi cselekvéshelyzetek is azonosíthatóvá válnak, melyek hatásukban a terápiás helyzetekkel állíthatók párhuzamba. A pszichopatológiákat fenntartó hálózati konfigurációkból kiinduló normatív bázis e kvázi-terápiás hálózatok modelljével egészíthető ki. A patológikus integrációs formák nem csupán adott pszichopatológiát fenntartó hálózatokként ragadhatók meg, hanem egyúttal az abból kiközlő hálózatok hiányaként is. A harmadik szakaszban ennek megfelelően a különböző pszichoterápiák hálózati értelmezésére tesztek kísérletet, előkészítve egy a pszichopatológiákat fenntartó konfigurációk mellett azok meghaladásának lehetőségét is magába foglaló normatív bázis kidolgozását.

A könyv utolsó fejezetében végül olyan kvalitatív és kvantitatív esettanulmányokat mutatok be, melyek segítségével a korábban tárgyalt összefüggések empirikus példákon szemléltethetők. Minthogy ezek másodelemzésen alapulnak, így nem teszik lehetővé a különböző hálózati logikák átfogó feltérképezését. Azt ugyanakkor igen, hogy a bennük megjelenő hálózattípusokon keresztül bemutatásra kerüljenek a különböző pszichopatológiák és pszichoterápiák hálózati modelljei, valamint kirajzolódjanak egy empirikus kutatási programként is hasznosítható kritikai hálózatelmélet körvonalai.

A könyv megírása során Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem, ami lehetővé tette a zavartalan munkát. A megjelenést munkahelyem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyv- és jegyzetkiadási pályázata finanszírozta. Mindemellett köszönettel tartozom több kollégámnak, akik különböző formában kommentálták eredményeimet. Berkovits Balázs és Bodor Péter egy 2017 tavaszán rendezett, rendkívül tanulságos vitán osztotta meg velem véleményét a kutatás elméleti alapjaival kapcsolatban. Bacsák Dániel és Takács Flóra az elméleti koncepció empirikus tesztelésében működött közre.

A társadalomelméletek hálózati modellje¹¹

A szociológiai gondolkodás történetét végigkísérik a társulások leírására tett újabb és újabb kísérletek. Ezek során különböző modellek kerültek kidolgozására, melyek segítségével különbözőképp értelmezhetők az egyének egymáshoz kapcsolódásának formái, a személyközi viszonyokat stabilizáló mechanizmusok, valamint a társulások átalakulásának irányai. Ezen elméletek abban az értelemben egymással össze nem kapcsolható, párhuzamos megközelítéseknek tekinthetők, hogy eltérő értékek és problémahorizontok talaján állva a társas jelenségek más-más aspektusára fókuszálnak. Egyazon társas cselekvéshelyzetet vizsgálva az interakciók különböző aspektusaihoz férnek hozzá, miközben mások vakfoltban maradnak számukra. Minthogy a szenvedés elemi tapasztalataiból kiinduló kritikai elmélet kidolgozásakor a kapcsolódások lehető legszélesebb tárházát magába foglaló, az értékvonatkoztatás által be nem szűkített modelltől kell kiindulnunk, ezért mindenkéltől egy a párhuzamos leírások számára közös nevezőként szolgáló metaelméletre van szükség. Az alábbiakban e célból egy – elsősorban Harrison C. White és Bruno Latour által ihletett – tág értelemben vett hálózatelméletre támaszkodom.¹²

Miközben a társadalom egymáshoz kapcsolódó cselekvők hálózataként való leírása a klasszikus szociológiáig nyúlik vissza, csupán a közelmúltban vált meghatározó megközelítéssé. A hálózati megközelítés egyrészt lehetőséget teremt a különböző méretű társulások közös elméleti keretben való megragadására, másrészt a különböző kapcsolódási formák egyazon hálózat kötéseiként történő megragadására. A legjelentősebb társadalomelméletek Parsons óta a társulások kérdéséhez a „kettős kontingencia” problematikája felől

11 Az alábbi fejezet rövidített változatban *A kritikai elméletek hálózati modellje* címmel jelent meg (Sík 2017).

12 A társadalomelméletek hálózatelméleti perspektívából történő újrainterpretálására az utóbbi időben egyre több kísérlet irányult. Elsősorban Luhmann kommunikációelméletét igyekeztek ebbe az irányba továbbfejleszteni (FUCHS 2001; FÜHSE 2015a, 2015b). A kritikai elméletek közül Bourdieu mezőelmélete váltott ki számottevő érdeklődést (BOTTERO – CROSSLEY 2011; DE NOOY 2003; ERICKSON 1996; GARCELON 2010; KIRSCHBAUM 2012; SEELEY 2014), de találunk példát Habermas elméletének ilyen irányú továbbgondolására is (MISCHE 2002, 2008). Mások továbbá amellet érvelnek, hogy a kritikai elméletek egész hagyományát újra kell fogalmazni ebből a perspektívából (HARRISON 2001). Miközben ezek a kísérletek kétségtelenül inspirálóak, jelen vizsgálódásokban igyekszem tovább haladni az általuk megkezdett úton: célom nem egyszerűen a reinterpretáció, hanem a hálózatelméletek metaelméletként való hasznosítása egy a különböző típusú kapcsolódási formákat magában foglaló elmélet kidolgozása számára.

közelítenek (PARSONS – SHILS 1951: 16). Azokat a mechanizmusokat próbálják azonosítani, melyek kezelni képesek az alapértelmezésben egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan cselekvők interakciójában rejlő esetlegességet. E mechanizmusok abban az értelemben integrációs szerepet töltenek be, hogy megnövelik a közös cselekvés valószínűségét, és ezáltal stabilizálják a társulásokat. A klasszikus és késő modernitás legjelentősebb társadalomelméletei a cselekvéskoordináció markánsan különböző mechanizmusait mutatják be. A hálózatelemlet keretei között ezek kötetstípusokként értelmezhetők újra. Az alábbiakban Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash elméletei segítségével arra teszek kísérletet, hogy a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusokat hálózatelemleti keretek között fogalmazzam újra.¹³

A CSELEKVÉSKOORDINÁCIÓ KRITIKAI ELMÉLETEI

A társas cselekvéshelyzetekben a cselekvők egyszerre vannak kitéve a nem tudatosuló motivációk, a tudatosuló szándékok és vágyak, valamint a tőlük független kényszerek hatásának. A kettős kontingencia feloldása, vagyis a társas cselekvéshelyzetek koordinációja e szinteken értelmezhető. Ahhoz, hogy a társulások stabilizálódjanak, vagy a nem tudatosuló motivációk szintjén kell szinkronba kerülniük a cselekvőknek, vagy a közös célok és eszközök révén, vagy azáltal, hogy közös kényszereknek vannak kitéve. A cselekvéskoordináció e három szintjét a cselekvéselméletek központi fogalma, az intencionalitás, vagyis a tudatosság segítségével preintencionálisnak, intencionálisnak és – minthogy a társadalmi kényszerek a cselekvések nem szándékolt következményeiként termelődnek újra – posztintencionálisnak nevezhetjük. A továbbiakban a cselekvéskoordináció e három szinten azonosítható formáit tekintem át a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalomelméletei segítségével.

Bourdieu megközelítése szerint a társas cselekvések koordinációját, vagyis a társulások stabilitását preintencionális szinten a habitus, intencionális szinten az illúziók és posztintencionális szinten a különböző tőkék mentén szerveződő mezők biztosítják. A lehetséges cselekvések terét a materiális és szimbolikus tőkék jelölik ki abban az értelemben, hogy ezek olyan felhalmozott munkából származó erőforrásokként szolgálnak, amit szabadon felhasználhat a cselekvő. Az ezek mentén kialakuló egyenlőtlenségek ilyenformán az egyén számára választható cselekvési alternatívák közti különbségeket is kifejezik: egyebek mellett azt, hogy ki milyen javakhoz fér hozzá, milyen jogosítványai és kompetenciái vannak. A cselekvők számára a tőkeviszonyok kényszerként adóttak, amennyiben objektíve lehatárolják a mozgásterüket. Ennek megfelelően – lehetőségeik körét tágítandó – folyamatosan

¹³ Az alábbi fejezetben hivatkozott társadalomelméletek részletes bemutatására e könyvben nincs lehetőségem. Annál is inkább, mert a korábbiakban erre már kísérletet tettem: Bourdieu, Habermas, Honneth, White és Latour gondolatainak rekonstrukciójához lásd SIK 2012; Giddens és Lash elméletének áttekintéséhez lásd SIK 2015a.

törekszenek a szimbolikus és materiális tőke felhalmozására. Minthogy a tőkék újraelosztása az esetek többségében zéró összegű játszmában történik,¹⁴ így a törekvés szükségszerűen konfliktusossá teszi a mezőket. Azért, hogy ez mégse eredményezzen szélsőségesen instabil társulást, elsősorban a szimbolikus erőszak nyomán bevéssett illúziók és habitusok felelősek.

Az illúziók olyan szabályokként foghatók fel, melyek a fennálló egyenlőtlenségeket és játszmákat a legitimitás aurájával ruházzák fel. Ahogy a játékszabályoknak önkéntesen alávetik magukat az adott játékba kezdők, elfogadva a kijelölt téteket és stratégiákat, úgy fogadják el a különböző mezők szabályait is a cselekvők. A kettő közötti különbség abban áll, hogy míg a játékszabályok átláthatók és kölcsönösen elfogadottak a játékosok számára, addig a mezők szabályai elleplezik az egyenlőtlenségek újratermelődését, és ennyiben végső soron kényszeren alapulnak. Hiába vonatkoznak a tőkék megszerzésének szabályai mindenre egyformán, ha különböző erőforrások okán mégis egyenlőtlen esélyeket eredményeznek, és ezáltal a fennálló viszonyok újratermeléséhez járulnak hozzá. Az illúziók ilyenformán a hatalmi viszonyokat uralmi viszonyná transzformáló értelmezési keretek, melyek a fair játékszabályok látszata révén legitimálják a valójában kiegyenlítetlen mezőharcokat. Noha az illúzió kijelöli a szabályokat, magát a szabályokhoz való viszonyt már korántsem határozza meg. Ez sokkal inkább a mezőpozíció kitapasztalása során kialakuló habitus függvénye. A rendelkezésére álló tőkéktől függő cselekvési tereket belakva az egyén stratégiákat alakít ki, melyek diszpozicionális, ösztönös szinten eligazítják a legkülönbözőbb helyzetekben. Ezek a nem tudatosuló motivációk egyaránt ösztönözhetnek a szabályokkal szembeni nagyvonalúságra, szigorú betartásukra vagy éppen semmibevételükre (BOURDIEU 1990, 2002; BOURDIEU – WACQUANT 1992).

Giddens megközelítése szerint a társas cselekvések összehangolását preintencionális szinten a hétköznapi életet szervező rutinok, intencionális szinten a cselekvők reflexivitása, posztintencionális szinten pedig a reflexív intézmények fogalmaival írhatjuk le. A cselekvők elemi igénye, hogy a világban otthonosan érezzék magukat, vagyis egyszerre legyen számukra kiszámítható a jövő, és bírjon valamiféle értelemmel tevékenységük. Ezt az ontológiai biztonságot a legelemibb szinten az biztosítja, ha a hétköznapi cselekvések automatikus pályára állnak, és ezáltal kivonódnak a tudatosulás köréből. Ebben az esetben ugyanis magától értetődővé és kiszámíthatóvá válnak, vagyis nem merülnek fel velük kapcsolatban kérdések, miközben megakadásuknak is csekély az esélye. A rutinizált praxisok, szisztematikusan ismétlődő cselekvési mintázatokat kirajzolva, a társak számára is kiismerhető cselekvési teret körvonalaznak. Ezáltal képesek a különböző társulások stabilizálására. Ezen túlmenően a rutinok központi szerepet töltenek be a cselekvések kereteit kijelölő intézmények fenntartásának folyamatában is. Ezek épp attól képesek a téren és időn átívelő, lokális kontextusoktól függetlenül érvényes keretként funkcionálni, hogy a rutinok tudatalatti szintjén beépülnek a cselekvők horizontjába.

14 A materiális tőke vonatkozásában a kizsákmányolás marxi fogalma jól megvilágítja, hogy a bér munkás által előállított értéktöbblet kisajátítása milyen értelemben előfeltétele a profitnak. Hasonlóképpen a szimbolikus tőkék esetében a valóság definiálásának monopóliuma jelöli ki egy zéró összegű játszma kereteit.

Mínt hogy a rutinok közvetlenül és – az intézmények fenntartásában játszott szerepük révén – közvetve is a társulások stabilizálásáért felelősek, így a változó környezeti feltételekre való reagálás és alkalmazkodás óhatatlanul alternatív mechanizmusokra hárul. Ezen a ponton a cselekvők és intézmények szintjén egyaránt azonosítható reflexivitásra utalhatunk. A reflexivitás előfeltétele a rutinok és intézmények inadekvát mivoltának tapasztalata, vagyis annak átélése, hogy sem az automatizált cselekvési mintázatok, sem pedig a téren és időn átvélő kényszerek nem képesek többé a hétköznapi kiszámítható és problémamentes lefolyását biztosítani. A magától értetődőségek helyett a késő modern cselekvő környezeti és intézményi kockázatokkal, valamint a célok és eszközök értelmezési bizonytalanságaival találja magát szembe. Ennek megfelelően arra kényszerül, hogy folyamatosan maga mérlegelje a lokális és globális kockázatokat. Ebben szakértői tudások segítenek ugyan, ám – mínt hogy ezek maguk is a kockázatok és bizonytalanságok terébe ágyazódnak – a bizonyosság illúzióját immár nem képesek megteremteni, így a köztük való mérlegelés is az egyén feladatává válik, hasonlóképpen a korábban ezekre ráépülő identitás megteremtéséhez. Mínt hogy a magától értetődőségek megszűnése a cselekvők mellett az intézményeket is érinti, így arra ők is hasonlóan reagálnak: ahelyett hogy az alapjukul szolgáló szakértői tudást automatikusan alkalmaznák, interakcióra lépnek a cselekvőkkel, az ő perspektívájukból reflektálnak saját működésükre, beépítve az ő szempontjaikat is. Míg a rutinok és tradicionális intézmények magától értetődő voltak révén, addig a reflexív cselekvők és intézmények önmaguk és környezetük folyamatos monitorozásával járulnak hozzá a társulások stabilizálásához, vagyis a flexibilitás lehetőségének biztosításával (GIDDENS 1984, 1991).

Habermas megközelítésében a társas cselekvések koordinációját preintencionális szinten a természetes beállítódásban adott életvilág, intencionális szinten a reflexív beállítódást lehetővé tevő kommunikatív cselekvés, posztintencionális szinten pedig az alrendszerek biztosítják. Az életvilág fogalma arra a tudatosulás küszöbét el nem érő értelmezési folyamatra utal, melynek eredményeként előáll a magától értetődő, megkérdőjelezetlen „valóság”. E folyamatok olyan sémákra és idealizációkra támaszkodnak, melyek automatikusan és éppen ezért észrevétlenül fejtve ki hatásukat strukturálják az észleleteket, és értelemmel töltik meg a jelenségeket. Mínt hogy ezek az értelmezési folyamatok a tudatosulási küszöböt nem érik el, nem kontrollálhatók a cselekvők által. Ugyanakkor automatikus mivoltuknak köszönhetően egyúttal az evidencia végső bázisaként is szolgálnak. Az értelemadáshoz használt idealizációk és sémák elsajátítása továbbá elválaszthatatlan a nyelvhasználattól. Ezért az életvilág óhatatlanul egy közös, interszubjektív valóságot fejez ki, ezáltal fundamentális szinten hozzájárul a társulások stabilizálásához.

Az életvilág magától értetődősége azokban a helyzetekben felfüggesztődik, amikor a cselekvés szempontjából inadekváttá válik, vagyis nem teszi lehetővé az elérni vágyott célok megvalósítását a kézenfekvő eszközök segítségével. Ilyenkor a valóság elveszti természetes, evidens auráját, és új értelmezés kidolgozása válik szükségessé. Mínt hogy a sémák és idealizációk nyelvi közvetítés révén kerülnek elsajátításra, így megújításukra is beszédaktusok sorozatában nyílik lehetőség, egy új, kölcsönösen elfogadható jelentéshorizont elfogadása révén. Egy ilyen vita maga is a közös jelentés megtalálására irányuló

cselekvésnek tekinthető, ami sajátos racionalitáspotenciált rejt magában. Amennyiben a beszédaktusok az érvek és ellenérvek logikáján alapulnak, úgy a lehető legracionálisabb közös tudást hozzák felszínre; amennyiben rejtett vagy nyílt hatalmi viszonyokon, úgy a reflexió elől elzárt, dogmatikus valóságértelmezést. Minthogy a kommunikatív cselekvés célja a közös valóság megteremtése, ezért a lokális cselekvéskoordináció mellett hosszú távon a társulások stabilizálásához is hozzájárul.

A valóság értelmezésének nem tudatosuló és közösen megvitatott formáit kiegészítik a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok alapján szerveződő alrendszerek. Az olyan intézményesített eszközök, mint a pénz vagy a jogszabályok egyaránt lehetőséget teremtenek arra, hogy kötött pályára tereljék a kommunikációt, és ezáltal a valóságértelmezés különbségeiből fakadó esetlegességeket csökkentsék. Ehhez mindössze arra van szükség, hogy magukra a médiumokra vonatkozó jelentéseket elfogadják a cselekvők. Ezáltal széles, világlátásukban különböző csoportokat felölelő társulások stabilizálására nyílik lehetőség. A médiumok téren és időn átívelő közös alkalmazkodási pontokként a társas cselekvések szabványosított kereteit jelölik ki. Az ezeken belül lefolytatott cselekvések különböző feladatokra specializálódnak, az életvilágban megnyilvánuló társadalmi kontextustól való eloldódás révén biztosítva rendszerszerű működésüket. A rendszerek ilyenformán egyszerre tekinthetők rendkívül hatékonyak, ugyanakkor a hétköznapi élet kérdései iránt indifferensnek (HABERMAS 2001, 2011).

Honneth megközelítése szerint a társas cselekvések összehangolása szempontjából kulcsfontosságú az elismerés iránti vágy. Preintencionális szinten az intimitás és a szeretet, intencionális szinten a teljesítmény és az egyéni életforma elismerése, posztintencionális szinten a méltóság jogi elismerése fejezik ki azt, hogy a társak miként járulnak hozzá az identitás fenntartásához. Amennyiben e különböző formákat öltő elismerésben hiányt szenved a cselekvő, úgy az önmagához való viszonya is torzul, valamint cselekvési képessége is beszűkül. Ez motiválja arra, hogy küzdjön társai elismeréséért, mely küzdelem ilyenformán a társas cselekvések összehangolásának előfeltétele.

A tudatos kontrolltól erős érzelmi meghatározottsága miatt független szeretet az egyéni kvalitások másik egyén általi elismeréseként értelmezhető. Az önmagunkba és másokba vetett bizalom egyaránt összefüggésbe hozható vele abban az értelemben, hogy az intimitásban nyílik lehetőség az egyén feltárulkozására és az ennek során megmutatkozó sajátosságokra vonatkozó visszajelzésre. Amennyiben az identitása lényegi elemeit feltáró egyén pozitív megerősítést kap, úgy ezeket a cselekvések olyan szervezőelvévé tudja transzformálni, melyre akár a társak véleménye ellenében is támaszkodni tud (ön-bizalom). Az intimitásban megalapozott relatív függetlenség egyúttal arra is lehetőséget teremt, hogy nyitott legyen a közös cselekvésre, minthogy az nem hordozza magában a másoknak való totális alávetettség lehetőségét (bizalom). Amennyiben e pozitív megerősítés nem átérelhető, akár a szeretet pusztá hiánya, akár annak ellenpontjaként a fizikai és lelki megfélemlítés okán, úgy mind az önbizalom, mind pedig a másokba vetett bizalom csökken. A szeretet ilyenformán amellet, hogy közvetlenül megerősíti az intim kapcsolatokat, egyúttal az önmagunkba és másokba vetett bizalom fenntartása révén közvetve is hozzájárul a társulások stabilizálásához.

A teljesítmény méltányolása és az egyéni életformákra irányuló szolidaritás az egyéni kvalitások kollektív elismerésének különböző formáira utal. Ami összekapcsolja e látszólag különböző területeket, az az önbecsülés kérdése: a munkaerőpiaci teljesítmény – elsősorban materiális javadalmazásban kifejezésre juttatott – elismerése, valamint a kulturális sajátosságok – elsősorban szimbolikus formában történő – elismerése egyaránt az egyén társadalmi „értékességét” fejezi ki, vagyis a társak megbecsülését. A materiális hasznosság és a kulturális elfogadottság a társadalmi tér alighanem két legfontosabb dimenziója mentén elfoglalt pozíció indikátorai, így a cselekvők számára kitüntetett jelentőségűek. Ez azt jelenti, hogy a cselekvők jó eséllyel tudatosan viszonyulnak hozzájuk, terveket szőnek velük kapcsolatban, kiemelt feladatnak tekintik kivívásukat. A megbecsülés ilyenformán azzal járul hozzá a társulások stabilizálásához, hogy olyan intézményesített célokat jelöl ki, melyek a nyilvános cselekvéshelyzetekben igazodási pontként szolgálnak.

A méltóság jogi védelme az emberi mivoltból fakadó jogosultságok intézményes rögzítéseként az univerzális kvalitások kollektív elismerésére utal. Jogalannyá válva az egyén az elidegeníthetetlen jogai tiszteletben tartásáról szerez tapasztalatot. Ez a morális élmény szolgálhat alapjául annak, hogy önmagára is olyan jogokkal és kötelességekkel rendelkező cselekvőként tekintsen, aki kompetens különböző igazságossági kérdések mérlegelésében. A méltóság intézményesített formában történő elismerése olyan általános keretként értelmezhető, amely a hétköznapi cselekvéshelyzetekben felmerülő normatív kérdések kezelésének szabályait rögzíti. Ebben az értelemben a jog olyan felületként szolgál, ahol kölcsönösen elfogadható keretek között nyílik mód a konfliktusok rendezésére. Ezáltal lehetővé teszi, hogy a társulásokat potenciálisan destabilizáló, nyílt vagy rejtett erőszak helyett a nézeteltérések kontrollált keretek között legyenek feloldhatók (HONNETH 2013).

Lash megközelítése szerint a társas cselekvések összehangolását a késő modern társadalomban preintencionális szinten a folyamatosan áramló információ, intencionális szinten az esztétikai reflexivitás, posztintencionális szinten pedig az épített-technikai környezet biztosítja. Azáltal, hogy virtuális hálózataiban egyre inkább átszővi a hétköznapi életet, az információ fokozatosan kivonódik a tudatosulás tartományából. Igaz, nem abban az értelemben, hogy egyáltalán ne törne be a tudatba: az információ azáltal kerül ki a tudatosulás értelmezési folyamatok köréből, hogy szüntelen áramlása felszámolja azt az időt és teret, ahol értelemmé lenne formálható. Az információ efemer jelenség, abban a pillanatban érvényes, amikor valós időben közvetítésre kerül, majd anélkül tűnik el, hogy nyomot hagyna a cselekvő életvilágán. Ilyenformán az információ annyiban képes a társulások stabilizálására, amennyiben tagjai egyazon csatornára vannak rácsatlakozva, és valós időben követik a rajta áramló ingereket.

Az esztétikai reflexivitás az osztályozáson és kategóriákon alapuló, társadalmilag meghatározott értelmezési folyamatok alternatívája. Ennek során a valóság zárt jelentéstartományának felnyitása a cselekvő célja, és ezáltal olyan új értelem megtalálása, amely szétfeszíti a fennálló kereteket. Az esztétikai reflexivitás ilyenformán a társadalmi keretektől való radikális függetlenedés terepe. A társulások stabilizálásához az ezen alapuló cselekvés oly módon járul hozzá, hogy azon válságok kezelésére, melyek a közös kategóriákat és sémákat is érintik, általuk nyílik lehetőség. Ebben az értelemben, miközben a cselekvők

szintjén az autonómiát teszi lehetővé, a társulás szintjén a megújulást. Az esztétikai reflexivitás egyaránt ellenpontját képi az értelemvesztést eredményező információs logikának és annak az épített-technikai környezetnek, amely a cselekvések fizikai kereteként szolgál. A késő modernitásban a tárgyak egyre kevésbé megkerülhető elemei a cselekvéshelyzeteknek, így az általuk közvetített hatások maguk is a cselekvési teret lehatároló, normatív komponenssé válnak. E hatások – akár alkotói szándékot fejeznek ki, akár attól független, nem szándékolt következményt – a cselekvők számára olyan fizikai kényszerekként jelennek meg, amelyek egységes formára hozzák az interakciókat. Ebben az értelemben az épített-tárgyi környezet materiális szinten hat ki a társulások stabilizációjára (LASH 1999, 2002).

A fenti elméletek a társadalmi integráció olyan alternatív leírásait kínálják, melyek a kettős kontingencia kezelésének magyarázatát különböző normatív szempontok alapján teszik lehetővé. Bourdieu az egyenlőtlenségek, Giddens a reflexivitás, Habermas a kommunikáció, Honneth az elismerés és Lash a technika perspektívájából elemzik a társadalmi integráció különböző szintű mechanizmusait. Ezek alapján úgy érvelhetünk, hogy a társas cselekvéshelyzetekben megjelenő kölcsönös kiszámíthatatlanságot a nem tudatosuló motivációk szintjén egyaránt kezelhetik a materiális és szimbolikus tőkék megszerzéséhez és birtoklásához köthető testi beidegződések, a világ otthonosságát fenntartani hivatott rutinok, a valóság értelmezéséhez használt közös sémák és idealizációk, a másik érzelmi elismerése iránti vágy vagy a virtuális hálózatokban áramló információ. Intencionális szinten a kettős kontingencia a javak megszerzéséért folyó játszmákat szabályozó illúziók, a kockázatokra és bizonytalanságokra szakértői tudások alapján történő reflexió, a kölcsönös megértésre törekvő, érvelő kommunikáció, a másik materiális vagy szimbolikus elismerése iránti vágy vagy a társadalmi jelentéskészletet megújító autonóm reflexió segítségével csökkenthető. Posztintencionális szinten a kettős kontingencia a szimbolikus és materiális tőkékhez köthető kényszerek segítségével, a cselekvők szempontjaira nyitott intézmények, a médiumok által lehatárolt kommunikáció keretei között, a jog által szabályozott módon vagy az épített-tárgyi környezet által közvetített cselekvési térhez igazodva kezelhető.

1. táblázat: A társadalmi integráció kortárs kritikai elméletekben megjelenő mechanizmusai

társadalmi integráció logikája/szintje	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenség (Bourdieu)	habitus	illúzió	mező
reflexivitás (Giddens)	rutinok	kognitív reflexivitás	reflexív intézmény
kommunikáció (Habermas)	életvilág	kommunikatív racionalitás	alrendszer
elismerés (Honneth)	szeretet	teljesítmény / különböző életformák elismerése	jogi elismerés
technika (Lash)	információ	esztétikai reflexivitás	épített-technikai környezet

A kortárs kritikai elméletek ugyanakkor párhuzamosak abban az értelemben, hogy egymást kölcsönösen kizáró előfeltevéseken alapulnak. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy adott jelenséget a saját fogalmi készletükre redukálnak, vakfoltban hagyva az alternatív integrációs logikákat.¹⁵ Ezért ezek a kritikai elméletek közvetlenül nem kapcsolhatók egymáshoz. Ehelyett első lépésben egy olyan metaelméleti nyelvre kell őket lefordítani, ahol egyidejűleg létező cselekvési tereként újraértelmezhetők. A következő fejezetben bemutatott hálózatelméleti megközelítés ezt a célt szolgálja.

A HÁLÓZATELMÉLET MINT METAELMÉLET

Az olyan hálózatelméletek, mint White vagy Latour elmélete abban az értelemben kiegészítik a fenti modelleket, hogy hozzájuk hasonlóan a társulások leírására tett kísérletnek tekinthetők. Ugyanakkor abból a szempontból eltérnek tőlük, hogy nem a kettős kontingenciát feloldó cselekvéskoordinációs mechanizmusokat állítják vizsgálódásaik középpontjába, hanem az egymáshoz kapcsolódó és különváló hálózatok szüntelen dinamikáját. Noha White és Latour elméletei sok szempontból különböznek egymástól, paradigmaváltási kísérletük iránya mégis összekapcsolja őket. Mindketten arra tesznek kísérletet, hogy a „nagyelméletek” által kidolgozott társadalomelméleti kategóriákat visszabontsák, és a társulások elemi hálózati dinamikájára fókuszálva dolgozzanak ki alternatív modelleket. A hálózati megközelítés a társulások legalapvetőbb sajátosságából indul ki: abból, hogy cselekvők, jelentések, intézmények egymáshoz kapcsolódnak. Ebben a megközelítésben nincs eleve kitüntetett jelentősége sem a cselekvőnek, sem a struktúrának, sem a közös jelentéseknek vagy tudatalatti vágyaknak. Sokkal inkább az tekinthető kulcskérdésnek, hogy milyen kapcsolódási konfigurációk lehetségesek, milyen mechanizmusok blokkolják a kapcsolódásokat, és milyen változástendenciák azonosíthatók.

White megközelítése szerint a társulásokra úgy érdemes tekinteni, mint különböző hálózatok metszéspontjára. Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a társulások határai soha nem rögzítettek. A tagok direkt és indirekt módon többféle hálózatba is beágyazódnak, mely hálózatokban különböző mozgásterük van. Az, hogy adott hálózatban miként viselkedik az egyén, a hálózat egészének függvénye: egyaránt összefüggésbe hozható a kapcsolódások morfológiai sajátosságaival (például centralizáltság), a hálózatot szervező

15 Egy példával megvilágítva: a moralitás fogalmára Bourdieu elméletének keretei között sajátos szimbolikus tőkeként, Giddens alapján bizonytalanná váló szakértői tudásként, Habermas szerint a kommunikatív cselekvés előfeltételeként, Honneth felől az elismerés mércéjeként, Lashból kiindulva az esztétikai reflexivitást korlátozó sémaként tekinthetünk. E megközelítések inkommenzurábilisak abban az értelemben, hogy különböző szempontokat tekintenek alapvető jelentőségűnek, és arra redukálják az alternatív értelmezéseket. Bourdieu például a kommunikatív cselekvés gyakorlatát sajátos illúzióként írná le, Giddens az illúziókat sajátos szakértői tudásként, Habermas az esztétikai reflexivitást a kommunikatív cselekvés megakasztásaként, Honneth a szakértői tudást az elismerési harcok terepeként, Lash az elismerési harcokat az esztétikai reflexivitás korlátjaként.

kötések típusával (például közös jelentések), valamint a kapcsolódást lehetővé tevő és blokkoló mechanizmusokkal. Ebből fakadóan a hálózat új taggal történő bővülése vagy valamely tag kilépése a hálózat egészét mozgásba hozza. Ez mindenekelőtt azt eredményezi, hogy a társulások dinamikus képződmények: folyamatosan változásban van, hogy éppen kik, mik és miként kapcsolódnak egymáshoz. A cselekvők perspektívája, vagyis az, hogy milyen tudatosuló és nem tudatosuló szempontokhoz, illetve kényszerekhez igazodnak, ennek megfelelően szintén szüntelen változásban van. A le- és hozzákapcsolódások a hálózatokban ilyenformán a kontroll újraalapozásának folyamatos igényét tartják fenn, vagyis a hálózati pozíciók szüntelen újraelosztását. A cselekvők szempontjából ez egyúttal a pozíciótól elválaszthatatlan identitás folyamatos újraépítésével jár együtt.

Természetesen a hálózatok fenti értelemben vett folyamatos forrongása nem tükrözi a hétköznapi tapasztalatokat. Ebben az értelemben ez az analitikus modell a kettős kontingenciához hasonló szerepet tölt be az elméletalkotás folyamatában: felvázolja azt a kihívást, amelyet a legkülönbözőbb társulásoknak meg kell oldaniuk. A hálózatelmélet feladata ennek megfelelően azon mechanizmusok azonosítása, melyek segítségével az alapértelmezésben folyamatos változásban lévő hálózatok kontrollálhatók és az identitások stabilizálhatók. E mechanizmusok között elsőként azokat az interakciókban formálódó történeteket kell megemlíteni, melyek a hálózat működése során felmerülő kérdésekre adott korábbi válaszokat tartalmazzák. Minden hálózat esetében azonosíthatók olyan paradigmatisztikus történetek, melyek a múltban előforduló tipikus kontrollkihívások kezelését beszélik el, előrevetítve azt, ahogy a kapcsolódásokat „szokás” megszervezni, és azt is, hogy milyen pozíciók és identitások lehetségesek. Bár a történetek tájékoztatnak a hálózat működésének kereteiről, minthogy az értelmezés számára nyitottak, korántsem határozzák meg részletekbe menően identitás és kontroll szerveződését.

Ezen a ponton olyan mechanizmusokra kell utalni, melyek nem egyszerűen példaként állnak a hálózat tagjai előtt, hanem egyúttal szankcionálják is az eltérést, és ezáltal követhető hálózatszerveződési mintázatokat valószínűsítene. Ilyennek tekinthetők a különböző értékelési rendeket kifejező diszciplínák. Attól függően, hogy a hatékonyság, a presztízs vagy a tisztaság értékei állnak a középpontban, megkülönböztethetünk egymástól termelésre szakosodott interfész-, döntéshozatalra szakosodott tanács- vagy megkülönböztetésre szakosodott arénahálózatokat. E különböző értékek a kapcsolódások és blokkolódások eltérő logikáját határozzák meg, a hálózaton belüli kontroll és a hozzáférhető identitások variációit hozva létre. Miközben a diszciplínák az adott hálózati típusok céljait meghatározzák, addig az eszközöket nem. E tekintetben különböző stílusok azonosíthatók, melyek a célok elérésének eltérő módjait fejezik ki. Ezek a valóság hálózaton belüli értelmezésének sarokpontjait jelölik ki, megteremtve a társas cselekvések közös horizontját. Ilyen stílusnak tekinthető a felvilágosodás örökségeként máig meghatározó racionalitás vagy az autonóm szubjektum koncepciója, melyek meghatározó szerepet töltenek be a legkülönbözőbb célok mentén szerveződő hálózatokban.

Noha a diszciplínák és stílusok segítségével értelmezhetővé válnak az egymáshoz közvetlenül kapcsolódó cselekvők hálózatai, az indirekt kötések által szervezett hálózatok értelmezéséhez nem elég pusztán az interakciókban formálódó közös célokra vagy

eszközökre utalni. A hálózatok lokális diszciplináris és stiláris kereteitől független érvényességgel bírnak a nyilvánosságban kifejtett retorikákon és a hálózatok általános szabályozására hivatott kontrollrezsimeken alapuló intézmények. A retorikák olyan igazodási pontokat jelölnek ki, amelyek hálózatok széles köre számára irányadóak, függetlenül attól, hogy azok kapcsolatban állnak-e egymással. Ilyen intézménynek tekinthető például az egyéni életutat szervező karrier, ami az interfész hálózatok kapcsolódási sorrendjének hasonló mintázatait teremti meg egymástól térben és időben távoli cselekvők számára, vagy a gazdasági szervezetek, melyek az interfész hálózatok és egy bürokratikus-racionális stílus egységeként a termelés hasonló kereteit határozzák meg. A kontrollrezsimek a diszciplinák és stílusok szabályozásának legtagabb kereteit jelölik ki olyan általános értékek, mint az igazság vagy jogszerűség alapján (GODART – WHITE 2010; MISCHÉ – WHITE 1998; WHITE 2008; WHITE et al. 2007).

Latour megközelítése szerint a társulások szerveződésének megértéséhez nem elegendő egyszerűen a cselekvők egymáshoz kapcsolódását elemezni. A cselekvők szándékaiból, beidegződéseiből vagy valamiféle immateriális normatív kényszerből kiinduló magyarázat a szociológiai gondolkodás történetének olyan öröksége, amely beszűkíti a megértés terét. Miközben a társadalomtudományok kialakulásakor döntő jelentősége volt annak, hogy a társulások működését önálló társadalmi tényekkel magyarázzuk, addig mára ez a lehatárolás okafogyottnak tekinthető. Ha egy elméleti előfeltevésektől mentes, szándékolatlan naiv pillantást vetünk a társulások működésére – Latour kifejezésével élve: „követjük a cselekvőt” –, akkor szubjektumok és dolgok olyan komplex szöveteivel találjuk magunkat szembe, amelyben korántsem magától értetődőek az oksági viszonyok, illetve a stabilizáló mechanizmusok mibenléte. Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ találjunk, a szubjektumok és dolgok hálózatát szét kell szálazni, és folyamatában vizsgálni, hogy miként tevődik össze a különböző komponensekből az, amit aztán a szociológia cselekvésként, csoportként vagy struktúráként értelmez.

A szubjektumok és dolgok szöveteként felfogott *cselekvőhálózatokban* mediátorokat és intermediátorokat különböztethetünk meg egymástól, aszerint hogy a hálózat adott tagja maga is hatások kiindulópontjaként szolgál-e, vagy csupán közvetíti valamely más tag hatását. Az, hogy ki vagy mi sorolódik be az előbbi vagy utóbbi kategóriába, nem a szubjektum vagy a dolog esszenciális tulajdonsága, hanem mindig az aktuális hálózati konfigurációban eldőlt sajátossága. Ebből a perspektívából nézve a szociológia nem cselekvők, dolgok vagy intézmények esszenciális tulajdonságait vizsgálja, hanem különböző hálózatokban betöltött szerepüket. Könnyen lehet ugyanis, hogy egy cselekvő vagy intézmény egy hálózati konfigurációban mediátorként van jelen, míg más hálózatok vonatkozásában intermediátorként. Ilyenformán a cselekvő, tárgy vagy intézmény csakis az éppen releváns hálózati konfiguráció egésze felől érthető meg, nem pedig belső, tőle elválaszthatatlan sajátosságokat tulajdonítva neki.

Azzal, hogy a társulások értelmezésekor a szubjektumoknak és objektumoknak egyforma cselekvési képességet tulajdonítunk, a hálózatok stabilizálásának új szempontjaihoz jutunk. Miközben a valóságértelmezés sémái és a normatív előírások kitüntetett szerepet töltenek be a szociológiai gondolkodásban, egyúttal el is fedik a kényszer mate-

riális aspektusát. Míg a sémák és normák óhatatlanul tartalmaznak egy az értelmezés folyamatában rejlő esetlegességet, a dolgok a cselekvés megkerülhetetlen fizikai kereteit jelölik ki. Ilyenformán azok a kényszerek, melyek kulcsfontosságúak egy társulás stabilizálása szempontjából, hatékonyabbak, ha valamilyen dologként jelennek meg, nem pedig immateriális normaként. Ez magyarázza, hogy miért kell kitüntetett figyelmet fordítani a cselekvőhálózatok tárgyi elemeire, és arra, ahogy belőlük felépülnek a társulások. Ennek segítségével egyaránt vizsgálhatóak lokális és makrohálózatok, attól függően, hogy a mediátorok és intermediátorok révén a cselekvők milyen széles köre áll kölcsönhatásban egymással. A makrohálózatok esetében további kérdésként merül fel azoknak a mediátoroknak a helyi beágyazása, melyek hasonló logika mentén szervezik meg az egymással közvetlenül össze nem kapcsolt hálózatokat. Ezen a ponton sokszor olyan tárgyi-technikai komponenseket találunk (plug-in), melyek egyfajta makrointegrációt tesznek lehetővé (LATOUR 2005).

Noha White és Latour elméletei mind kiindulási pontjuk, mind módszereik, mind pedig konkrét következtetéseik tekintetében különböznek egymástól, abból a szempontból mégis párhuzamba állíthatók, hogy egyfajta „hálózati fordulatot” hajtanak végre. Ennek legfontosabb eleme azoknak a társadalomelméleti kategóriáknak a lebontása, melyek akár a cselekvők, akár az interakciók, akár a társulások belső tulajdonságaival magyarázzák a jelenségeket. A hálózatelméleti megközelítés ehelyett abból indul ki, hogy adott cselekvők, interakciók vagy társulások különböző hálózati konfigurációban eltérő tulajdonságokra tehetnek szert. Ennek megfelelően a megértés sem nélkülözheti a hálózati sajátosságokra történő előzetes reflexiót. A mindenkori hálózat feltérképezéséből kiindulva állapítható meg, hogy a szubjektumok és dolgok milyen társulássá állnak össze, és miként járulnak hozzá annak fenntartásához vagy éppen lebontásához.

Ez a fordulat teremt egyúttal lehetőséget arra is, hogy a kettős kontingencia által támasztott kihívásokat kezelő cselekvéskoordinációs mechanizmusokat újraértelmezzük, és a különböző elméletek által kidolgozott – önmagukban inkommenzurábilis – modelleket egy közös metaelméleti térben helyezzük el. A Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth vagy Lash elméleteiben azonosítható preintencionális, intencionális és posztintencionális cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyaránt abból indulnak ki, hogy a cselekvőkhoz, interakciókhoz vagy intézményekhez hozzárendelhetők olyan sajátosságok, melyek a legkülönbözőbb társas helyzetekben egyaránt jellemzik őket, ily módon járulva hozzá a társulások stabilizálásához. Ebben a megközelítésben van a cselekvőknek habitusa, rutinjai, életvilága, kognitív és esztétikai reflexivitása, illúziói; van az interakcióknak racionalitás- és elismerési potenciálja; az intézményeknek pedig tökefelhalmozási, reflexív, automatizált, jogi, információs és technikai-tárgyi aspektusa. White és Latour ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy ilyen értelemben esszenciális tulajdonságok nem léteznek: egyazon cselekvő, interakció vagy intézmény a hálózati kontextustól függően különböző logikákhoz igazodhat. Mindezek a kategóriák származtatott fogalmak, adott hálózati konfigurációt jellemző diszciplínaként, stílusként, retorikaként és kontrollrezsimként értelmezhetők újra, melyek intencionális és objektív mediátorokra és intermediátorokra támaszkodnak.

Ebből a következtetésből továbblépve a cselekvéskoordinációs mechanizmusok is értelmezhetők. Azok nem a kettős kontingencia megoldásának általános modelljei, hanem adott hálózati konfigurációban felbukkanó kötéstípusok. A különböző társadalomelméletek e perspektívából eltérő hálózatokra fókuszáló elemzésekként mutatkoznak meg, melyek modelljei sokkal inkább egy-egy hálózati logikát írnak le, mintsem a cselekvők, interakciók vagy intézmények univerzális működési logikáját. Lemondva arról az igényről, hogy a társadalomelméletek segítségével esszenciális integrációs sajátosságokat azonosítsunk, és ehelyett abból kiindulva, hogy az integrációs sajátosságok a hálózati kontextus függvényei, a különböző elméletek által kidolgozott cselekvéskoordinációs mechanizmusok termékeny módon, egymás komplementereiként értelmezhetők újra. Olyan modellekként, melyek segítségével különböző kapcsolódási logikák által meghatározott társadalmi terek azonosíthatók.

A hálózatelméleti megközelítésben a habitus, a rutin, az életvilág, a szeretet vagy az információ nem a cselekvők vagy interakciók inherens tudatalatti sajátosságaként ragadható meg, hanem különböző preintencionális hálózati konfigurációban relevánssá váló kötési mintázatként. Hasonlóképpen az illúzió, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a teljesítmény vagy az életforma elismerése és az esztétikai reflexió sem a cselekvők szándékainak vagy az interakciók szerkezetének különböző helyzeteken átívelő esszenciális attribútuma, hanem különböző intencionális hálózatokat jellemző kapcsolódási forma. És végül a mezők, a reflexív intézmények, az alrendszerek, a jogi elismerés vagy az épített-technikai környezet sem a társadalmi kényszerek szükségszerű velejárója, hanem a poszt-intencionális hálózatok kötéstípusa. A társadalomelméletek hálózatelméleti továbbgondolásával olyan irányba folytatható a társulásokról való gondolkodás, amely mindként megközelítés számára új távlatokat nyit meg. Egyszerre nyílik lehetőség a társadalomelméletek és a hálózatelméletek legfontosabb hiányainak kezelésére.

White és Latour elméletei azon túlmenően, hogy a kettős kontingencia problematikájából kiinduló, esszencializáló elméletek kritikáját adják, a bennük kidolgozott részletes cselekvéskoordinációs ideáltípusokhoz hasonló fogalmakat nem tudtak kidolgozni. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash erre hiába képes, ha olyan zárt elméleteket dolgoztak ki, melyek – épp esszencializáló mivoltuk okán – csupán a cselekvéskoordinációs mechanizmusok szűk köréhez férnek hozzá. Ezt a két problémát az integrációelméletek hálózati szintézise egyidejűleg kezeli. Ennek segítségével a társulások olyan új modelljéhez jutunk, amely különböző integrációs logikák által meghatározott hálózaton alapul. Minthogy a cselekvő egyidejűleg be lehet ágyazva mindezekbe, viselkedését az határozza meg, hogy épp melyik hálózat hatása döntő az adott helyzetben. Más szóval az, hogy milyen típusú nem tudatosuló motivációkon (habitus, rutin, életvilág, szeretet vagy információ), szándékokon (illúzió, kognitív reflexió, kommunikatív cselekvés, teljesítmény és életforma elismerése vagy esztétikai reflexió) vagy éppen kényszereken alapuló kötéseket (mező, reflexív intézmény, alrendszer, jogi vagy épített-technikai környezet) hoz létre, annak a függvénye, hogy mely diszciplínák, stílusok, retorikák és kontrollrezsimek, illetve mediátorok és intermediátorok hatásának van kitéve. Az alábbiakban e különböző logikák által meghatározott hálózatok rövid jellemzésére teszünk kísérletet.

A TÁRSADALMI HÁLÓZATOK TÍPUSAI

A habitualizált kötésekben alapuló hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek tagjaik valóságértelmezésétől, valamint a kényszerek intézményi, rendszerszerű, jogi és technikai aspektusától. Ehelyett olyan beidegződéseken alapulnak, amelyeket elsősorban a tökeviszonyok és a belőlük fakadó lehetőségek határoznak meg. A habitus által szervezett hálózatok ebben az értelemben kevésbé flexibilisek, sokkal inkább olyan automatikus stratégiák jellemzik őket, melyek az egyenlőtlenségi viszonyokat fejezik ki és termelik újra. A habitualizált kötésekben alapuló hálózat egy olyan játékhoz hasonlít, melyben a résztvevők begyakorolt mozdulatok szerint járnak el, aszerint szabva meg céljaikat, eszközeiket és egymáshoz való viszonyukat, hogy milyen mértékben birtokolják a játék alapjául szolgáló tőkét. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a materiális és szimbolikus tőkék szolgálnak, meghatározva a releváns diszciplinákat és stílusokat. Továbbá ezek tekinthetők a hatások kiindulópontjaként szolgáló mediátoroknak is, melyek magukhoz igazítják a hálózat további alkotóelemeiként megjelenő szubjektumokat és dolgokat. Példaként egy szubkultúra tagjaiból összeálló bandára érdemes gondolni, ahol a szimbolikus tőke jelöli ki a tagok mozgásterét, és szervezi gyakorlatait.

A rutinok mentén szerveződő hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek a tudatosuló jelentésektől és kényszerektől egyaránt. Ehelyett olyan szokásokon alapulnak, amelyeket az egyén maga alakít ki, hétköznapi cselekvéseit kiszámíthatóvá és otthonossá teendő. Ezek a hálózatok ilyenformán, hasonlóan a többi preintencionális hálózathoz, nehezen változnak, hiszen lényegük éppen az – akár társadalmi hatásokkal szemben is fenntartott – állandóság. A rutinok alapján működő hálózatokat ennek megfelelően az egyének szüntelenül ismételt viselkedésmintázatai szervezik, amennyiben e repetitív jelleg öncéllá válik. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a múltbeli mintázatok, vagyis a tradíció szolgál, kijelölve az érvényes diszciplinák és stílusok körét. Továbbá az ezt kifejező személyek és dolgok válnak mediátorra, saját logikájukhoz igazítva a hálózat további elemeit. Példaként egy napi rutinjait folytató családra gondolhatunk, ahol a közös találkozások, étkezések, logisztikai feladatok ugyanabban a sorrendben követik egymást napról napra.

A közös életvilág alapján szerveződő hálózatokat a valóság magától értetődő interpretációja jellemzi, ami reflektálatlanul alkalmazott cselekvési receptekben és sémákban fejeződik ki. E nem tudatosuló receptek függetlenek mind az egyenlőtlenségi struktúráktól, mind az egyéni szokásoktól, mind az elismerési rezsimektől, mind pedig a technikai kényszerektől. Ehelyett egy adott közösség kollektív emlékezetébe ágyazódnak. Az életvilág egy hálózat történetének a lenyomata: a közösen átélt tapasztalatok a múltbeli eseményeket a természetesség aurájával ruházzák fel, és ezáltal kijelölve az evidencia bázisát megteremtik az együttműködés alapját. Ilyenformán e hálózatok megkülönböztető sajátossága a közös tapasztalati tér, amely önmagában képes a kontrollra, diszciplinákat és stílusokat körvonalazva, valamint kijelölve a mediátor és intermediátor pozíciókat. Példaként egy osztályközösségre érdemes gondolni, ahol az évek során átélt élmények meghatározzák az iskolai élet magától értetődő kereteit.

A szeretet kötéseit által szervezett hálózatok a társadalmi szerepeiktől függetlenül más-
sikhoz való viszonyuláson alapulnak. Ebben az értelemben lekapcsolódnak minden más
logika alapján szerveződő hálózatról; olyan izolált egységként jellemezhetők, melyet kizá-
rólag a tagok interakciója határoz meg. Bizonyos értelemben épp a jelentésekről, tradíci-
ókról való lekapcsolódás az, ami megteremti annak a lehetőségét, hogy egyediségükben
viszonyuljanak egymáshoz a cselekvők. Ez nyit utat ahhoz, hogy a tágabb társadalmi
hálózatokban kialakult jelentésektől független képet alkossanak egymásról, és azokhoz
képest alternatív alapokra helyezték kapcsolatukat. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb
sajátossága a „kontroll privatizálása”, vagyis egy olyan relatív autonómia, amely helyet
teremt új, a társadalmi hatásoktól független identitások megszületésének. Értelemszerűen
elsősorban a szeretett másik funkcionál mediátorként, ami a hozzá való viszony alá ren-
deli a szubjektumok és objektumok szélesebb körét. Példaként intim, baráti vagy családi
kapcsolatokat képzelhetünk el, melyekben az egymáshoz fűződő kapcsolatokat kizárólag
az interakciók formálják, függetlenül a más hálózatokban kialakult szerepektől.

Az információ logikájához igazodó hálózatok a közös információforráshoz való kap-
csolódáson alapulnak. E hálózatok tagjai függetlenek a különböző nem tudatosuló szo-
kásoktól, valóságértelmezésektől és kényszerektől. Ezt az teszi lehetővé, hogy mindezek
helyett a folyamatosan áramló uniform ingerekhez igazodnak. A fentiekből fakadóan az
információs hálózatokat minden másnál nagyobb fokú dekontextualizáltság, valamint
a technikai feltételekre való ráutaltság jellemzi. E hálózatokban az információforrás te-
kinthető a legfontosabb mediátornak. Ez az információs hálózatokra jellemző rendkívül
flexibilis kontroll elsődleges forrása is, amennyiben lehetővé teszi a különböző stílusok és
diszciplínák valós idejű váltakozását. Példaként olyan cselekvőkre gondolhatunk, akik
naphosszat online környezetben dolgoznak, az ott érkező adatok alapján járva el, melyek
folyamatos befogadása nem hagy teret az egyéb hálózatokból származó hatások számára.

Az illúziókon alapuló hálózatokat a materiális vagy szimbolikus tőkék hasonló értéke-
lése és megszerzésük kölcsönösen elfogadott szabályai jellemzik. A közös cselekvések tét-
jeinek és a versengés normáinak tudatos figyelembevételére egyrészt háttérbe szorítja a nem
tudatosuló motivációkat, másrészt a mezőlogikától független kényszereket. Ugyanakkor
ez a tudatosság korlátozott abban az értelemben, hogy a reflexió nem terjed ki magukra
a tőkékre, illetve a megszerzésük legitimnek tekintett, bevett formáira vonatkozó reflexió-
ra. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb sajátossága a stílusok és diszciplínák naturali-
zált formája, ami kontrollálja a kíváncsú javakat és megszerzésük elfogadott módját. Ez
a megkérdőjelezhetetlen értelmezés egyúttal meghatározza azt is, hogy milyen szubjektu-
mok és objektumok válhatnak mediátorra, illetve intermediátorra. Példaként egy állami
hivatali munkahelyre gondolhatunk, ahol a bürokratikus ranglétra jelöli ki a kíváncsú
javakat, a szabályzat pedig az előrejutás feltételeit, háttérbe szorítva az egyéb hálózatokban
felbukkanó szempontokat.

A kognitív reflexivitáson alapuló hálózatokat mindenekelőtt a nem tudatosuló motivá-
cióktól való függetlenedés, másrészt a környező intencionális és posztintencionális hálóz-
atok lehető legtágabb körére történő reflexiószándéka jellemzi, kiegészülve a problematikus
elemek megváltoztatására való törekvéssel. Ebben a konfigurációban a reflexió mozzana-

tát az teszi lehetővé, hogy a cselekvők egyidejűleg vannak beágyazva többféle szakértői tudáson alapuló hálózatba, miközben egyiket sem fogadják el kritikátlanul. A kognitív reflexió hálózatait a bizonytalanságok folyamatos kezelése, valamint a kockázatok szüntelen mérlegelése jellemzi, aminek eredményeként egy olyan, a környezetére reagáló tagokból álló, rugalmasan kontrollált hálózat jön létre, amelynek stílári és diszciplináris keretei, valamint a mediátori és intermediátori pozíciói folyamatosan átalakulnak. Példaként egy olyan környezetvédelmi szervezetet érdemes elképzelni, amely egyszerre figyel a jogi szabályozásra, a tudományos elemzésekre, potenciális szövetségesei és ellenfelei tevékenységére, egyidejűleg igazítva hozzájuk tevékenységét.

A kommunikatív cselekvés hálózatait egyrészt a saját nem tudatosuló motivációk és dogmatikus valóságértelmezések felfüggesztése, másrészt az intézményi-technikai kényszereknek való ellenállás jellemzi. E lekapcsolódások célja egy olyan autonóm hálózati tér létrehozása, ahol sem a tudatalatti, sem az objektivált társadalmi szinten jelentkező hatalmi hatások nem torzítják a kölcsönös megértés folyamatát. Egy ilyen, hatalmi szótól mentes térben tudnak a jobbik érvek érvényt szerezni, felszínre hozva a valóság adott hálózatban rendelkezésre álló legracionálisabb értelmezését, melyet a cselekvők a vitában megmutatkozó ésszerűsége okán ismernek el. E hálózatokat a hatalmi különbségekre és dogmákra való különös érzékenység és az ezek kritikájából fakadó racionalitáspotenciál jellemzi, ami a diszciplinák, stílusok, mediátori és intermediátori szerepek átvilágítását, vagyis a kontroll demokratizálódását teszi lehetővé. Példaként egy olyan megbeszélésre gondolhatunk, ahol a felek között kiegyenlítettek az erőviszonyok, és jól behatárolható közös cél vezérli őket.

A teljesítmény és életforma elismerésén alapuló hálózatokat elsősorban a megbecsülés kivívására való tudatos törekvés jellemzi, adott esetben felülírva mind a nem tudatosuló készletet, mind pedig az objektivált kényszerek logikáját. A megbecsülés szempontjai szerint szerveződő hálózatokat – szemben az illúzió hálózataival – nem egyszerűen valamely szimbolikus vagy materiális érték kisajátításának szándéka jellemzi, hanem a társak pozitív visszajelzésének kivívására irányuló törekvés, magába foglalva az igazságtalan javadalmazás és az intolerancia elleni fellépést is. Ezek a hálózatok nemcsak instrumentális, hanem legalább annyira interszubjektív cselekvőperspektíván is alapulnak, sajátos reflexív potenciált rejtve magukban. A megbecsülési hálózatok csakis annyiban kapcsolódnak a magától értetődő szerepek és hierarchiák, valamint a naturalizált kényszerek hálózataihoz, amennyiben ezek teret nyitnak a teljesítmény jutalmazása, valamint az egyéni életformára vonatkozó tolerancia és a szolidaritás számára. Ennek hiányában – a fennálló hálózati keretek közötti – megbecsülésre való törekvés helyét a hálózat kritikájára és megváltoztatására tett kísérlet veszi át. Ilyenformán a megbecsülés logikáján alapuló hálózatokban a diszciplinák és stílusok, valamint a mediátorok és intermediátorok egyaránt alárendelődnek a méltányosság és szolidaritás tapasztalatainak, egyszerre rejtve magukban stabilizálásuk és megváltoztatásuk lehetőségét. Példaként egy iskolára érdemes gondolni, ahol a gyerekek mindaddig igyekeznek minél több tanulásal jobb jegyet elérni, amíg igazságosnak érzik az értékelést, azonban ennek megváltozásakor petíciót szerkesztenek.

Az esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatokat elsősorban a társadalmi sémákon alapuló hálózatok minden formájától való függetlenedés szándéka jellemzi. Adott tárgy vagy személy autonóm értelmezésére ugyanis akkor nyílik lehetőség, ha sem a nem tudatosuló, sem a tudatosuló jelentések, sem pedig az objektivált kényszerek nem kötik meg az értelemtulajdonítás kereteit. Egy ilyen hálózat fragmentáltnak tekinthető abban az értelemben, hogy egymással kevésbé kommunikáló, egyéni értelmezések jellemzik, melyek esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz. Egy ilyen értelemben laza hálózatot ugyanakkor számos előfeltétel jellemez: egyszerre van szükség arra, hogy a nem tudatosuló motivációk ne állítsák kötött pályára a cselekvést, hogy a valóság értelmezésének mozgásterét ne korlátozzák dogmatikus jelentések vagy kötött reflexiós pályák, valamint hogy az együttműködés ne legyen folyamatos kényszer. Ilyenformán ezekben a hálózatokban a stílusok és diszciplínák egyaránt a kontroll alacsony fokából fakadó szabadságon alapulnak, biztosítva, hogy bármely tag mediátorrá válhasson. Példaként egy alkotótáborra gondolhatunk, ahol az autonómia és kreativitás normaként van jelen, biztosítva a tagok hálózati függetlenségét.

A mező típusú hálózatok materiális és szimbolikus tőkék mentén formálódnak direkt és indirekt kötések révén. Ez azt jelenti, hogy nem csupán azok tekinthetők egy mező tagjának, akik egymással összekötöttségben állnak, hanem mindenki, akinek cselekvési terére kihat az adott tőke. E hálózatokat a tőke elosztása körüli küzdelmekből fakadó feszültség jellemzi: adott mezőn belül a cselekvők folyamatosan igyekeznek saját pozíciójukat javítani, sok esetben akár mások kárára is. E küzdelem ugyanakkor nem feltétlenül őrli a konkrét másikkal folytatott versengés formáját: legalább annyira megnyilvánulhat a munka révén történő felhalmozásban is. A mező típusú hálózatok abban az értelemben függetlenek a tudatosuló hálózatoktól, hogy a tőkék anélkül fejtik ki hatásukat, hogy ehhez a cselekvők reflexiójára szükségük lenne. Minthogy a birtokolt tőke egy cselekvési teret körvonalaz, így ennek egyenlőtlenségei meghatározzák a különböző pozíciókban lehetséges kapcsolódások körét. A mező típusú hálózatok ilyenformán olyan kontrollrezsimként funkcionálnak, amely meghatározza egymáshoz közvetlenül nem kapcsolódó hálózatok működését. Ezekben a hálózatokban elsősorban a tőkék szolgálnak mediátorként, amennyiben kijelölik a szubjektumok és objektumok kapcsolódási lehetőségeit. Példaként gondolhatunk akár a materiális javak elosztása körül szerveződő gazdasági mezőre, akár a hatalom szimbolikus tőkéje által meghatározott politikai mezőre: mindkét esetben egymással közvetlen kapcsolatban nem feltétlenül álló cselekvők alkotnak hálózatot egy olyan kényszerstruktúra révén, amely egyrészt meghatározza mozgásterüket, másrészt, amelyet – a pozíciójukból fakadó eltérő sikerrel – maguk is igyekeznek uralni.

A reflexív intézményi hálózatok oly módon kapcsolnak össze egymástól térben és időben távoli cselekvőket, hogy az általuk alkalmazott kényszerek nyitottak a tagok visszajelzéseire. A reflexív intézményi hálózatok ebben az értelemben nem függetlenek az intencionális hálózatoktól: építenek az ott felbukkanó valóságértelmezésre, és reagálnak az ott születő jelentésekre. A cselekvők reflexiós teljesítményének bevonása a hálózat működésébe egyrészt lehetővé teszi, hogy az absztrakt intézményi elveket lokális kontextusokhoz igazítsák, másrészt hozzájárul az intézmény adaptív javulásához is. Ebben az értelemben a reflexív intézményi hálózatok olyan kontrollrezsimként funkcionálnak, amely nem de-

terminálja a szubjektumok és objektumok mozgásterét, és ebben az értelemben fenntartják az esélyét, hogy azok is mediátorrá váljanak. Példaként elképzelhetünk egy olyan decentralizált közhivatalt, amely nem egyszerű végrehajtója a jogszabályoknak, hanem önálló mozgásterre is van az ügyintézés szabályozására, mely folyamathoz figyelembe veszi az ügyfelek észrevételeit is.

Az alrendszerek hálózatai az azonos szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumhoz igazodó cselekvők között létesítenek kapcsolatot. Ebben az értelemben ezek kommunikációs hálózatok, azonban anélkül, hogy a cselekvők valóságértelmezésének szerepet hagynának. Ehelyett, lekapcsolódva az intencionális hálózatokról, a médiumok által kijelölt kötött pályára terelik az interakciót, így teremtve egy olyan teret, amelyben az egymástól térben és időben távoli, egymással közvetlen kapcsolatban nem álló felek közt folyó kommunikáció kihat minden továbbira. Az adott médium mentén folyó kommunikáció összessége ugyanis olyan igazodási pontokat hoz létre, melyek kényszerítő erővel bírnak a médium jövőbeni használóira. Igaz, ehhez olyan intézményekre is szükség van, melyek a kommunikációs folyamatokat megfigyelik, és a rendszerszerű normákat hozzáférhetővé teszik. Ilyenformán e hálózatokat olyan kontrollrezsimekként írhatjuk le, melyek specifikus kommunikációs csatornákat hoznak létre, figyelnek meg és tartanak fenn. Példaként elképzelhetjük a pénz vagy a jogszerűség médiumai által szervezett kommunikációra ráépülő alrendszereket, melyekben az adásvétel profitabilitását illetve a jogszabályok jelentését egyaránt a további tranzakciók, illetve jogi döntések kontextusa, vagyis az a megannyi térben és időben távoli kommunikáció határozza meg, amely ugyanazon médiumhoz igazodik.

A jogi elismerés hálózatai azáltal létesítenek kapcsolatot a cselekvők között, hogy kijelölik és betartatják a mindenkire érvényes szabályok körét. Jogalannyá válva a cselekvők általánosan érvényes szabályokkal kerülnek kapcsolatba, ami nem csupán a lehetőségek és köteleességek körét jelöli ki, de egyúttal az önmagukhoz és a másikkhoz való viszonyt is átalakítja. Az általánosan érvényes jogok révén egy olyan tér jön létre, ahova nem tudatosuló motivációiktól, világlátásuktól, reflexív képességüktől, strukturális egyenlőtlenségeiktől függetlenül, egyenlőként léphetnek be a cselekvők. Ebben a térben a méltóság morális kategóriájával ruházódnak fel, amit önmaguk és mások vonatkozásában is érvényesíteni tudnak. A jogi elismerési hálózatokat ilyenformán a jog mint kontrollrezsimek által biztosított méltóság, mint stílus jellemzi, melyben dolgok és szubjektumok egyaránt mediátorként jelennek meg. A hálózat minden tagjában közös morális kvalitások intézményesülése ugyanakkor korántsem magától értetődően adott. A méltóság sérelme e hálózatok potenciális konfliktusforrása, és egyúttal a jogi elismerési hálózatok dinamikájának alapja. Példaként elképzelhetünk egy falut, ahol a régi lakók összefognak, és létrehoznak egy alapot, amiből a természeti csapások falubeli károsultjait támogatják, miközben az újonnan érkezetteket az összefogásból kihagyják, akik ezt nehezményezik, és egyenlő elbánást követelnek.

Az épített-technikai környezet hálózataiban a tagok azonos fizikai kényszereknek vannak kitéve, ami tág, ugyanakkor uniformizált cselekvési pályákat jelöl ki. Az épített-technikai környezet abban az értelemben a legmeregvebb szabályozó, hogy materiális szinten határolja le a lehetséges és lehetetlen dolgokat. Abban az értelemben azonban a legkevésbé

konkrét, hogy az épített környezetet és a tárgyakat elsődlegesen nem a társulások szabályozójaként hozták létre, hanem instrumentális célok által vezérelve, így normatív következményeik sokszor reflektálatlanok. Az épített-technikai környezet egy olyan átfogó kontrollrezsimmek tekinthető, amely mindenkre egyformán hat, ugyanakkor korántsem determinálja a cselekvések körét. Elsősorban tárgyi mediátorok alkotják, melyek instrumentális szerepükön túlmenően, adott esetben nem szándékolt módon válnak a kontroll eszközeivé. Példaként elképzelhetünk egy közteret, ahol a padokra elválasztó elemeket szerelnek, az alvást ellehetetlenítendő.

A fentiekben bemutatott hálózatok analitikus leírásoknak tekinthetők abban az értelemben, hogy az empirikusan megfigyelhető társulások ezek keveredéseiből tevődnek össze.

2. táblázat: A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontrollrezsime (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló, interaktív kontrollrezsime (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiumok által szerveződő kontrollrezsime (alrendszer)
elismerési hálózatok	kölcsönös feltárulkozás és bizalom diszciplínája (szeretet)	teljesítmény és életforma értékelésének stílusa (megbecsülés)	egyenlő eljáráson alapuló kontrollrezsime (jogi elismerés)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

Adott társuláson belül potenciálisan egyidejűleg vannak jelen az egyenlőtlenség, a reflexivitás, a kommunikáció, az elismerés és a technika logikája szerint szerveződő preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatok, így a különböző cselekvéshelyzetekben más-más kötéstípusok válhatnak dominánssá. A kortárs kritikai elméletek megfigyelései ebben az értelemben új megvilágításba helyezhetők: a társulásokban előforduló lehetséges kapcsolódások szűk készletéhez férnek hozzá, és ennyiben óhatatlanul esetleges diagnózisokat dolgoznak ki. Egy átfogóbb kritikai elméletnek a lehetséges kapcsolódási formák minél szélesebb tárházából kell kiindulnia, feltárva a különböző hálózattípusokat jellemezhető patológikus és emancipatorikus tendenciák kölcsönhatását. A továbbiakban erre teszünk kísérletet, a szenvedés pszichiátriai és pszichoterápiás leírásaiban feltáruló határállapotait valószínűsítő hálózati konfigurációkat azonosítva.

A pszichopatológiák hálózati modelljei

A szenvedés szociológiai kritikája óhatatlanul korlátokba ütközik azon a ponton, amikor le kell írnia, pontosan mit is „csinál” átélőjével a szenvedés, vagyis válaszolnia kell arra a kérdésre, hogy milyen következményei vannak a dehumanizálás tapasztalatainak az egyén jelentéstulajdonítási és viselkedésmintázataira (WILKINSON 2005: 41–42). Ennek háttérében az áll, hogy a testi, affektív és egzisztenciális elemekkel terhelt társadalmi szenvedés fenomenológiai leírása valójában interdiszciplináris keretben képzelhető el. A pszicho-diskurzusok ilyenformán a társadalmi szenvedés fenomenológiai értelmezésének hiányzó láncszemeként szolgálnak. A dehumanizáló társadalmi szenvedésnek való tartós kitettségben olyan különböző fenomenológiai és viselkedésmintázatok rögzülnek, melyek az emberi mivolt korlátozásának, vagyis az ágenciától való megfosztottságnak a szélsőséges formáit fejezik ki. Ebben az értelemben a társadalomelméletek és a pszicho-diskurzusok együttesen kínálnak lehetőséget egy a szenvedésben megalapozott kritikai elmélet számára: előbbi azokat az interakciós tereket mutatja be, ahol a dehumanizálás megtörténhet, utóbbi pedig azokat a tapasztalati mintázatokat, melyek ennek eredményeként rögzülnek.

A társulásokban megfigyelhető hálózattípusok azonosítása lehetőséget teremt arra, hogy a szenvedések társadalmi okait differenciáltan ragadhassuk meg. Minden hálózati forma esetében rekonstruálhatók olyan patológikus variánsok, melyek hozzájárulnak adott szenvedéstípus kialakulásához és fennmaradásához. Ebben az értelemben a szenvedés ideáltipikus formái azokban a társulásokban alakulnak ki, ahol ezt egyidejűleg valószínűsítik különböző hálózati logikák, és nincs olyan alternatív hálózat, amely korrigálhatná, vagy egyszerűen csak kiutat jelentene a torzulások által dominált konstellációból. Ebből a belátásból indulok ki az alábbi fejezetben, a szenvedés ideáltipikus határállapotainak pszichiátriai és pszichológiai leírásaiból következtetve a különböző hálózatok patológikus mintázataira.

Mint minden embertudomány, így a pszichiátria sem tekinthető egységesnek abban az értelemben, hogy egymást kölcsönösen elutasító, versengő megközelítések jellemzik mind a különböző pszichopatológiák osztályozását, mind pedig kialakulásuk magyarázatát. Értelemszerűen jelen vállalkozás kereteit meghaladja, hogy akár csak hozzávetőlegesen is megpróbáljunk állást foglalni e diszciplinán belüli vitákban. Valamilyen szempontból ugyanakkor óhatatlanul szelektálni és interpretálni kell a pszicho-diskurzusokban felbukkanó leírásokat ahhoz, hogy társadalomelméletileg hasznosíthatóak legyenek.

Más szóval egy olyan „fordítási kulcsra” van szükség, amelynek segítségével a pszicho- és társadalomkritikai diszciplínák közti szakadék áthidalható. A fordítás lehetőség-feltételeinek biztosítása céljából a pszicho-diskurzusok patológiafogalmának szociológiai átkeretezésére van szükség.

A szociológia perspektívájából a pszicho-diskurzusok alapjául szolgáló patológiafogalommal kapcsolatban legalább négyféle kritika fogalmazódott meg. Ennek első, leg-alapvetőbb szintje magára a „mentális betegség” fogalmára irányul, mondván, alapvetően téves a fenomenológiai és viselkedési zavarokban manifesztálódó jelenségeket a betegség medikalizáló logikájához kapcsolni, kiterjesztve rájuk mindazokat az intézményi és hatalmi következményeket, melyek az orvoslás modern társadalmakban betöltött szerepéből fakadnak. Második szintje a betegségfogalomból következő terápiás gyakorlatokra irányul, mondván, ezek nem csupán sokszor embertelenek, hanem egyúttal – kategória-hibán alapuló diagnózisból fakadóan – inadekvátak és hatástalanok is. A szociológiai kritika harmadik szintje a klasszifikációra vonatkozik, mondván, a pszicho-diskurzusokban a normális és patológikus skálaszerű értelmezése helyett esszenciálizáló osztályozási logika bukkan fel, ami stigmatként működő különbségeket teremt. Végül a negyedik szint az ezzel összefüggő expanzív medikalizációt érinti, mondván, a patológikus címke óhatatlanul túlhasználatra kerül, ahogy olyanokra is vonatkoztatják, akik pusztán ideiglenesen vagy enyhe formában mutatnak a betegség jeleként azonosított tüneteket (BUSFIELD 2011: 107).

E különböző kritikákból kiindulva egy társadalomtudományosan informált értelmezés számára két lehetőség kínálkozik: vagy a pszicho-tudások egészének kétségbe vonása, vagy pedig a mentális betegségek átértelmezése. Ez utóbbira tett kísérletnek tekinthető pszichopatológias szemléletet felváltani hivatott „mentális zavar” fogalmának bevezetése. A medikalizáló megközelítéssel szemben a zavar fogalma nyitva hagyja a lehetőséget annak, hogy többféle tényezővel magyarázzuk az atipikus fenomenológiai és viselkedésmintázatokat. Ilyenformán utat nyit egy olyan – a bevezetésben „kritikai realistiként” bemutatott – megközelítés számára, amelyben a pszicho-diskurzusok által azonosított tünetegyüttesek egyszerre értelmezhetők biológiai, pszichológiai és társadalmi oksági keretben. A mentális zavarokat abban az értelemben „ártalmas diszfunkcióként” ragadhatjuk meg (WAKEFIELD 1992), hogy egyszerre tartalmazznak egy normatív és egy faktuális elemet. Annyiban tekinthetők ártalmasnak, hogy distresszt, vagyis szubjektív szenvedést okoznak az átéelőjük számára. E szenvedés ugyanakkor önmagában még nem elegendő a mentális zavar kialakulásához, hiszen ennek forrása egyaránt lehet funkcionális (például ijesztő jelenség esetén érzett félelem) és diszfunkcionális (például folyamatosan érzett félelem). Mentális zavarról eszerint csakis azokban a helyzetekben beszélhetünk, ha a szenvedés valamilyen alapértelmezésben funkcionális mechanizmusnak az inadekvát működésével függ össze.

Ennek mintájára minden egyes mentális zavarral kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy pontosan milyen funkciók kisiklásaként értelmezhető, és ez a szenvedés mely formájához vezet. A mentális zavarok funkcionális magyarázata sajátos kapcsolódási pontot kínál a társadalomelméletek számára, amennyiben egy külsődleges feltételrendszerhez való

adaptációra utal.¹⁶ Egy mentális mechanizmus funkcionalitása a felől a sajátos teljesítmény felől érthető meg, amellyel hozzásegíti az egyént ahhoz, hogy a világban műveleteket hajtson végre, más szóval képessé váljon a hétköznapi cselekvésekre.¹⁷ Ebből fakadóan a diszfunkcióként felfogott mentális zavar az egyén és a külvilág inkompatibilitását fejezi ki: az nem más, mint a cselekvési képesség különböző adaptív dimenzióinak ellehetetlenülése. Belátható, hogy egy ilyen értelemben inkompatibilitásként felfogott diszfunkció egyaránt fakadhat az egyén belső állapotainak és a külső körülményeknek a torzulásából (hiszen az adaptáció egyaránt meghiúsulhat az alkalmazkodási stratégia inadekvátsága és a környezeti feltételek lekövethetlensége miatt), ami rávilágít a pszicho-diskurzusok szociológiai fordításának lehetőségére.

E diskurzusok mindenekelőtt a diszfunkciók által okozott szenvedések természetéről adnak részletes leírást, miközben a funkcionális zavarokat elsősorban az egyén szintjén, „inadekvát válaszként” próbálják megérteni. Ezzel összefüggésben csupán hallgatólagosan és esetlegesen utalnak azokra a külsődleges, társadalmi körülményekre, melyek a diszfunkció kialakulásával szintén összefüggésben állnak. A társadalomelméletek segítségével ez a képlet egészíthető ki, amennyiben lehetőség nyílik a szenvedés különböző formáihoz tartozó funkcionális zavarokról a társadalmi integráció átfogó hálózati modellje segítségével képet alkotni. Ehhez arra van szükség, hogy a pszicho-diskurzusokban feltáruló szenvedésformák, valamint az – elsősorban az egyén belső állapotára fókuszáló – magyarázómodellekben felbukkanó funkcionális összefüggések társadalmi aspektusát feltárjuk és kifejtjük. Más szóval megválaszoljuk a kérdést: az egyén és a külvilág inkompatibilitásából fakadó mentális zavarokhoz miként járulhatnak hozzá a társadalmi viszonyok torzulásaiból fakadó diszfunkciók.¹⁸

16 E megközelítéshez hasonlóan a „társadalmi stressz” fogalmával operáló modellek. Az extrém helyzetek (például természeti katasztrófák, háborúk) és a váratlan életesemények (például hozzátartozó elvesztése, nyugdíjba vonulás) egyaránt olyan kihívás elé állítják az egyént, amely – testi és pszichikai következményekkel egyaránt járó – stresszt okoz. Amennyiben ennek mértéke vagy időtartama kezelhetetlenné válik, annyiban a stresszt kezelni hivatott mechanizmusok sem képesek funkciójuk betöltésére, aminek következtében mentális zavarok alakulnak ki (COCKERHAM 1998: 95–107).

17 Ennek mibenléte egy példán keresztül világítható meg a legjobban. A depresszió mint diszfunkció funkcionális megfelelője a szomorúság. Amennyiben ezt egy konkrét környezeti hatás idézi elő (például valami számunkra fontos dolog elvesztése), a veszteséggel arányos mértékű (például kedves kutyánk halála esetén nagyobb, mint kedvenc sapkánk elvesztése esetén), illetve megszűnik az inger elmúltá esetén, vagy fokozatosan lecseng, úgy a szomorúság nem utal mentális zavarra. Amennyiben e feltételek nem teljesülnek, vagyis környezeti hatás nélkül, a veszteség szempontjából aránytalanul nagy, nem múlt szomorúság figyelhető meg, úgy mentális zavarként értelmezhető (BUSFIELD 2011: 145).

18 A mentális zavarok egyénben való lehorgonyzásának paradoxonjára a diagnosztikai kézikönyvek kritikusai is felhívják a figyelmet: egy bántalmazó környezetben élő gyermek vagy egy homofób személyekkel körbevett homoszexuális egyaránt distresszt él át, és potenciálisan diszfunkcionális viselkedésmintázatot alakít ki, azonban ez értelemszerűen nem belső torzulás, hanem sokkal inkább a társas viszonyok eredője (WAKEFIELD 1992: 241).

Összefoglalva az alábbi fejezet elemzési szempontjait, a különböző mentális zavarok diagnosztikai kézikönyvi és tankönyvi leírásait a „társadalmi szenvedés” következményeiként, vagyis „ártalmas diszfunkciók” leírásaként értelmezem újra. Arra teszek kísérletet, hogy a bennük kifejeződő funkcionális összefüggések társadalmi aspektusát feltárjam: a generalizált szorongás esetében a funkció a váratlan események esetén felbukkanó félelem, aminek diszfunkciója a veszély nélküli, vagyis állandósult félelem; a főbiák, pánik és stressz-zavarok esetében a funkció a korábbi rossz tapasztalatokból következő óvatosság, aminek diszfunkciója a rossz tapasztalatok által táplált kontrollálhatatlan félelem; a kényszerbetegség esetén a funkció a társakhoz való igazodás, aminek diszfunkciója a szabálykövetés logikájának társaktól való függetlenítése; a hangulatzavarok funkciója a veszteség esetén átélt szomorúság, aminek diszfunkciója az indokolatlan szomorúság; a szerfüggőség funkciója a legitim vágykielégítés, aminek diszfunkciója az eltitkolt vágykielégítés; a szomatikus zavarok funkciója a szolidaritás kivívása, aminek diszfunkciója a cselekvési képesség átruházása; a skizofrénia funkciója a közös valóság paradoxonjainak feloldása, aminek diszfunkciója az arról való lekapcsolódás; a disszociatív zavarok funkciója a gyötrelmek enyhítése, aminek diszfunkciója a tapasztalati terek közti kohézió felfüggesztése. Mindezek társadalmi aspektusait az egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikációs, elismerési és technikai hálózatok szintjén mutatom be.

Az elemzés első lépésében a mentális zavarok pszicho-diskurzusaiban megjelenő szenvedéstípusokat, valamint a kialakulásukat magyarázó funkcionális modelleket rekonstruálom eredeti, az egyén belső folyamataira koncentrált formájukban. Második lépésben e rekonstrukció alapján arra teszek kísérletet, hogy a szenvedés adott határhelyzetének kialakulását valószínűsítő társadalmi feltételeket, más szóval a társadalmi szenvedés specifikus formáit, azonosítsam.¹⁹ E célból minden egyes hálózat esetében bemutatom, hogy pontosan miként is képzelhetők el az adott mentális zavart okozó diszfunkció kialakulását és fennmaradását valószínűsítő hálózati torzulások. Végül egy esettanulmány segítségével illusztrálom ezeket az összefüggéseket. Minthogy maguk az esettanulmányok az alábbiaktól független, saját szempontok szerint készültek, így nem teszük lehetővé a különböző hálózati logikák átfogó feltérképezését. Arra ugyanakkor lehetőséget kínálnak, hogy a bennük előforduló hálózattípusokon keresztül bemutatásra kerüljenek a különböző pszichopatológiák hálózati modelljei.

19 Ebben az értelemben az alábbi vállalkozás a társadalmi szenvedésre vonatkozó diskurzus kiegészítéseként értelmezhető. Wilkinson szerint e törekvések közös nevezője, hogy a „feleslegességgel” összefüggő dehumanizálás tapasztalatának (beleértve annak testi, kognitív és érzelmi dimenzióját) hangot adjunk, és ezáltal becsatornázzuk a politikai térbe (WILKINSON 2005: 164–168). A pszicho-diskurzusok segítségével a dehumanizálás ára ragadható meg pontosabban: a bennük feltárolt szenvedésnek való kitettség végső soron a humanitás fokozatos elvesztéseként írható le, amennyiben a cselekvési és gondolkodási képesség megakadásához, vagyis az ágencia beszűküléséhez vezet.

GENERALIZÁLT SZORONGÁS

A generalizált szorongás tünetei közé tartozik a hétköznapi életvitelt ellehetetlenítő erős és tartós nyugtalanság, az aggodalmak kezelésére való képtelenség, a fáradékony-ság, a koncentrációs nehézség, az alvászavarok, a testi feszültség (APA 2013: 222–225). Kialakulása a kutatások tanulsága szerint egyrészt az életkörülményekkel függ össze: a fenyegető környezet, a folyamatos stressz, a szűkös erőforrások, a gender- vagy etnikai diszkrimináció egyaránt növeli létrejöttének esélyét. Másrészt a korai gyermek-szülő kapcsolat függvénye: a túlságosan szigorú vagy túlféltő nevelési klíma egyaránt ahhoz vezet, hogy az egyén képtelen lesz megküzdeni a hétköznapi stresszel. Előbbi esetben a szankcióktól, utóbbi esetben az esetleges veszélyektől való rettegés állandósul. További megközelítés szerint a generalizált szorongás kialakulásában a társak értékelése is döntő szerepet játszik: a feltétel nélküli elfogadás tapasztalatának hiánya önbizalomvesztéshez vezet, amit a visszajelzésekhez való görcsös igazodással próbálhat ellensúlyozni az egyén. Ez azonban felfokozza és állandósítja az aggodalmat a társas cselekvési helyzetekben (COMER 2010: 122–125).

A kognitív megközelítés szerint azok, akik tartósan ki vannak téve megjósolhatatlan negatív eseményeknek, nagy eséllyel fejlesztenek ki olyan automatikus gondolatokat, melyek állandósítják a veszélyérzetet. Ezt ráadásul tovább fokozhatják azok az aggodalmak, melyek a félelemtől való félelem formájában a szorongás önálló forrásává válnak (például: „Nem engedhetem meg magamnak, hogy ezen a problémán stresszeljek!”). Hasonló pályára terelheti a gondolkodást a cselekvéshelyzetekben rejlő bizonytalansággal szembeni intolerancia is, amennyiben arra ösztönöz, hogy a legrosszabb forgatókönyvvel számoljon az egyén, ezzel próbálva felkészíteni magát az elháríthatatlanként észlelt veszélyek átélésére. Más megközelítés szerint az általánosított szorongás hátterében eredetileg az az öntudatlan törekvés áll, hogy a cselekvő a kényelmetlen testi feszültségről elterelje figyelmét az aggodalom állandósításával, ami idővel maladaptív kényszerre válik (COMER 2010: 126–129).

A biológiai tényezőket tekintve a generalizált szorongás kialakulása a félelem átélése során lezajló, felfokozott állapotot okozó agyi folyamatok visszacsatolási mechanizmusának felborulásához köthető abban az értelemben, hogy a felfokozódás indokolatlan esetben is bekövetkezik. A generalizált szorongással küzdők alapértelmezés szerint nagyobb fokú testi feszültséggel jellemezhetők. Emellett társaiknál nagyobb valószínűséggel fókuszálnak az őket potenciálisan veszélyeztető ingerekre (BARLOW – DURAND 2009: 129–131). Továbbá az agy hormonális folyamatai tekintetében is eltérnek a populációtól abban az értelemben, hogy a stresszhormonok szintje magasabb az átlagnál. Ennek hátterében olyan öröklött sajátosságok is állhatnak, melyek adott környezeti behatások – például gyermekkorban átélt extrém stressz – esetén aktiválódnak, ezáltal téve valószínűvé egy magasabb szorongási szint állandósulását (BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 142–146).

A fenti pszichiátriai és pszichológiai magyarázatok alapján belátható, hogy a generalizált szorongás valamilyen módon a félelem reaktív jellegének megszűnéséből fakad, vagyis abból, hogy a félelem lekapcsolódik az azt kiváltó konkrét okokról. Ez akkor következhet

be, ha a félelem tárgyait nem lehet hozzárendelni konkrét dolgokhoz, és így feloldásukra sincs lehetőség. Ilyenkor a félelem diffúz szorongássá alakul át. Többé nem valami konkrét ingerre adott reakcióként, hanem – meghatározatlansága okán – minden pillanatban indokolt aggodalomként van jelen. Más szóval a generalizált szorongás a félelem konkretizálásának hiányára vezethető vissza. A társadalmi hálózatok szempontjából mindez azt jelenti, hogy generalizált szorongás azokban a társas konstellációkban alakul ki, amelyek nem teszik lehetővé az aggasztó események jeleinek azonosítását és az egyéb események jeleitől való megkülönböztetését. A késő modernitás tipikus hálózati konfigurációi alapján specifikálhatóak azok a társas környezeti feltételek, melyek potenciálisan fenntartják a generalizált szorongást.

3. táblázat: A társadalmi hálózatok generalizált szorongást valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	megfélemlített habitus	instabil illúzió	nem értékálló tőke
reflexív hálózatok	ritualizált aggodalom	kockázati reflexió	túlinformált intézmény
kommunikációs hálózatok	kollektív traumával terhelt életvilág	intellektualizáló kommunikáció	kiszámíthatatlan alrendszer
elismerési hálózatok	ingadozó szeretet	hajszolt megbecsülés	elemi jogok sérelme
technikai hálózatok	rémhírhálózat	közönyös esztétikai reflexivitás	kaotikus technikai-épített környezet

A habituális szinten szervezett hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a generalizált szorongás kialakulásához, ha a bennük zajló játszmák a megfélemlítés logikáján alapulnak. A folyamatos félelmet a kiismerhető szabályok helyett a kiszámíthatatlan gyakoriságú és súlyú szankciók alapozzák meg, minek következtében folyamatosan fenyegetve érzi magát a cselekvő. Ez leginkább azokban a hálózatokban valószínű, ahol a domináns pozícióban lévők önkényuralmat gyakorolnak. Az ehhez való alkalmazkodás során nincs lehetőség a jelentős és jelentéktelen, illetve veszélyes és veszélytelen jelenségek közti differenciálásra, ehelyett egy diffúz, általános fenyegetettségérzet jelenik meg. Amennyiben a társas gyakorlatok diszpozicionális szintjén beépül ez a bénító félelem, úgy jó eséllyel állandósul a szorongás az adott hálózaton belül. Példaként elképzelhetünk egy szubkultúra tagjaiból verbuválódott bandát, ahol a normák közé tartozik, hogy a legkisebb szabályszegést is durva erőszakkal torolják meg a többiek. A hálózat tagjainak viselkedését ezért zsigeri félelem kíséri, potenciálisan áthatva a bandán kívüli interakciók helyzeteket is.

Az egyes mezők közös játékszabályait és tétjeit kijelölő illúzió akkor okozhat generalizált szorongást, ha a fennálló viszonyok legitimálása nem jár együtt egy biztonságos, kiszámítható világ képével. Ebben az esetben hiába elismerésre méltóak az adott játékszabályok és elfogadhatók a tőkék felhalmozásának eszközei, ha maga a hálózat instabillnak minősül. A legitim társas viszonyok veszélyeztetése különösen ijesztő, amennyiben

nem csupán a megszokott hétköznapok változásának lehetőségét hordozza magában, hanem egyúttal az elismerésre méltó hierarchiák átalakulását, ami potenciálisan egy illegitim rend veszélyével fenyeget. Ilyenkor nincs lehetőség a rendkívüli és a normalizált interakciók megkülönböztetésére, aminek következtében az aggodalom általánossá válik. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol az előmenetel bürokratikus szabályával azonosulnak a dolgozók. Azonban a kormányváltások során e szabályokat kiszámíthatatlan gyorsasággal változtatják, így az alkalmazottak elvesztik orientációs pontjukat, és állandóan attól kénytelenek tartani, hogy bármelyik pillanatban áldozatává válhatnak az újabb reformoknak.

A szimbolikus és materiális tőkék köré szerveződő, egymással direkt és indirekt kötések révén összekapcsolt cselekvőkből álló mező típusú hálózatok abban az esetben állandósítják a félelem tapasztalatát, ha a megszerzett tőkék nem értékállóak. Akár amiatt, mert a felhalmozás szabályait újra és újra önkényesen felülírják, akár amiatt, mert maga a mező autonómiája veszélyben van, az egyén nem tudhatja biztonságban a munkájával megtakarított tőkét. Ez a fajta bizonytalanság alapjaiban lehetetleníti el a mezők működését, és ebben az értelemben olyan ijesztő perspektívát vet fel, amely tartóssá válva a szorongás állandósulását eredményezi. A cselekvéseknek tétet adó tőkefelhalmozást hiábavalóvá teszi, ugyanis szélsőséges esetben megbénítja az egyént. Példaként gondolhatunk a gazdasági válság állapotára: ilyenkor reális veszéllyé válik a hosszú évek munkájával felhalmozott vagyon elvesztése, aminek következtében könnyen pánik lehet úrrá a társadalom egészén.

A hétköznapi cselekvéseket szervező rutinok oly módon járulhatnak hozzá a generalizált szorongás kialakulásához, hogy kijelölik az aggodás helyeit a hétköznapi életvitelben. Azáltal, hogy létrejönnek azok az apropók és interakciós helyzetek, amikor tere és ideje van a félelmekre való fókuszálásnak, egyúttal a világban való otthonosság részévé válik az aggodalom. A félelem rítusai, miközben mederbe terelve kontrollálják az aggodalmat, egyúttal kialakítanak egy hétköznapi életvitelt, mely a szorongás köré szerveződik. Ilyen helyzetben maga az aggodás elmulasztása válik baljós jellé, és ebben az értelemben kerülendőnek minősül. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol folyamatosan panaszkodnak egymásnak a tagok. Ezáltal egyrészt feldolgozzák félelmeiket, miközben létre is hozzák a panaszkodás kultúráját, ahol a világ veszélyes, fenyegető helyként jelenik meg.

A kognitív reflexivitás hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a félelem tapasztalatának állandósulásához, hogy különböző szakértői szempontok perspektívájából feltárják azokat a kockázatokat és veszélyeket, melyek az adott cselekvéshelyzet nem szándékolt következményeként állnak elő. Amennyiben kizárólag ezekre szorítkozik a reflexió, úgy a valóság kontrollálhatatlan, fenyegető értelmezése alakul ki. A kizárólag a cselekvéshelyzet nem szándékolt negatív következményeit kutató, beszűkült önmonitorozás végső soron a cselekvés lehetőségét számolja fel, ahogy félelmetes keretbe helyezi a cselekvési alternatívákat. Példaként egy környezetvédelmi szervezet munkatársára gondolhatunk, aki egy épülő gyár kockázatait próbálja felmérni. Ahogy egyszerre reflektál a terv politikai, társadalmi, tudományos és ökológiai következményeire, az építés vagy annak hiánya egyaránt veszélyekkel teli vállalkozásként tűnik fel, amiből következően bármilyen döntés veszélyesnek és aggasztónak hat.

A reflexív intézmények abban az esetben válhatnak generalizált szorongás forrásává, ha a cselekvő monitorozását zavaró mértékben kiterjesztik. Ilyenkor az egyén úgy érezheti, hogy az intézmény több információval rendelkezik róla annál, mint amit ő szeretne. Az intézmények privát szférába történő behatolása abban az értelemben válhat félelmek forrásává, hogy ennek során olyan információk lesznek nyilvánosak, melyek eredendően a magánszférához tartoznak. E bizalmas adatok sérülékennyé teszik az egyént, amennyiben identitása érzékeny pontjaira vonatkozóként visszaélésre adnak lehetőséget. Az intézményi tekintetnek való kitétség továbbá az autonómiát is korlátozza abban az értelemben, hogy az egyénre vonatkozó információk növelik az intézményi kontroll terét. Ilyenformán az intézményi reflexivitás túlzott kiterjesztése egyúttal a kiszolgáltatottságot is megnöveli, aggodalmakra adva okot. Példaként elképzelhetünk egy segélyezéssel foglalkozó hivatalt, ahol részletekbe menő adatokat gyűjtenek az ügyfelek fogyasztási szokásairól. Ennek során olyan információkat kénytelenek felfedni az ügyfelek, melyek lehetőséget teremtenek értékelésükre, valamint fogyasztásuk hivatali kontrolljára.

Az életrévlogika szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a félelmek állandósulásához, ha adott közösség kollektív emlékezete – akár a kollektív traumák nagy száma, akár az értelmezési horizont negatív hangoltsága miatt – csupa rossz tapasztalatot őriz. Ilyenkor a valóság természetes, magától értetődő értelmezése egy kiszámíthatatlan, ijesztő világ képét közvetíti, amihez alapértelmezésben aggodalommal viszonyul a cselekvő. A félelem naturalizálása korántsem szünteti meg a félelmet, sokkal inkább olyan általános szorongássá alakítja, amely a hétköznapi cselekvéshelyzeteken átível. Példaként elképzelhetünk egy osztályközösséget, melynek tagjai tanulmányaik során többnyire kiszámíthatatlan, önkényes tanárokkal találkoztak, akik folyamatosan terrorizálták a gyerekeket. Számukra az iskolai világ alapértelmezésben félelmetesnek tűnik, még azokban az esetekben is, amikor épp nem a rémisztő tanárokkal van órájuk.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor eredményezhetik a szorongás állandósulását, ha a folyamatos viták eredményeként az egyén elbizonytalanodik saját valóságértelmezése adekvát mivoltával kapcsolatban. A kommunikatív cselekvés során minden kijelentés szabadon bírálható, miközben elfogadása az érvekkel történő igazolás feltételéhez kötött. Ebben az értelemben a kommunikatív cselekvés hálózataiban nincs helye a feltétel nélküli elfogadásnak, ami egyfajta teljesítménykényszerhez vezet. A cselekvő számára aggasztó lehet, hogy mi történik abban az esetben, ha nem sikerül a számára fontos álláspontot érvekkel megvédenie, illetve az identitása szempontjából központi kérdéseket társai előtt érvekkel támasztani alá. A kommunikatív cselekvés racionális logikájának túlfeszítése ilyenformán akaratlanul egy a hálózaton túl is ható félelmet szülhet. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a gyerekeket az érvelő vitára nevelik a szülők, és ezért csak olyan álláspontot fogadnak el tőlük, melyet racionálisan alá tudnak támasztani. Ennek hatására a gyerekek elbizonytalanodnak szüleik feltétlen elfogadását illetően, és attól tartanak, hogy az esetleges inadekvát érvelésük következményeként egyúttal a szeretetüket is elvesztik.

A rendszerszerűen szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá a generalizált szorongás kialakulásához, ha nem képesek kiszámíthatóan működni. Ilyenkor az alapjukul szolgáló szimbolikusan általánosított médiumokhoz nem igazodnak az egymást közvetlenül nem

ismerő cselekvők, és ebben az értelemben kiszámíthatatlanná válik az együttműködés. Tekintve, hogy a rendszerlogikán alapuló cselekvéshelyzetekben a kommunikáció korlátozott, ha a médiumok csődöt mondanak, nem áll rendelkezésre olyan pótméchanizmus, amellyel korrigálni lehetne. Ennek megfelelően az ilyen helyzetek a társadalmi integrációs mechanizmusok csődjével és az ebből fakadó kaosz rémképével fenyegetnek. Példaként egy olyan vállalkozóra gondolhatunk, akinek kiszámíthatatlan jogi környezetben kell helytállnia. Ebben a helyzetben folyamatosan azon aggódik, hogy épp jogszerűen jár-e el, aminek következtében a lehétköznapibb tranzakciók is szorongás forrásává válnak.

A szeretet elismerési formáján alapuló hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a félelem állandósulásához, ha a kölcsönös feltárulkozás kiszámíthatatlan keretek között zajlik. Ez elsősorban azokban a hálózatokban fordul elő, ahol az egyik fél reakciói szélsőségesen ingadoznak az elfogadás és az elutasítás között. Minthogy az intim kapcsolatok hálózatának feladata a máshol tapasztalt félelmek kezelése is, így azok diszfunkciója csapdába zárja az egyént: elfogadás és elutasítás tekintetében egy kiszámíthatatlan világ képe rajzolódik ki. Példaként elképzelhetünk egy barátságot, amelyben az egyik fél kiszámíthatatlan időközönként elfordul partnerétől, és magára hagyja. Ennek hatására tanácstalan légkör alakul ki, ahogy az egyén igyekszik megfejtetni barátja motivációit, miközben folyamatosan tart az újabb csalódástól.

A megbecsülés kötései által integrált hálózatok akkor segíthetik elő generalizált szorongás kialakulását, ha a teljesítmény vagy az életforma elismerésének feltételei kiismerhetetlenek. Amennyiben a megbecsülés kivívásának feltételei kiszámíthatatlanok, miközben az nélkülözhetetlen az egyén számára, úgy az önbecsülés fenntartása folyamatos szorongás forrásává válik. Ennek következtében egyfelől teljesítménykényszer alakul ki, vagyis a minél hatékonyabb munkavégzés hajszolása, másfelől a saját (kisebbségi) életforma monitorozása a feltételezett (többségi) normák perspektívájából, vagyis az asszimiláció hajszolása. Ilyenformán – akár a megbecsülés előbbi vagy utóbbi aspektusáról van szó – az elismerés hajszolása a félelem állandósulásával jár együtt. Példaként egy iskolai osztályra érdemes gondolni, ahol a kortárs csoporton belüli hierarchiát a tanulmányi eredmények határozzák meg. Ennek hatására a gyerekek túlfeszítik a tanulást, és folyamatosan szoronganak amiatt, hogy nem tettek meg mindent a siker érdekében.

A jogi elismerés hálózataiban abban az esetben válhatnak állandósuló félelmek forrásává, ha a jogséremnek húsba vágó következményei vannak. Amennyiben olyan jogai sérülnek az egyénnek, melyek számára fontos cselekvéseket kereteznek, úgy a jogi elismerés megvonása a hétköznapi élet menetét akasztja meg. Ilyenkor a jogbiztonság átadja helyét annak a félelemnek, miszerint nincsenek korlátai annak, hogy mit tehetnek vele társai. A társadalom által biztosított garanciák hiányának tapasztalata abból a szempontból különösen aggasztó, hogy a tetszőleges másikkal való interakciókhoz szükséges minimális kiszámíthatóságot ássa alá. Példaként elképzelhetünk egy falut, ahol a fagykárokat enyhítő alaphoz önkényesen kizárásra kerül néhány család. Számukra az elmaradó kárpótlás az anyagi veszteségen túl egyúttal azt az üzenetet is hordozza, hogy nem egyenlők a többi családdal, így potenciálisan olyasmi is megtehető velük, amit más családok esetében a közösség szankcionál.

Az információs hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a félelmek állandósulásához, ha a bennük cirkuláló tartalom egy ijesztő világ képét festi fel. Ahogy az információ logikája felváltja a narratív értelemképződés logikáját, úgy egyúttal a félelmekkel való megküzdés terepe is beszűkül. Ehhez ugyanis olyan történetekre van szükség, melyek átkeretezik az ijesztő információkat, egyúttal fel is oldva azokat. Az információs hálózatok ilyenformán az aggodalmak kezelésének ellehetetlenítése révén különösen veszélyes terepnek minősülnek, amennyiben magára hagyják az egyént a szorongásaival. Példaként elképzelhetünk egy olyan egyént, aki folyamatosan bűnügyi hírekkel találkozik a sajtóban. Ennek következtében – annak ellenére, hogy a hírek adott esetben nem is lakóhelye közelére vonatkoznak – egyre inkább olyan kép alakul ki benne, hogy a világ egy veszélyekkel teli hely, ahol bármelyik pillanatban áldozattá válhat.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor valószínűsítik generalizált szorongás kialakulását, ha az autonóm értelemképződés eredményeként kezelhetetlen félelmek bukkannak fel. Minthogy e hálózatok alapértelmezésben lazábban integráltak, így bennük kevesebb olyan interakcióra nyílik lehetőség, ahol a félelmek megvitathatók lennének. Az esztétikai reflexivitás hálózatait jellemző tolerancia és kölcsönös távolságtartás normája ebben az értelemben potenciálisan közönyhöz vezet. E tapasztalat azt fejezi ki, hogy az egyén hiába számít a társak megértésére, vagyis magára marad az interakciós vákuumban rajta elhatalmasodó félelmeivel. Példaként egy művészeti alkotótáborra gondolhatunk, ahol az egyik résztvevő olyan ijesztő összefüggéseket fedez fel, melyek megrendítik az élet értelmébe vetett hitét. Társai ugyanakkor ahelyett, hogy megvitatnák vele e tapasztalatokat, az autonómia félreértett tiszteletben tartása nevében magára hagyják az egyre mélyülő lelki válsággal.

A technikai-épített környezet akkor válhat félelmek forrásává, ha az egyén életét indokolatlanul és kiszámíthatatlanul korlátozza. Amennyiben a tárgyak vagy a térszerkezet ahelyett, hogy segítenének a célok elérésében, megjósolhatatlan akadályokat gördítenek azok elé, úgy folyamatos fenyegetéssé válnak. Ez ellen cselekvőként kevés ellenállási lehetőség kínálkozik, amennyiben a materiális környezet átalakítása egyszerre igényel speciális kompetenciát és erőforrásokat. Ilyenformán az egyén az őt akadályozó épített-technikai környezetnek óhatatlanul kiszolgáltatottá válik. Példaként egy olyan közparkra gondolhatunk, ahol a padokra az alvást ellehetetlenítő elválasztókat szereltek. Az ott megpihenni szándékozó hajléktalan polgárok számára ez azt jelzi, hogy egyre kevesebb helyen van lehetőségük elemi szükségleteik kielégítésére, és ebben az értelemben az anyagi világ is egyre inkább ellenségükké válik.

A fentiekben a társakhoz való kapcsolódás ideáltipikus hálózati konfigurációjának szintjén külön-külön rekonstruáltam a generalizált szorongás fennmaradásának társadalmi feltételeit. Ugyanakkor önmagukban tekinteni ezekre a leírásokra megtévesztő lehet. E különböző hálózati típusok együttesen rajzolják ki az egyének kapcsolathálózatának lehetőségtérét. Így előfordulhat, hogy bár egyik vagy másik hálózati típus szintjén torzulásokat találunk, azokat az egyéb hálózati típusok ellensúlyozni tudják. Ennek megfelelően a generalizált szorongást valószínűsítő élethelyzetek azonosításához párhuzamosan az összes hálózati szintet kell vizsgálni. Csakis abban az esetben beszélhetünk az általá-

nosított szorongást valószínűsítő társadalmi közege, ha a fentiekben bemutatott torzult hálózati típusok dominálják az egyén kapcsolathálózatát. Ugyanakkor abban az esetben ez indokolatlan, ha annak ellenére, hogy torzult hálózati típusok nagy számban fordulnak elő, mellettük jelentős az olyan hálózatoknak az aránya is, amelyek potenciálisan ellensúlyozzák a torzult hálózatok hatását. Ilyenformán a torzult és nem torzult hálózatok aránya a döntő kérdés. Ez teszi lehetővé, hogy egy folytonos skálán értelmezzük a generalizált szorongás kialakulásának esélyét a különböző kapcsolathálózati konstellációk vonatkozásában. Az alábbi esettanulmányban ezt igyekszem bemutatni.

Esettanulmány: generalizált szorongás

Adrian középkorú, elvált asszony, két gyermeket nevel. A közgazdasági főiskola elvégzése óta egy bankban dolgozik. Memória- és koncentrációs zavarokkal fordult orvoshoz, aki szervi problémát nem észlelve pszichológushoz irányította. Adriant különösen aggasztotta annak a lehetősége, hogy a munkahelyén valamilyen végzetes hibát követ el, ami napközben tovább fokozta panaszait. Hiába érkezett fél órával korábban a munkahelyére, hogy előkészítse az aznapi munkát, valójában ez alatt az idő alatt is csak az idegessége nőtt. Ráadásul az aggodalmak korántsem korlátozódtak a bankban töltött időszakra: képtelen volt a szabadidejében kikapcsolódni. E tünetek egy idő után maguk is a cselekvési képesség elvesztésére vonatkozó félelmek forrásává váltak. Így Adrian egyre inkább elbizonytalanodott saját kompetenciáját illetően, és elvesztette kezdeményezőképességét. Az eredetileg munkahelyen tapasztalt stressz ilyenformán egyre inkább áthatotta az élet egyéb területeit is: a gyerekekhez és a férfiakhoz való viszonyát, valamint az olyan kisebb horderejű tevékenységeket is, mint a takarítás, a pontosság vagy az illemszabályok betartása. Emellett az aggodalom egyre inkább kontrollálhatatlanná vált: ha rátört a szorongás, képtelen volt megszabadulni tőle, s így módon lebénította. A fenti tüneteket számos testi panasz is kísérte: fizikális feszültség, alvászavarok, fejfájás, magas vérnyomás és irritáltság. Mindez társas kapcsolataira is kihatott: gyerekei panaszkodtak az állandósult rosszkedve miatt, barátaival egyre kevesebb időt töltött, és randevúi is folytatás nélkül maradtak. Így egyre jobban került a számára megterhelővé váló társas helyzeteket, ahol a többiek negatív ítéletével kellett szembesülnie.

Adrian átlagos középosztálybeli családban nevelkedett, két fiatalabb testvérével. Noha magát mindig is félénknek tartotta, sem a barátkozással, sem az iskolával nem volt gondja. Problémákat először kamaszkorában, a család költözésekor tapasztalt. Minthogy korábban kitűnő tanuló volt, így az új iskolájában is emelt szintű órákat javasoltak neki. Ő azonban az idegen helyen elbizonytalanodott, és egyre többet aggódott, hogy vajon teljesíteni tudja-e majd az új környezet által megfogalmazott elvárásokat. A vizsgák előtt egyre gyakrabban voltak elalvási nehézségei, miközben a házi feladatokat halasztgatta, az órákon pedig nem mert megszólalni. Noha szülei és tanárai próbálták megnyugtítani, csökkenteni a szorongását, az egyre súlyosbodott, ami egy idő után romló jegyein is megmutatkozott. A tanulmányi szünetekben szorongása enyhült, ugyanakkor a tanév során negatív spirálba került: egy idő után már a szorongás jelei is – mint a teljesítményét

akadályozó tényezők – további szorongás forrásává váltak. Ezekkel a tünetekkel csinálta végig a középiskolát és a főiskolát.

Párkapcsolati próbálkozásai hasonlóképpen aggodalmak forrásaként szolgáltak. Szülei tizenhét éves koráig nem engedték randevúzni, és annak ellenére, hogy csupán kevés párkapcsolatot létesített, huszonkét éves korában, a főiskolát befejezve férjhez ment egy külföldi diákhoz. A házasság első éveiben panaszai csökkentek, mindaddig, amíg egy újabb fordulat nem állt be az életében. Férje haza szeretett volna költözni a családdal, ám ő ettől elzárkózott. Végül különváltak, és a férj egyedül költözött haza. Ez önmagában is megviselte, azonban különösen ijesztő az volt számára, amikor a gyerekei egyedül látogatták meg a nyári vakáció során apjukat. Ezen alkalmakkor érezte először, hogy nem képes kezelni az utazással kapcsolatos, irracionálissá váló félelmeit. A fentiek mellett Adrian megemlíti, hogy főiskolás éve alatt marihuánát fogyasztott, s úgy gondolja, ezzel visszafordíthatatlan pusztítást végzett az agysejtjein. Ennek csekély valószínűségéről az orvosok sem tudták meggyőzni (BROWN – BARLOW 2010: 1–14).

Társadalomelméleti szempontból Adrian esetét elsősorban a megbecsülési hálózatok expanziójával és torzulásával magyarázhatjuk (hajszolt megbecsülés). A középiskolától kezdve teljesítménykényszer határozta meg hétköznapijait. Ez nem csupán azt jelenti, hogy önértékelését a jó érdemjegyekhez és a munkahelyi visszajelzésekhez kötötte, hanem egyúttal azt is, hogy ezek szinte kizárólagos indikátorává váltak az érdemességnek. Hálózatelméleti szempontból tehát a megbecsülési logika vált dominánssá társas kapcsolatainak szervezésében, kiszorítva a másokhoz való viszonyulás alternatív kereteit. Adrian folyamatosan visszajelzéseket várt környezetétől, és nem akármilyen formában, hanem kimondottan a társadalmi hasznossága alapján. Ez a társadalom ítéletének való folyamatos kitettség azonban olyan nyomást helyezett rá, amivel nem tudott megküzdeni: a kudarc pusztasága is annyira félelmetesnek bizonyult számára, hogy az kezdetben akadályozta, később teljesen el is lehetetlenítette a megbecsülés kivívását.

Természetesen a társakhoz való kapcsolódás ilyen mértékű beszűkülése aligha érthető meg a hálózatok tágabb terére történő reflexió nélkül. Feltehetően a költözéssel összefüggő iskolaváltás felerősítette ezt a fókuszot: az új helyen korábbi eredményei miatt „jó tanuló” szerepbe került, ami önmagában is magas elvárásokkal terhelte meg a személyközi interakciókat (intellektualizáló kommunikáció). A teljesítményelv abszolutizálása másfelől egy sajátos kompenzációs kísérletnek tekinthető: azt az úrt hivatott betölteni, amely a hiányzó önbizalom helyén támad. Az önbizalom elsajátítására elsősorban a szeretet típusú hálózatokban van lehetőség, a feltétel nélküli elfogadás tapasztalatát átélve. Ahogy Adrian történetéből kiderül, ebből a szempontból több kritikus törés is megfigyelhető. A kamaszkori költözés felfogható az addig kialakított baráti hálózatokról való lekapcsolódásként, melyek pótlása az új lakóhelyen nem sikerült. Az új intim kapcsolatok kialakítását különösen megnehezítette, hogy a szülők nem engedték tizenhét éves koráig randevúzni. Az utolsó törést a házasság kudarca jelentette (ingadozó intimitás): az, hogy férjével nem tudtak megegyezni egy alapvető kérdésben, egyúttal a kapcsolatuk végét is jelentette. A szeretet típusú hálózatok hiányának vagy diszfunkciójának jelentőségét megvilágítja továbbá az az összefüggés is, hogy a tünetek nem álltak fenn, vagy enyhültek azokban a periódusokban,

amikor e téren Adrian biztonságban érezte magát: házassága első éveiben sikerült annyi önbizalmat szereznie az intim kapcsolatokban, hogy a megbecsülés hajszolása elmaradt.

Az intimitás hiányával összefüggő teljesítménykényszer sok szempontból megmagyarázza a generalizált szorongás kialakulását, ugyanakkor stabilizálódásához további hálózatokat is figyelembe kell venni. A megbecsülés hajszolásából fakadó stressz akkor vált kezelhetetlenné, amikor magától a szorongástól való félelemmé változott. Erre olyan hálózatokban nyílik lehetőség, ahol az aggodalom ritualizálódik, vagyis beépül a hétköznapi rutinokba (ritualizált aggodalom). Adrian azon szokása, hogy kezdés előtt fél órával megérkezik a bankba a napi teendőket előkészítendő, épp ilyennek tekinthető: mindennap elkülönített ön maga számára egy konkrét periódust, amikor átadhatta magát aggodalmainak, így jó eséllyel felfokozva őket a munkakezdésre. Az ehhez hasonló cselekvéshelyzetekben a lehetséges kockázatokat és veszélyeket veszi számba (kockázati reflexió), aminek eredményeként elbizonytalanodik a helyes cselekvést illetően, és elveszti kezdeményezőkézségét.

Az esettanulmányban felbukkanó torzult hálózati konstellációk önmagukban aligha vezettek volna generalizált szorongás kialakulásához. Különösen akkor nem, ha komplementer hálózatokban lehetőség nyílt volna a szenvedések kezelésére vagy pusztán csak súlyának csökkentésére. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy Adrian esetében nem látjuk nyomát ilyen alternatív hálózatoknak. Ahogy a megbecsülés logikája – az intimitás inadekvát hálózataival összefüggő önbizalomhiányt kezelendő – dominánssá vált, úgy szűkült be a tere a mező, reflexió, kommunikatív cselekvés, rendszer vagy információ logikája alapján szerveződő hálózatoknak. Ilyenformán a hajszolt megbecsülés, az intimitás hiánya vagy ingadozó mivolta, az aggodalom rutinizálása, a kockázati reflexió, valamint az alternatívák hiánya együttesen alkotja azt a mintázatot, amely a generalizált szorongás kialakulását magyarázza.

FÓBIÁK, PÁNIK- ÉS STRESSZ-ZAVAROK

A fóbiákban, a pánikbetegségben és a stressz-zavarokban a közös pont a különböző tárgyakra irányuló félelem kontrollálhatatlansága, melynek folyamányaként az egyén bizonyos helyzetekben elveszti cselekvési képességét. Ugyanakkor e zavarok mind kialakulásuk, mind megvalósulásuk tekintetében különböznek. Fóbiáról abban az esetben beszélhetünk, ha valamely tárgy (például állat) vagy helyzet (például nyilvános vagy társas cselekvés) a körülményektől függetlenül, indokolatlanul nagy félelmet és szorongást generál, aminek hatására az egyén igyekszik azt elkerülni. A pánikbetegség megkülönböztető sajátossága a hirtelen előtörő pánikroham, aminek kísérőjelensége az erős félelem, remegés, izzadás, fulladásérzés, szédülés, hőérzet-ingadozás, haláltól vagy megőrüléstől való félelem, a valóságtól és a szelftől való elidegenedés, valamint az újabb rohamtól való félelem és a viselkedés ehhez igazítása (APA 2013: 197–221). A poszttraumás stressz hátterében életveszély, komoly sérülés, szexuális erőszak vagy bántalmazás közvetlen vagy

– szemtanúként, közeli hozzátartozó által, illetve munkához kötődően rendszeresen átélt – közvetett tapasztalata áll, ami kényszeres emlékképek, álmok vagy villanások formájában időről időre visszatér, miközben pontosan nem rekonstruálható. A traumatikus tapasztalat következményeként általános levertség, kontrollálhatatlan dühkitörések, fokozott veszélyérzet és önpusztító viselkedésformák fordulnak elő (APA 2013: 271–291).

A fóbiák kialakulását a behaviorista elméletek a kondicionálás és a modellezés fogalmai segítségével, egyfajta felresiklott adaptációként magyarázzák. A kellemetlen élmények átélése (például beszorulás kövek közé) hozzákapszólódhat valamely párhuzamosan átélt semleges körülményhez (például vízcsofogás), amely innentől kezdve maga is ijesztővé válik (félelem a vízcsofogástól). A közvetlen tapasztalatok mellett fóbiák megfigyelés vagy társas tanulás révén is kialakulhatnak: látva egy közeli másik személy félelmét adott dologtól, az egyén maga is tartani kezd tőle, elsősorban veszélyes aspektusait veszi észre, és kerülni kezdi (COMER 2010: 137–140). A fóbiák kialakulásában továbbá kognitív tényezők is közrejátszanak: az ijesztő tapasztalatokon abban az esetben nem sikerül túllépni, ha pusztán már a lehetőségük is a tényleges bekövetkezéshez hasonló válaszreakcióval jár. Ebben az esetben akkor is készenléti állapotba helyezi magát az egyén, amikor ezt ténylegesen nem indokolják a körülmények. Ez a komponens az, ami lehetővé teszi, hogy a félelem kivetüljön a cselekvéshelyzetek tetszőleges körére, és eloldódjon azok tényleges sajátosságaitól. A fentiek mellett a társadalmi-kulturális tényezők is kulcsszerepet játszanak a fóbiák kialakulásában. Családon belül nagy eséllyel öröklődik nem csupán a fóbiára való hajlam, de a félelmek tárgya is. Továbbá jelentősek a nemi különbségek: a nők számára sokkal nagyobb tér nyílik a félelmek tartós kifejezésére és fenntartására (BARLOW – DURAND 2009: 145–147).

A pánikzavarok kialakulásában biológiai és kognitív tényezők egyaránt kulcsszerepet játszanak. Előbbi megközelítés szerint elsősorban azok élnek át pánikrohamot, akik stressz hatására hevesebb testi választ adnak, miközben a lenyugvásért felelős agyi folyamatok gátoltak. A pánikzavarok kialakulásában a biológiai mellett kiemelt szerepet játszanak a kognitív tényezők. Akik különös figyelmet fordítanak saját testük visszajelzéseire, valamint hajlamosak a ténylegesnél nagyobb veszélypotenciált látni bennük, azok attribúciós hibák sorozatában könnyen felnagyítják és félreértelmezik a jeleket. Például, ha stressz vagy fizikai terhelés hatására nehezebben kapnak levegőt, azonnal fulladástól kezdenek tartani, ami halálfélelemhez vezet. Ilyenformán a felfokozott önmegfigyelés és a pánikszerű félelem egymást kölcsönösen felerősíti: a legkisebb eltérés a megszokott testi állapotoktól automatikusan a legrosszabb forgatókönyv elképzelésével jár együtt, ami az önmonitorozás intenzitásának növelésére ösztönöz (BARLOW – DURAND 2009: 136–138; COMER 2010: 146–148).

A poszttraumás stressz-szindróma kialakulásában egyrészt biológiai tényezők játszanak közre. Az emlékezésért felelős agyterületek diszfunkciója összefüggésbe hozható a tünetek között megjelenő kontrollálhatatlan emlékkép-felvillanásokkal. Emellett az átlagnál erősebb stresszre adott biokémiai válaszreakció szintén valószínűsíti a szindróma kialakulását. Másrészt a biológiai okok mellett a családi környezet is döntő szerepet játszik: a szorongásos zavarokkal küzdő szülők gyermekei az életük során átélt traumákon kisebb

eséllyel tudnak túllépni. Végül a társadalmi és kulturális tényezők említhetők: a szegényebb vagy elvált családban felnövők, valamint a gyerekként bántalmazottak esetében egyaránt nagyobb valószínűséggel alakul ki poszttraumás stressz-zavar. Hasonlóképpen a – kulturális okokból vagy a kapcsolatok hiányából fakadóan – kevésbé támogató társas környezet szintén megnöveli az esélyét annak, hogy a traumák feldolgozása megakadjon (BARLOW – DURAND 2009: 156–157; COMER 2010: 173–178).

A társadalmi hálózatok szempontjából mindez azt jelenti, hogy a félelem e különböző zavarai azokban a társas konstellációkban maradnak fenn, ahol egyrészt rémisztő vagy traumatikus tapasztalatok jelennek meg, másrészt nincs lehetőség arra, hogy ezeken túllépjen az egyén. Az ijesztő élmények akkor alakulnak át főbiává, ha a hálózatban nincs mód a félelmetes jelenség lehetősége és megvalósulása közti különbség megtételére. A stressz akkor válik pánikká, ha adott hálózat nem kínál megnyugtató értelmezési keretet az aggodalom testi tüneteinek feldolgozásához. A trauma akkor válik visszatérő zavarrá, ha a hálózatban csupán közönnyel találkozik az egyén. Amennyiben a különböző hálózatokban nincs mód az átélt félelmetes vagy traumatikus tapasztalatok feloldására, úgy azok a hálózat konstitutív elemévé válnak. A főbiák, pánikrohamok és poszttraumás zavarok különbözőképpen bár, de egyaránt ezt az állapotot fejezik ki. Egy olyan hálózati konfigurációra utalnak, amelyben a feldolgozást segítő mechanizmusok hiányában az egyén az adott tárgyra vonatkozó félelem általánosításával, az ijedség felfokozásával vagy elfojtásával reagál.

A félelmek és traumák feldolgozását egyaránt gátolhatja a társakba vetett bizalom hiánya, valamint a társak közönye. Minthogy e nehézségek kifejezése érzelmileg megterhelő feladat, ezért leginkább bizalmi kapcsolatokban van rá esély. Ugyanakkor a bizalom mellett legalább annyira fontos a társak érdeklődése is. Ennek hiányában figyelmen kívül hagyják vagy jelentéktelennek tekintik az egyén félelmeit, magára hagyják az ijesztő testi tünetek értelmezésével, továbbá nem veszik észre vagy elfordulnak a traumatikus tapasztalatoktól. Ebben az esetben olyan hálózati konfiguráció jön létre, amelyben nincs mód túllépni a problémákon. A késő modernitás különböző hálózatai a megrázó tapasztalatok feldolgozását eltérő módokon akadályozhatják meg.

4. táblázat: A társadalmi hálózatok főbiákat, pánik- és stressz-zavarokat valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	kompetitív habitus	meritokratikus illúzió	szegregált mező
reflexív hálózatok	izoláló rítusok	divergáló reflexió	intézményi inkompatibilitás
kommunikációs hálózatok	tabusító életvilág	konvencionális kommunikáció	instabil alrendszer
elismerési hálózatok	rideg intimitás	zéró összegű megbecsülés	érzéketlen joggyakorlat
technikai hálózatok	homogén információs hálózat	kiegészítő esztétikai reflexivitás	atomizáló technikai-épített környezet

A habituális szinten szervezett hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a félelem különböző zavaraihoz, ha az általuk szervezett játszmában a versenyszellem kizárólagossá válik. Erre akkor kerül sor, ha a játszma során a résztvevők kizárólag az adott tőke felhalmozására fókuszálnak, és tökéletesen figyelmen kívül hagyják a többiek szempontjait. Az egyéni célélérés abszolutizálódásával jellemezhető hálózatokban egyrészt megnő a kudarc jelentősége, ami félelmek és traumák kiindulópontjává válhat. Másrészt a bizalom és a csoportsszolidaritás is csökken, átadva helyét a közönynek. Egy ilyen hálózatban a cselekvők magukra maradnak a jó eséllyel megjelenő problémáikkal, aminek következtében esetleges félelmeik felfokozódnak, sérelmeik pedig visszatérő traumává válnak. Példaként egy olyan szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, ahol a szolidaritás semmilyen szerepet nem játszik. Ennek megfelelően a tagok kihasználják egymást, ami egyszerre lesz félelmek és sérelmek forrása, valamint az akadálya ezek feldolgozásának.

Az illúziók révén szerveződő hálózatok abban az esetben vezetnek főbiákhoz, pánik- és poszttraumás zavarokhoz, ha a meritokratikus legitimáció elvét kizárólagossá teszik. A meritokratikus értékek abszolutizálása esetén a társadalmi egyenlőtlenségek elismerésre méltónak minősülnek mindaddig, amíg – ténylegesen vagy látszólagosan – az egyéni erőfeszítések különbségéből fakadnak. Egy ilyen hálózatban mindenki csak magáért felel, ami egyszerre vezet sajátos félelmek és traumák átéléséhez, miközben a bizalmat és a szolidaritást aláásva ellehetetleníti ezek feldolgozását. Ilyenformán kizárólagossá válva, a meritokratikus legitimitás felszámolja azokat a mechanizmusokat, melyek a rémisztő jelenségek feldolgozásában segíthetnének az egyént. Példaként egy állami hivatali munkahelyre gondolhatunk, ahol a fizetésemelés az ellátott ügyfelek számától függ, annak ellenére, hogy az esetek bonyolultsága változó. E látszólagosan igazságos, az egyéni érdem jutalmazásán alapuló, ám valójában szűk látókörű és méltánytalan gyakorlat gyanakvó légkört teremt, ahol nincs lehetőség a felmerülő problémák feldolgozására.

A mezők révén szerveződő hálózatok akkor segítik elő a főbiák, pánik- és stressz-zavarok kialakulását, ha áthidalhatatlan távolságot teremtenek a különböző mezőpozícióban lévők között. A mezőkön belül a félelmek és traumák fő forrása a pozícióvesztés veszélyéhez, illetve az előrejutás nehézségeihez köthető. E többé-kevésbé kiküszöbölhetetlen problémák feldolgozását a különböző pozíciók közti kommunikáció képes elősegíteni, amennyiben ennek során lehetőség nyílik a lecsúszással és mobilitással kapcsolatos félelmek és sérelmek átértelmezésére. Amennyiben a mezők szegregáltan szerveződnek, vagyis a különböző pozíciókat merev határok választják el egymástól, az adott pozíciókhoz tartozók magukra maradnak problémáikkal. Példaként gondolhatunk egy erősen szegregált településre, ahol nem érintkeznek egymással a falu gazdagabb és szegényebb részében lakók. Egy ilyen helyzetben a lecsúszás veszélyétől tartóknak nincs lehetőségük félelmeiket olyanokkal megvitatni, akik releváns tapasztalatokkal rendelkeznek a szegénységről, így azok feloldatlanul maradnak.

Az egyéni rutinok szerint szerveződő hálózatok akkor segíthetik elő a félelem zavarainak állandósulását, ha kiszakítják társas környezetéből az egyént. A rutinok nagyban eltérnek egymástól a tekintetben, hogy az alapjukat képző szokásoknak milyen a társadalmi megítélése. Azokban az esetekben, amikor – esztétikai, egészségügyi vagy morális

okokból – nem fogadja el őket a közösség, a rutinok könnyen enyhébb vagy súlyosabb szankciókhoz vezethetnek. Minthogy a rutinjaira ontológiai biztonsága okán rászorul az egyén, ezért megeshet, hogy azokhoz akár a szankciók ellenére is ragaszkodik, ami óhatatlanul izolációhoz vezet. Ez a fajta izoláció egyrészt a társak közönyében, másrészt a társak iránti bizalom megrendülésében fejeződik ki, ellehetetlenítve a félelmek és traumák közös feldolgozását. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, melynek higiéniai szokásai eltérnek környezetétől. A családon kívüli közösségekben emiatt csúfolják a gyerekeket, akik ezért nem is tudják a testi érzeteikkel kapcsolatos kétségeiket másokkal megvitatni.

A kognitív reflexivitás hálózatai akkor járulhatnak hozzá a fóbiák, pánik- és poszttraumás stressz-zavarok kialakulásához, ha a hálózat tagjai egymást kiszámíthatatlanként észlelik. Erre abban az esetben kerül sor, ha azok a különböző szakértői tudások, melyek meghatározzák a cselekvők perspektíváját, oly mértékben eltérnek egymástól, hogy a hálózat tagjai képtelenek lesznek egymással kommunikálni. Ebből egyaránt következhet az, hogy egyszerűen irrelevánsnak tekintik egymást, és az is, hogy bizalmatlanul tekintenek egymásra. Amellett, hogy ezek a tapasztalatok önmagukban is félelmek és traumák forrásai lehetnek, egyúttal azt is megakadályozzák, hogy feloldják őket. Példaként egy olyan környezetvédelmi konferenciára gondolhatunk, melyen tudományos és politikai résztvevők egyaránt megjelennek. Azonban mivel szakértői szempontjaik gyökeresen különböznek, egymás álláspontját nem tudják komolyan venni, aminek következtében az egymásra vonatkozó félelmeiket sem tudják feloldani.

A reflexív intézményi hálózatok abban az esetben segítik a fóbiák, pánik- és poszttraumás stressz-zavarok kialakulását, ha az intézményi és egyéni cselekvőperspektívák inkompatibilisek egymással. Abban az esetben, ha a cselekvők megkérdőjelezhetetlen, rendszeresen kommunikált szakértői tudást várnak az intézménytől, miközben az intézmény a belső és külső kontingenciákat egyaránt nyíltan kommunikálja, vagy éppen fordítva, ha a cselekvők a kontingenciákra reflektáló, flexibilis intézményi magatartást várnának el, miközben az intézmény merev automatizmusokhoz igazodik, egyaránt megghiúsul az együttműködés. Ilyen esetekben a cselekvők és az intézmények nem egyszerűen félreértik egymást, hanem abból fakadóan, hogy a várakozási horizontjaik eltérő működési logikát jelölnek ki, inkompatibilisek is egymással. Az inkompatibilitás következtében az együttműködés folyamatosan megakad, és a cselekvési célok megvalósíthatatlanná válnak. E kölcsönösen frusztráló tapasztalatok eredményeként a cselekvők intézményekbe vetett bizalma csökken, minimálisra korlátozva az esélyét a komolyabb problémák közös megvitatására tett kísérletnek is. Példaként elképzelhetünk egy az ügyfelek igényeihez igazodni törekvő közhivatalt, amely ugyanakkor a közös megegyezés helyett hierarchikus viszonyokhoz szokott ügyfelekkel találkozik. Ezekben az interakciókban az intézményt inkompetensként kezdik észlelni, aminek eredményeként álláspontját irrelevánsnak tekintik, bizalmatlanná válnak vele szemben, és a felmerülő félelmeket nem tárják fel számára.

A közös életvilágon alapuló hálózatok akkor játszanak közre a félelem zavarainak létrejöttében, ha a nyilvánosságban a negatív emlékek nem jelenhetnek meg. Amennyiben a kollektív emlékezeti térben tabunak minősülnek a rémisztő tapasztalatok, ami egyaránt

kifejeződhet elhallgatásukban vagy átkeretezésükben, úgy a félelmek és traumák közös feldolgozása ellehetetlenül. Akár a tapintat túlzásba viteléből, akár a másik iránti közönyből fakadóan válik tabusítóvá az életvilág, az egyén magára marad problémáival, mint-hogy azok a közös, evidensen adott valósággal összeegyeztethetetlennek bizonyulnak. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol nem illik kimutatni a rosszkedvet, csak a vidámságot, még akkor is, ha kimondottan rossz tapasztalatokat él át a közösség. Ebben a közösségben egy önkényes tanárral való konfliktus esetén magukra maradnak a gyerekek, mivel nincs tere a félelmek és sérelmek színre vitelének.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor járulnak hozzá fóbiák, pánik- és félelemzavarok kialakulásához, ha a kifejezhető dolgok körét korlátozzák az interakció szabályai. Amennyiben a konvencionális szerepek elsőbbséget élveznek a kommunikáció szabadságával szemben, úgy csak az adott szerepviszonyok között elfogadott tapasztalatok fejezhetők ki. Ez azt jelenti, hogy azok a félelmek és traumák, melyek az egyén számára lényegi problémaként adódtak, könnyen kommunikálhatatlanná válnak abból fakadóan, hogy potenciálisan szétfeszítik a fennálló szerepek szabta kereteket. A konvencionális kommunikáció ilyenformán nem kínál teret a félelmek és traumák feldolgozására, ehelyett szisztematikusan korlátozza az interakcióban való megjelenésüket. Példaként két, egymással kiszámítható, illedelmes szomszédi viszonyban lévő lakóra gondolhatunk, akik közül az egyik anyagi nehézségekkel küzd. Ők joviálisan el tudnak beszélgetni az árak emelkedéséről, de arra már nem kínál teret a viszonyuk, hogy a közüzemi szolgáltatások esetleges elzárásától való félelem mélységeibe beavassák egymást.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett alrendszerek azáltal valószínűsíthetik a fóbiák, pánik- és poszttraumás zavarok kialakulását, hogy megszűnnek semleges automatizmusként működni. Noha a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok a nyelvi kommunikációra nem kínálnak lehetőséget, a félelmek feldolgozásához hozzájárulhatnak kiszámíthatóságuk révén. Ezáltal „második természetű” válhatnak, vagyis egy kitapasztalható, stabil rendszerré. Abban az esetben azonban, ha a médiumok működése inkonzisztenssé és esetlegessé válik, épp e sajátosságuk szűnik meg. A nem automatizmusok szerint működő alrendszerek egyfelől sajátos félelmek és traumák forrásává válhatnak, másfelől instabilitásuk egyúttal azt is eredményezi, hogy e tapasztalatok meghaladását – kiismerhetetlenségükből fakadóan – nem teszi lehetővé. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, aki a kiszámítható viszonyok gyökeres átrendeződésével kénytelen szembesülni, amikor egy monopol helyzetben lévő nagyvállalat megjelenik a piacon. Ezen önmagában is traumatikus élmény feldolgozását tovább nehezíti a megrendelések és árak kiszámíthatatlanná válása.

A szeretet által koordinált hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a félelemzavarainak kialakulásához, ha a gyengeség eltitkolására motiválnak. Ebben az esetben a félelmetes vagy éppen traumatikus tapasztalatokat igyekszik eltitkolni az egyén, és önmagáról a ténylegesénél ellenállóbb képet festeni. Az intimitás a feltárlkozás terepeként a hétköznapi kapcsolatoknál jóval nagyobb belevonódással jár, és ennyiben különösen sérülékennyé teszi az egyént. A félelmek kifejezésének ellehetetlenülése e relációkban éppen ezért nem csupán a konkrét másik személlyel való viszonyra hat ki, hanem általában

a másikkal való kapcsolódás lehetőségére. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a gyerekek minden panaszára úgy reagálnak a szülők, hogy elbagatellizálják azt. Ennek eredményeként a gyerekek leszoknak sérelmeik megosztásáról, és magukra maradnak félelmeikkel.

A teljesítmény és az életforma elismerésén alapuló hálózatok azáltal segíthetik elő a fóbiák, pánik- és poszttraumás stressz-zavarok kialakulását, ha ellenséges hangulatot teremtenek. Erre akkor kerül sor, ha a megbecsülésért folytatott küzdelem zéró összegű játszma formáját ölti. Vagyis ha a hálózat valamelyik tagjának megbecsülése csak a többiek lenézésével párhuzamosan valósulhat meg. Ilyenkor a megbecsülésért folytatott harc olyan kiélezetté válik, hogy a hálózat tagjai könnyen ellenségesé válnak egymással. Ennek következtében mind a bizalomhiány, mind pedig a másik problémái iránti közöny megjelenik. Egy ilyen hálózatban az egyén magára marad félelmeivel és traumáival, aminek eredményeként azok zavarokká alakulnak. Példaként egy iskolára érdemes gondolni, ahol a tanár olyan értékelési rendszert vezet be, amelyben csak a legjobb néhány tanuló kaphat jó jegyet, a középmezőnybe tartozók középezt, a leghátul végzők pedig rosszat. Egy ilyen értékelési rendszer totális versengésre ösztönzi a diákokat, aminek hatására egymásra kizárólag mint bizalomra nem méltó vetélytársra tekintenek.

A jogi elismerés által szervezett hálózatokban a félelem zavarai akkor jelennek meg, ha a jogszabályok nincsenek tekintettel a félelmekre és a traumákra. Ebben az esetben jogi szempontból irrelevánssá válik a félelmetes vagy traumatikus tapasztalatok okozása és átélése egyaránt. Ha adott jogrend számára ezek a jelenségek vakfoltban maradnak, úgy a félelmekkel és sérelmekkel küzdők magukra maradnak a jogilag szervezett hálózatokban, ami ellehetetleníti a problémák intézményes feloldását. Példaként elképzelhetünk egy katonai házirendet, amely nem ítéli el a durva fizikai kényszerítést is magába foglaló beavatási rítusokat. Ennek hiányában az újoncok nem csupán potenciálisan traumatikus élményeket szereznek, de egyúttal annak sincs tere, hogy azokat intézményes keretek között feldolgozzák.

Az információs hálózatok akkor játszanak közre a fóbiák, pánik- és poszttraumás stressz-zavarok kialakulásában, ha nem kínálnak lehetőséget az ijesztő információk különböző hálózatok segítségével történő ellenőrzésére. A félelemre okot adó információ különböző források segítségével történő átvilágítása abban az értelemben rejti magában a félelemmel való megküzdés lehetőségét, hogy új megvilágításba helyezi, árnyalja, adott esetben pedig cáfolja azt. A túlságosan homogén információs hálózatokban az ilyen értelemben ellentétként funkcionáló információtól el van zárva az egyén, és magára marad az esetleges ijesztő élményekkel. Példaként egy olyan egyénre gondolhatunk, aki csupán egyetlen hírportál alapján tájékozódik, amely ráadásul szennzációhajhász módon tálalja a híreket. Alternatív megközelítés hiányában a valóság félelmetes interpretációja válik kizárólagossá számára, aminek következtében aggodalmi fokozódnak.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben valószínűsítik a különböző félelem-zavarok kialakulását, ha a bennük születő tapasztalatok iránt megszűnik a kölcsönös kíváncsiság. Az autonómia hálózataiban születő jelentések bizonyos értelemben eleve a társakkal szemben jönnek létre, ilyenformán maga az esztétikai reflexivitás magában hordozza az

érthetlenség veszélyét. Ez azonban csak akkor realizálódik, ha a közléshez és a befogadáshoz szükséges motiváció eltűnik. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a hálózat tagjai belefáradtak egymás társaságába, és megszűnt az egymás iránti kíváncsiságuk. A kiégettség atmoszférájából az új tapasztalatok közlésének hiábavalósága következik, ami végső soron azt eredményezi, hogy a félelmetes vagy traumatikus tapasztalatok megosztása is ellehetetlenül. Példaként egy olvasóköre gondolhatunk, melynek tagjai belefáradtak egymás társaságába, ugyanakkor megszokásból továbbra is összejönnek. Az alapvetően kiégett körben nem veszik észre azt sem, amikor valaki épp számára traumatikus élményekről beszél, amire ilyenformán nem érzékel érdemi reflexió.

Az épített-technikai környezet akkor járul hozzá a fóbiák, pánik- és poszttraumás zavarok kialakulásához, ha atomizálja tagjait. Ez akkor következik be, ha a térszerkezet vagy a technikai környezet akadályokat gördít az elé, hogy egymásra figyeljenek a cselekvők. Ennek, egyebek mellett, egyaránt oka lehet a találkozási felületek felszámolása, a nehezen átlátható tárgyi világ vagy a környezeti ingerek sokasága. Az ilyen materiális adottságú hálózatokban a másikkal való találkozás és kommunikáció esélye lecsökken, aminek eredményeként a félelmek és traumák feldolgozásához szükséges felület sem áll rendelkezésre. Példaként elképzelhetünk egy olyan közteret, ahol egynél több ember nem tud leülni. Az ilyen helyszíneken az interakciók lehetőségterét a tárgyi adottságok óhatatlanul beszűkítik.

Akárcsak a generalizált szorongás esetében, a fóbiák, pánik- és stressz-zavarok esetében is fontos ésszerűen tartani, hogy a késő modernitás ideáltipikus hálózati konstellációinak fenti torzulásai nem önmagukban vezetnek a cselekvési képesség zavaraihoz. Ehelyett a döntő kérdés a patológikus hálózati konstellációk kapcsolathálózat egészén belüli aránya. Az alábbi esettanulmány ezt hivatott bemutatni.

Esettanulmány: agorafóbia pánikbetegséggel

Dennis a harmincas évei elején járó, elvált, munkájában sikeres biztosítási ügynök. Húszéves kora óta szenved pánikbetegségtől, ám csak menyasszonya unszolására keresett segítséget, egy közös karácsonyi bevásárlás során átélt rohamot követően: hirtelen remegni kezdett a keze, látása elhomályosult, légszomja támadt, mellkasi nyomást érzett, valamint megmagyarázhatatlan rémület lett rajta úrrá, aminek hatására szó nélkül kimenekült az áruházból. Az első találkozások során minden gesztusával igyekezett kifejezni, hogy nem szorul segítségére. A váróteremben ülők előtt próbálta eljátszani, hogy nem páciensként érkezett, elegánsan és magabiztosan lépett fel. A terápia során vicceket mesélt, kitért a komolyabb kérdések elől, és bagatellizálta a problémát. Ettől függetlenül kiderült, hogy a rohamok csak a jéghegy csúcsát jelentik, azok mellett álmatlanságról, fejfájásról és a lazításra való képtelenségről számolt be. Annak ellenére, hogy Dennis minden szempontból sikeres volt, folyamatosan aggódott amiatt, hogy mások mit gondolnak róla. Bár a munkahelyén a legjobb ügynökök közé tartozott, minden újabb ügyfél esetén elfogta a kudarcból való rettegettség. Ezt kezelendő az ügyfelek felkeresése előtt egy saját maga által készített hangfelvételt hallgatott, amin önmagát biztatja. Összességében – annak ellenére, hogy

elviselhetetlen stresszben élt – a külvilág számára Dennis sikeresen játszott, el, hogy minden a legnagyobb rendben. Ez az álca lepleződött le, amikor menyasszonya szembesült a felhalmozódott feszültség pánikrohamban történő kitörésével.

Dennis egyedüli gyerekként nevelkedett, rendezett középosztálybeli családban. Elmondása szerint pedagógus édesanyjával jó viszonya volt, viszont könyvelőként dolgozó, perfekcionista édesapja elvárásainak soha nem tudott megfelelni. Apja mindig azt várta tőle, hogy a legjobb legyen minden területen, így fia egyébként átlag feletti teljesítményét nem tudta értékelni. Viszonyuk felnőttként is feszült maradt; apja amiatti elégedetlenségének is gyakran hangot adott, hogy csak biztosítási ügynök lett a fiából, továbbá annak első házassága is kudarcba fulladt. Gyerekként Dennis szégyenlős volt, ezen a színjátszókörhöz való csatlakozással igyekezett túllépni. Ennek ugyanakkor felemás eredménye lett: bár megtanult a nyilvánosság előtt beszélni, mégsem szűnt meg továbbra is kényelmetlenül érezni magát ezekben a helyzetekben. A középiskolában jó tanulónak számított, de főiskolára kerülve tanulmányi eredményei egyre rosszabbak lettek amiatt, hogy a vizsgahelyzetekben gyakran már a terembe belépve remegni kezdett, légszomj és ájulás kerülgette. Később e tünetekhez emésztési problémák is társultak, az orvosi diagnózis alapján azonban mindezt nem indokolták szervi elváltozások. Állapotát megelégedve Dennis végül félbeszakította tanulmányait, biztosítási ügynöknek állt, és elvette akkori barátnőjét.

A házasság első néhány éve problémamentesen telt: mindketten sikeresek voltak a munkájukban, és jól megértették egymást. Azonban egy idő után egyre nyilvánvalóbbá vált érdeklődési körük eltérése: míg Dennis leginkább otthon szerette eltölteni a szabadidejét, felesége társaságra és nyilvános szórakozóhelyekre vágyott. Az első pánikroham is egy ilyen alkalommal jelentkezett: egy színházi előadással egybekötött vacsorán, ahova felesége főnökével és néhány barátjával mentek el. Hosszas unszolás után volt csak hajlandó részt venni a találkozón, és mint később kiderült, tartózkodása nem volt indokolatlan: a vacsora egy pontján ugyanis fulladozni kezdett, lemerevedett, és mellkasi fájdalmakat érzett. Ezt akkor az elfogyasztott étellel magyarázta, és orvoshoz csak a vezetés közben rátorló második rohama után fordult. Minthogy szervi tüneteket ezúttal sem talált, az orvos nyugtatót írt fel neki, amit azonban csak néhány hónapig szedett. E két eset után egyre kevésbé járt el otthonról, mert félt, hogy rohama megismétlődhet. Ez alól az egyedüli kivételt a munka jellegű tevékenység jelentette, melynek során továbbra is rávette magát arra, hogy nyilvános helyen, új emberekkel találkozzon. Felesége mindezek hatására elvált tőle. Tünetei azóta is fennmaradtak, amit az ijesztő helyzetek elkerülésével és gyógyszeres kezeléssel próbált csökkenteni. Társas kapcsolatait ezekhez a keretekhez igazította, és menyasszonyában olyan új partnerre lelt, aki hozzá hasonlóan otthonülő típus (OLTMANS et al. 2012: 17–23).

Társadalomelméleti szempontból Dennis esetét azok a hálózatok világítják meg, melyekben nem volt lehetősége aggodalmait kifejezésre juttatni. Ebből a szempontból alighanem döntő szerepet játszott az apjával való feszült kapcsolata, aki gyerekkora óta elégedetlen volt vele. Ebből arra következtethetünk, hogy erősebbnek kellett megjátszania magát a ténylegesnél, és a vele való kapcsolatában nem juttathatta kifejezésre félelmeit és sérelmeit (rideg intimitás). Ezzel összefüggésben önbizalom-hiányos lett a kortárs

kapcsolataiban is, ami szégyenlősségében fejeződött ki. A színjátszókör sajátos kiutat kínált ebből a helyzetből: arra nem volt képest, hogy a tényleges probléma kezeléséhez felületet kínáljon aggodalmai kifejezésének, ehelyett megtanította elfedni félelmeit. Egy olyan homlokzat kialakítását tette lehetővé, amelynek segítségével biztonságosan mozoghat társas helyzetekben, anélkül ugyanakkor, hogy őszintén feltárulkozna (konvencionális kommunikáció).

Az apai elvárások emellett alighanem egy kompetitív szemlélet kialakulásához is hozzájárultak (kompetitív habitus). Ez különösen felerősödött az oktatási cselekvéshelyzetekben, ami a befektetett munka mindenekfeletti fontosságát hangsúlyozza (meritokratikus illúzió), valamint később az olyan munkahelyen, ahol az elismerés az egymással való versengés függvénye (zéró összegű megbecsülés). Ezzel magyarázható, hogy épp ezekben a hálózatokban kezdődtek az első pánikrohamok. A különböző hálózatokban csak halmozódó, de fel nem oldható feszültségre Dennis a veszélyesnek ítélt társas helyzetek elkerülésével reagált: ennek tudható be a nyilvános programok kerülése (izoláló rítusok). Ráadásul ezen a helyzeten első feleségével való viszonya sem tudott változtatni: ahogy érdeklődési körük különböző irányba kezdett tartani (kiégett esztétikai reflexivitás), egyre kisebb lett az esélye egy olyan intimitás kialakulásának, amelynek keretén belül a felgyülemlett problémák kezelhetők lettek volna.

Dennis szinte kizárólag olyan hálózatokban élte életét, ahol különböző okokból, de nem volt lehetősége félelmeit és sérelmeit megosztani másokkal, és hozzálátni azok feldolgozásához. Jól láthatóan ez az állapot nem ideiglenes, hanem gyerekkorától kezdődően az élet különböző szinterein megjelenő szocializációs mintázatként értelmezhető. E pályát bejárva olyannyira elszokott attól, hogy félelmeit kifejezze, hogy még a terápia erre szakosodott intézményével kapcsolatba kerülve is csak nehezen tudott megnyílni (intézményi inkompatibilitás). Ilyenformán a rideg intimitás hálózata összekapcsolódott a kompetitív habitus, a meritokratikus illúzió és a zéró összegű megbecsülés hálózataival, s együttesen eredményeztek egy olyan állapotot, ahol a félelmek kezelhetetlenné váltak. A konvencionális kommunikáció és az izoláló rítusok formáját öltő korrekciós kísérletek szintén kudarcot vallottak, ahogy a házasságot jellemző kiégett esztétikai reflexivitás is. A torzult hálózati konfigurációk dominanciája ilyenformán a félelem kezelhetetlenné fokozódását eredményezte, ami végül agorafóbiában és pánikbetegségben öltött testet.

KÉNYSZERBETEGSÉGEK²⁰

Kényszerbetegségről abban az esetben beszélünk, ha rögeszmék és kényszeres cselekvések visszatérő, kontrollálhatatlan jelleggel bukkannak fel. A rögeszmés gondolatok, képek vagy késztetések akarata ellenére törnek rá az egyénre, stresszt és szorongást eredményezve.

20 Az alábbi alfejezet egy korábbi formában a *Társadalmi patológia és pszichopatológia* című tanulmányban jelent meg (Sik 2015b).

A zavaró mentális képeket az egyén igyekszik vagy figyelmen kívül hagyni, vagy elfojtani, vagy pedig alternatív gondolatokkal, illetve cselekvésekkel semlegesíteni. Ahogy a rögeszmék kontrollálhatatlanul bukkannak fel, úgy az őket semlegesíteni hivatott cselekvések kényszeressé válnak. Olyan viselkedési (például kézmosás) vagy gondolkodási (például imádkozás, számolás) mintázatokhoz hoznak létre, melyeket az egyén szigorú szabályként követ. E kényszeres szabálykövetés célja, hogy megelőzze, illetve csökkentse a nyugtalanító gondolatok megjelenésének esélyét – annak ellenére, hogy a repetitív viselkedésminták semmiféle tényleges kapcsolatban nem állnak a szorongás tárgyával. Az időigényes rögeszmék és kényszeres cselekvések végső soron azért, hogy elvonják a figyelmet minden másról, jó eséllyel ellehetetlenítik a hétköznapi életet (APA 2013: 237–242).

Azt, hogy ezek az ellenállhatatlan belső késztetések pontosan minek következtében alakulnak ki, továbbá hogy milyen viselkedésformákhoz vezetnek, a különböző megközelítések eltérő modellekkel magyarázzák. A pszichoanalitikus magyarázatok szerint kényszerbetegségek akkor alakulnak ki, ha az egyén megriad „öszönénje” impulzusaitól, és azokat – akár izolálva, akár szimbolikusan meg nem történtté téve, akár ellentétes irányú cselekvésekkel ellensúlyozva – igyekszik elhárítani. A saját tudatalatti késztetésektől való elidegenedés a korai kapcsolatok zavaraihoz hozható összefüggésbe. A hideg és követelő szülők gyermekei impulzusaikkal kizárólag mint valami normatív szempontból elfogadhatatlannal és megzabolázandóval találkoznak. Ennek hatására az egyén olyan fokú szégyent és büntudatot él át, melyet csakis kényszeres elkerüléssel vagy irracionális – „mágikus” – rítusokkal képes semlegesíteni (COMER 2010: 151–152).

A behaviorista magyarázat szerint a kényszeres viselkedésformák kondicionálás során alakulnak ki: az olyan eredetileg jelentés nélküli cselekvések, mint a kézmosás, abban az esetben, ha rendszeresen hozzákapcsolódnak valamilyen szorongásra okot adó jelenség elmúlásához, önálló jelentésre tesznek szert. A szorongás elmúlásának kísérőjelenségéből az egyén számára a szorongást megszüntető okká válnak. Annak ellenére, hogy ténylegesen nem gyakorolnak hatást az adott cselekvéshelyzetre, mégis megteremtik a kontroll illúzióját. A kognitív magyarázat ezt azzal egészíti ki, hogy az obszesszív gondolatok eredetileg a szorongató benyomások semlegesítésére kerülnek kidolgozásra. Ugyanakkor abban az esetben, ha ezeket preventív jelleggel kezdi használni az egyén, a cselekvéshelyzetek társas-pragmatikus logikájától eloldódnak, és könnyen kontrollálhatatlanná válnak (COMER 2010: 152–156).

Egy a fenti belátásokra egyszerre építő megközelítés szerint a kényszerbetegségek hátterében olyan tapasztalatok állnak, melyek hatására az egyén egyenlőségjelet tesz a gondolatok és a cselekvés közé. Ilyen tapasztalat lehet egyrészt a gyerekkori normaszegő gondolatok túlzott szankcionálása, aminek következtében a gyerek azonosítja a bűnös gondolatot a bűnös cselekvéssel. A kettő azonban egy lényegi ponton eltér egymástól: míg a nem kívánt cselekvéseket el lehet kerülni, addig a gondolatok kontrollálhatatlanok, vagyis nem az egyénen múlik, hogy mikor bukkannak fel. A bűnös gondolatok elkerülésére tett kísérlet ezért csakis folyamatos törekvésként lehetséges, kötött gondolkodási pályák szüntelen követésével. Amennyiben ezek teljesen lekötik a figyelmet, úgy nem hagynak teret a távol tartani kívánt gondolatoknak. A rögeszmék és kényszeres cselekvések ebben az

értelemben eredetileg a szorongásra okot adó gondolatokat hivatottak távol tartani, azonban totális jellegükből fakadóan magát a cselekvést lehetetlenítik el (BARLOW – DURAND 2009: 161–162).

A kényszerzavarok terápiás tekintet számára feltáruló okaiból kiindulva rekonstruálható a kialakulásukhoz hozzájáruló torzult szocializációs pálya. A kényszerbetegségek olyan társas viszonyokra utalnak, ahol cselekvéseit és gondolatait egyedül kénytelen kontrollálni az egyén. Más szóval olyan hálózatokra, melyeket egyszerre jellemez az igazodás kényszere és az igazodás társas mechanizmusainak hiánya. Ez egyaránt lehet a hálózati kontrollmechanizmusok önkényes mivoltának következménye vagy a kontrollmechanizmusok folyamatos változásából fakadó instabilitás eredménye. Az egyszerre erősen integrált, ugyanakkor kiszámíthatatlan hálózatokban az egyén paradox helyzetbe kerül: magára marad a viselkedés és gondolkodás kontrollálásának feladatával, ami a privát szabálykövetésből fakadó sajátos terheket ró rá.

A viselkedés és gondolkodás normatív kontrollálása abban az értelemben a társakra utalt, interaktív folyamat, hogy a normaszegésre adott visszajelzés logikáján alapul. A privát szabálykövetés révén történő kontroll a tekintetben hasonlóan működik az interaktívhoz, hogy meghatározza a cselekvés céljait és kereteit. A tekintetben azonban különbözik tőle, hogy nem teszi lehetővé a másik visszajelzéséhez való igazodást, ami a szabályok követésének és megújításának központi mechanizmusa. Ennek hiányában a szabálykövetés csakis a szüntelen ismétlés logikájára támaszkodhat, vagyis adott cselekvési mintázatok változatlan formában történő gyakorlására.²¹ A repetitív jellegből egyrészt az következik, hogy a privát szabálykövetés rendkívül merev, hisz csupán az ismétlést teszi lehetővé, a megújulást nem. Másrészt ugyanebből a sajátosságból fakad a privát normák kényszeres jellege is: minthogy az egyén egyedül kénytelen gondoskodni fenntartásukról, ezért folyamatosan gyakorolnia kell azokat.

Merevségből és kényszeres jellegéből fakadóan a privát rítusok formáját öltő szabálykövetés végső soron paradox következménnyel jár: annak ellenére, hogy épp a hálózati logikához való igazodást hivatott szolgálni, valójában ellehetetleníti azt. Az egyszerre erősen integrált és kiszámíthatatlan hálózatok e paradox mivoltát fejezik ki a rögeszmék és a kényszeres cselekvések, melyek révén a cselekvő az egyszerre felfüggeszthetetlen és követhetetlen társas kontrollhoz privát szabálykövetés révén próbál alkalmazkodni. Miközben a kényszerscselekvések a kontroll illúzióját teremtik meg, a hálózat normáit szimbolikusan felülírva sokkal inkább a fenntarthatatlan relációkkal való megküzdést szolgálják. A hálózati paradoxonból fakadó feszültség ily módon történő csökkentének ugyanakkor az az ára, hogy egy kényszeres, végső soron magát a hétköznapi interszubjektív életvitelt ellehetetlenítő viselkedésminta jön létre.

21 Ezen a ponton érdemes Wittgenstein privátnyelv-argumentumát felidézni. Abból az következik, hogy ha a másikkal való igazodás nélkül próbáljuk leírni a szabálykövetés praxisát, úgy óhatatlanul paradoxonhoz jutunk. Bizonyos értelemben e paradoxon fejeződik ki a kényszerbetegségekben. Az igazodás funkcióját annyiban képes átvenni a szüntelen ismétlés, hogy egy adott mintázatot fenn tud tartani, annyiban viszont már nem, hogy azt potenciálisan meg is tudja újítani a környezeti igényekhez igazítva.

Mindezek fényében belátható, hogy azok a hálózatok járulnak hozzá a kényszerbetegségek fenntartásához, melyek teljesíthetetlen szabálykövetési feltételeket szabnak az egyén számára, ugyanakkor nem teszik lehetővé a kilépést sem. Ebben az esetben az adott hálózat felülíró privát szabályok kialakításával nyílik lehetőség a paradox konstellációból való szimbolikus menekülésre. A késő modernitás különböző típusú társadalmi hálózataiban e feltételek más-más módon teljesülhetnek. Mindegyik esetében végig lehet gondolni, hogy pontosan mit jelent a rá jellemző kontrollmechanizmus kiismerhetetlensége, valamint azt is, hogy milyen privát rítus teszi lehetővé a szimbolikus menekülést.

5. táblázat: A társadalmi hálózatok kényszerbetegségeket valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	elbizonytalanított habitus	átláthatatlan illúzió	mobilitást ellehetetlenítő mező
reflexív hálózatok	kiismerhetetlen rutinok	érthetetlen szakértői tudás	technokrata reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	konfúz életvilág	manipulatív kommunikáció	átláthatatlan rendszer
elismerési hálózatok	titkolózó szeretet	teljesítmény méltánytalan értékelése	túlbürokratizált jogi elismerés
technikai hálózatok	kaotikus információ	nem világos esztétikai mércék	átláthatatlan technikai-tárgyi környezet

A habitusok által szervezett hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a rögeszmék és kényszeres cselekvések kialakulásához, ha az alapjukul szolgáló játszmának nagyon szigorúak a szabályai, miközben nincs semmiféle visszajelzés azokkal kapcsolatban. Ennek hátterében egyaránt állhat a tőkéért folytatott küzdelem szabályainak önkényes megváltoztatása vagy a játék kaotikus szerveződése. Ilyen esetekben a szimbolikus és materiális tőkéért folytatott küzdelemben a cselekvő elbizonytalanodik: próbálna igazodni a játékszabályokhoz, de nem tudja, mikor szegi meg őket. E paradoxont kezelendő mereven követi a szabályok egy biztonságosnak hitt – ám valójában önkényesen kiválasztott – készletét, ettől remélve a szankciók esélyének minimalizálását. Példaként elképzelhetünk egy szubkultúra szerint szerveződő bandát, melynek önkényes vezetője váratlanul jutalmaz meg egyeseket, és marasztal el másokat. A hálózat tagjai hiába próbálnának meg alkalmazkodni az általa definiált szabályokhoz, azok kiismerhetetlenek maradnak számukra, amire az egyik tag oly módon reagál, hogy mágikus rítusokkal próbálja biztosítani elismerését.

Az illúziók által integrált hálózatokban akkor nő meg a kényszerbetegségek kialakulásának esélye, ha az egyenlőtlenségek legitimálásának kritériumai átláthatatlanok. Ez megtörténhet egyaránt a tőkeviszonyok dinamikus átrendeződéséből vagy a valóságdefiníálásért felelős szimbolikus erőszak sikertelenségéből fakadóan. Ebben az esetben hiába törekszik valaki igazodni az elfogadott hierarchiákhoz, valójában nem lehet biztos

a legitim szerepviszonyokban, aminek hiányában kénytelen a saját maga által kialakított rítusokat mereven követni. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol a nagy fluktuáció miatt átláthatatlanná válnak a jogosultságok és a kötelességek. Erre az egyik munkatárs oly módon reagál, hogy az ügyfelek számát kényszeresen feljegyzi, és ebből von le következtetéseket a hivatali teendőire vonatkozóan.

A mezők logikáján alapuló hálózatok akkor segítik elő a rögeszmék és kényszeres viselkedésformák kialakulását, ha a tőkeviszonyok nagymértékben meghatározzák a cselekvés terét, azonban a tőkékhez való hozzáférés korlátozott. Abban az esetben, ha a szimbolikus vagy materiális tőkék felhalmozása, vagyis a társadalmi mobilitás ellehetetlenül, a mezők logikája paradox formát ölt. Ezt a mobilitás tényleges lehetőségétől megfosztott egyén a fennálló struktúrától független, privát szimbolikus tőkék felhalmozásával képes ellensúlyozni. Ezek képesek megteremteni a ténylegesen elérhetetlen mobilitás illúzióját. Példaként elképzelhető egy az oktatás világában folyamatosan előítéletekkel szembesülő fiatal, aki a kudarcok hatására az iskolai érdemjegyek helyett bélyeggyűjtésre szenteli minden figyelmét. Ezáltal megteremti önmaga számára az előrejutás illúzióját, csökkenti a reményvesztettséget, ugyanakkor egy olyan izolált valóságba zárja önmagát, amelynek tetjei különböznek a társaitól.

A rutinok által szervezett hálózatokban akkor nő meg a kényszerbetegségek kialakulásának esélye, ha az egyes rutinok a társak számára kiszámíthatatlanok, miközben az alkalmazkodás kényszere nagy. Ez egyaránt bekövetkezhet akkor, ha akár egy munka, akár egy lakóhelyen élők szokásait eltérő kulturális hagyományok vagy különböző életformák szervezik. Ilyen esetekben a hálózat tagjai olyan környezetet teremtenek egymás számára, melyben senkinek nincs lehetősége az ontológiai biztonság megteremtésére. Az ilyen hálózatokban az otthonosság megteremtésére olyan privát rutinok képesek, melyek szimbolikusan felülírják az egyébként kiismerhetetlen közös valóságot. Példaként egy vallásos és szekularizált egyénekből álló munkahelyre gondolhatunk, ahol egymás szokásait kölcsönös gyanakvással figyelik a felek. Az egyik nem vallásos munkatárs a számára érthetetlen rítusoktól rögeszmésen félni kezd, amit a testi érintkezés tabusításán alapuló ellenrítussal próbál semlegesíteni.

A kognitív reflexivitás hálózataiban akkor nő meg a rögeszmék és a kényszeres viselkedés kialakulásának valószínűsége, ha az alapjául szolgáló különböző szakértői tudások érthetlenné válnak az egyes cselekvők számára. Ez egyaránt következhet a kölcsönös fordítás hiányából, vagy abból, hogy valamelyik szakértői tudás abszolút érvényűnek gondolja magát. Amennyiben a különböző szakértői tudáskészletekre támaszkodó cselekvők nem teszik lehetővé egymás számára a racionális reflexiót, úgy az együttműködés kereteit ki-ki maga kénytelen kialakítani. Ez a hálózati konstelláció ágyazhat meg az olyan privát rögeszmék felbukkanása számára, melyek a nem hozzáférhető szakértői tudáshoz való alkalmazkodást fejezik ki. Példaként egy környezetvédelmi szervezet biológus munkatársára gondolhatunk, akinek nem magyarázzák el a tervezett erőmű gazdasági vonatkozásait. Minthogy e tudás nélkül kénytelen együttműködni a gazdasági szakemberekkel, ezért rögeszmésen gyanakodni kezd minden javaslatukkal szemben, ami végső soron ellehetetleníti a közös cselekvést.

A reflexív intézmények hálózatai akkor járulnak hozzá a kényszerzavarok kialakulásához, ha az alapjukul szolgáló szakértői tudás technokrata módon kerül alkalmazásra. Amennyiben az intézmény csupán látszólagosan törekszik kölcsönös megértésre, és valójában nem ismeri el a laikusok szempontjainak relevanciáját, úgy egy szakértői nyelvre támaszkodva fejezheti ki a hierarchikus viszonyt anélkül, hogy nyíltan konfrontálódna. Ebben a helyzetben az egyének az intézményi interakciókban olyan privát szabályok követését választhatják, melyek nem rejtik ugyan magukban a kölcsönös megértés lehetőségét, azonban megteremtik a kontroll illúzióját. Példaként elképzelhető egy segélyezéssel foglalkozó önkormányzati hivatal, amely kizárólag jogi szaknyelven kommunikál klienseivel, amire az egyik ügyfél olyan módon reagál, hogy a közös interakciókat kényszeresen hárítja, a legkülönbébb indokokra hivatkozva. Ez ugyan csökkenti az intézményi interakció kudarcából fakadó tehetetlenség érzést, ugyanakkor a privát szabályok merev követése magában rejt a kényszerzavarok fenntartásának veszélyét.

A közös életvilág révén szerveződő hálózatokban akkor nő meg a rögeszmék és kényszeres cselekvések kialakulásának valószínűsége, ha a tradíciók zavarosak, és nem igazítanak el a valóság értelmezésének folyamatában. Ennek hátterében egyaránt állhat a hagyományok és a kollektív emlékezet átörökítésének megakadása vagy a közös tapasztalatok feldolgozására való képtelenség. Az ilyen esetekben a megakadó cselekvéseket hiába próbálják a közös sémák és idealizációk szerint korrigálni, azok mégsem igazítanak el. Így az egyén kénytelen privát értelmezéseit az evidencia bázisává tenni, amit a szüntelen, ritualizált ismétlés szavatol. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, melynek tagjai gyorsan cserélődnek, ezért a közös tapasztalatok fragmentált és zavaros formában állnak rendelkezésre. Egy újonnan érkező diák a konfliktusok kezeléséhez nem kap segítséget, ezért az iskolába menet megszámlolja az autókat, és a számukból levont következtetések alapján hoz döntést az napi stratégiáját illetően.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá a kényszerbetegség kialakulásához, ha a beszédaktusok manipulatív célt követnek, és ebből fakadóan hiteltelenné válik maga az érvelés logikája. Amennyiben egy kommunikációs partnerről kiderül, hogy nem áll jól megnyilatkozásaiért, vagyis visszaél társa jóhiszeműségével, és megpróbálja átverni, úgy maga a kölcsönös megértés folyamata lehetetlenül el. Ebben az esetben a jelentések összehangolásának folyamatát többé nem az érvényességi igények igazolásának logikája szervezi, hanem közölhetetlen privát szempontok. A kölcsönös megértést felváltó „emberi játszmákra” adott reakcióként az egyén a kommunikatív cselekvéshez olyan – akár pusztán önmaga, akár mások számára is hozzáférhető – jeleket kapcsolhat, melyek megtörik, vagy az elfogadhatatlan viszonyt idézőjelbe tevő többletjelentéssel ruházzák fel a beszédaktusok egymásra reagáló szekvenciáját. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a gyerekek és a szülő között megromlott viszonyra a kommunikatív cselekvésből – tényleges vagy virtuális partner felé – történő kikacsintással vagy a dialógus logikájának egyéb beszéd- vagy nem nyelvi gesztus révén történő megakasztásával reagálnak. Azáltal, hogy ezek a kommunikáció elemi normáit szétfeszítő privát szabályok rutinná válnak, az elfogadhatatlan kommunikatív viszonyból fakadó feszültség csökkenthető – igaz, a többiekhez való kapcsolódás elemi képességét veszélyeztetve.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett hálózatok abban az esetben valószínűsíthet rögeszmés és kényszeres viselkedésformák felbukkanását, ha szűk, de átláthatatlan kereteket szabnak a cselekvők számára. Ebben az esetben a cselekvőknek folyamatosan egy olyan környezethez kell alkalmazkodniuk, amelynek működését nem értik. Belátható, hogy ennek következtében a rendszer elsősorban a szabadságuk önkényes korlátjaként jelenik meg számukra, ami folyamatosan akadályozza őket. Minél kevésbé van lehetőség kilépni az ilyen alrendszerek hálózataiból, annál nagyobb az esélye annak, hogy az igazodásra való hiábavaló törekvés olyan privát rítusok kialakulását eredményezi, melyek legalább a kontroll illúzióját biztosítják. Példaként egy olyan vállalkozóra gondolhatunk, aki szoros piaci versenyben, a bekebelezés egyre nagyobb veszélye mellett dolgozik. Tehetetlenségében erre oly módon reagál, hogy az üzleti tevékenységét nem a piaci prognózisokhoz, hanem a napi horoszkópjához igazítja.

A szeretet által szervezett hálózatok akkor játszhatnak közre a kényszerbetegségek kialakulásában, ha a kölcsönös feltárulkozás helyett titkolóznak egymás előtt a hálózat tagjai. Ennek hátterében egyaránt állhat bizalomhiány vagy a feltárulkozás egyéni, illetve kulturális gátja. A titkolózás eredményeként kölcsönösen megbecsülhetetlenné válik, hogy pontosan mit gondolnak, és mit éreznek, ami az egymásba és önmagukba vetett bizalom alapjait ássa alá. Az ebből fakadó stresszt és szorongást ellensúlyozandó olyan rítusokat alakítanak ki, melyek megeremtik az illúzióját a másakra vonatkozó információk megszerzésének. Példaként elképzelhetünk egy szerelmespárt, melynek egyik tagja képtelen kifejezni az érzéseit. Társa erre oly módon reagál, hogy a tárgyak elhelyezésének egyre bonyolultabb rítusával igyekszik a másik bizalmát kivívni.

A megbecsülés kötései által integrált hálózatok akkor segíthetik elő rögeszmék és kényszeres viselkedés kialakulását, ha a teljesítmény vagy életforma elismerésének keretei kiszámíthatatlanná válnak. Ez egyaránt bekövetkezhet az értékelés méltányos szempontjainak hiánya vagy a referenciaszemélyek következtetlensége okán. Amennyiben a megbecsülés kritériumai kiismerhetetlenek, úgy az egyén orientációvesztetté válik: törekedne a társadalmi értékességét bizonyító cselekvésre, de nem tudja, hogy ehhez pontosan mit kellene tennie. Ebben a helyzetben egyfajta pótcselekvésként a teljesítmény kollektív mércéit privát szabályokkal válthatja fel. Példaként elképzelhetünk egy szalagmunkást, akinek teljesítményét önkényes főnöke teljesen kiszámíthatatlanul ítéli meg. Ennek hatására a termelési hatékonyság szempontjai helyett arra koncentrál, hogy minden második legyártott tárgy tökéletes legyen, miközben a páratlanokkal nem foglalkozik. E kényszeres rítus révén az elismerés hiányából fakadó sérelem ellensúlyozható, ugyanakkor egyre kevésbé összeegyeztethető a munkafolyamattal.

A jogi elismerés hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá a kényszerbetegségek kialakulásához, ha az igazságszolgáltatás folyamata túlbürokratizált. Ebben az esetben a jogi elismerés keretei hiába adottak elvi szinten, a gyakorlatban mégis sérülnek. Az átláthatatlan és a laikusok számára kontrollálhatatlan jogszolgáltatási folyamatok megterhelik a normatív kérdések intézményes rendezését, és aláássák a belé vetett bizalmat. Amennyiben e sérelmek orvoslására nincs mód, úgy az egyén a jogi elégtételt a bürokra-

tikus út helyett privát rítusok segítségével próbálhatja érvényesíteni. Példaként elképzelhető egy faluközösség, amely elhatározza, hogy létrehoz egy viharkárokat enyhítő alapot. Amikor azonban valaki segítséget kér az alaptól, bonyolult és átláthatatlan bizonyítási és tárgyalási sorozatnak néz elébe, amit az idő múlásával jobb híján babonák révén próbál befolyásolni.

Az információs hálózatok akkor játszanak közre a rögeszmék és kényszeres viselkedésformák kialakulásában, ha a bennük áramló tudás kaotikus. Ha az információ tartalma, minősége, mennyisége vagy csatornái nem kiszámíthatók, akkor esetlegessé válik, hogy adott hálózathoz kapcsolódva a várt információhoz jut-e az egyén. A kontrollálhatatlanul áramló információ ellehetetleníti a bekapcsolódást a valóság virtuális konstrukciójának folyamatába, amin szélsőséges esetben a kontroll privát szabályokon alapuló illúziójával próbálhat változtatni az egyén. Példaként egy tőzsdeügynökre gondolhatunk, aki a rázúduló átláthatatlan információhalmazzal oly módon küzd meg, hogy számmisztikával igyekszik szelektálni a releváns és irreleváns információk között. Ezáltal képes ugyan enyhíteni a kiszámíthatatlanságból fakadó feszültségen, de a privát szabályok kényszeres követése valójában csupán a kontroll illúziójával kecsegtet.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben növelik meg a kényszerbetegségek kialakulásának valószínűségét, ha az autenticitás kritériumai nem világosak. Amennyiben az észleletek és valóságértelmezések eredetiségének eldöntése nem lehetséges, úgy az egyén hiába törekszik kifejezésre juttatni egyediségét. Az esztétikai ítéletek közös mércéi nélkül ugyanis nincs lehetőség az újszerű és a hagyományos közti differenciálásra. Ilyenkor az egyén arra kényszerül, hogy saját szabályaihoz igazodjon, melyeket privát rítusok segítségével tart fenn. Példaként egy alkotótáborra gondolhatunk, ahol nagyon különböző esztétikai paradigmákat elfogadó közösség gyűlik össze. Az egyik művész erre oly módon reagál, hogy a közös mércék hiányában égi jelekből igyekszik kikövetkeztetni alkotása szépségét.

A technikai-épített környezet akkor járul hozzá a rögeszmék és kényszeres viselkedésformák kialakulásához, ha átláthatatlanná válik. Az instrumentális cselekvés technikai eszközeinek használata magától értetődő lehetőség, ám az ehhez szükséges tudás megszerzése komoly nehézségeket rejt magában. Amennyiben a technikai eszközöket nem tudja kezelni az egyén, úgy a tág cselekvési lehetőségek ígérete és a tényleges célérés korlátai frusztráló kontrasztot képeznek. Az ebből fakadó frusztráció csökkentésére privát használati szabályok kialakításával reagálhat az egyén. Példaként egy olyan irodai munkásra gondolhatunk, akinek idegen, ugyanakkor munkája során nélkülözhetetlen terep a számítógép, amire oly módon reagál, hogy kényszeresen igyekszik tisztán tartani gépét, ettől várva hatékony működését. Ezáltal ugyan csökkenti a feszültséget, ugyanakkor munkáját hosszú távon gúzsba kötő szabályok fogságába kerül.

Akárcsak a generalizált szorongás, a fóbiák, a pánik- és stressz-zavarok esetében, a kényszerbetegségekkel kapcsolatban is belátható, hogy a késő modernitás ideáltipikus hálózati konstellációinak fenti torzulásai nem önmagukban vezetnek a cselekvési képesség zavaraihoz. Ehelyett a döntő kérdés a patológikus hálózati konstellációk kapcsolat-hálózat egészen belüli aránya. Az alábbi esettanulmány ezt mutatja be.

Esettanulmány: kényszerbetegség

Karen harmincéves, négygyermekes, háztartásbeli családanya, a '70-es években, egy amerikai nagyvárosban él. Azért fordult pszichológushoz, mert egyrészt kontrollálhatatlan módon, irracionális mértékben aggódott gyermekei egészségéért, másrészt szokásává vált a környezetében megjelenő, véletlenszerű számokból következtetéseket levonni a gyerekeket fenyegető veszélyek valószínűségére. Így például úgy érezte, hogy nem gyűjthet rá csupán egy cigarettára, hanem csak négyre, különben veszélybe sodorja a három további cigaretta által szimbolizált gyermekeket. Amennyiben az ehhez hasonló rítusokat elmulasztotta – annak ellenére, hogy irracionális mivoltukkal tisztában volt –, elviselhetetlen szorongást érzett, különösen, hogy az előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező apróbb baleseteket saját mulasztásával magyarázta. A kényszeres gondolatok és viselkedésmintázatok mellett Karen beszámolt arról is, hogy házasságával és a gyerekekkel való viszonyával egyaránt elégedetlen: szívproblémák miatt leszázalékolt férje csak feküdt otthon egész nap, és elvárta, hogy kiszolgálja, anélkül hogy bármiben is segített volna, a gyerekek semmibe vették szülői tekintélyét, és kezelhetetlenek voltak.

Karenről kiderült továbbá, hogy rendkívül szigorú, rideg, vallásos családban nőtt fel, ahol a katolikus rítusokat dogmatikusan követték. Elsőáldozásakor lelkére kötötték, hogy minden bűnét meg kell gyónnia, különben üdvözülését kockáztatja. Miután ennek ellenére kisgyermekként mégsem mert bevallani egy apró lopást, később sokáig erős bűntudat gyötörte, ami rémálmokban és szorongásban jutott kifejeződésre. Ezt később az egyházi rítusok minél szigorúbb betartásával próbálta ellensúlyozni, melyek ily módon hétköznapi viselkedésének szervezőelvévé váltak. Korán házasodott, és hamar teherbe is esett; ekkor – egy szemtanúként látott gyerekbaleset hatására – kezdődtek a gyermekei iránti irracionális aggodalmak. Az esetleges bántódásukra vonatkozó, egyre gyakoribb, riasztó gondolatokat semlegesítendő, kezdetben rövid imát mormolt el, ami sokáig hatékonynak is bizonyult, különösen hogy a gyerekek körüli teendők egyébként is maximálisan lekötötték a figyelmét.

Az egyházi tradíciók időközben – a második vatikáni zsinat reformjainak hatására – egyre inkább fellazultak, így Karen fokozatosan elidegenedett saját vallásosságától, hiszen épp azt nem volt képes nyújtani, amire szüksége lett volna: megkérdőjelezhetetlen érvényességű rítusokat. Így amikor a második gyermek születése után kiköltöztek a külvárosba, nem csupán az addig kialakított baráti kapcsolatai szakadtak meg, hanem egyúttal arra sem volt már képes, hogy az új egyházi közösségbe integrálódjon. Annak ellenére, hogy ily módon fokozatosan izolálódott, egyfajta boldogtalan egyensúly állt be Karen életében: férjétől, aki értelmetlennek látta Karen azon törekvését, hogy szülei szigorú nevelési klímáját reprodukálja, fokozatosan eltávolodott, azonban a gyerekek érdekében együtt maradtak, felosztva a családi feladatokat és felelősségeket. Ez a törékeny egyensúly borult fel a férj leszázalékolásával, aminek hatására a korábban kordában tartott aggodalmak, valamint a hiteltelenné vált egyházi rítusok helyét átvevő, kényszeres számmisztika elhatalmasodtak Karenen (OLTMANS et al. 2012: 1–15).

Karen kényszerbetegségének kialakulását társadalomelméleti szempontból úgy értelmezhetjük, mint a torzult hálózati konfigurációk arányának megnövekedését. A gyerekkori szocializációt mindenekelőtt a szülők szigorú vallásosságában kifejeződő merev, tradicionális világlátása jellemezte, ami a szülői szeretet torzulását eredményezte (titkolózó intimitás). E megterhelő családi hálózat hatását ugyanakkor sokáig ellensúlyozni tudta az egyházi rítusokon alapuló posztintencionális intézményi hálózat, amely kijelölte a szabálykövetés világos kereteit. Ily módon sajátos egyensúlyi állapot stabilizálódott: a torzult családi viszonyokra történő reflexióra ugyan nem volt mód, ugyanakkor az ebből fakadó érzelmi feszültség csökkentésére lehetőséget kínáltak a rítusok, melyek a hétköznapi cselekvések stabil, kiismerhető és belakható normatív kereteit jelölték ki. E korai szocializációs közeg ugyan önmagában még nem valószínűsítette a kényszerbetegségek kialakulását, ugyanakkor azáltal, hogy az intimitás hiánya elől a merev intézményi rítusokba való menekülés mozzanatán alapult, a kiismerhetetlen hálózati viszonyokra adott patológikus reakciót erősítette fel.

Ez a fenyegetés vált realitássá Karen felnőttkorában, ahogy a patológikus hálózatok aránya megnőtt, majd hirtelen kizárólagos lett. A különböző hálózati logikák lehetőség-tere segítségével mindenekelőtt azok a kötéstípusok azonosíthatók, melyek hiányoztak az életéből. Egyrészt azáltal, hogy háztartásbeliként a munkaerőpiacra nem lépett be, a mezők (mobilitás ellehetetlenülése), rendszerek (átláthatatlan rendszerek) és reflexív intézmények szférájához kevés kapcsolódási pontot talált, továbbá a megbecsülésen alapuló hálózatokból is kimaradt (teljesítmény méltánytalan elismerése). Az olyan ijesztő lehetőségek, mint a gyerekekre leselkedő veszélyek, a posztintencionális hálózatokhoz való kapcsolódás hiányában kizárólagossá váltak és felnagyítottak. Ebben a helyzetben – gyerekkori stratégiai szerint eljárva – Karen az intézményesített rítusokkal való extrém azonosulással oldotta meg a problémáit. Ez azonban annak ellenére, hogy a belső feszültséget csökkenteni tudta, pragmatikus szempontból diszfunkcionálisnak bizonyult. Az olyan új feladatok, mint a saját családon belüli társas viszonyok kölcsönösen kielégítő kereteinek megteremtése, a hiányzó gyermekkori tapasztalatok, az önbizalom és reflexivitás együttes hiányában kudarcba fulladtak. Így Karen saját családján belül önkéntelenül is reprodukálta azt a szeretet és a kommunikatív cselekvés torzulásával terhelt hálózati konstellációt, melynek maga is áldozata (titkolózó intimitás, kiismerhetetlen rutinok, manipulatív kommunikáció). Ebben a részben beszűkült, részben a meglévő hálózatokon belül a torzulások magas arányával terhelt interakciós közegben a kényszerbetegségek kialakulásának kockázata önmagában is magas volt, ami végül az érzékeny egyensúly felborulásával realizálódott.

A hálózatok átrendeződésének első mozzanata az addig feszültségcsökkentésre használt egyházi intézményi hálózat átalakulása volt: a korábban kiszámíthatóan működő és ebben az értelemben világos, megkérdőjelezhetetlen viselkedésformát kikényszerítő hálózat a reformok után idegen közeggé (átláthatatlan intézménnyé) vált, ellehetetlenítve a hozzá való kapcsolódást Karen számára. Amiatt, hogy az intézmény által biztosított társadalmi rítusok nem voltak többé hozzáférhetőek, arra kényszerült, hogy privát, eltitkolt rutinokat fejlesszen ki, melyek utat nyitottak a kényszerbetegség irányába. A hálózatok egyensúlyi átrendeződésének másik mozzanata a férj otthon maradásához köthető. Ezáltal ugyanis

Karen kapcsolathálózatán belül drasztikusan megnőtt egy olyan elem súlya, akihez több szempontból is torzult kötésekkel kapcsolódott. A férjjel folytatott – főként a kiszolgálásra irányuló – interakciók folyamatossá válása egyrészt az intimitás hiányára hívta fel a figyelmet, másrészt a kommunikáció elidegenültségét fejezte ki (titkolózó, manipulatív kommunikáció), harmadrészt a megbecsülés hiányát emelte ki (teljesítmény méltánytalan értékelése), negyedrészt a közös munkamegosztás illúziójának érvénytelenné válását tette nyilvánvalóvá (átláthatatlan illúzió).

Ahogy a férj hálózati pozíciójának transzformációja következtében e korábban háttérbe szorított torzulások súlya hirtelen megnőtt, továbbá ahogy a feszültségcsökkentésre használt intézményesített rítusok ellehetetlenültek, úgy Karen kapcsolathálózatán belül csaknem kirázólagossá váltak a torzult kapcsolódások. Ezek egyszerre jelöltek ki egy kontrollálhatatlan, ugyanakkor alternatíva nélküli társas közeget, elviselhetetlen feszültséggel terhelve meg Karent, aki erre rögeszmékkel és kényszeres viselkedésformákkal reagált.

HANGULATZAVAROK²²

Az unipoláris depresszió tünetei közé tartozik a hosszan tartó, szüntelen nyomott hangulat, a hétköznapi tevékenységek iránti érdeklődésre és örömeire való képtelenség, az étvágy hirtelen megnövekedése vagy lecsökkenése, álmatlanság vagy megnövekedett alvásigény, folyamatos energiahány és enerváltság, lecsökkent önértékelés és indokolatlan büntudat, koncentrációs zavarok és döntésképtelenség, visszatérő halálra vonatkozó gondolatok és öngyilkossági készletés. A bipoláris depressziót a mániás és depresszív szakaszok váltakozása jellemzi. Előbbit napokon át tartó megemelkedett energia- és aktivitási szint, megingathatatlan kiválóságérzés, drasztikusan lecsökkent alvásigény, kényszeres közlésvágy, szétszórtság és kockázatkérés jellemzi, utóbbit pedig az unipolárisra jellemző tünetek (APA 2013: 123–189).

A hangulatzavarok kialakulásának biológiai magyarázatai között az agy regenerációjának és működésének zavarai, a hormonális egyensúly felborulása és az alvási ciklusok felborulása említendő meg (noha az tisztázatlan, hogy ezek okai vagy következményei a depresszióknak). Mindezek következtében a stressz feldolgozása könnyebben megakad, és a negatív érzelmi töltetű emlékek is nehezebben merülnek feledésbe (BARLOW – DURAND 2009: 228–231; COMER 2010: 247–251). A pszichoanalitikus megközelítés a depresszió és a gyász közti hasonlóságból indul ki, amiből arra következtet, hogy a közeli hozzátartozó akár tényleges, akár szimbolikus elvesztése összefüggésbe hozható a depresszió kialakulásával. Különösen azoknál a személyeknél alakul át a veszteségérzet depresszióvá, akiket szüleik kisgyermekként túlzott függőségben tartottak, és emiatt kevésbé képesek környezetüktől elhatárolni magukat. Amennyiben a másik és az én nem különül el vi-

²² Az alábbi fejezet átdolgozott formában *A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok* címmel jelent meg (SIK 2016b).

lágosan egymástól, úgy az elvesztett személyre vonatkozó harag és szomorúság könnyen áttevéődhet az énrre, aminek eredményeként önvád alakulhat ki. Továbbá azok, akiknek kisgyermekként inadekvát módon elégitették ki a szükségleteit, szintén nagyobb eséllyel mutatják a hangulatzavar tüneteit: esetükben a biztonság hiányának elemi tapasztalata az, ami meggátolja a fontos másik elvesztésével való szembenézést (BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 223–224; COMER 2010: 251–255).

Behaviorista megközelítésben a depresszió kialakulása egy adaptációs folyamat eredményének tekinthető. Az autonóm cselekvés képessége szorosan összefügg a társak visszajelzéseivel és megerősítésével. Amennyiben ezek elmaradnak, úgy az egyén dezorientálttá válik, teljesítménye csökken, miközben – egyre alacsonyabb önértékelését ellensúlyozandó – még több megerősítést várna. A cselekvő és környezete közti interakciók ilyen paradox spirálja óhatatlanul a kölcsönös csatlódások eskalálódásához vezet, egyre negatívabb önértékelést és egyre kevesebb megerősítést eredményezve. A kognitív megközelítés szerint épp fordított az oksági viszony: nem az adaptációs nehézségek okoznak önértékelési zavarokat, hanem az attitűdök és az attribúció torzulásai okoznak adaptív zavarokat. Azok a gyerekek, akik környezetüktől negatív gondolati és attribúciós mintázatokat sajátítanak el, maguk is hajlamossá válnak arra, hogy – a szelfvédő torzítások inverzeként – alábecsüljék a pozitív események jelentőségét és saját ebben játszott szerepüket, miközben túlbecsülik a negatívumokat. A behaviorista és kognitív megközelítések kombinációjaként értelmezhető a „tanult tehetetlenség” elmélete, mely szerint a depresszió a kontrollvesztés tapasztalatának és saját hibaként való értelmezésének együttállásakor alakul ki. Ha a környezethez való alkalmazkodás és a cselekvés megakadásának nehézségeiért kizárólag magát teszi felelőssé az egyén, akkor minden egyes kudarc csökkenti az önértékelést, miáltal növeli az újabb kudarc esélyét. Ez a folyamat rövid úton a cselekvési képesség elsorvadásához és a negatív önbecsülés megszilárdulásához vezet (BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 225–227; COMER 2010: 255–259).

Végül a depresszió kialakulásának esélyét a negatív életesemények és a támogató társas viszonyok hiánya is befolyásolja. A folyamatos vagy a hirtelen megnövekvő stressz, illetve a traumatikus események egyaránt megnövelik a depresszió kialakulásának esélyét. Különösen abban az esetben, ha olyan kudarcoként kerülnek értelmezésre, amiért az egyén maga felel. A különböző társadalmi berendezkedések a depresszió eltérő tüneteit teszik kifejezhetővé: míg a nyugati országokban elsősorban az önvád és a bűntudat dominál, addig más társadalmakban inkább a testi tünetek jellemzőek. Továbbá bizonyos társadalmi pozíciókban és szerepekben a hangulatzavarok nagyobb eséllyel alakulnak ki: a strukturális hátrányokban szenvedők, az etnikai kisebbségek tagjai, a nők, a párkapcsolaton kívül élők egyaránt veszélyeztetett csoportnak számítanak. E kategóriák által leírt, alávetett státuszra utaló élethelyzetekben egyfelől magának a cselekvés terének beszűkülésével számolhatunk, másfelől a pozitív visszajelzések hiányával (BARLOW – DURAND 2009: 231–237; COMER 2010: 259–263).

A fentiekből jól látható, hogy a depresszió kialakulásának magyarázatai egyfajta torzult szocializációs pályát írnak le, melynek eredményeként a cselekvési képesség fokozatosan beszűkül. Ennek kezdőpontjánál az autonóm cselekvéshez nélkülözhetetlen önbizalom

elsajátítását ellehetetlenítő elsődleges szocializációs hatások állnak, az elhanyagoló vagy függőségben tartó kapcsolatok. Ezeket potenciálisan kiegészíti az attitűdök egy olyan késztetének belsővé tétele, amely alacsony önbecsülést és negatív jövőképet fejez ki. Az e tényezők által meghatározott várakozási horizontú egyén a társas cselekvési helyzetekben alkalmazkodási nehézségekkel küzd: egyrészt intenzívebb és nagyobb elismerést igényel környezetétől, másrészt az esetleges korlátokkal, illetve kudarcokkal kevésbé képes megküzdeni. Amennyiben nem sikerül olyan környezetet találnia, ahol ezek a speciális feltételek teljesülnek – támogató a közeg, továbbá nincsenek korlátok és kudarcok –, úgy egy negatív spirál indul be: a támogatás hiánya, a cselekvések kudarcai és korlátai mind a negatív önkép és hiábavaló remények bizonyítékaivá válnak, rontva a további cselekvések hatékonyságát, ami tovább csökkenti az önbecsülést, és végső soron cselekvésképtelenséghez vezet.

A terápiás tekintet számára feltáruló oksági magyarázatokból kiindulva azon hálózati konfigurációkat kell azonosítani, melyek egyrészt szisztematikus akadályokat gördítenek a célélérés elé, másrészt elrejtik a cselekvő előtt a kudarc társadalmi okait. Ebben a helyzetben a cselekvő számára nem marad más értelmezési lehetőség, mint saját maga okolása, aminek következtében fokozatosan elveszti önállóságába vetett hitét, és végső soron cselekvésképtelenné válik. A cselekvő autonómiájának felfüggesztése soha nem önmagában értelmezendő, hanem mindig valamilyen társadalmi ágens viszonylatában, az ágencia átruházásaként. Ilyenformán azok a hálózatok járulnak hozzá a depresszió kialakulásához, melyekben a cselekvő számára megmagyarázhatatlan korlátjai vannak a cselekvésnek, más szóval: a cselekvést elleplezett módon kontrollálja valamely társadalmi mechanizmus. Az ilyen konstellációk fenntartásában egyaránt közrejátszhat a különböző hálózatokon belüli kitüntetett kapcsolódások elvesztése, a támogató kapcsolódások hiánya vagy a hangulati problémák kifejezethetőségének szűk keretei, amennyiben ezek felgyorsíthatják a cselekvés megakadása és önhibáztatás spirálját. A késő modernitás eltérő logika alapján szerveződő hálózatai mindehhez különbözőképpen járulnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy milyen értelemben rejtje magában a rá jellemző cselekvés megakadályozásának lehetőségét, és hogy miként rejtheti el a társadalmi felelősséget.

6. táblázat: A társadalmi hálózatok hangulatzavart valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	defetista habitus	esszencializáló illúzió	differenciálatlan mező-struktúra
reflexív hálózatok	inkompatibilis rutinok	dogmatikus kognitív reflexivitás	előítéletes reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	hatékonyságot elutasító életvilág	indifferens kommunikáció	paternalista rendszer
elismerési hálózatok	kiszámíthatatlan szeretet	exkluzív megbecsülés	elitista joggyakorlat
technikai hálózatok	egyirányú információ	túlkanonizált esztétikai reflexivitás	túl komfortos technikai-tárgyi környezet

A habituális szinten szervezett hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá hangulatzavarok kialakulásához, ha egy alávetett pozíció belsővé tételéhez vezetnek. Erre akkor kerül sor, ha a materiális és szimbolikus tőkék megszerzéséért folyó játszmákba nem tud esélyesként bekapcsolódni az egyén. Amennyiben a kudarc okai nem nyilvánvalóak (például nem konkrét személyek akadályozzák a részvételt), úgy az adott társadalmi gyakorlathoz szükséges kompetenciák hiányaként, vagyis saját hibájaként éli meg sikertelenségét az egyén, miközben ez valójában elválaszthatatlan az erőforrások egyenlőtlenségeitől. Az ilyen hálózatokban átélt vereségélmények végső soron a játszma feladásához és a kezdeményezőkézség fokozatos elsovadásához, vagyis egyfajta defetista habitushoz vezetnek. Példaként egy olyan szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, ahol rendkívül időigényes módon elkészíthető ékszerekkel lehet a társak tiszteletét kívívni. Azok a cselekvők, akiknek egyéb elfoglaltságaik miatt erre a tevékenységre kevesebb idejük jut, csak kisebb presztízsű tárgyakat tudnak elkészíteni, aminek következtében arra sincs esélyük, hogy a csoporton belül szimbolikus tőkét halmozzanak fel. Minthogy a strukturális összefüggésekre nem látnak rá, ezért kudarcukat saját tehetségtelenségüknek tudják be, aminek hatására fokozatosan megtörik a közös tevékenységekben való részvétel lendülete, passzivitásnak adva át helyét.

Az illúziók révén szervezett hálózatok akkor járulnak hozzá depresszió kialakulásához, ha az egyenlőtlenségeket az egyén belső tulajdonságaira vezetik vissza. Az olyan társadalmi különbségeket magyarázó jelzők, mint a szorgalom-lustaság vagy a tehetség-tehetségtelenség, egyaránt a cselekvők esszenciális különbségeivel magyarázzák a társadalmi sikerességet és a kudarcokat. Azáltal, hogy „természetes kvalitások” eltérésére vezetik vissza az egyenlőtlenségeket, egyúttal legitimként tüntetik fel azokat, és felmentik a közösséget a felelősség alól. Ugyanakkor ebből következik az is, hogy a hátrányos helyzetben lévők sikertelenségüket megváltoztathatatlan, belső attribútum következményeként értelmezik. Ahogy az ilyen illúzió elleplezi az egyenlőtlenségek társadalmi összefüggéseit, a depriváltak számára hiábavalóként tünteti fel a helyzetük megváltoztatására tett kísérleteket, amiből jó eséllyel passzivitás következik. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol a dolgozók az előremenetelt kizárólag a tehetség és szorgalom függvényeként értelmezik. Azok a munkatársak, akik ebben a rendszerben nem bizonyulnak hatékonyak, csakis saját magukat okolhatják, és egyre inkább elvesztik motivációjukat.

A mező típusú hálózatok azáltal növelhetik meg a depresszió kialakulásának valószínűségét, hogy szűk keretek közé szorítják a cselekvést. A birtokolt szimbolikus és materiális tőke természetesen minden esetben lehatárolja a cselekvési alternatívák terét, ugyanakkor ez különböző méreteket ölthet a mezők differenciáltságától és az egyenlőtlenségek konzisztenciájától függően. Minél differenciáltabb a társadalmi struktúra, annál több dimenzió függvénye, hogy mi az, amit meg tud tenni az egyén, és mi az, amire képtelen. Továbbá minél kevésbé függnek össze egymással a különböző mezőkben elfoglalt pozíciók, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egyes dimenziók mentén jelentkező hátrányok és előnyök kompenzálják egymást. Abban az esetben viszont, ha valamelyik mező domináns, illetve ha az egyenlőtlenségek konzisztens rendszert alkotnak, a cselekvők mozgástere beszűkül. Ilyenkor a hátrányos pozícióban lévők folyamatosan céljaik

megvalósításának átláthatatlan korlátaiba ütköznek, aminek következtében egyre inkább leszoknak a kezdeményezésről. Példaként egy erősen szegregált településre gondolhatunk, ahol a származás határozza meg azt, hogy kinek milyen jogai vannak a közösség életében. Abban az esetben, ha az alávetett származásúak vágyai túlmutatnak ezeken a kereteken, folyamatosan falakba ütköznek, aminek eredményeként nem csupán adott céljaikról mondanak le fokozatosan, de általában is közönyössé és demotiválttá válhatnak.

A rutinok logikája által szervezett hálózatokban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a személyes szokások gyakorlása szisztematikus, ugyanakkor a cselekvő számára nem átlátható korlátokba ütközik. A rutinok gyakorlása során mindenki a számára otthonos viselkedésmintákat ismétli, ami abban az esetben okozhat problémát, ha egy hálózaton belül ellehetetlenítik egymást. Ilyenkor ugyanis – a helyi környezeti feltételek és hierarchiák függvényében – az egyik fél rutinjai érvényesülnek, amivel párhuzamosan a másik felé megakadnak. A rutinszerű cselekvések megakadása következtében nem csupán megszűnik a világ otthonossága, de egyúttal fokozatosan reménytelenné is válik az ontológiai biztonság megteremtésébe vetett hit, aminek következménye a passzivitásba való visszavonulás. Példaként két szomszédra gondolhatunk, akik közül az egyik hangos éjszakai életet él, amivel folyamatosan zavarja a másikat. Minthogy többszöri kérésre sem változtat viselkedésén, így a szenvedő szomszéd fokozatosan beletrökdik a helyzetbe, és kedvetlenül alkalmazkodik.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá depresszió kialakulásához, ha a különböző szakértői tudásokat dogmatikus elemek terhelik. Az ilyen értelmezések kritikán és vitán felül állnak, és ebben az értelemben a szabad, racionális mérlegelést korlátozzák. Amennyiben a kockázatokra és bizonytalanságokra történő reflexió elé a szakértői hagyományok tabui akadályokat gördítenek, úgy az autonóm gondolkodásra tett kísérletek folyamatosan kudarcba fulladnak. E belső vívódás egy lehetséges kimenete, hogy az egyén lemond a reflexió igényéről, és passzívan követi a dogmákat. Példaként egy olyan környezetvédelmi szervezet munkatársára gondolhatunk, aki munkája során olyan eredményekre jut, melyek megkérdőjelezzik a vizsgált gyár károsanyag-kibocsátásának mértékéről kialakított szakmai konszenzust. Minthogy kollégái inkább a bevett eredményeknek adnak hitelt, így egyre inkább lemond arról az igényről, hogy megkérdőjelezze a bevett sztereotípiákat, aminek az az ára, hogy egyúttal egyre apatikusabbá is válik a munkájával szemben.

A reflexív intézmények hálózataiban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a cselekvők és szakértők közti interakció tere túlságosan beszűkült. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a reflexió során felhalmozódó tapasztalatokat általánosítják az intézmények. Ennek következtében megnő az esélye annak, hogy a nyitott, elfogulatlan kommunikációt az általánosításon alapuló előítéletek keretezte kommunikáció váltja fel. Ilyenformán a szakértői tudás és kölcsönös megértés szempontjait egyaránt szem előtt tartó közös cselekvés ellehetetlenül. Amennyiben ennek okaihoz a cselekvő nem fér hozzá, úgy az együttműködés tere beszűkül, és a helyét fokozódó passzivitás és önvád veszi át. Példaként egy olyan közhivatalra gondolhatunk, amely eredetileg rugalmasan igazodik ügyfelei egyedi igényeihez, azonban az ügyintézés nehézkességére vonatkozó tapaszt-

talatok hatására egyre türelmetlenné válik az idősebb ügyfelekkel. Olyannyira, hogy végül azoknak sincs esélyük egyedi igényeik kifejezésére, akik esetében nem merül fel a körülményesség problémája. Számukra az együttműködés érthetetlen okokból ellehetetlenül, aminek hatására egyre kevésbé keresik annak lehetőségét.

Az életvilág hálózatai akkor járulhatnak hozzá a depresszió kialakulásához, ha az alapjukul szolgáló kollektív tapasztalatok inadekvát recepteket kínálnak a hétköznapi cselekvésekhez. Erre leginkább akkor kerül sor, ha az életvilág nem a tényleges cselekvéshelyzetekben felmerülő kihívásokhoz kapcsolódik, hanem attól független hagyományokhoz. Az ilyen tradíciók a hatékonyság szempontjait valamilyen felsőbb célnak rendelik alá, és ebben az értelemben vállaltan adják fel az instrumentális célelés perspektíváját. A hatékonyság szempontjainak háttérbe szorítása ugyanakkor a hétköznapi cselekvések során sorozatos kudarcok formájában jelenik meg, ami végső soron passzivitáshoz vezet. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol a diákok kizárólag arra törekcszenek, hogy mindentől tréfát űzenek. Ennek hatására nem csupán tanulmányaik szorulnak háttérbe, hanem egy idő után – minthogy a közösség kineveti – minden cselekvés ellehetetlenül, és apátia lesz úrrá a diákokon.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a beszédaktusok megértésnek esélyei radikálisan csökkennek. Erre akkor kerül sor, ha a partnerek nem tesznek erőfeszítést egymás megértésére, vagyis annak ellenére, hogy indifferens számukra a másik mondandója, mégis folytatják a beszélgetést. Ilyen esetben a kommunikatív cselekvés elemi logikája lehetetlenül el, minthogy a beszédaktusokra adott reakciókról soha nem lehet eldönteni komolyságukat. A látszólagosan lefolytatott, valós érdeklődést nélkülöző interakciókban, a tényleges visszajelzések hiánya potenciálisan a megnyilatkozások felfüggesztésére, vagyis bezárkózásra motivál. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol csupán felszínesen érdeklődnek a gyerek élete iránt a szülők. Érdemi visszajelzések hiányában a gyermek érdektelennek gondolja a vele történt eseményeket, aminek következtében egyre kevésbé osztja meg azokat, és egyre inkább unalmasnak kezdi tartani önmagát.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett hálózatok azáltal járulhatnak hozzá a depresszió kialakulásához, hogy átveszik a döntési kompetenciát a cselekvőtől. Ahogy az alrendszerek egyre apróbb részletekbe menő kereteit határozzák meg a hétköznapi cselekvéshelyzeteknek, úgy egyúttal egyre automatizáltabb pályára terelik a cselekvőt. Ezáltal az egyénnek egyre kisebb befolyása lesz a helyzet formálására, és végső soron elveszti a kezdeményezéshez szükséges motivációját. Példaként egy olyan vállalkozóra gondolhatunk, akinek kíméletlen piaci versenyben kell helytállnia, aminek hatására nem tarthat szünetet, folyamatosan üzletelni kénytelen. Ebben a helyzetben egyre inkább úgy érzi, hogy csupán egy fogaskerék valamilyen nagyobb gépezetben, amit valójában nem áll módjában befolyásolni. Belefásulva a tranzakciók egyhangúságába fokozatosan feladja a változtatás igényét.

A szeretet kötésén alapuló hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, ha a kölcsönös feltárulkozás folyamatát külső tényezők akadályozzák. Erre akkor kerül sor, ha a közös cselekvések keretei kiszámíthatatlannak, és nincs

lehetőség a feltárulkozás és megértés rutinjainak kialakítására. A rendszertelen találkozások és kommunikáció eredményeként a bizalom és önbizalom fenntartása a cselekvők által nem befolyásolható okokból lehetetlenül el, aminek hatására nem csupán az intimitás fenntartásához szükséges erőfeszítések tűnnek egyre hiábavalóbbnak, de egyúttal az önvád esélye is megnő. Példaként egy barátságra gondolhatunk, ahol az új munkahelye miatt az egyik félnek csak kiszámíthatatlanul van ideje találkozni. Ennek hatására nem tudja sem a biztonságot, sem azt a figyelmet biztosítani, amire barátjának szüksége lenne, aki fokozatosan lemond a találkozások erőltetéséről, miközben önmagáról azt gondolja, hogy nem elég fontos.

Az életforma vagy teljesítmény elismerésének szempontjai szerint szerveződő hálózatok akkor növelik meg depresszió előfordulásának esélyét, ha a megbecsülés kivívása elé szisztematikus akadályokat gördítenek. Ezek egyaránt lehetnek explicit (például eltiltás adott tevékenységi formától) vagy implicit (például szimbolikus rendezvényeken való részvétel öltözködési szabályokhoz való kötése) akadályok. Hatásukra az egyén nem csupán távol marad azoktól a cselekvéshelyzetektől, melyek során a közösség megbecsülése kivívható, de egyúttal attól a perspektívától is megfosztják, hogy erre valaha lehetősége lenne. Ebben a helyzetben a tehetetlenség érzése önváddal párosulhat, aminek hatására egyre passzívabbá válik a cselekvő az adott hálózatban. Példaként egy iskolai osztályra érdemes gondolni, ahol a lányokkal érzékeltetik a tanárok: nem feltételezik róluk, hogy egy matematikai tanulmányi versenyen igazán kiemelkedően szerepelhetnének, miközben ennek mindennél nagyobb presztízse van. Ennek hatására a lányok nagyobb eséllyel hagynak fel nem csupán a matematikatanulással, de egyúttal a tanulmányi eredményen alapuló megbecsülésért folytatott küzdelmekkel is, alacsony önbecsülésre téve szert.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, ha a jogok érvényesítéséhez szükséges kompetenciák csupán egy szűk elit számára adóttak. Ebben az esetben hiába adóttak a jogi elismerés elvi feltételei, a joggyakorlat kiüresíti annak kereteit. A normatív kérdéseket jogi úton rendezni igyekvő átlagos cselekvők nem csupán folyamatos kudarcélményekkel gazdagodnak, de egyúttal arra sincs lehetőségük, hogy ezekért azt a rendszert hibáztassák, amely elvben biztosítja számukra a jogorvoslat lehetőségét. Ebben a helyzetben a jogi elismerési küzdelmekre irányuló motiváció lecsökken, ahogy a cselekvő megszűnik önmagát kompetensnek látni. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol természeti csapásokkal kapcsolatos káralapot hoznak létre, melynek pontos felhasználási feltételeit azonban csak kevesen értik. Az egyik lakos, miután apróbb viharokigénnyel többször is hiába fordult az alaphoz, egyre inkább meggyőződik arról, hogy valamit félreért, és ahogy meginog saját kompetenciájába vetett hite, fokozatosan letesz a szándékáról.

Az információs hálózatok abban az esetben növelik meg a depresszió esélyét, ha a rendelkezésre álló technikai eszközök ellenére nem hagynak teret a cselekvő számára sem az információk létrehozására, sem pedig szelektálására. Előbbi háttérben az információs csatornák zavarai (például egy moderáció nélküli internetes fórum), utóbbi háttérben pedig a választás technikai korlátai állnak (például nem sikerül a keresett alternatív rádiócsatornát befogni). Egy ilyen értelemben egyirányú információs hálózatban az egyén nem

válhat hatások kiindulópontjává, és nem is választhat a felé áramló ingerek között. Ebben az értelemben csupán befogadója lesz az ingereknek, és annak ellenére nem tud tevékenyen viszonyulni hozzájuk, hogy ennek technikai feltételei adottak lennének. E tapasztalatok hatására a hálózaton belül egyre passzívabbá válik, miközben önmagát okolja tehetlenségéért. Példaként egy olyan egyénre gondolhatunk, aki nagyon szeretné internetes fórumokon kifejezésre juttatni a véleményét, azonban hozzászólása elvész a rosszhiszemű felhasználói üzenetek sokaságában. Ennek hatására egyre inkább visszahúzódik a kommunikációtól, és azon rágódik, hogy mit csinált rosszul.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, hogy túlságosan kanonizált mércékhez mérik az autonómia kifejeződéseit. A kanonizált sémák amellet, hogy keretezik a valóság egyedi értelmezésének terét, egyúttal igazodási kényszert is implikálnak. Minél erősebb ez a kényszer, annál kisebb az önálló esztétikai reflexivitás lehetősége. Ebben az értelemben a kánon túlhangsúlyozása az egyéni látásmód leértékelését implikálja, aminek hatására az egyén nem csupán fokozatosan elveszti a motivációját annak alkalmazására, de egyúttal abbéli hite is meginog, hogy személyében alkalmas-e erre. Példaként egy művészeti táborra gondolhatunk, amelynek vezetői saját stílusukat ráerőltetik a résztvevőkre. Ennek hatására a résztvevők egyre kevésbé állnak elő újszerű látásmódot tükröző alkotásokkal, miközben saját tehetségükbe vetett bizalmuk is meginog.

Az épített-technikai környezet hálózatai akkor játszanak szerepet a depresszió kialakulásában, ha tökéletesebben végzik el a cselekvéseket az egyéneknél. Az embert felváltó gépek amellet, hogy kényelmesebbé teszik a hétköznapiakat, egyúttal át is veszik tőle a kezdeményezés és kivitelezés feladatait. Ezáltal pedig felszámolják azt a tapasztalati teret, ahol az egyén kompetens ágensként nyilvánulhat meg. Ebben az értelemben az épített-tárgyi környezet expanziója, vagyis a hétköznapi cselekvések egyre apróbb részletekbe menő technicizálódása a cselekvési tér beszűkülésével és az inkompetencia érzésének növekedésével járhat együtt. Példaként egy olyan játszótérre gondolhatunk, ahol kizárólag bonyolult mechanikai szerkezetek találhatók. Ezek a maguktól működő játékok valójában csekély teret kínálnak az egyéni cselekvés számára, ehelyett saját szabályaik szerint szórakoztatják a passzív szerepre kárhoztatott egyént.

A korábbi fejezetekhez hasonlóan a depressziót fenntartó társadalmi hálózatok esetében is fontos éssben tartani, hogy a döntő kérdés nem a különböző torzult hálózati konfigurációk megléte, hanem sokkal inkább a patológikus és nem patológikus konfigurációk aránya a kapcsolathálózat egészen belül. Az alábbi esettanulmányban egy ilyen élethelyzet kerül bemutatásra.

Esettanulmány: unipoláris depresszió

Janet harmincéves, elvált asszony, három gyermek édesanyja. Eredetileg azért fordult pszichológushoz, mert legkisebb gyermekénél alvászavarok alakultak ki, azonban fokozatosan kiderült, hogy ő is komoly problémákkal küzd. A korábban megszakított, majd újrakezdett egyetemi tanulmányait az egy éve bekövetkezett válása óta felfüggesztette,

és legtöbb idejét otthon tölti legkisebb gyermekével. A válást követően férje újrահázasodott, a gyerekekkel havonta néhány alkalommal találkozik. Janet anyagi problémákkal küzd, amit súlyosbít a diákhitel és a stabil jövedelem hiánya. Elmondása szerint nem tudta túltenni magát a váláson: hangulata azóta levert, magányosnak és cselekvésképtelennek érzi magát. Kezdetben a gyerekek fel tudták vidítani, de mostanra minden iránt elvesztette érdeklődését, egyre passzívabbá vált, társas kapcsolatait és egyetemi tanulmányait felfüggesztette. Naphosszat a válásának lehetséges okain gondolkodik, és közben képtelen bármilyen tevékenységben részt venni. Elsősorban magát okolja a történetek miatt: úgy gondolja, nem volt megfelelő házastárs, ami egyaránt megnyilvánult abban, hogy túl sokat költött ruhákra, nem érdeklődött a sportok iránt, és túl sokszor kezdeményezett beszélgetést a kapcsolatukról. Emellett azért is felelősnek érzi magát, hogy az egyetemi tanulmányok újrakezdésével többletterhet rakott az egyébként is zsúfolt hétköznapiakra, ami végül váláshoz vezetett. Az önvád ugyanakkor nem csupán a válással kapcsolatban mutatkozik meg: Janet képtelen elképzelni magát egy új kapcsolatban, továbbá úgy érzi, szülőként, barátként és munkavállalóként egyaránt kudarcot vallott.

Janet gyerekkorában visszahúzódó volt, ugyanakkor magányosnak nem mondható: mindig akadt néhány közeli barátja és kamaszkorától kezdve több párkapcsolata is, melyek közül az utolsó több éven át tartott a középiskola utolsó és a főiskola első éveiben. Néhány héttel ennek felbomlását követően jött össze későbbi férjével, akivel egy éven belül össze is házasodtak. Hamarosan megszülettek a gyerekeik, akikkel hét éven át otthon maradt. Amikor legkisebb gyermekét is bölcsődébe adva folytatni tudta tanulmányait, a családi munkamegosztás alaposan megváltozott: korábban minden házimunkát és a gyerekekkel kapcsolatos teendőt ő végzett, ezt követően férjének is be kellett segítenie. A megváltozott körülményekhez azonban nem tudtak alkalmazkodni, kapcsolatuk megromlott. Majd amikor férje megismerkedett valaki mással, beadta a válókeresetet, és elköltözött otthonról. Janetet ez a hirtelen fordulat annak ellenére sokkolta, hogy tisztában volt azzal: problémákkal küzdenek. A férj távozása ugyanis az addigi megszokott élet minden aspektusát felborította: hirtelen felbomlottak azok a baráti kapcsolatok, melyekben közösen vettek részt, egyedül maradt a gyerekek körüli teendőkkel és az anyagi feltételek biztosításával, miközben energiái jelentős részét tanulmányai befejezése kötötte le.

A megnövekedett nehézségek ellenére Janet az első pár hónapban igyekezett az új körülményeknek megfelelően átszervezni az életét: a gyerekektől nagyobb önállóságot várt el, és a szomszédoktól is több segítséget kért. Így, bár minden energiáját felemésztette, de sikerült alkalmazkodnia az új helyzethez. Sőt, szomszédja személyében megértő baráttra is talált. Azonban ezt az érzékeny egyensúlyt az első nehézség felborította: amikor a téli vizsgaidőszakban gyerekei betegsége miatt nem tudott felkészülni, a tanulmányai újbóli megszakítására kényszerült. Minthogy a diákhitel és a tanulmányi segély egyaránt a tanulói státuszához kötődtek, így a tanulmányok ismételt felfüggesztésének önmagán túlmutató jelentősége lett: az anyagi csőd kockázatát rejtette magában, amit egy törlesztőrészlet elmaradásakor banki felszólítás is nyomatékosított. Ebben a helyzetben Janet teljesen kilátástalannak látta az életét. Szinte minden olyan tevékenységgel felhagyott, ami koráb-

ban örömet okozott neki (például olvasás), és a szomszéd is egyre kevésbé kívánt támasz lenni a nehéz időben. Az életét minden fronton kudarcnak élte meg, miközben önmagát kiszolgáltatottnak és a változtatásra képtelennek látta (OLTMANS et al. 2012: 87–93).

Társadalomelméleti szempontból Janet depresszióját a cselekvést ellehetetlenítő hálózatok arányának válást követő megnövekedésével és a cselekvési tér beszűkülésének társadalmi okaira való reflexió hiányával magyarázhatjuk. A hálózati torzulások mindenekelőtt a házasság belső és tágabb strukturális összefüggései felől világíthatók meg. Azáltal, hogy megszakította tanulmányait, és elfogadta az otthon maradó feleség szerepét, Janet kiszolgáltatott helyzetbe került. Egyedül az anyasághoz köthető szimbolikus tőkével rendelkezett, kulturális és gazdasági tőkével csupán korlátozott mértékben. Ebből fakadóan egyrészt azonosult egy egyenlőtlen szereprendszerrel (esszencializáló illúzió), másrészt bekorlátozta a gazdasági és kulturális tőkék által kijelölt mezőkön belüli mozgásterét, ami elsősorban munkaerőpiaci hátrányokban mutatkozott meg (differenciálatlan mezőstruktúra). Ez a többszörösen kiszolgáltatott pozíció a házasság ideje alatt ugyan nem vált nyilvánvalóvá, azt követően viszont hirtelen a cselekvési tér drasztikus beszűkülését és önvádat eredményezett.

A házasságról kiderül továbbá, hogy a strukturális egyenlőtlenségek mellett az intimitás és a kommunikáció szintjén is feszültségek jellemezték. Janet férje elzárkózott a kapcsolatukra vonatkozó közös reflexiótól (indifferens kommunikáció), és nem segítette abban, hogy az önbecsüléséhez szükséges végzettséget megszerezhesse (exkluzív megbecsülés). Ehelyett váratlanul kilépett a kapcsolatból, ezzel több szinten is lehetetlen helyzetbe hozva feleségét. Egyfelől a hirtelen válás aktusa a korábbi intimitás egészét új kontextusba helyezte: visszamenőlegesen az elhallgatások és őszintétlenség aurájával ruházta fel a kapcsolatot, ezáltal érvénytelenítette a benne létrejött bizalmi és önbizalmi potenciált (kiszámíthatatlan szeretet). Másfelől a korábbi munkamegosztás felrúgásával mindazok a terhek egyedül Janet nyakába zuhantak, melyekkel korábban ketten is csak nehezen tudtak megbirkózni. Ebben a helyzetben Janet egy ideig igyekezett kialakítani a hétköznapi új rendjét, azonban hamarosan kiderült, hogy segítség nélkül nem tud egyszerre megfelelni a családfenntartás, kulturális tőkefelhalmozás és materiális újratermelés szempontjainak (inkompatibilis rutinok).

Vagyis azzal szembesült, hogy az új hálózati konfigurációban a meglévő különböző feladatait nem tudja elvégezni. Ráadásul, minthogy a házasságában meglévő strukturális kiszolgáltatottságot legitimként fogadta el, a válás után sem tudott reflektálni kiszolgáltatottsága tágabb társadalmi kontextusára, és önmagát tette felelőssé a kialakult helyzetért. Mindezek hatására fokozatosan visszahúzódott a cselekvéstől a különböző hálózatokban, és megadta magát a sorsának (defetista habitus). Ilyenformán Janet életében a válás a kapcsolathálózat radikális átrendeződéseként értelmezhető: ennek köszönhetően egyrészt központi jelentőségre tettek szert a korábban háttérbe szoruló strukturális hátrányok, kommunikációs és érzelmi hiányok, másrészt a hétköznapi élet olyannyira túlterhelődött feladatokkal, hogy azok kivitelezhetetlenné váltak. Ebben a kettős szorításban nem csupán ellehetetlenült az önálló cselekvés, de ennek okai sem voltak hozzáférhetőek, aminek hatására hangulatzavarok alakultak ki.

SZERFÜGGŐSÉG²³

A nyugtató (alkohol, nyugtatószerek, opiátok), stimuláló (kokain, amfetamin, koffein) vagy tudatmódosító hatású (hallucinogének, cannabis) szerektől való függőség tünetei között szerepel a szándékoltnál gyakoribb és kiterjedtebb fogyasztás; a szer iránti szüntelen sóvárgás; sikertelen kísérlet a fogyasztás felfüggesztésére; jelentős energia fordítása a szer beszerzésére, fogyasztására és hatásainak kipihenésére; a társas köteleességek szerhasználat miatti ellehetetlenülése; a szerhasználat folytatása függetlenül a társas szankcióktól és az esetleges balesetveszélyektől; a szerhasználattól független szabadidős tevékenységek felfüggesztése; a szerhasználat folytatása a függés belátása ellenére; a szerrel szembeni tolerancia kialakulása; fizikai és lelki elvonási tünetek (APA 2013: 490–585).²⁴

A szerfogyasztás kontrollálására való képtelenség részben szociokulturális tényezőkkel függ össze. A fokozott társadalmi-gazdasági nyomás alatt élők, a nagyobb veszélynek kitéttek és a bizonytalan léthelyzetűek között a függés kialakulásának nagyobb az esélye. A legtöbb társadalomban azonosíthatók a tudatmódosító szerek használatának kulturális és normatív keretei. Ezek a társadalmi minták szintén kitüntetett szerepet játszanak: így a különböző szerek médiareprezentációi, a kortárs és családi megítélése egyaránt döntő hatással van arra, hogy melyik fogyasztása, milyen keretek között és milyen mértékben minősül elfogadhatónak. Azokban a közösségekben, ahol a különböző szerek használata része a hétköznapi életnek, a szocializáció során a magától értetődőség aurájával ruházódnak fel. Hasonlóképpen abban az esetben, ha a közösség nem monitorozza és kontrollálja a tagok szerhasználati szokásait, és ebben az értelemben teret hagy a korlátlan fogyasztásnak, nagyobb az esélye a függőség kialakulásának (BARLOW – DURAND 2009: 414–415; COMER 2010: 397).

A személyiség korai fejlődésére fókuszáló elméletek szerint a szerabúzus alapvetően azokban a családokban alakul ki, ahol a felnövekvő gyerekek saját szüleitől nem kapták meg az igényelt támogatást és szeretetet. Az ilyen fiatalok folyamatosan keresik azokat a relációkat, amelyekben e hiányt pótolni tudják. Ugyanakkor éppen a korai szocializáció zavaraihoz fakadóan, melynek eredményeként az átlagnál önállótlanabbak, antiszociálisabbak, impulzívabbak és depresszívebbek, erre az átlagnál rosszabbak az esélyeik. Az intenzív társas iránti vágy és a kapcsolatok kialakításának nehézségei együttesen vezetnek a pszichoaktív szerekhez. Ezek ugyanis egyrészt potenciálisan önmagukban is kielégülést okoznak, ideiglenesen csökkentve az eredeti hiányérzetet. Emellett potenciálisan meg is könnyítik a kapcsolatok kialakítását: potenciálisan képesek csökkenteni a társakkal szembeni esetleges félelmeket, illegális vagy normaszegő mivoltuk okán közös identitást terem-

23 Az alábbi alfejezet egy korábbi formában *Szerfüggőség kritikai hálózateleméleti perspektívából* címmel jelent meg (Sík 2016a).

24 A szerfüggőséghez hasonló mintázat jellemzi a szerencsejáték-függőséget is (APA 2013: 585–589). Emellett egyre több kutatás vizsgálja, hogy a számítógépes játékokhoz, szexuális aktushoz, vásárláshoz vagy testépitéshez kötődő viselkedési függőségek szintén hasonló logika szerint szerveződnek-e (APA 2013: 481).

tenek, továbbá azért, hogy a tudatállapotot mesterségesen strukturálják, közös valóságot hoznak létre (COMER 2010: 397–398).

A kognitív-behaviorista megközelítés szerint a szerfüggés kialakulásában döntő szerepet játszik az operáns kondicionálás mechanizmusa. A különböző tudatmódosító szerek egyaránt sikeresen csökkentik a stresszt és a szorongást, és ebben az értelemben feszültségoldó használatuk során újra és újra pozitív megerősítést nyernek. Ezáltal fokozatosan kialakul egy szerekek kapcsolatos pozitív várakozás, aminek következtében a feszültséget csökkentő, reaktív használat helyett a feszültséget megelőző, preventív használat kerül előtérbe. A különböző tudatmódosító szerek ebben az értelemben sokszor a stressz kezelésére tett öngyógyítási kísérletként kerülnek alkalmazásra, majd ezt követően válnak kontrollálhatatlanná. A pozitív megerősítés mellett a szerfüggőség hosszú távon a negatív megerősítés logikájára is támaszkodik. A szerhasználatához kapcsolódó felfokozott állapotot rendszerint levertség követi, amit leginkább az újabb használat képes enyhíteni. Ebben az értelemben a motiváció az örömszerzésről áttevődik a fájdalomcsillapításra (BARLOW – DURAND 2009: 412–414; COMER 2010: 398–400).

A fenti tényezők mellett a szerfüggőség biológiai tényezőkkel is összefügg. A legtöbb tudatmódosító szer befolyásolja az agy jutalmazó (dopamintermelő) központját, és ebben az értelemben közvetlenül jó érzést okoz. Ebből a perspektívából nézve azok válnak különösen fogékonyra használatukra, akik a hétköznapi élet eseményei között kevésbé találnak e direkt stimulushoz hasonló mértékben örömteli ingereket, és ezért fokozottan rá vannak utalva a szerek által nyújtott élményekre. Ez ugyanakkor felborítja az örömerzetért felelős neurológiai folyamatokat, aminek hatására egyre erősebb függőség alakul ki (COMER 2010: 400–402; BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 340–342).

A különböző megközelítésű magyarázatok szerint a szerfüggőség kialakulása elsősorban a vágykielégítés zavarai és azok tudatmódosító szerekekkel történő kezelésével hozható összefüggésbe. Amennyiben nem adottak az öröm átélésének biológiai feltételei, nem alakulnak ki a szükséges kompetenciák, illetve a stressz kezelhetetlen méreteket ölt, úgy az egyén motiválttá válik a hétköznapi cselekvéshelyzeteken túlmutató alternatív örömszerzési forrásokat keresni. Amennyiben ráadásul ilyen megoldásokat felkínál a közösség a tudatmódosító szerek formájában, továbbá a társak nem kontrollálják azok használatát, úgy semmi sem áll annak útjában, hogy ezek a vágykielégítésre törekvő cselekvések középpontjába álljanak. A rendszeressé váló szerhasználatot végül a negatív és pozitív megerősítés, valamint a biológiai változások stabilizálják, aminek eredményeként kontrollálhatatlanul felerősödik a kényszer a szer fogyasztására.

Társadalomelméleti szempontból ezek a folyamatok azokhoz a hálózatokhoz köthetők, amelyek egyfelől ellehetetlenítik az adott hálózatot jellemző vágyak kielégítését, másfelől felkínálnak olyan kapcsolódásokat, melyek a vágykielégítés privát formáit teszik lehetővé. Ezekben a konstellációkban az egyén előtt egyszerre vannak blokkolva a vágykielégítés társakhoz kötődő formái, miközben hozzáférhetőek olyan alternatív hálózatok, melyek a többiekétől független, és éppen ezért általuk nem kontrollált örömszerzést biztosítják. A késő modernitás eltérő logika alapján szerveződő hálózatai mindehhez különbözőképpen járulnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy milyen sajátos

vágyak kötődnek hozzájuk, azok kielégítését mi blokkolhatja, és miként járulhatnak hozzá monologikus vágykielégítést lehetővé tevő alternatív konfigurációkhoz.

7. táblázat: A társadalmi hálózatok szerfüggőséget valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	puritán habitus	szigorú munkaetikán alapuló illúzió	konzisztensen tökehiányos (underclass) mezőpozíció
reflexív hálózatok	merev rutinok	fetiszizált szakértői tudás	atyáskodó reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	hipokrita életvilág	számonkérő kommunikáció	túlburjánzó rendszer
elismerési hálózatok	csalódott szeretet	önfeláldozáson alapuló megbecsülés	vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat
technikai hálózatok	unalmas információ	alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás	nyomasztó technikai-tárgyi környezet

A habituális szinten szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az alapjukul szolgáló játszma tétjét a vágyak önkorlátozása jelöli ki. Ebben az esetben a cselekvők egyrészt arra kényszerülnek, hogy a társas cselekvéshelyzetekben puritán stratégiát kövessenek, hiszen ezáltal tehetnek szert szimbolikus tőkére. Ugyanakkor nem számolhatnak a társak kontrolljával, így magukra maradnak az önmérséklet gyakorlásának feladatával. Ez a két tényező együttesen hozza létre az egyéni örömszerzés motivációját és az ehhez szükséges teret: amennyiben az önkorlátozás gyakorlataival nem tud maradéktalanul azonosulni az egyén, úgy olyan alternatívák után néz, melyek a vágykielégítés társaktól független formáit teszik lehetővé. Ahogy ezek a társaktól független tevékenységek az örömszerzés egyedüli forrásává válnak, úgy egyúttal a hétköznapi élet domináns szervezőelvé is lesznek. Példaként egy szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, melynek tagjaival szemben elvárásként fogalmazódik meg, hogy minden energiájukat a közös célok elérésére fordítsák. Ebben a helyzetben az egyéni vágyak kielégítésének tere beszűkül, amire egy tag oly módon reagál, hogy kezdetben a találkozások okozta hiányt enyhítendő, majd a rossz érzést megelőzendő, a találkozások előtt is alkoholt fogyaszt.

A közös illúzió keresztlül szerveződő hálózatok azáltal járulhatnak hozzá a szerfüggéshez, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okaként a kemény munkára való fogékonyság különbségeit jelölik meg. Az ilyen értelemben szigorú munkaetikán alapuló legitimáció kizárólag a hatékonyság és kiszámíthatóság elvei szerint szerveződő munkát ismeri el. A társas cselekvéshelyzeteket ennek megfelelően az elvégzett kemény munka becsülete szervezi, ami nem hagy teret a lustaság és haszontalanság indikátorának tekintett egyéni örömszerzésnek. Ugyanakkor, az öröm dimenziójától megfosztott munkát kompenzáló, a szabadidőben az öröm felfokozott formái iránti igény jelenhet meg: a szélsőséges önfegyelem ilyenformán a kontrollvesztés szélsőséges megvalósulását vonja

magával. Ez pedig végső soron magát a szigorú munkaetikát is kikezdeheti. Példaként egy olyan hivatalra gondolhatunk, amelynek a vezetője kemény munkát követel meg mindenkítől, és a díjazást is az önfeláldozás mértékéhez köti. Az egyik munkatárs erre úgy reagál, hogy egyre sűrűbben szakítja meg a munkafolyamatot cigarettaszünettel, ami egyfajta menedékként szolgál a stresszes munkahelyi atmoszférával szemben.

A mező logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfűgges kockázata, ha a meghatározó tőkék hiánya ellehetetleníti a vágyak kielégítését. Amennyiben a tőkehiány csupán részleges, úgy a cselekvőnek lehetősége van olyan alternatív vágyakra fókuszálni, melyekhez a rendelkezésére álló strukturális viszonyok között hozzáfér. Abban az esetben viszont, ha az összes meghatározó jelentőségű materiális és szimbolikus tőkéből hiányt szenved, úgy a társadalmi feltételekhez kötött örömszerzés tere beszűkül. Ilyenkor a vágykielégítés olyan formái kerülnek előtérbe, melyek csupán minimális tőkét igényelnek, és ennyiben a társaktól többé-kevésbé függetlenek. Példaként egy szegregált település gazdasági és szimbolikus szempontból egyaránt hátrányos helyzetben lévő csoportjára gondolhatunk, melynek tagjai ki vannak zárva a falu nyilvános mulatságaiból. Ennek hatására az erre különösen érzékeny fiatalok „ellenbulikat” rendeznek, ahol a faluban megszokott alkohol helyett olcsó szintetikus drogokat kezdenek fogyasztani.

A rutinok által szervezett hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a szerfűgges kialakulásához, ha túlságosan merev kereteit jelölik ki a cselekvésnek, és nem hagynak teret a felbukkanó vágyak kielégítéséhez. Azok a rutinok, melyek a cselekvést kötött pályán tartják, a kereteik közül kilógó új impulzusok elfojtását eredményezik. Ebben az értelemben elzárják a cselekvőt mindazoktól az örömeiktől, melyek nem kiszámítható, rendszeres keretek között bukkannak fel, hanem spontán módon. Ilyenkor a cselekvő számára nem marad más megoldás, mint a vágykielégítés olyan rutinná alakítható formáira fókuszálni, mint amilyenek a tudatmódosító szerek is. Ezek abból fakadóan, hogy az örömszerzés kiszámítható forrásai, egyúttal annak a lehetőségét is magukban hordják, hogy a cselekvések kizárólagos céljává válnak. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol az anya utasításán alapuló, merev napirend szerint zajlanak a közös étkezések, ami ellehetetleníti a kellemes tevékenységek tetszőleges ideig történő végzését. Erre az apa úgy reagál, hogy korábbi hobbijával felhagyva, a vacsorához fogyasztott borban keres örömet, mely tevékenység egy idő után függetlenedik a vacsorától.

A kognitív reflexivitás logikája szerint szerveződő hálózatok akkor növelik meg a szerfűgges kockázatát, ha a szakértői tudások a társas cselekvéshelyzetekben abszolút érvényre tesznek szert. Ilyen esetben a cselekvők minden társas helyzetben igyekeznek a bennük kifejeződő értelmezésekhez igazodni. A szakértői tudás és az azon alapuló reflexió az örömeiket a hasznosság, helyesség vagy racionalitás absztrakt szempontjai szerint osztályozza, és ezáltal elidegeníti a saját vágyaktól. Amennyiben egy hálózatban a kognitív reflexivitást fetiszizálják, és kizárólag annak szempontjait követik, úgy a cselekvőknek potenciálisan hiányérzete támadhat. Ezt enyhítendő, amikor a társak tekintetétől távol kerülnek, az örömeik olyan forrásához fordulhatnak, amely adott esetben teljesen ellentmond a kognitív reflexió és a racionalitás szempontjainak. Példaként egy környezetvédelmi civil szervezet munkatársára gondolhatunk, akitől a munkahelyén olyan életvitelt várnak el,

mely egyszerre környezettudatos és egészséges. Azonban ennek megfelelően hiányérzete támad, amit a szabadidejében felfokozott kávéfogyasztással ellensúlyoz, annak ellenére, hogy tudja, ezzel egyszerre károsítja egészségét, és járul hozzá a globális kizsákmányolás fenntartásához.

A kognitív intézmények hálózatai akkor járulhatnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha túlzásba viszik az ügyfelek patronálását, vagyis eredeti szakterületükön túlmenően is javaslatokkal kívánnak szolgálni. Az ilyen értelemben kéretlen tanácsok, annak ellenére, hogy a cselekvő szempontjaihoz való igazodás motiválja őket, céljukkal könnyen ellentétes hatást válthatnak ki: azáltal, hogy kijelölik a helyes életvitel szempontjait, megfosztják az egyént az önálló döntés lehetőségétől. Amennyiben az ilyen értelemben infantilizált cselekvő nem tudja vágyait az intézményi keretekhez igazítani, úgy igyekszik annak háta mögött, titokban kiélni őket. A társak tekintetétől eltávolítva ugyanakkor megnő a kontrollálhatatlanság kockázata. Példaként egy segélyezéssel foglalkozó önkormányzatra gondolhatunk, ahol teljes életvezetési tanácsadást is végeznek a hivatalnokok, aminek keretében az egyik ügyfélnek teljes absztinenciát javasolnak. Ennek nem tudva megfelelni, oly módon reagál, hogy a korábbi kocsmái italozás helyett titokban, egyedül kezd inni, aminek következtében – a társak kontrollja nélkül – alkoholfogyasztása mérteletelenné válik.

A közös életvilág hálózataiban abban az esetben nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az öröm átélésének és kifejezésének nincsenek kollektív sémái. Ilyenkor a vágyak kizárásra kerülnek a közös tapasztalatok teréből, vagyis tabuvá válnak, az örömszerzés pedig olyan magánügynek minősül, amit nem illik a társakkal megosztani. A vágykielégítés tabusítása és a nyilvános minták hiánya következtében az egyén magára marad az örömszerzés feladatával. Minthogy nem tud a közös tapasztalatokra támaszkodni, ezért egyedül kénytelen kísérletezni, aminek következtében könnyen kontrollálatlanná válik a vágykielégítés folyamata. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol mindenki azt kommunikálja a többiek felé, hogy példás életvitelt folytat. Azok, akik ennek ellenére titokban dohányoznak, egyedül maradnak az élménnyel, ami társas kontextusától eloldódva nyers fizikai örömszerzéssé válik.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha a moralizálás és a számonkérés mechanizmusává válnak. Ilyenkor a kommunikatív cselekvéstől elválaszthatatlan lesz a felelősségre vonás, az ítékezés és az ezekhez kapcsolódó potenciális szégyen és büntudat tapasztalata. A számonkérő kommunikáció során a vágyak között egy morális szempontrendszer alapján differenciálnak a cselekvők. Ennek következtében akaratlanul is létrehozzák az el nem fogadható örömök körét. Ezek ugyanakkor korántsem szűnnek meg automatikusan, csupán száműzetnek az interakciók során újrateremtett közös valóság tartományából. A kommunikálhatatlan vágyak kielégítése ilyenformán monologikus pályára terelődik, és eloldódva társas kontextusától könnyen kezelhetetlenné válik. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők a legapróbb részletekbe menően beszámoltatják gyerekeiket tevékenységükről, és morálisan megítélik azok helyességét. Azáltal azonban, hogy helytelenítik az alkoholfogyasztást is magába foglaló szórakozási szokásaikat, a szándékolttal ellentétes hatást váltanak ki: a gyerekek

titokban tartják, hogy mennyit isznak, amiről ilyenformán a szülők nem kapnak semmiféle visszajelzést akkor sem, amikor az problematikussá válik.

A szimbolikusan általánosított médiumok által szervezett hálózatok abban az esetben növelik meg a szerfüggés kialakulásának kockázatát, ha túlságosan kiterjedté válnak, és a hétköznapi élet legapróbb részleteire is kihatnak. Ebben az esetben saját logikájukhoz igazítják azokat a cselekvéseket is, melyek egyébként a vágyak kielégítésére irányulnának. Minthogy az alrendszer működése a kiszámítható, automatizált kommunikáción alapul, ezért a rendszerlogikához kötött örömszerzés is hasonló eldologiasított keretek közé szorul: a vágyak ahelyett, hogy az életvilág impulzusaihoz igazodnának, előre meghatározott formában és helyzetekben kerülnek kielégítésre. A szerhasználat bizonyos értelemben ezt az automatizmust biztosítja, létrehozva az örömszerzés funkcionális alrendszerét. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, akinek minden idejét leköti a gazdasági és bürokratikus feltételekhez való igazodás. Az örömszerzésre és pihenésre szánt korlátozott idejét alkoholfogyasztással próbálja maximálisan kihasználni, aminek eredményeként az ivás előfeltétele lesz mind a munkahelyi gondoktól való függetlenedésnek, mind az alvásnak.

A szeretet kötése révén szerveződő hálózatok akkor segítik elő a szerfüggés kialakulását, ha a felek kölcsönösen képtelenek egymás vágyainak kielégítésére. Ilyenkor a felárulkozás és a valóság közös értelmezése folyamatos csalódások forrásává válik, aminek következtében a cselekvők önmagukba és másokba vetett bizalma egyaránt megrendül. Tekintve, hogy az intimitás a társakhoz való kapcsolódás elemi vágyainak kitüntetett helyszíne, így annak kudarcai a társas cselekvéshelyzetek kiszámíthatatlanságától mentes örömszerzés keresésére motiválnak. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak vonzó alternatívát: minthogy hatásmechanizmusuk független a bizalmi válsággal jellemezhető társaktól, így lehetőséget kínálnak a társas kontingenciáktól mentes vágykielégítésre. Az örömszerzés társas formáiról való lekapcsolódás e formája ugyanakkor különösen veszélyes: abból fakadóan, hogy elemi igényeket próbál kielégíteni a szerek segítségével, a függés különösen erős mintázataihoz vezethet. Példaként egy párkapcsolatra gondolhatunk, ahol annak ellenére, hogy látszólag szeretik egymást a felek, folyamatosan csalódást okoznak egymásnak. Az ebből fakadó szomorúságot kezelendő az egyik fél a biztonság és boldogság érzését kiszámíthatóan biztosító opiátok fogyasztásába menekül, ami egy idő után kizárólagos alternatívájává válik a társas kapcsolatok kiszámíthatatlan világának.

Az egyéni életforma és teljesítmény elismerésén alapuló hálózatok akkor növelik meg a szerfüggés kockázatát, ha a megbecsülés feltételül az közösségért történő önfeláldozást teszik meg. Az önfeláldozás az egyéni vágyak közösségi célokért történő háttérbe szorítását is magában foglalja. Ebben az értelemben a vágykielégítés és az önbecsülés kivívása egymással konfliktusba kerül: ahhoz, hogy az utóbbit elérhesse az egyén, az előbbit el kell titkolnia társai elől. Az önfeláldozást elváró közösségekben ilyenformán a vágykielégítés azon formái lesznek hozzáférhetők, melyek egyedül is elérhetők. Példaként egy iskolára gondolhatunk, ahol az osztályközösséget mindennél fontosabbnak tartják a gyerekek, és ennek megfelelően mindenkitől maximális odaadást várnak el. A felfokozott közösségi elvárások okozta stresszre az egyik diák titokban marihuánás cigaretták fogyasztásával reagál, ami egy idő után nem csupán a rekreáció, hanem a stresszoldás megelőző eszköze is lesz.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha a különböző vágyak kielégítéséhez való jogot korlátozzák. Azáltal, hogy az örömszerzés bizonyos formái az illegálisba száműzetnek, egyrészt ellehetetlenül a tradíciók és normák révén történő kontrollálásuk, másrészt kiszámíthatatlanná válik megvalósíthatóságuk. E két tényező különbözőképp, de egyaránt a vágykielégítés korlátlan fokozására ösztönöz: a normatív kontroll hiányában az adekvát fogyasztási helyzetek lehatárolására nem kerül sor, a kiszámíthatatlanság pedig az adódó lehetőségek maximális megragadására motivál. Ebben az értelemben az örömszerzés különböző formáinak kriminalizálása indirekt módon járul hozzá a függőség kialakulásához, blokkolva a mértékletes fogyasztás útjait. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol rendeletileg megtiltják este nyolc után a nyilvános helyen történő alkoholfogyasztást. Ennek hatására az elszánt fogyasztók otthonukban halmoznak fel készleteket, és egyedül isznak, eloldódva ilyenformán a közös hagyományoktól és kontrollmechanizmusoktól.

Az információs hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának kockázata, ha az áramló ingerek nem szórakoztatóak. Az információs társadalomban a narratív értelemképződés tere beszűkül, így az örömszerzés elsősorban efemer impulzusokhoz kötődik, vidám vagy izgalmas pillanatokra korlátozódva. Amennyiben az áramló információ nem képes lekötni a figyelmet, és kellemes hangulatot megidézni, úgy a hálózaton belül ellehetetlenül a vágykielégítés. Az információs hálózat unalmát olyan örömök kompenzálhatják, melyek hasonlóképpen függetlenek a narratív értelemképződéstől, ehelyett külsődleges impulzusok idézik meg őket. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak alternatívát, miközben – hasonlóan az információfogyasztáshoz – az emlékeztől eloldódva magukban hordozzák a túlfogyasztás veszélyét. Példaként egy tőzsdeügynökre gondolhatunk, aki az internet előtt éli életét, mind munkájához, mind kikapcsolódáshoz ott keresve impulzusokat. Amikor ebbe belefárad, és nem talál már izgalmat az interneten megjelenő ingerekben, szintetikus drogokat kezd fogyasztani, melyek hasonlóképpen, narratív kontextustól függetlenül képesek örömet okozni.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha az autonóm értelemképződés alkotói válságba kerül. Ilyenkor az esztétikai reflexivitásban nem lelik örömeiket a hálózat tagjai, miközben sóvárognak az alkotásból fakadó kielégülés iránt. Ebben a helyzetben az értelmezés terhétől mentes, passzivitáson alapuló vágykielégítés tehet szert kompenzatorikus szerepre. Minthogy a szerfogyasztás biztosítja ezeket a feltételeket, így könnyen az alkotói válság ellenszerévé válik, ami különösen veszélyes lesz, ha az alkotás folyamatát akadályozza, és ezáltal tovább erősíti a függőséget. Példaként egy művészeti alkotótáborra gondolhatunk, ahol az egyik résztvevő hiába igyekszik görcsösen kihasználni az ideális körülményeket, nincs ihlete. Egyre növekvő csalódottságát enyhítendő inni kezd, ami fokozatosan szorongáscsökkentőként is kezd funkcionálni.

A technikai-épitett környezet hálózataiban akkor nő meg a szerfüggés kialakulásának kockázata, ha azok nyomasztóvá válnak. A tárgyak és a térszerkezet amellet, hogy indirekt módon járulnak hozzá az örömök átéléséhez, közvetlenül is segíthetik az ellazulást, vagy gyönyörködtethetnek. Ennek ellentétéként, amennyiben – a térszerkezet eseté-

ben szűkösen vagy sötétnek bizonyulva – nyomasztó érzetet keltenek, a vágykielégítés közvetlen és közvetett formáit egyaránt ellehetetlenítik. Minthogy a technikai-épített környezet a cselekvéshelyzetek materiális kereteire utal, ezért elsősorban olyan eszközök révén semlegesíthető a hatása, melyek képesek irrelevánssá tenni az objektív tényezőket. A tudatmódosítók ebben az értelemben képesek a nyomasztó kontextus alternatíváját kínálni. Példaként egy köztérre gondolhatunk, amelynek épületei egyszerre sivarak és ijesztőek. Az ott dolgozó újságárus ezt a hatást ellensúlyozandó marihuánás cigarettát kezd fogyasztani, aminek segítségével függetleníti magát a nyomasztó hangulattól.

A korábbi fejezetekhez hasonlóan a szerfüggőség kialakulását és fennmaradását valószínűsítő társadalmi hálózatok esetében is fontos észben tartani, hogy a döntő kérdés nem a különböző torzult hálózati konfigurációk megléte, hanem sokkal inkább a patológus és nem patológus konfigurációk aránya a kapcsolathálózat egészen belül. Az alábbi esettanulmányban egy ilyen élethelyzet kerül bemutatásra.

Esettanulmány: alkoholfüggőség

Steve negyvenöt éves, afroamerikai, kétszeresen elvált, volt hivatásos katona. Hosszú időre visszamenőleg küzd alkoholfüggőséggel, azért fordult pszichológushoz, mert ittas vezetésért elítélték, és kötelezték erre. A bírósági határozat mellett az alkoholfogyasztással összefüggő fizikai problémákról (májnagyobbodás, emlékezetromlás), valamint élettársa ultimátumáról (amennyiben nem hagy fel az ivással, különválnak) is beszámol. Két gyereket nevel, és ezért élettársa különösen aggasztónak találja, hogy részegen nem képes kontrollálni magát, aminek eredményeként nem csupán verbális, de fizikai bántalmazás is előfordult otthon. Az ivással való felhagyás korábbi kudarcaira hivatkozva Steve kevésbé bízik a sikerben, és ennek megfelelően alacsony önértékelés és borús hangulat dominálja gondolkodását. Alkoholfogyasztása a nap egészére kiterjed, folyamatosan tart magánál tömény italt, és az elalvást sem tudja az esti sörök nélkül elképzelni. Korábbi leállásai elsősorban azért vallottak kudarcot, mert az elvonás fizikai és lelki tüneteit nem tudta elviselni.

Steve a hadseregbe való belépése óta fogyasztott rendszeresen alkoholt. Tizenhét éven át szolgált egy hadihajón, ami kezdettől fogva megterhelő volt, és megnehezítette magánéletét. Első, középiskolai szerelemből lett feleségétől a folyamatos távollét miatt vált el öt év után. Ebben az időszakban kezdett komolyabban inni: elsősorban honvágyát és magányát enyhítendő, katonatársaival hétvégenként és szolgálaton kívül fogyasztott alkoholt, azonban ekkor még korántsem kontrollálatlan mértékben. E mintázaton anyja halála változtatott. Szülei közül elsősorban hozzá kötődött, minthogy alkoholista apja rendszeresen verte feleségét és gyerekeit. Steve apja zenészként dolgozott, és sokat utazott. Annak ellenére, hogy számos házasságon kívüli kapcsolata volt, Steve anyja számtalan szakítás után újra és újra visszafogadta. Annak ellenére, hogy csupán rendszertelenül és rövid ideig volt otthon, Steve apja zsarnokként uralkodott a családon: egyszerre volt megközelíthetetlen, kiszámíthatatlan és kegyetlen. Ennek tudható be, hogy a bántalmazások, melyeket Steve gyerekként elszenvedett, nem ritkán még felnőttként is rémálmokat okoztak neki. Ez erősödött fel anyja halálakor: ahogy egyetlen szeretett felmenője meghalt, úgy érezte,

magára marad. A feldolgozatlan traumákhoz köthető rémálmok felerősödtek, és csak az alkoholban talált menedéket.

Ehhez az időszakhoz köthető, hogy ivási szokásai kezelhetetlenné váltak. Kezdetben csak a kimenők ideje alatt és a műszak után ivott. Ilyenkor nem ritkán képtelenné vált indulatai uralására, aminek eredményeként aktuális partnereit fizikailag bántalmazta. Ahogy a bántalmazott élettársak elhagyták, magányossá vált, ami tovább növelte kilátástalanságát. Ekkor már nem csupán szolgálaton kívül fogyasztott alkoholt, hanem egész nap szüksége volt rá. Feletteseit öt alkalommal is megrovásban részesítették emiatt, és elvonókúrára kötelezték, azonban ezek sorozatos kudarcát követően végül elbocsátották a seregtől. Azóta nem volt hosszú távú munkahelye. Bár a középiskolában tehetséges tanulónak számított, és leszerelése után sikerrel elvégzett egy szakácsiskolát, ivási szokásából fakadó kiszámíthatatlanság miatt idővel mindenhonnan elbocsátották. Ez pedig rosszabb anyagi helyzetbe is sodorta, ugyanis két gyerekével együtt élettársa titkárnői fizetéséből éltek. Ebben a helyzetben élettársa különválásra vonatkozó ultimátuma egyúttal a végső lecsúszás veszélyét is magában hordozta (BROWN – BARLOW 2010: 189–202).

Társadalomelméleti szempontból Steve életútja a szerfüggőséget valószínűsítő hálózatok arányának megnövekedéseként értelmezhető. Az alkoholfogyasztás kezdőpontja a hadseregbe való belépéshez köthető. A seregben folytatott élet a merev szabálykövetés logikája szerint szerveződik (merev rutinok), az egyén a parancsok pusztá kivitelezőjévé válik (eldologiasító rendszer), miközben a kommunikáció hierarchikusan szerveződik (számmonkérő kommunikáció), az elismerés az egyéni sikerek helyett a közösségnek való alárendelődésen alapul (önfeláldozáson alapuló megbecsülés), továbbá a hadihajón adott környezeti feltételek is megterhelőek (nyomasztó technikai-tárgyi környezet). Mindezek az örömszerzést ellehetetlenítő feltételek elegendőek voltak ahhoz, hogy Steve rendszeresen alkohol segítségével enyhítsen a rá nehezedő nyomáson, ugyanakkor önmagukban még nem eredményeztek kontrollálhatatlan függőséget.

Ehhez az intim kapcsolódások drasztikus megváltozására is szükség volt. Anyja halála nem egyszerűen úgy értelmezhető, mint egy kitüntetett fontosságú intim kapcsolat megszűnése a sok közül, hanem úgy, mint a feldolgozatlan gyermeki élményeket ellensúlyozni képes kötés eloldódása. Ennek hiányában az apához kapcsolódó torzult intimitás, terhelve megannyi traumatikus emlékkel (csalódott szeretet), ellentét nélkül maradt. Ahogy a munka mellett az intim szféra kötése is elviselhetetlenné váltak, úgy lépett elő a rekreációs, unaloműző alkoholfogyasztás olyan fájdalomcsillapítónak, amely nélkül az örömszerzés lehetőségétől megfosztott hétköznapiak egyre kevésbé voltak elképzelhetők. Ennek következtében azonban a szigorú rendet követelő hadseregbeli szolgálat (szigorú munkaetikán alapuló illúzió) ellehetetlenült. A leszerelést követően a torzult társadalmi hálózatok aránya tovább nőtt: munkanélküliként Steve anyagi szempontból is hátrányos mezőpozícióban találta magát (konzisztens tőkehiány).

Alkoholfüggősége ebben a helyzetben vált teljesen kezelhetetlenné, aminek hatására reprodukálta azokat a hálózati feltételeket, melyek részben maguk is hozzájárultak saját problémáihoz: egyre inkább izolálódott, és apjához hasonlóan részegen maga is családon belüli erőszak elkövetőjévé vált (csalódott szeretet). Ilyenformán a szerfüggőség a kapcsolat-

hálózat balszerencsés átalakulásának sorozatában alakult ki: a hadsereg hozzájárult a hiányzó öröm megszerzését biztosítani hivatott szerfogyasztás elkezdéséhez, ami az anya halálát követően az elviselhetetlen múlttal terhelt intimitásból való menekülés eszközévé vált, ami végül a munkahelyi (felmondás) és privát kapcsolatok (válások, erőszak) torzulását eredményezte. Ezen a ponton Steve lehetetlen helyzetben találta magát: azokat a kapcsolódásokat, melyek segíthettek volna problémái megoldásában a kezdetben alternatív örömszerzési forrásként, majd fájdalomcsillapítóként alkalmazott alkoholfogyasztás lehetetlenítette el, így módon bezárva őt a szerhasználatot valószínűsítő hálózatok keretei közé.

SZOMATIKUS TÜNETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ ZAVAROK

A testi tünetekkel összefüggő mentális zavarokról a betegségtudat és a fizikai problémák közti kapcsolat felbomlása esetén beszélünk. Ennek egyik alete a betegségszorongás, amit a tünetek teljes hiánya vagy rendkívül enyhe foka ellenére valamilyen betegség kialakulása miatti folyamatos aggodalom és a megelőzésre irányuló kényszeres cselekvés jellemez. Másik alete a konverziós zavar, amit a mozgási vagy észlelési funkciók megakadása jellemez, azonosítható fiziológiai elváltozás hiánya ellenére. A harmadik alet az, amikor valamilyen testi tünetet az egyén maga idéz elő, vagy környezetének nem létező tünetek meglétéről panaszodik, abban az esetben is, ha ezért cserébe semmilyen külsődleges jutalomra nem számíthat (APA 2013: 309–327).

A szomatikus zavarok a pszichodinamikus magyarázat szerint akkor alakulnak ki, ha olyan problémával találja szembe magát az egyén, melyet sem maga nem képes kezelni, sem mások előtt nem vállalható. Ilyenkor választhatja azt az utat, hogy a szorongást okozó, ugyanakkor elítélt belső konfliktust egy morálisan semleges, testi problémaként jeleníti meg. E stratégia kétféle nyereséggel is kecsegtet: egyrészt egy konkrét tünetre fókuszálva az egyén saját figyelmét eltereli az eredeti problémájáról, másrészt kivonhatja magát a társas kötelezettségek alól, és egyúttal együttérzésre tarthat számot. A behaviorista elméletek szerint a folyamatos pozitív visszacsatolás erősítheti fel e stratégiát: a testi panaszok révén az egyén magára irányíthatja figyelmet, illetve a számára kényelmetlen tevékenységek, interakciók alól felmentést kérhet. Azokat a tüneteket nagyobb eséllyel reprodukálja, melyekkel – akár családjában, akár tágabb környezetében – már kapcsolatba került, s ilyen módon mintaként szolgálnak számára. A kognitív megközelítésű elméletek mindehhez azt teszik hozzá, hogy a szomatoform zavarokra elsősorban olyan kommunikációs formaként érdemes tekinteni, melynek segítségével az egyébként nehezen közölhető érzelmek – harag, félelem, féltékenység vagy büntudat – kifejezhetők. Ennek megfelelően elsősorban azokat veszélyeztetik szomatikus zavarok, akik verbálisan nehezen kommunikálnak, illetve akik a fizikai tünetek nyelvét első kézből ismerik (BARLOW – DURAND 2009: 183–184; COMER 2010: 212–215).

A fenti magyarázatokból kiindulva a szomatikus tünetekhez kapcsolódó zavarok kialakulásának hátterében az igényelnél kevesebb figyelem áll, vagyis ahhoz nem eléggé

érdeklődő, elfogadó, nyitott személyközi kapcsolathálózat, melynek keretei között a feszültségek kifejezhetők lennének. Abban az esetben, ha ezeket az egyén sem feloldani nem tudja, se másokkal megvitatni, radikális stratégiára kényszerülhet. Beteggé válva sorsát társai kezébe helyezi, és feleletkényszer elé állítja őket: vagy gondoskodnak, vagy végleg lemondanak róla. Ebben az értelemben a betegség szimulált vagy tényleges létrehozása egy rászoruló szerepbe való – tudatos vagy öntudatlan – visszahúzódásként értelmezhető, aminek célja a kontroll és a figyelem minimális fokának visszaszerzése. Igaz, ezek óhatatlanul paradox formát öltenek, amennyiben az ápolóknak és a szakértőknek való megkérdőjelezhetetlen alárendelődésen alapuló betegszerep egyúttal a cselekvési képességről és az egyenlő kommunikációról való lemondással is jár. Ebben az értelemben a szomatikus zavarok egy sajátos alkut fejeznek ki: a közöny áttörésének a cselekvési kompetencia feladása árán történő kikényszerítését. Az ágenciáról való lemondással, ha máskor nem is, de az irányítás pillanataiban kivívható az érdeklődés minimális szintje, ráadásul – a betegszerep morális semlegessége okán – anélkül, hogy az önfeladásért felelősséget kellene vállalni. Ebben az értelemben a paradox alku valójában korántsem elviselhetetlen, sokkal inkább egy kilátástalan helyzetben kötött, nagy áldozatokkal járó kompromisszum.

Mindezek alapján a különböző típusú társadalmi hálózatok a szomatikus zavarok fenntartásához abban az esetben járulnak hozzá, ha egyfelől korlátozottan vagy egyáltalán nem biztosítanak felületet az egyén problémáinak megvitatására, ugyanakkor rendelkeznek olyan mechanizmussal, amely átvállalja az egyén irányításának feladatát, amennyiben az lemond róla. Ebben az esetben a cselekvési képesség átruházásával egyrészt a figyelemnek legalább egy minimális szintjét sikerülhet kivívni, ami által a közöny megtörhetővé válik, másrészt a belső problémák feloldásának felelőssége átruházható lesz, ami által a tehetetlenség érzése csökkenthető. Igaz, mindennek ára az, hogy az egyén lemond a hálózat érdemi alakításáról, és jobb híján aláveti magát kontrollmechanizmusainak. A késő modernitás társadalmi hálózatai e folyamatokhoz különbözőképpen járulhatnak hozzá: mindegyik esetében végig lehet gondolni, hogy milyen értelemben válhatnak indifferenssé tagjaikkal szemben, és hogy miként vállalhatják át tőlük a cselekvés irányításának feladatát.

8. táblázat: A társadalmi hálózatok szomatikus tüneteket valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	hűbéri habitus	paternalista illúzió	függőségi mezőrendszer
reflexív hálózatok	önállótlan rutinok	medikalizáló reflexió	túlterhelt reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	konzervatív életvilág	tekintélyelvű kommunikáció	eldologiasító rendszer
elismerési hálózatok	társfüggőségen alapuló szeretet	kitartást jutalmazó megbecsülés	biohatalmi jogi elismerés
technikai hálózatok	egészségközpontú információs hálózat	önpusztító esztétikai reflexivitás	szennyezett épített-technikai környezet

A habitusok révén koordinált hálózatokban akkor nő meg a szomatikus zavarok kialakulásának esélye, ha az alapjukul szolgáló játszmában a tőkék megszerzése az alá-fölé rendelődés stabil kereteitől függ. Amennyiben a sikeresség egyetlen kritériuma a hierarchiában feljebb állók kegyeinek kivívása, úgy a cselekvési tér beszűkül: minthogy nincs lehetőség sem a belső problémák kifejezésére, sem pedig önálló megoldásukra, így az egyetlen út a hűbérúr befolyásolása. Amennyiben a fennálló hűbéri viszonyon belül – akár a rászoruló tömege, akár a források hiánya, akár a hűbérúr közönye okán – nincs belátható esély a tőkék felhalmozására, úgy betegstátuszba kerülve az alávetett kísérletet tehet a figyelem felkeltésére és az együttérzés kivívására. A függőség ilyen értelemben vett abszolutizálásával ugyan alternatív játéktérbe helyezi át magát, ám kilátástalan helyzetében az így megszerezhető figyelem többlettértékkel bír. Példaként egy olyan szubkultúra keretei között szerveződő bandára gondolhatunk, amely szigorú hierarchikus lánc szerint szerveződik. Amikor egy tag összekülönbözik feletteseivel, és nem lát reális esélyt bizalmuk visszaszerzésére, szomatikus tüneteket kezd produkálni, öntudatlanul is ettől remélve együttérzésüket.

Az illúziók révén szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a szomatikus tünetekkel kapcsolatos zavarok fennmaradásához, ha a legitimitás paternalista modelljén alapulnak. Ebben az esetben a társadalmi egyenlőtlenségeket akkor tekintik igazoltaknak, ha a felsőbb pozícióban lévők patronálják az alattuk lévő rászorulókat. Egy ilyen viszony nem az igazságosság formális elvein alapul, hanem a konkrét másik személy iránti együttérzés logikáján. A patrónus gondoskodik az alárendeltekről, ugyanakkor ennek formáját a szokások és az ő belátása határozza meg, nem pedig előre lefektetett szabályok. Az ilyen hálózatokban az érvényesülés előfeltétele a patrónus szimpátiájának kivívása, amit szélsőségesen reménytelen helyzetben a rászorultságot kifejező betegszerep idézhet elő. A betegség révén a patronált átruházza a sorsa iránti felelősséget patrónusára, a lemondás vagy a gondoskodás közti választásra kényszerítve őt. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol a főnök a feladatokat és a jutalmakat a rászorultság és a leterheltség általa megítélt egyensúlyához igazítja. Erre reagálva egy magát túlterheltnak tartó munkatárs kényszeresen aggódni kezd egészségi állapotáért, folyamatosan betegségek tüneteit véli felfedezni magán, amit környezetével is megoszt.

A mezők logikájához igazodó hálózatokban akkor ugrik meg a szomatikus zavarok kialakulásának esélye, ha a materiális és szimbolikus tőke önálló elsajátításának nincsenek intézményesített útjai, így az kizárólag az előnyösebb pozícióban lévők könyörületességének függvénye. Amennyiben az egyenlőtlenségek meg nem kérdőjelezettek, ugyanakkor megváltoztathatatlanok, úgy a társas cselekvési helyzetek a függési viszonyok logikájához igazodnak. A cselekvési képesség önfeladását implikáló betegszerep ebben a helyzetben az eleve meglévő kiszolgáltatottság csökkentéséhez járul hozzá, amennyiben lehetőséget teremt egy sajátos szimbolikus tőke felhalmozására és ezáltal a figyelem és törődés minimális fokának kikényszerítésére. Példaként egy szegregált településre gondolhatunk, ahol a hátrányos helyzetben lévők önállóan nem tudnak megélni, és így rá vannak utalva az előnyösebb helyzetűek jó szándékára. Ebben a kilátástalan helyzetben az egyik család fő fokozatosan elveszti mozgási képességét, amit az adományok növekedése követ.

A rutinok alapján szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá szomatikus zavarok kialakulásához, ha önálló gyakorlás helyett a társakra támaszkodnak. Amennyiben a hétköznapi szüntelenül visszatérő elemi rítusait az egyén – akár lehetőség vagy szándék hiányában – nem egyedül gyakorolja, úgy a társaktól való segítségkérés a világban való otthonosság előfeltétele lesz. Ebben a helyzetben elemi szinten függővé válik a többiektől, ami arra motiválja, hogy folyamatosan magához kösse őket. A betegszerep erre kínál lehetőséget: a testi tünetek megjelenésével társaira ruházza át a jólléte iránti felelősséget, a morális kötelesség aurájával ruházva fel a vele való törődést. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a gyereket túlságosan óvják szülei, és minden tevékenységében részt vesznek. Amikor ezen megpróbálnak változtatni, hogy önállóságra neveljék, a gyerek úgy reagál, hogy olyan fájdalmakra kezd panaszkodni, melyeknek fiziológiás okai nem kimutathatók.

A kognitív reflexivitás által koordinált hálózatokban akkor nő meg a szomatikus zavarok kialakulásának valószínűsége, ha az alapjukul szolgáló szakértői tudás medikalizáló jellegű. Ebben az esetben a hétköznapi élet során felmerülő problémák orvosi keretben kerülnek értelmezésre, vagyis a test vagy a lélek olyan diszfunkciójaként, amire az orvosi vagy terápiás perspektíva kínál megoldást. Az ilyen típusú hálózatok nem csupán ráirányítják a figyelmet a betegség lehetőségére, hanem egy olyan szerepet is felkínálnak, amelyben a bizonytalanságokat és kételyeket felváltja a beteg-orvos relációból fakadó egyértelműség, a feloldhatatlan feszültségek pedig gyógyítható betegségekként kezelhetők. A kontingenciák csökkentésének ilyenformán öntudatlanul is bevett formájává válik a különböző testi tünetek megjelenítése, amennyiben ezáltal az orvosi szakértelemre hárul a kezelésük. Példaként egy egészségügyi civil szervezet munkatársára gondolhatunk, aki munkája során elsősorban orvosi szempontból közelít meg minden problémát. Ennek megfelelően, amikor munkahelyén a külső és belső konfliktusok miatt kényelmetlenül kezdi érezni magát, csillapíthatatlan fejfájásra kezd panaszkodni, ami rövid távon indokot szolgáltat a pihenésre, majd hosszú távon az egészségügyi okokra hivatkozó felmondásra.

A reflexív intézményi hálózatok akkor valószínűsítik szomatikus zavarok megjelenését, ha olyannyira túlterheltek, hogy képtelenek egyforma figyelmet biztosítani a hozzájuk fordulóknak. Ebben az esetben azok a cselekvők tudják ténylegesen igénybe venni szolgáltatásaikat, amelyek valamilyen módon kitűnnek. Ennek egy különösen hatékony módja a betegszerep, ami jó eséllyel együttérzést vált ki az intézmény képviselőjéből, és ezáltal biztosítja a szükséges többletfigyelmet. A különösen reménytelen helyzetekre ezért szomatikus tünetek öntudatlan kifejelesztésével reagálhat az egyén, akár azon az áron is, hogy ezáltal kikerül az egyenrangú partnerek köréből. Példaként egy túlterhelt önkormányzati hivatalra gondolhatunk, ahol nincs idő az álláskereső mindegyikével érdemben foglalkozni, így a többség csupán adminisztratív segítséget kap. Ezzel a helyzettel összefüggésben az egyik kétségbeesett álláskereső ismeretlen eredetű fájdalmakat kezd érezni különböző testrészein, aminek hatására megkülönböztetett figyelemben részesül, ugyanakkor felmerül a leszázalékolása is.

A közös életvilág alapján szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a szomatikus tünetekkel kapcsolatos zavarok kialakulásához, ha a valóság értelmezésében a közös tradíciók megkérdőjelezhetetlen státuszúak. Ebben az esetben a nekik ellentmondó tapasztalatok nem jeleníthetők meg a nyilvánosságban, vagyis ki vannak zárva a közös valóságból. Amennyiben a hagyományokkal össze nem egyeztethető tapasztalatok az egyén életében mégis hangsúlyossá válnak, úgy belső feszültséget szülnek. A szomatikus tünetek megjelenésével ez abban az értelemben kezelhető, hogy az egyén egyszerre adja fel a tradíciókkal való konfrontációt, ugyanakkor mégis kifejezésre juttatja megakadását. A betegszereppel átruházza a problémák okainak feltárására vonatkozó felelősségét a közösségre, és ezáltal függetlenedik azoktól. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol az új tagok befogadása merev szabályokhoz igazodó, gyakran kegyetlen beavatási rítusok révén történik. Az egyik diák azonban saját rossz tapasztalatai miatt képtelen elviselni ezeket, amit ugyanakkor nem mer a többieknek elmondani, ehelyett inkább azt mondja nekik, hogy gyakori fájdalmai vannak, melyekre hivatkozva a beavatásból is kimarad.

A kommunikatív cselekvés logikájához igazodó hálózatok akkor növelik meg a szomatikus zavarok valószínűségét, ha a beszédaktusok érvényességi igényeinek igazolását felülírják a tekintélyi viszonyok. Amennyiben az interakciós helyzetekben kizárólag az autoritással rendelkező fél szempontjai érvényesülnek, úgy az alávetettet foglalkoztató problémák és kételyek megjelenítésére nincs mód. A tekintélyi figura valóságértelmezésének kizárólagosságára szélsőséges esetben az alávetettség totalizálásával reagálhat a másik fél. Erre a cselekvési képesség szimbolikus felfüggesztésével járó betegszerep kínál lehetőséget, ami által a szélsőségesen torzított nyelvi kommunikáció alternatív moralitást implikáló testi kommunikációval lesz helyettesíthető. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők nem tekintik partnernek gyermekeiket, ehelyett kritikátlan elfogadást és feltétlen engedelmességet várnak el tőlük. Az egyik gyereknél ennek hatására ismeretlen eredetű testi tünetek alakulnak ki, melyek révén szüleire való ráutaltsága fokozódik ugyan, ám egyúttal a számonkérésén alapuló reláció is átalakul.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok hálózataiban akkor emelkedik a szomatikus zavarok valószínűsége, ha pusztán dologgá fokozzák le tagjaikat. Amennyiben egy hálózaton belül az egyént instrumentális hasznosságára redukálják, úgy szempontjai irrelevánsá válnak. Ebben a helyzetben az esetleges problémák nem egyszerűen közölhetetlenek, hanem egyenesen kívül kerülnek a hálózat funkcionális alapokon szerveződő realitásán. Ilyenkor az egyén a rendszer automatizált logikájához igazodva juttathatja kifejezésre feszültségeit, vagyis ha a hálózat diszfunkcionális, működésképtelen tagjává válik. Az instrumentális cselekvés képességének ily módon történő felfüggesztése a betegstátusz kínál lehetőséget. Ebbe belehelyezkedve olyan megjavítandó elemként jelenik meg a rendszerben, aki immár nem számon kérhető, akinek funkcionalitásáért a rendszer maga felelős. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, aki a munkájának él, és emiatt kapcsolatai szinte kizárólag üzleti jellegűek. Bele fáradván az egysíkú életbe nem tudja kivel megbeszélni problémáit: minthogy társas kapcsolataiban nincs tere problémái

kifejezésének, ezért testi panaszok alakulnak ki nála, melyekkel a megfelelő alrendszeren belüli szakemberhez fordul.

A szeretet típusú kötések révén szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá a szomatikus tünetekhez kapcsolódó zavarok kialakulásához, ha az intimitás függősséggé alakul. Ebben az esetben a kapcsolat fenntartása minden egyéb szempontonál fontosabbá válik, háttérbe szorítva a kölcsönös feltárulkozás logikáját. Minthogy a társfüggőséggel jellemezhető intim hálózatok bizalmi és önbizalmi deficittel jellemezhetőek, így a felek folyamatosan igénylik társuk pozitív visszajelzéseit. Ennek eredményeként csakis támogató üzeneteket bír el a hálózat, ami ellehetetleníti az esetleges konfliktusok kifejezését. Abban az esetben, ha a feltárhatatlan problémák a hálózat felbomlását valószínűsítik, a testi tünetek megjelenése a szoros kötelék fenntartását teszi lehetővé. A beteg-ápoló szerepek megjelenésével a folyamatos törődés és a megerősítő visszajelzések kizárólagossága nem csupán biztosítható, de egyúttal naturalizálható is. Példaként egy egyenlőtlen baráti kapcsolatra gondolhatunk, ahol az egyik fél ragaszkodik társa folyamatos figyelméhez. Ezért amikor a fojtogató közelségből az próbálna kitörni, fájdalmakra kezd panaszkodni, amivel sikerül megkérdőjelezhetetlen morális kötelességgé átkereteznie a törődést.

Az egyéni életforma és teljesítmény elismerésének logikája szerint szerveződő hálózatok akkor valószínűsítik a szomatikus zavarok megjelenését, ha a megbecsülés kivívása nem érdem vagy státusz függvénye, hanem a nehéz helyzetekben való kitartás jutalmaként jár. Az ilyen hálózatokban a megbecsülés nem valamilyen cselekvés sikerességéhez, vagyis aktivitáshoz, hanem a szenvedés eltűréséhez kötődik. Amennyiben a szenvedés eltűrése maga válik a megbecsülés tárgyává, úgy a csökkentésére tett erőfeszítések háttérbe szorúlnak. Ebben a sajátos helyzetben a szenvedés kitüntetett formájaként vagy fokozódásaként értelmezhető betegség egyszerre rejt magában a megbecsülés növekedésének lehetőségét, miközben keretet kínál a legitim segítségkérésre. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, amelyet részben etnikai kisebbséghez tartozó diákok alkotnak, akik körében a szimbolikus megaláztatások elviselése kitüntetett érték. Ebben a helyzetben az egyik kisebbségi diák társainak különböző testi tünetekről számol be, aminek hatására megkülönböztetett hőssé válik, miközben lehetsége nyílik a megalázás tapasztalatának szimbolikus gyógyítására is.

A jogi elismerés által motivált hálózatokban akkor nő meg a szomatikus zavarok kialakulásának esélye, ha az igazságszolgáltatás a biohatalom szempontjaihoz igazodik. Abban az esetben, ha az államigazgatás működését népegészségügyi szempontok határozzák meg, és ezek szolgálnak a jogszabályok alapjául is, úgy a betegekre megkülönböztetett figyelem irányul, és státuszukhoz privilegizált helyzet társul. A jogszabályok és a joggyakorlat hangsúlyi eltolódásának következményeként egyrészt az egyének nagyobb figyelmet fordítanak saját egészségügyi állapotuk monitorozására, másrészt könnyebben azonosulnak azzal a betegszereppel, amely jogilag kiemelt státuszú. Példaként egy településre gondolhatunk, ahol helyi rendeletek hivatottak a betegségben szenvedőket segíteni, kisebb-nagyobb előnyökhöz juttatva őket. Ebben a helyzetben a lakosok fokozott figyelmet fordítanak testi tüneteikre, és egyre többen aggódnak, illetve észlelnek panaszokat.

Az információs hálózatok akkor valószínűsítik a szomatikus tünetekkel kapcsolatos zavarok megjelenését, ha az egészségügyi tartalmak túlsúlyba kerülnek bennük. Miközben az ilyen hálózatokban látszólag a saját egészségi állapot megőrzésének és a saját problémák gyógyításának kérdései kerülnek előtérbe, valójában egy sajátos illúzió keletkezik. A felbukkanó információ ugyanis független az egyén szempontjaitól: folyamatos áramlása révén egy virtuális problémahorizontot hoz létre, és egyúttal beszűkíti a narratív önértelmezés terét. Miközben az egészségügyi kérdésekre fókuszáló információs hálózatok felvilágítják a lehetséges panaszok és magyarázatok mintáit, egyúttal akadályokat is gördítenek az önreflexió folyamata elé. Ebben az értelemben egyszerre választanak el a saját problémáktól, és közvetítenek valós időben olyan – a tüneteket és gyógyulási pályákat egyaránt magába foglaló – impulzusokat, melyekkel azonosulhat az egyén. Példaként egy egészségügyi magazinnál dolgozó újságíróra gondolhatunk, aki szinte egész napját egészségügyi hírek olvasásával és gyártásával tölti. Amikor munkájában megcsömörlik, nem fér hozzá rosszkedve okaihoz, hanem fokozatosan olyan tüneteket kezd észlelni magán, melyekről sokat olvas, és olyan megoldásokat próbál alkalmazni, melyekkel az információs hálózatokban találkozunk.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben növelik meg a szomatikus zavarok kialakulásának valószínűségét, ha autonóm értelemképződés előfeltételévé válik a dekadencia. Erre leginkább akkor kerül sor, ha az instrumentális cselekvés logikája uralja a hálózat nagyrészét. A hatékonyság és kiszámíthatóság szempontjai egyúttal a valóságértelmezés kereteit is formalizálják, ebben az értelemben dominanciájuk az autentikus értelemképződést is ellehetetleníti. A hatékonyság és egészség helyett a hiábavalóságot és betegséget középpontba állító dekadens életforma ebben a kontextusban válik az esztétikai reflexivitás előfeltételévé, amennyiben a cselekvési képesség szimbolikus feladása nyit teret a relatív autonómia számára. Az ilyen hálózati konstellációkban a testi panaszok egyúttal felmentést jelentenek az instrumentális logika alól, és emiatt a betegség kultikus többletjelentésre tesz szert. Példaként egy szigorú ipari logika szerint szerveződő társadalom művészeti alkotótáborára gondolhatunk. A résztvevők között a betegség és a termelés hozzá kötődő tagadása egyúttal az autentikus megszólalási pozíció előfeltétele is lesz, aminek hatására egyre többen fedeznek fel magukon testi tüneteket.

Az épített-technikai környezet által integrált hálózatok akkor járulnak hozzá a szomatikus zavarok kialakulásához, ha szennyezettnek minősülnek. A környezetszennyezés a kockázati társadalom produktuma abban az értelemben, hogy az ember által létrehozott közeg egészségkárosító hatása egy esélyként értelmezhető. Ebben az értelemben a mindenkori cselekvők értelmezési folyamatához kötött, hogy mi minősül veszélyesnek, és mi nem. Azokban a mesterséges közegekben, melyeket szennyezettnek tekintenek, az egészségromlás beépül a várakozási horizontba. Ennek megfelelően az egyének egyrészt jobban figyelnek az esetleges fizikai tünetekre, másrészt a feloldhatatlan problémák esetén könnyebben helyezkednek bele az egyébként is közelebbről ismert, plauzibilis betegserepbe. Példaként egy olyan városrészre gondolhatunk, amelynek közelében vegyi üzem található, melynek környezetszennyező mivoltáról meg vannak győződve a lakosok. Ebben

a helyzetben sokan azok közül is fizikai tünetekre panaszkodnak, akiknél nem azonosítható testi elváltozás.

A fenti fejezetekhez hasonlóan a szomatoform zavarok kapcsán is hangsúlyozni kell, hogy a késő modernitás ideáltipikus hálózati konstellációinak torzulásai nem önmagukban vezetnek a cselekvési képesség zavaraihoz. Ehelyett a döntő kérdés a patológikus hálózati konstellációk kapcsolathálózat egészen belüli aránya. Az alábbi esettanulmányban egy ilyen példa kerül bemutatásra.

Esettanulmány: szomatizációs zavar

Meredith huszonöt éves, egyedülálló nő, akinek hónapok óta tartó erős menstruációs vérzés és fokozódó fájdalmak következtében eltávolították a méhét. Noha a nőgyógyász, tekintettel a páciens fiatal korára, sokáig hezitált a műtét helyességét illetően, végül a beteg határozott, kitartó kérésére végrehajtotta. A műtéttől a panaszok enyhülését várta, azonban azok fél évvel később, a sebek gyógyulását követően sem tűntek el, sőt, Meredith a fájdalom fokozódásáról számolt be. Amikor a nőgyógyász biztosította róla, hogy a fájdalomnak nem lehet a műtéttel kapcsolatos szervi oka, Meredith csalódottan másik orvost keresett. Mint utóbb kiderült, ez korántsem volt példátlan élettörténetében: kamaszkora óta különféle fizikai problémákkal járt számos orvoshoz. Ekkoriban kezdődött egy a hátából kisugárzó, rendszertelen időnként megjelenő, kínzó fájdalom, ami megkeserítette középiskolás éveit. Emellett a főiskola elkezdése után lába is fájni kezdett; egyre többet kímélte, aminek eredményeként végül olyannyira leépültek az izmai, hogy a pusztá állás is nehézséget kezdett okozni. Ekkor kezdte el használni először a lakáson belül, majd bevásárlásokhoz nagyanyja régi kerekesszékét, megelőzendő az esetleges bal-eseteket. Többféle szakorvost felkeresett a panaszokkal, de egyikük sem találta meg azok fiziológiás okait.

A hát- és lábfej fájdalom mellett kamaszkorától kezdődően Mereditht gyakran emésztési zavarok és hasogató fejfájás is gyötörték, és a legújabb tünetként mindehhez mellkasi fájdalmak társultak, melyek miatt szívrohamra kezdett gyanakodni. Amikor egy ilyen roham után a sürgősségi mentő megvizsgálta, egyéb tünetek híján felvetette, hogy valójában szorongás állhatnak a mellkasi fájdalom hátterében, és pszichológiai kivizsgálást javasolt. Meredith azonban megsértődött a felvetésen, úgy érezte, hogy elvitatják problémái valódiságát azáltal, hogy „csupán” lelki okokat feltételeznek mögöttük. Végül a méheltávolítás után tudta háziorvosa rávenni a pszichológiai konzultációra, arra hivatkozva, hogy gyakran az érzelmekkel is összefüggnek az egészségügyi problémák, így csak ennek ismeretében tud újabb, fizikai gyógymódokat javasolni.

Meredith egy átlagos amerikai kisvárosban nőtt fel, két idősebb testvérével; apja banktisztviselőként dolgozott, anyja háztartásbeli volt. Bátyja sikeres sportolónak számított, emellett jó tanuló volt, és általános népszerűség övezte. Később jogi tanulmányokat folytatott, és immár saját családjával élve dolgozni kezdett. Nővére szintén népszerű lány volt, jelenleg gyerekeit neveli. Meredith gyerekkorában apai nagyanyja is a családdal lakott: miután egy agyvérzés következményeképp részlegesen lebénult, Meredith anyja

odaadón ápolta, külön ételeket készített neki, és igyekezett minden igényét kielégíteni. Meredithre nagyanyja halála nagy hatással volt, később traumatikus élményként mesélte el ismerőseinek. A családi életet sok közösségi tevékenység jellemezte, a szülők a helyi vallási csoport aktív tagjai voltak, és gyakran szerveztek programokat barátokkal. Meredith azonban úgy érezte, hogy e keretek közé nem illik be. Korához képest magasnak számított, és ezért kilógott társai közül, akikkel gyakran parancsolgató viszonyba került. Ebből fakadóan – testvéreivel szemben – neki nem volt sok barátja, ami miatt úgy érezte, hogy anyja is csalódott benne. A bátyját idealizálták szülei: minden meccsére kijártak, és mindenkinek dicshimnuszokat zengtek róla. Mindezek következtében jelentéktelennek és érdektelennek érezte magát. Amikor erről vagy magányosságáról próbált anyjával beszélni, ő nem vette komolyan, csupán azt javasolta neki, hogy imádkozzon, és ne sajnáltassa magát.

Meredith első fejfájásos tünetei nagyanyja halálát követően nem sokkal jelentkeztek, amire anyja nagyon megértően reagált: borogatást készített, és kímélte. Ezt követően emésztési zavarok is kialakultak, ami szintén gondoskodást váltott ki: anyja könnyen emészthető ételeket kezdett főzni külön neki. Ebben a helyzetben Meredith is kiegyensúlyozottabb lett. A középiskolában tehetséges énekesnek számított, a kórusban jól szerepelt, és barátokra is szert tett, ezért a főiskolán is ének szakra jelentkezett. Itt ismerkedett meg leendő férjével, aki elsősorban a hangjába szeretett bele. Három hónap múlva el is jegyezték egymást, majd a férje diplomázása után Meredith abbahagyta az iskolát, hogy az otthonuk megteremtésére tudjon koncentrálni. Miközben igyekezett tökéletes feleségé válni, férje éjt nappallá téve dolgozott. Meredith hamarosan kényelmetlenül kezdte érezni magát egyedül egész nap, ami elsősorban fizikai formában fejeződött ki: lábát egyre inkább fájlalta, olyannyira, hogy végül magához vette nagyanyja kerekesszéket. Férjének azonban ezek a fejlemények nem tetszettek: sem az egyre szaporodó orvosi számláknak nem örült, sem pedig annak, hogy felesége „elhagyja magát”. Egyre többet veszekedtek, míg végül férje válókeresetet adott be, ami teljesen lesújtotta Mereditht. Megpróbált titkárnőként elhelyezkedni, azonban egyre szaporodó fizikai panaszai ezt végül ellehetlenítették. Így huszonnégy évesen visszaköltözött a szüleihez, tőlük várva ápolást és támogatást. Egyre ritkábban járt el otthonról egyedül, és a terápia kezdetekor már szinte csak templomba kísérte el szüleit, apja karjába kapaszkodva. A szülők egyszerre aggódtak lányuk miatt, és haragudtak az orvosokra, amiért nem találnak megoldást a bajára (OLTMANS et al. 2012: 115–118).

Társadalomelméleti perspektívából közelítve Meredith esetéhez a szocializációs pálya egészen kimutatható, hogy milyen hálózati torzulások valószínűsítették a szomatizációs zavar kialakulását. A gyermekkori családi klímát mindenekelőtt hagyományos szerepvizonyok jellemezték: az apa dolgozott, az anya ápolta a társas kapcsolatokat, és intézte a háztartási ügyeket (tradicionális életvilág). Emellett kiemelt jelentősége volt a beteg nagyanya jelenlétének, ami egyrészt központba helyezte az egészségügyi kérdéseket (medikalizáló reflexió, egészségközpontú információ), másrészt egy olyan sajátos érvényesülési modellt is kirajzolt, amelyben a figyelem megszerzésének eszközeként a fizikai rászorultság jelent meg (paternalista illúzió). Ebben a családi hálózatban Meredith számára nem nyílt tér

kételyeinek és problémáinak megvitatására: hiába tett kísérletet az anyjával való kommunikációra, ő nem tekintette partnernek (tekintélyelvű kommunikáció).

Márpedig kételyek és problémák bőven akadtak: ahogy sem otthon, sem a kortárs csoportokban nem talált igazán kapcsolódási pontokat, egyre nagyobb szükség lett volna az őszinte feltárulkozást lehetővé tevő intimitásra. Ezzel magyarázható, hogy anyjához annál inkább próbált ragaszkodni, minél kevésbé tudott megfelelni elvárásainak: tőle várta ugyanis a másokba és önmagába vetett megrendült bizalom helyreállítását (társfüggő intimitás). Az első – fiziológiás okokkal meg nem magyarázható – tünetek ezekre a hálózatokra adott reakcióként jelentek meg. A nagyanya esetében hatékonynak bizonyuló betegszerepbe öntudatlanul behelyezkedve Meredithnek sikerült kivívnia azt a megkülönböztetett figyelmet, amire vágyott. Szimbolikus értelemben nagyanyja helyébe lépett anyja életében, aki kételyek nélküli odaadással vetette bele magát lánya ápolásába is (kirtartást jutalmazó megbecsülés).

Paradox módon ez a kölcsönös függőséggel járó reláció ideiglenesen egyensúlyt hozott Meredith életébe. Az ápolással járó megnyugtató figyelem segítségével sikerült annyi magabiztosságra szert tennie, hogy a középiskolában egyébként elismert énekesi tehetségét elkezdte kibontakoztatni. Ekkor úgy látszott, hogy az egyszerre tradicionális, medikalizált és függőségi családi viszonyok súlyát sikerülhet ellensúlyozni azokkal az iskolai és szakmai kapcsolatokkal, melyek benne elsősorban a jó hangú énekest látták. Olyannyira, hogy a főiskolára kerülve Meredith komoly párkapcsolatot is ki tudott alakítani. Ez azonban ahhoz már nem bizonyult elég erősnek, hogy a családi örökséget is ellensúlyozni tudja. Azáltal, hogy Meredith lekapcsolódott azokról az énekesi karrierhez kötődő szakmai hálózatokról, melyek jelentős szerepet töltöttek be az önbizalom és önbecsülés fenntartásában, férjével való viszonyára túl nagy súlyt helyezett. Hasonló folyamatos és feltétlen támogatást várt volna el tőle, mint amit korábban anyjától is csak betegszerepbe helyezkedve kapott meg (társfüggő intimitás igénye). Azonban erre a reggeltől estig dolgozó férj se nem tudott, se nem akart vállalkozni. Így az ebből fakadó konfliktus a kapcsolat szempontjából végzetesnek bizonyult: Meredith hiába próbálkozott ezúttal is a beteg-ápoló reláción keresztül fenntartani az intimitást, anyjával ellentétben a férje erre nem reagált.

A házasság megmentésére tett regresszív kísérlet következtében a fizikai panaszok ismét fokozódtak, ami ellehetetlenítette a válás utáni önálló élet megkezdését. Meredith hiába próbált meg elhelyezkedni, a választott munkakör nem kapcsolódott korábbi társadalmi sikereit eredményező kompetenciájához, és sem a megbecsülés, sem a megértés számára nem teremtett igazán teret (eldologiasító rendszer). Miután a munkavállalás is kudarcba fulladt, nem maradt más választása, mint hogy a szimbolikus regresszió helyett ténylegesen visszatérjen a gyermekszerepbe. Visszaköltözött szüleihez, az anyai betegápolástól várva azt a figyelmet és megértést, amelynek segítségével a keserű tapasztalatokból felépülhetne. Azonban ebben a kilátástalansággal terhelt helyzetben a kamaszkori beteg-ápoló intimitás nem tudott megnyugvást hozni, és egy negatív spirál indult be: egyre súlyosabb tünetek jelentek meg, melyek egyre inkább beszűkítették a cselekvési képességet (önállóan rutinok), és bár ezáltal fenntartották a gondviselő függőséget, mégsem voltak képesek az önbizalom újbóli megalapozására.

Összességében Meredith esete a szomatizációs zavarokhoz vezető hálózatok arányának változása felől értelmezhető. Gyermekkorában a tekintélyi és medikalizált relációk egyvelege egyszerre lehetetlenítette el a kommunikációt, és kínált fel helyette a betegszerep formájában kiutat. Fiatal felnőttként e paradox módon stabilizált állapotot próbálta reprodukálni, amikor azonban ez kudarcot vallott, egy negatív spirál indult be, melynek eredményeként a betegszerep totálisan ellehetetlenítette az életét.

SKIZOFRÉNIA

A skizofrénia spektrumba sorolt betegségek közös jellemzői a tévképzetek, hallucinációk, töredezett gondolkodási és beszédmintázatok, szétesett mozgásformák és a beszűkülést kifejező negatív tünetek. A téveszmék olyan meggyőződések, melyek egyaránt függetlenek a társak álláspontjától és a tapasztalás próbájától. Leggyakoribbak az üldöztetéses (arról való meggyőződés, hogy a környezet összefogott az egyén ellen), az attribúciós (minden esemény önmagára vonatkoztatása), a nagyzási (kiválasztottságérzet) és az irányítási (arról való meggyőződés, hogy mások irányítják az egyén gondolatait és cselekedeteit) téveszmék. A hallucinációk olyan éber állapotban átélt észlelési élmények, melyekhez nem társul külsődleges fizikai inger. A beszéd és gondolkodás töredezettségéről akkor beszélünk, ha a logikai konzisztenciát és a pragmatikai kohéziót a kontrollálhatatlan asszociációk, neologizmusok és ismétlések megbontják, aminek következtében azok a társak számára követhetatlenné válnak. A mozgásformák szétesése egyrészt a heves, kiszámíthatatlan mozdulatokban fejeződhet ki, másrészt a mozdulatlanságot és némaságot egyaránt magába foglaló katatón merevségben. A negatív tünetek között egyrészt az érzelmek kifejezésére való képtelenség, másrészt az önálló, célkövető cselekvés lecsökkenése említhető meg. Amennyiben e tünetek közül több is hosszan tartóan fennáll, a munkára, személyközi kapcsolatok létesítésére és az önellátásra való képesség egyaránt beszűkül (APA 2013: 87–105).

A skizofrénia kialakulásának magyarázatai a biológiai, tanulási és szociális elemek együttes hatását hangsúlyozzák. A genetikailag öröklődő hajlam egyrészt az agy szerkezetének, másrészt biokémiai folyamatainak szintjén játszik meghatározó szerepet. Azokat az agyterületeket, illetve agyi folyamatokat módosítja, melyek a figyelem irányításában és fenntartásában központi szerepet játszanak. Biológiai értelemben tehát a figyelem szerveződésének zavara alapozza meg a skizofrénia kialakulását: az organikus zavarok ellehetetlenítik a lényeges és lényegtelen ingerek közti differenciálást, akár bizonyos agyterületek diszfunkciójából, akár bizonyos idegpályák felfokozott működéséből fakadóan. Noha a skizofrénia magyarázatában a biológiai tényezők kulcsszerepet játszanak, ezekre elsősorban olyan szükséges, de nem elégséges feltételekként tekinthetünk, melyek további tapasztalatok és élmények megléte esetén eredményezik a betegség kialakulását (BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 378–383; COMER 2010: 464–471).

A klasszikus pszichoanalitikus megközelítés szerint a skizofrénia olyan regresszív állapotként értelmezhető, melyben a kegyetlen valóság elől a tudatos én előtti perspektívához tér vissza az egyén, ebben keresve a hiányzó kontroll megteremtésének lehetőségét. Ilyenkor szinte kizárólag saját szükségleteihez fér hozzá, és ezek alapján próbálja újraépíteni az énjét. A társaktól való ilyen értelemben vett izoláció magyarázza a hallucinációkat, a kötetlen asszociációkat, a nyelvi inkohereciát és a nagyzási téveszméket. Freud követői ezt a gondolatmenetet a korai szülő-gyermek kapcsolat torzulásaira fókuszálva egészítették ki: a „skizofréniát okozó anya” modellje egy egyszerre hideg és hatalmaskodó, ugyanakkor gyermeke szükségleteivel szemben közönyös figurára utal. Az egyszerre túlféltő és elutasító impulzusok a gyereket elemi szinten összezavarják, ami később valószínűsíti az én előtti szintre történő regressziót. Noha szisztematikus kutatások nem támasztották alá a fenti modellt, számos további, a skizofrénia kialakulását valószínűsítő családi hatásra irányuló vizsgálódást inspiráltak (COMER 2010: 471–472).

A családon belüli interakció torzulásaként egyrészt a „kettős kötés” logikájára utalhatunk. Abban az esetben, ha a kommunikáció verbális és nem verbális szintje ellentmond egymásnak, a gyerekek nem nyílik lehetősége megfelelnie szülei elvárásainak, és sajátos stratégiák kifejlesztésére kényszerül. Folyamatosan a megnyilatkozások mögöttes tartalmát kénytelen keresni, miközben figyelmen kívül hagyja a kifejezésre juttatott mondandót. Ebben az értelemben az interakciós helyzetekben ahelyett, hogy kölcsönös megértésre törekedhetne, valójában magára marad a valóság értelmezésének feladatával. A kettős kötések által torzított kommunikáció ilyenformán leszoktatja az egyént a társakhoz való igazodásról, és ehelyett a valóság privát konstrukciójára neveli rá, előkészítve a terepet a privát észleletek és téveszmék kialakulásának. A családi kommunikáció torzulásának másik típusa az érzelmek túlzásba vitt kifejezésén alapul. Azokban a családokban, ahol – gyakran külső stressz hatására – ellenséges a hangulat, folyamatosan kritizálják egymást, miközben beavatkoznak egymás életének legapróbb részleteibe, sajátos adaptációs igény lép fel. Azáltal, hogy ténylegesen nincs mód a megterhelő viszonyok közül kilépni, az egyén arra kényszerül, hogy saját világába vonuljon vissza, és lekapcsolódjon a többiek visszajelzéseiről (BARLOW – DURAND 2009: 487–488; COMER 2010: 475–476).

A családon belüli hatások mellett a skizofrénia kialakulását a behaviorista és kognitív megközelítések sajátos alkalmazkodási és tanulási folyamatként írják le. Mint-hogy mások reakcióinak értelmezése érzelmi és instrumentális szempontból egyaránt hasznos, ezért alapértelmezésben az egyének motiválva vannak ennek megtanulására. Ugyanakkor előfordulhat olyan társas környezet, ahol a társak visszajelzései irrelevánsak a szükségletek kielégítése és a célok elérése szempontjából. Ebben a helyzetben az egyént semmi sem motiválja arra, hogy társai szempontjait megkülönböztetett figyelemben részesítse, és ennek megfelelően privát valóságot épít fel. Amennyiben az így végrehajtott cselekvések – akár bízarrá mivoltuknak köszönhető többletfigyelem révén, akár egyéb okból kifolyólag – megerősítéssel is járnak, úgy stabilizálódnak, míg negatív visszacsatolás esetén megváltoznak. A kognitív megközelítés szerint a társakétól biológiai okokból különböző észleletek feldolgozása maga implikál egy sajátos tanulási

folyamatot. A szokatlan észleleteket kezdetben könnyen lehet, hogy társaival közösen próbálja értelmezni az egyén, ám a meg nem értés élménye erről fokozatosan leneveli, izolációt eredményezve. A különös észleleteket potenciálisan megcáfoló társak hiányában a téveszmék kialakulásának különösen megnő az esélye, tovább fokozva a társas valóságtól való eltávolodást (COMER 2010: 472–473).

A hallucinációk tapasztalatára adott egyéni reakciók mellett legalább olyan fontosak a szociokulturális magyarázatok által elemzett társadalmi reakciók. Nemzetközi összehasonlításokból kiderül, hogy azokban a társadalmakban magasabb a skizofréniából való felépülés esélye, ahol kevésbé jellemző a betegek zárt intézményekben történő elkülönítése. A címkézésemélet szerint az itt szerzett tapasztalatok ugyanis részben maguk is hozzájárulnak a tünetek fennmaradásához: a „skizofrén” olyan stigmaként kezd el működni, amely torzítja az interakciók szerkezetét. Az „örültnek” minősített egyént társai nem tekintik kompetens partnernek, ezáltal olyan izolált szerepbe kényszerítik, amelyből képtelen kitörni. Ebben a helyzetben maguk a társak elidegenítő reakciói motiválnak a függetlenedésre és a privát valóság kialakítására (COMER 2010: 474–475).

A fenti megközelítések alapján a skizofrénia kialakulásában párhuzamosan több tényező is szerepet játszik: biológiai szempontból az észlelésért felelős agyi folyamatok zavarai; a család vonatkozásában az egyszerre túlféltő és elutasító, önellentmondó kommunikáció folytatódó, érzelmi nyomasztó viszonyok; a tanulási folyamatok szintjén a társakhoz igazodás megerősítésének hiánya, illetve a lenevelődés a különös tapasztalatok kommunikációjáról; a társadalmi viszonyok szempontjából pedig a kizárás gyakorlatai. Belátható, hogy e különböző tényezők láncolatot alkotnak, és ebben az értelemben kölcsönösen felerősítik egymást: az észlelési zavarok kialakulásához az agyi diszfunkciók mellett kora gyermekkori paradox viszonyok és kommunikációs formák járulnak hozzá; a privát hallucinációk megosztásának esélyét az érzelmi nyomasztó viszonyok és a meg nem értés tapasztalatai csökkentik; a meg nem osztott észleleteken alapuló bizarr viselkedésformák kiközösítést eredményeznek; az izoláció tovább növeli a hallucinációk esélyét, amennyiben a magára hagyott egyén nem tud igazodni a társakhoz a releváns és irreleváns észleletek közti differenciáláskor. Amennyiben e hatások összeadódnak, úgy az egyén fokozatosan lekapcsolódik a társadalmi valóságról, és ezzel párhuzamosan egy privát valóságot alakít ki.

Társadalomelméleti szempontból a skizofrénia kialakulását olyan hálózatok valószínűsítik, melyek egyszerre járulnak hozzá az észlelési zavarok kialakulásához paradox mivoltukkal, és szűkítik be az egyéni tapasztalatok megosztásának terét, miközben hajlamosak a normaszegő tagok kizárására. E tényezők azokban a hálózatokban fordulnak elő egyidejűleg, amelyek működése egyszerre következtelen, merev és kirekesztő. A kontrollmechanizmusok az ilyen hálózatokban, miközben paradox cselekvési kereteket jelölnek ki, nem nyitottak az esetlegesen felbukkanó új identitásokra és stílusokra, továbbá kizárják a hozzájuk nem alkalmazkodó tagokat. A különböző hálózatok esetében e sajátosságok együttállása eltérőképpen valósulhat meg. Minden esetben fel lehet tenni a kérdést, hogy az adott hálózat esetében mit jelent a következtelen működés, az új impulzusokkal szembeni ellenállás, és mik a kizárás kritériumai.

9. táblázat: A társadalmi hálózatok skizofréniát valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	sérelmi habitus	bosszúálló illúzió	ellenforradalmi meződinamika
reflexív hálózatok	bizarrnak tűnő rutinok	ezoterikus reflexió	titkolózó reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	viktimizáló életvilág	következmények nélküli kommunikáció	korruptált alrendszerek
elismerési hálózatok	érdeken alapuló szeretet	rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés	represszív jog
technikai hálózatok	túlmisztifikált információs hálózat	küldetéstudattal párosuló esztétikai reflexivitás	szimbólumokkal tarkított épített-technikai környezet

A habituális szinten szerveződő hálózatokban akkor nő meg a skizofrénia kialakulásának esélye, ha az alapjául szolgáló játszmat a vélt vagy valós sérelmek logikája szervezi. A sérelmi logika érzelmi telítettségéből fakadóan kiszámíthatatlan, aminek következtében a sértett cselekvők megjósolhatatlanul igazodnak a játékszabályokhoz: betartásukat és megszegésüket egyaránt az elégtétel szempontjainak rendelik alá. A sértettség továbbá akadályozza az új szempontok megjelenítését is, amennyiben a sérelemre fókuszáló, beszűkült cselekvőperspektívát implikál. Harmadrészt a sérelmi habitus csökkenti az empátia esélyét, amennyiben az önsajnálát totalizálásán alapul. Ebben az értelemben a habitualizált sértettség logikája szerint szerveződő hálózatokat egyszerre jellemzik önellentmondó szabályok, csekély nyitottság és a másik iránti közöny, ami összességében megnöveli a társaktól független privát valóság megteremtésének esélyét. Példaként egy olyan szubkultúra mentén szerveződő bandára gondolhatunk, melynek identitása az alternatív divatirányzatot preferáló bandával való rivalizálásán alapul. Azt követően, hogy a népszerűségi versenyben hosszú távon alulmaradnak velük szemben, egyre hektikusabban kezdenek viselkedni a tagok, nem figyelnek oda egymásra, és hajlamossá válnak egymás ellen fordulni. Ennek hatására az a bandatag, aki egyébként is hajlamos volt társaitól kissé eltérően észlelni az eseményeket, a számára fontos közegben is elbizonytalanodik, magára marad álláspontjával, és végül margóra szorul.

A közös illúzió révén szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha a legitimitás alapjává a bosszú elve válik. Erre leginkább akkor kerül sor, ha nem állnak rendelkezésre olyan mechanizmusok, melyek segítségével a bosszú láncolata megszakítható lenne. Ilyenkor a normák és szerepek helyett az elégtétel logikája szervezi a társas kapcsolatokat, kijelölve a különböző sérelmekhez rendelt adekvát bosszúállás elfogadott rendjét. Amennyiben a bosszú a társadalmi kapcsolódás elismert formájává válik, úgy a személyközi viszonyokra a gyanú folyamatos árnyéka vetül, mint-hogy soha nem lehetnek biztosak benne a cselekvők, hogy nem egy múltbeli eseményért próbál elégtételt venni a másik. Továbbá a bosszúhoz való jog elismerése a kommuniká-

ció terét is beszűkíti, amennyiben az egyet nem értésre adott reakció adekvát formájaként nem a megegyezést, hanem a konfrontációt jelöli ki. Végül a bosszú logikája a kizárás számára is előkészíti a talajt, azáltal hogy az ellenséges csoportok elkülönítését implikálja. Amennyiben e hatások összeadódnak, úgy megnő az esélye a többiekétől független, privát valóság kialakításának. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol a főnök a versenyszellemet erősítendő, a munkatársak közti apróbb bosszúk felett szemet huny. Ennek hatására azonban a személyközi viszonyok gyanakvóvá, zárttá és kiközösítővé válnak, aminek következtében az egyik munkatárs fokozatosan üldöztetési tévképzeteket alakít ki.

A materiális és szimbolikus tőkék mentén szerveződő hálózatok akkor valószínűsítik a skizofrénia kialakulását, ha dinamikájuk „ellenforradalmi”. Az objektív érdekellentétek által meghatározott mezőket alapértelmezésben az egyenlőtlenségek elleplezett újratelmezése jellemzi. Ennek megfelelően forradalmi állapotról akkor beszélhetünk, ha valamelyik underground csoportnak – az egyenlőtlenség igazságtalanságának leleplezésével – sikerül előbb szimbolikus, majd materiális-hatalmi tőkére szert tennie. Ellenforradalmi állapotról pedig abban az esetben, ha ezt a folyamatot – materiális-hatalmi tőkéjük maradványára támaszkodva – a domináns pozícióban lévők megpróbálják megfordítani. Ebben az állapotban a valóság szimbolikus erőszak keretében történő definiálása megghiúsul, aminek következtében bizonytalanra válik mind a tőkék mibenléte, mind megszerzésük adekvát módja. Továbbá minthogy az ellenforradalmi logika számára minden újszerű értelmezés – a hatalmi viszonyok átrendeződésével fenyegetőként – üldözendőnek minősül, ezért az egyedi tapasztalatok kommunikálhatatlanná válnak. Végül az ellenforradalmi mezőkben megnő az esélye a megtorlásoknak, melyek keretében a másként gondolkodókat elkülönítik. E hatások összességéként egyszerre válnak bizonytalanra az együttműködés keretei, lehetetlenül el a kommunikáció, és erősödik fel a társakról való lekapcsolódás esélye. Példaként egy szegregált településre gondolhatunk, ahol a hátrányos helyzetűek kezdetben sikerrel léptek fel a kialakult igazságtalan helyzet ellen, ám végül a helyi elit nyomására kudarcot vallottak. Ebben a helyzetben egyrészt bizonytalanra váltak a korábban magától értetődő szimbolikus tőkék (például presztízs) és megszerzésük feltételei, az újító javaslatokat üldözték, miközben a renitenseket kizárták a falu nyilvánosságából. Mindezek következtében az egyik lakó kezdetben csak bizalmatlanná válik a társakkal szemben, majd miután ennek kifejezése is ellehetetlenült, és társai elfordultak tőle, hallucinációkon alapuló téveszmék veszik át viselkedése felett a kontrollt.

A rutinok logikája szerint szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá a skizofrénia fenntartásához, ha bizarrnak tűnő szokásokon alapulnak. Az egyszerre különös és ijesztő rutinok, miközben értelmezhetetlenek a társak számára, egyúttal nyugtalanítóan is hatnak. Ezáltal arra motiválják az egyént, hogy maga interpretálja őket, anélkül hogy kísérletet tenne a használójukkal történő kommunikációra. Ilyenformán a bizarr rutinok távolságot teremtenek, miközben fenntartják a figyelmet, más szóval folyamatos monologikus spekulációra késztetnek. Emellett ijesztő mivoltuk okán szimbolikus és tényleges határok felhúzásának formáját öltő óvintézkedésekre is ösztönöznek. Azáltal, hogy a bizarrnak tűnő rutinok egyszerre késztetnek a többiekétől való eltávolodásra és megfigyelésükre,

a társas valóság privát konstrukcióját eredményezik. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a gyerek nem tud kiigazodni szülei hosszas tisztálkodási szokásain, és egyre nyugtalanítóbbnak látja aprólékos rituáléikat. Ennek hatására mögöttes értelmet kezd keresni azokban, amit ugyanakkor nem tud megosztani velük: miközben fokozatosan elidegenedik szüleitől, végül a valóságtól teljesen elrugaszkodott jelentéseket tulajdonít tisztálkodási szokásaiknak.

A kognitív reflexivitás alapján szerveződő hálózatokban akkor nő meg a skizofrénia kialakulásának esélye, ha az alapjukul szolgáló szakértői tudás a racionális kritika számára nem hozzáférhető ezoterikus tanítás. Az ezoterikus világképek egyszerre kínálnak látszólag koherens, egyszerű és átfogó magyarázatot a legkülönbözőbb kérdésekre, miközben valójában a racionalitástól és a tudományos ismeretektől függetlenül szerveződnek. Ebben az értelemben imitálják a szakértői tudáson alapuló, önálló reflexiót, és ténylegesen annak illúziójával szolgálnak. A kritika és az empiria számára egyaránt zárt tudásnak tekinthető ezoterikus szempontok alapján a valóság olyan értelmezése jön létre, ami immunis mind az ellenvetésekkel, mind pedig az ellentmondó tapasztalatokkal szemben. Továbbá ez az értelmezés nem tehető érthetővé mindazok számára, akik nem osztják az alapjukul szolgáló ezoterikus nézeteket. Mindebből kifolyólag e hálózatok hajlamosak saját magukra exkluzívként tekinteni, és ebben az értelemben önmagukat elkülöníteni másoktól. Példaként egy környezetvédelmi civil szervezet munkatársára gondolhatunk, aki megismerkedik egy spekulatív irányzattal, amely minden másnál radikálisabb veszélyeket vizionál. Ennek keretei között gondolkodva maga is egyre inkább lenézi a hagyományosabb környezetvédelmi prognózisokat és az azokra épülő stratégiákat, aminek következtében munkatársaitól izolálódik, és azt a meggyőződést alakítja ki, hogy hozzájuk képest összehasonlíthatatlanul jobban érti a tetteket.

A reflexív intézményi logika szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a skizofrénia fennmaradásához, ha bizonyos információkat a cselekvők számára átláthatatlan logika szerint visszatartanak. Az ilyen értelemben titkolózó intézményekkel szemben a cselekvők bizalmatlanná válnak, ami ellehetetleníti a velük folytatott interakciót. Az egyén ebben a helyzetben egyrészt arra kényszerül, hogy maga próbálja megjósolni, mikor tárja fel őszintén álláspontját az intézmény képviselője. Másrészt szüntelenül attól kell tartania, hogy az általa megosztott információk is átláthatatlan módon kerülnek felhasználásra. A titkolózó intézmények továbbá a kizárás logikája szerint járnak el: azáltal, hogy nem engednek hozzáférést működési elveikhez, miközben elvárják a cselekvőktől a feltárulkozást, egyenlőtlen pozíciókat hoznak létre. E hatások összességéeként a titkolózó intézmények hálózatában megnő az esélye annak, hogy az egyén a társaktól függetlenül értelmezze a valóságot, és ezáltal izolálódjon. Példaként egy olyan önkormányzati hivatalra gondolhatunk, ahol az ügyfelek átláthatatlan logika szerint kapnak információt a segítők mértékéről és gyakoriságáról. Ebben a helyzetben az egyikük spekulálni kezd arról, hogy vajon milyen hátsó szándékok játszanak közre e kérdések eldöntésében; a hivatal gyanúsnak tekintett munkatársaival nem hajlandó erről beszélni, így a valóságtól egyre inkább elrugaszkodott elképzeléseket sajátít el.

A közös életvilág alapján szerveződő hálózatokban akkor nő meg a skizofrénia kialakulásának esélye, ha a közös tapasztalatok viktimizáló keretbe ágyazódnak. Amennyiben áldozati narratívák szolgálnak a hétköznapi cselekvéshelyzetekben használt kollektív rutinok és sémák alapjául, úgy a veszélyeknek való állandó kitettség érzése meghatározóvá válik. E perspektíva – a korábbi tapasztalatok fényében, váratlan formában felbukkanó és potenciálisan végzetes hatású – fenyegetések jeleinek szüntelen keresésére ösztönöz. Továbbá távolságot teremt a személyközi interakciókban, amennyiben a társakat is potenciálisan megbízhatatlanként állítja be. Végül az áldozati logika szerint szerveződő életvilág megnöveli a kiközösítés esélyét is, amennyiben a veszélyesnek minősített tagok, továbbá a veszélyeket megkérdőjelezők egyaránt elkülönítendőnek minősülnek. A viktimizáló életvilág ebben az értelemben egyszerre növeli meg a bizalmatlanság esélyét, és teremt alapot a kizárásra. Példaként egy osztályra gondolhatunk, amellyel mostohán bánt az iskola, folyamatosan a legrosszabb tanárokat, termeket és órarendet kapják. Ennek hatására az egyik tanuló egyre inkább a további negatív események előjeleit kezdi keresni, tanáraival és a vele egyet nem értő osztálytársaival szemben bizalmatlanná válik, és fokozatosan magára marad.

A kommunikatív cselekvés logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a skizofrénia esélye, ha a beszédaktusok elvesztik a társas cselekvések koordinációjára vonatkozó kötőerejüket. Amennyiben a beszédaktusok sorozatában születő konszenzus következményeit nem valósítják meg a cselekvők, úgy a társas helyzetek kommunikatív összehangolása ellehetetlenül. Ebben a helyzetben nem egyszerűen egyet nem értés nehezíti meg a közös cselekvést, hanem az egyetértéshez vezető lehetséges interakciós eszköz hiánya. Ha a cselekvők nem számíthatnak arra, hogy a nyelvi konszenzusnak a tényleges cselekvésekre vonatkozó kötőereje van, úgy a társak beszédaktusaiban megjelenőktől független jelekből következtetve próbálják megjósolni azok viselkedését. E következtetésekkel ráadásul magukra maradnak, minthogy maguk a kölcsönös megértés mechanizmusai válnak hiteltelenné számukra. Továbbá a cselekvéskoordinációs funkciójától megfosztott beszédaktusok hálózataiban a kizárás esélye is megnő abban az értelemben, hogy a csak magukra számító cselekvők atomizálódnak. Példaként egy családra gondolhatunk, melynek tagjai rendszeresen nem tartják be közös megállapodásaikat, így egyre kevésbé tudják komolyan venni egymás megnyilatkozásait. Ennek hatására az egyik gyerek a nyelvi kommunikáció helyett egyéb jelekből próbál következtetni szülei viselkedésére, ami általános tendenciává válva egyre inkább egy magánvalóságba zárja őt.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok segítségével integrált hálózatok akkor járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha automatizált cselekvési logikájuk – megfelelő erőforrás birtokában – korrumpálható. Ebben a helyzetben az alrendszerek működése nem egyszerűen esetlegessé, hanem minden cselekvéshelyzetben kérdésessé válik, amennyiben a rendszerlogika vagy valamilyen azonosíthatatlan ágens akarata egyaránt érvényesülhet benne. A korrumpált alrendszerek ebben az értelemben arra ösztönzik a cselekvőket, hogy szándékot keressenek a médiumok automatizált működése mögött, és stratégiájukat ezekhez igazítsák. A rendszerek működését titokban befolyásoló ágens feltételezése továbbá bizalmatlanságot szül a személyközi viszonyok szintjén:

minthogy azokba mindenki be van ágyazva, így korrumpálódott mivoltuk által érintett. Végül a korrumpált alrendszerek a kizárás valószínűségét is megnövelik, amennyiben a beavatkozás kárvallottjait elkülönítik a haszonélvezőktől. Példaként egy pénzügyi vállalkozóra gondolhatunk, aki a piaci felügyelet korrupciója révén szerez versenyelőnyt. Minthogy meg van győződve arról, hogy riválisai is hasonlóképpen járnak el, ezért a tőzsde mozgását is ebből a perspektívából értelmezi, és minden árfolyam-ingadozás mögött ellene irányuló spekulációt sejt, mely gyanakvós fokozatosan áterjed az élet egyéb területeire is.

A szeretet típusú kötések által integrált hálózatokban akkor nő meg a skizofrénia kialakulásának esélye, ha a felek megegyeznek arról, hogy imitálják az intimitást, miközben valójában érdekből létesítenek a másikkal kapcsolatot. A szerződéses logika megjelenése a szeretet típusú hálózatokban sajátos bizonytalansággal terheli meg az egyént: a felek soha nem tudják eldönteni, hogy a feltárulkozásukra adott reakciók őszinték-e, vagy az intimitás imitálásának következményei. Ebből fakadóan arra kényszerülnek, hogy árulkodó jeleket keressenek társaik megnyilatkozásaiban, melyek információval szolgálhatnak azok valós természetéről. Az ilyen értelemben bizalomhiányos kapcsolatban a helyzettel összefüggő paradoxonok kifejezésére sincs mód, így a felek tökéletesen magukra maradnak az értelmezés feladatával. Példaként egy olyan kapcsolatra gondolhatunk, ahol a felek hallgatólagos megállapodása szerint az egyik fél anyagilag támogatja a másikat, aminek következtében a támogató fél soha nem lehet biztos abban, hogy tényleg kíváncsi rá a másik, nem csak érdekből van vele. Ez a balsejtelem fokozatosan megmérgezi az együttléteket, folyton mögöttes szándékot gyanít minden gesztus mögött, és egyre inkább meggyőződik arról, hogy társa minden gesztusa egy tágabb ellene szerveződő összefüggés része.

Az egyéni életforma és teljesítmény elismerésének logikája által szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha rejtett előítéletek torzítják a megbecsülés folyamatát. Ilyenkor az előítéletek által sújtott csoport tagjai soha nem lehetnek biztosak benne, hogy ténylegesen életformájuknak és teljesítményüknek szól-e az elismerés, illetve annak megvonása, vagy épp ellenkezőleg, csoport-hovatartozásuk következménye. Ebben a helyzetben a megbecsülés gesztusainak hiánya a rejtett előítéletek létének bizonyítékává válik, meglétét pedig a patronálás, a pozitív diszkrimináció árnyéka övezi. E bizonytalanság hatására az egyén nem csupán lekapcsolódik a többiek visszajelzéseiről, de – tekintve, hogy a kommunikációt a megbecsülés minimális foka teszi lehetővé – egyúttal azt a képességet is elveszíti, hogy megvitassa problémáját. Az ilyen értelemben leplezett előítéletek által megkülönböztetett csoportok egyúttal sajátos tapasztalati közösséget is alkotnak, ami az elkülönülés és kizárás mechanizmusait hozza működésbe. Példaként egy matematika tagozatos osztályközösségre gondolhatunk, ahol a lányokkal szemben rejtett előítéletek vannak jelen. Ennek következtében az egyik diáklány egyre jobban elbizonytalanodik a visszajelzések hitelességét illetően, és úgy érzi, valójában a dicséretekkkel is csak másodrendűségén gúnyolódnak, amire reagálva mások számára érthetetlen sértődések és dühkitörések jelentkeznek viselkedésében.

A jogi elismerés hálózataiban akkor nő meg a skizofrénia kialakulásának esélye, ha a megtorlás logikáján alapuló represszív elveken alapulnak. A jogszabályok által előírt

büntetés egyrészt az okozott kár megtérítését kifejező jóvátétel, másrészt a közösség sérült erkölcsi rendjének szimbolikus helyreállítását kifejező megtorlás logikáján alapulhat. Minthogy a megtorlás maga is sérelmet okoz, így ahelyett hogy lezárná, fenntartja a bosszú láncolatát, továbbá – szemben a restitutív joggal – nem kínálja fel a kárrendezésen alapuló kiegyezés lehetőségét. Ebben a helyzetben a jogi elégtételt követően az érintettek egyike sem nyugodhat meg, egyaránt attól kell tartaniuk, hogy a másik fél további bosszút tervez. Ez egyrészt a valóság gyanakvó értelmezéséhez vezet, másrészt a felek közti kommunikáció és megbékélés ellehetetlenüléséhez. A represszív joggyakorlat továbbá, erkölcsi megbélyegzést implicálva, a kiközösítés egy formáját is magában foglalja. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol a kisebb kihágásokat a nyilvános megszégyenítéssel torolják meg. Egy ily módon büntetett egyén azonban nem tud megnyugodni a szankciót követően, maga is bosszút tervez, miközben további megtorlásoktól tart. Ennek következtében egyszerre látja gyanúsnak társai viselkedését, és kerüli a velük való kapcsolatot, aminek eredményeként a valóságtól egyre inkább elrugaszkodott tévképzetei alakulnak ki.

Az információs hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha a cselekvők félreértik az őket közvetítő médiumok működését, és olyan teljesítményeket tulajdonítanak nekik, melyekre valójában nem képesek. Az ilyen értelemben túlmisztifikált információs hálózatok létrejötte elválaszthatatlan az információs hálózatok technikai fejlődésének felgyorsulásától: ahogy újabb és újabb tömegkommunikációs eszközök jelennek meg, úgy egyre rövidebb a kiismerésükhöz rendelkezésre álló idő, miközben a várakozások felfokozódnak velük szemben. Ebben a helyzetben a cselekvők spekulálni kénytelenek a működésükről, aminek eredményeként egyrészt jelentőséget tulajdonítanak a valójában irreleváns jeleknek, másrészt a technikai határokon túlmutató teljesítményt feltételeznek. Az információs hálózatok keretein belül ráadásul ezeknek a jeleknek a megvitatására kevésbé nyílik lehetőség, minthogy az áramló ingerek közti szelekcióra a cselekvőnek csupán korlátozott ráhatása van. Továbbá az információs hálózatok működésének félreértése abban az értelemben megnöveli a kizárás esélyét is, hogy a releváns és irreleváns ingerek közti különbségtevést ellehetetleníti, ami a közöstől különböző virtuális valóság konstrukcióját eredményezi. Példaként egy az internethasználattal nemrég megismerkedett nyugdíjasra gondolhatunk, aki meglepődve veszi észre, hogy az általa látogatott közösségi oldalon és levelesládájában korábbi levelezésével összefüggő, személyre szabott hirdetésekkel találkozott. Minthogy nincs tisztában a jelenség mögött álló algoritmusok szerepével, ezért megijed attól, hogy megfigyelik, aminek hatására szisztematikusan kezdi keresni az árulkodó jeleket, kezdetben csak az interneten, majd azon kívül is.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha az autonóm értelemképződés egyúttal küldetéstudattal és kiválasztottságérzettel is párosul. Az ilyen szempontból „messianisztikus” cselekvőperspektíva eredményeként a társaktól független értelemképződés totálissá válik, vagyis kiterjed a valóság minden aspektusára, miközben ignorál minden alternatív álláspontot. Az autonóm értelemképződés kizárólagos szempontjai szerint szerveződő hálózaton belül egymással nem kommunikáló, egymást kölcsönösen kizáró párhuzamos valóságok alakulnak ki. Példaként egy

művészeti alkotótáborra gondolhatunk, ahol az egyik résztvevő meg van győződve kivételes, megkérdőjelezhetetlen zsenialitásáról. Ebből a perspektívából tekintve a világra úgy érzi, hogy annak minden részletét saját egyedi szempontjai szerint kell értelmeznie. Minthogy mások álláspontját irrelevánsnak tekinti, egyre inkább a többiek számára nem hozzáférhető észleleteken alapuló, privát valósághoz igazodik.

Az épített-technikai környezet révén integrált hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a skizofrénia kialakulásához, ha szimbólumokkal sűrűn tarkítottak. A kulturális vagy vallási szimbólumok olyan jeleknek tekinthetők, melyek értelmezést igényelnek, ebben az értelemben a pusztá használati funkción túlmutató jelentéssel ruházzák fel a helyszíneket és a tárgyakat. A szimbólumokkal felruházott dolgok interpretációja többletkontingenciával lesz terhelt: gyakorlati vagy metafizikai szempontból egyaránt tekinthetnek rájuk. Az ilyen hálózatokban megnő az esélye annak, hogy a pragmatikus összefüggésektől függetlenül a cselekvők, és minden jelenséget szimbolikus jelentősége felől értelmezzenek. Ezek a cselekvéshelyzet gyakorlati aspektusától eloldott interpretációk ráadásul nehezen is tehetők hozzáférhetővé a társak számára amiatt, hogy a kommunikációt saját logikájukhoz igazítják. Ebben az értelemben könnyen olyan izolált hálózati pozíciókat teremtenek, melyek sem a környezettel, sem a társakkal nem állnak interakcióban. Példaként egy olyan településre gondolhatunk, melyet gazdagon díszítenek vallási szimbólumokkal, s ezek minden helyszínt sajátos szakrális jelentéssel ruháznak fel. Ebben a környezetben az egyik lakos, ahogy fokozatosan a település transzcendens dimenziójára fókuszál, egyre kevésbé lesz képes instrumentális cselekvéseit végrehajtani: hiába indul el például bevásárolni, az útja során elébe kerülő jelek sokasága más irányba tereli őt.

Akárcsak a fenti fejezetekben, a skizofréniával kapcsolatban is fontos hangsúlyozni, hogy a késő modernitás ideáltipikus hálózati konstellációinak torzulásai nem önmagukban vezetnek a cselekvési képesség zavaraihoz. Ehelyett a döntő kérdés a patológikus hálózati konstellációk kapcsolathálózat egészen belüli aránya. Az alábbi esettanulmány erre szolgál példaként.

Esettanulmány: skizotip személyiségzavar

Az alábbi esettanulmány a skizofrénia spektrumába sorolt betegségek közül az enyhébbek közé tartozik. A skizotip zavart egyrészt a téveszmék összefüggő rendszere jellemzi, másrészt a skizofrénia további pozitív és negatív tüneteinek hiánya. Ebben az értelemben a spektrum olyan köztes állapotának tekinthető, amely egyaránt magában rejtje a betegség kiteljesedésének és a tünetek enyhülésének lehetőségét. Az esettanulmány segítségével ilyenformán nem csupán a téveszmék kialakulását valószínűsítő hálózati konfigurációk arányának megnövekedése mutatható be, de egyúttal az azok háttérbe szorulásával összefüggő stabilizálódás is.

Joe egy átlagos alsó középosztálybeli család harmadik gyermekeként született, gázszerező apja és a háztartást vezető anyja, valamint rokkant nagyanyja mellett nőtt fel. Testvéreivel ellentétben korán kitűnt általános iskolai sikereivel, így tanulmányait egy közeli elit gimnáziumban folytatta. Az iskolát könyörtelen versenyszellem jellemezte, a gyengén

teljesítő diákoknak társaik megvetésével kellett szembesülniük. Joe számára ez a környezet ideálisnak bizonyult: többnyire az élvonalban végzett a teszteken, és örömmel vett részt a gyengébben teljesítők – vagy éppen a hibát vétő tanárok – megszégyenítésében. Ugyanakkor a rá vonatkozó bírálatokat nem tudta elviselni: a legkisebb kritikára is indokolatlanul hevesen reagált, és soha nem ismerte el, hogy hibázott. Emellett társaira gyanakvással tekintett, olykor ártatlan megjegyzéseket is ellene irányuló támadás jeleként értelmezett. A vélt és valós sérelmekért igyekezett elégtételt venni: egy alkalommal társa egy elejtett megjegyzését sértésnek tekintve, bosszúból cukrot töltött az autója benzintartályába, tönkretéve annak motorját. Annak ellenére, hogy a tanulmányi feladatokra kiemelt figyelmet fordított, Joe kimondottan került minden egyéb sport- vagy társas tevékenységet, ami részben abból fakadt, hogy kevés kivételtől eltekintve lenézte osztálytársait.

Családtagjaihoz ha nem is különösebben szeretettel, de alapvetően kiegyensúlyozott viszony fűzte. Az iskolában apja miatt sokszor szégyenkezett, amikor nyilvánvalóvá vált a társai és a saját társadalmi státusza közti különbség, de otthon ezt nem juttatta kifejezésre. Egyedül az önellátásra képtelen nagyanyjával szemben volt nyíltan ellenséges, akit koloncnak tartott a család nyakán. Barátainak nem ritkán megvetéssel és gyűlölettel nyilatkozott róla, és értetlenkedett, amiért szülei nem küldik bentlakásos intézménybe. Emellett annak a reményének is gyakran hangot adott, hogy hasonló helyzetben lesz, aki „könnyítsen a szenvedésein”. Első párkapcsolati próbálkozásait a bizalom megteremtésének kudarcai tarkították: szinte soha nem randevúzott kétszer ugyanazzal a lánnyal, ami saját bevallása szerint unalmasságuknak volt betudható, ám társai gyanúja szerint legalább annyira furcsa viselkedésének. Joe a látszatát is igyekezett elkerülni annak, hogy szerelembe eshet, minthogy azt egyfajta függőség és kontrollvesztés jelének tekintette, és gyengeségnek tartotta. Ehelyett a nőkkel való megismerkedésre kizárólag a szexuális hódítás perspektívájából tekintett, amivel barátai előtt dicsekedhet.

A középiskola elvégzése után, kitűnő eredményeinek megfelelően, Joe egy elit egyetemen folytatta tanulmányait. Itt a korábbi viselkedésmintázat tovább fokozódott: megszállottan tanult, éjt nappallá téve dolgozott a laboratóriumban, miközben került az egyetemi élet közösségi színtereit, ami miatt évfolyamtársai különként tekintettek rá. E tendenciák különösen felfokozódtak, miután első hosszabban tartó párkapcsolatában csalódnia kellett: barátnője, akivel intellektuálisan jól megértették egymást, ám távkapcsolatban éltek, végül valaki másért elhagyta. Ezt a visszautasítást Joe nehezen tudta feldolgozni: egy ideig különböző módokon próbált bosszút állni, majd végül a labormunkába temetkezett. Munkája során egyre inkább saját ötleteit igyekezett megvalósítani, és hanyagolni kezdte tanulmányi kötelezettségeit, aminek osztályzatai látták kárát. A párkapcsolati csatlódás további következményeként egyre bizalmatlanabbá vált nem csupán a nőkkel, de általában mindenki mással szemben is. Tanáraitra egyre inkább úgy tekintett, mint akik féltékenyek kivételes képességeire, és – akár a feladott tananyag növelésével, akár kötelező kísérletek révén – valójában csak hátráltatják kutatásait.

Az egyre növekvő egyetemi feszültségek ellenére Joe sikeresen ledoktorált, és egy nagy presztízsű biotechnikai cégnél kezdett dolgozni. A munkahelyével elégedett volt, és abban bízott, hogy gyorsan előléptetik laborvezetővé. Az igazgató kivételével, akit csodált,

kollégáit és feletteseit egyaránt gyengébb képességűnek tekintette, ami egyrészt tiszteletlen viselkedésben, másrészt az utasítások megkérdőjelezésében fejeződött ki. Emellett Joe arra is törekedett, hogy különleges megoldásaival felhívja magára az igazgató figyelmét, amitől gyors előléptetést és a nyilvánvalóan nem neki való rutinmunka alóli felmentést remélt. Eközben attól is tartott, hogy kollégái rájönnek tervére, és ezért egyre gyanakvóbban figyelte megnyilvánulásait, a leleplezésére irányuló kísérletek esetleges jeleit kutatva. Mindez kollégái számára egyre inkább értelmezhetetlen viselkedésként jelent meg, aminek következményeként fokozatosan izolálódott. Különc viselkedése ellenére elhivatottsága és tehetsége nem kerülte el főnökei figyelmét, akik engedélyezték saját kutatások kivitelezését számára. Amikor azonban az ezzel kapcsolatos részletekről kérdezték, Joe – tartva attól, hogy felfedezéseit ellopják – csupán általánosságokban és ködösen volt hajlandó nyilatkozni. A belátható kimenet hiányában végül felfüggesztették e kutatások támogatását, és ismét rutinszerű munkára osztották be.

Felettesei megdöbbenésére azonban Joe erre nyílt ellenségeséggel reagált: egyszerre szidta a menedzserek szűklátókörűségét, és adott hangot annak a meggyőződésének, hogy felettesei valamilyen módon hozzáfértek eredményeihez, és most ki akarják sajátítani azokat. A visszaminősítést e törekvések egyértelmű bizonyítékként értelmezte: véleménye szerint főnökei ezzel akartak elegendő időt nyerni maguknak ahhoz, hogy a döntő kísérleteket maguk végezhessek el, és publikálhassák. Ahogy a munkahelyi feszültség egyre fokozódott, Joe mindenben az ellene irányuló összeesküvés jeleit vélte felfedezni, olyannyira, hogy végül már saját életét is veszélyben érezte. A lehetetlen helyzetnek felmondás vetett véget: a cég vezetése beleegyezett, hogy ír Joe számára egy ajánlólevelet, amennyiben elfogadja a munkaviszony közös megegyezéssel történő megszüntetését. A felmondást Joe értelemszerűen gyanúja végső beigazolódája jeleként értelmezte, és csak azt követően fogadta el, hogy ügyvédjével konzultálva arra a belátásra jutott: az ellene szervezett összeesküvés olyan kiterjedt volt, hogy nem tudná jogi úton megvédeni igazát (különösen úgy, hogy igazán megbízható jogi tanácsadót sem talált).

Végül több állásra is jelentkezve egy nagyobb egyetemen kutatási asszisztensként folytatta pályáját. A válogatásra nem igazán volt lehetősége, mert időközben megházasodott, és született egy gyermeke. Feleségét még az egyetemi évek alatt ismerte meg: barátai értetlenséggel fogadták, hogy miért egy ennyire jellegtelen lányt választott, azonban Joe számára tökéletessé tette, hogy a kapcsolaton belül mindenben alkalmazkodott hozzá, továbbá hogy a megcsalástól sem kellett tartania. Teljességgel egyenlőtlen kapcsolatuk ilyenformán mindkettejük számára elfogadható volt, Joe a folyamatos küzdelmek terepeként megélt munkahelyi világgal szemben otthon biztonságot talált. Ezt a sajátos egyensúlyt a második munkahelyén ismételtelen jelentkező konfliktusok forgatták fel. Joe kezdettől fogva derogálónak érezte az új helyet, mely anyagi elismerésben és kutatási szabadságban egyaránt visszalépést jelentett. Kollégáit ezúttal sem becsülte sokra, és a családi kényszer mellett csupán azért tartotta meg az állást, mert a munkaidején túl szabadon használhatta a labor eszközeit. Végül ezúttal is a saját kísérletek túlbujánzása vezetett a főnökével szembeni konfliktushoz: egy év után jelezték neki, hogy túlságosan sok kísérleti anyagot

emésztének fel kutatásai, így korlátoznia kell őket. Joe ezt az utasítást ezúttal is egy ellene szőtt összeesküvés kontextusában értelmezte: meg volt győződve arról, hogy ezúttal is az áttörés közelébe ért eredményeit akarják elvenni tőle, majd amikor egy új kollégát ültettek a szobájába, biztos volt benne, hogy az utána kémkedik.

A munkahelyi feszültség fokozódása ezúttal az otthoni hangulatra is rányomta bélyegét: felesége kapcsolatuk során először ellentmondott neki, és próbálta meggyőzni arról, hogy félreérti a helyzetet, és túlreagál apróságokat. Azonban érvei ahelyett, hogy meggyőzték volna Joe-t, sokkal inkább gyanússá tették a szemében: egy veszekedés után azzal vádolta meg feleségét, hogy valójában ő is a korábbi céges és a jelenlegi egyetemi összeesküvők társa, akinek az a feladata, hogy elaltassa éberségét, amíg ellopják a találmányait. Elvakultságát látva felesége annyira megijedt, hogy kislányukkal visszaköltözött a szüleihez. Ezt Joe saját álláspontja bizonyítékának látta, és soha többé nem lépett kapcsolatba sem feleségével, sem gyermekével. Nem sokkal házassága felbomlása után, a munkahelyi stressz fokozódásával egyre súlyosabb pánikrohamokon esett át. Ezeket fizikai tünetekként értelmezve orvoshoz fordult, aki azonban testi elváltozást nem tapasztalva pszichológushoz küldte. A vele lefolytatott konzultáció ugyanakkor teljes kudarcnak bizonyult: Joe először nem értette, hogy a pszichológus miért kérdezi őt a problémájához saját álláspontja szerint nem kapcsolódó kérdésekről, majd gyanúja fokozódott, amikor a javasolt szorongáscsökkentő gyógyszer pontos kémiai hatásmechanizmusáról a szakember nem tudott kellő mélységű információval szolgálni. Az ilyen értelemben teljesen hiteltelenné vált pszichológust többet nem kereste fel, és – minthogy pánikrohamai gyakoribbá váltak, továbbá kiegészültek további szomatikus tünetekkel – saját maga próbálta kideríteni problémái okát.

Egy másik laborból sugármérő műszert kölcsönzött, mellyel megmérte a labor minden szegletét, aminek eredményeként az egyik újonnan beszerzett mérlegről megállapította, hogy kiugróan magas sugárzást bocsát ki. Ezt követően úgy érezte, több bizonyítékra nincs szüksége, összeállt a képlet. Eszerint a közelében elhelyezett mérleg segítségével próbálják a kollégái halálosan megbetegíteni, miközben ők maguk titkos védőruhát viselnek. Felfedezését Joe nem tartotta titokban: nyíltan konfrontálódott a labor vezetőjével, majd hivatalos eljárást kezdeményezett az egyetem vezetőségénél, és jelentést tett a kutatást finanszírozó kormány szervnél is. A felettesei kezdetben próbáltak megértően viszonyulni hozzá: a válasz okozta stresszre hivatkozva felajánlották, hogy vegyen ki némi szabadságot. Ezt azonban Joe, az eltávolítására tett kísérlet részeként, visszautasította. Ezt követően nem maradt más, mint a hivatalos vizsgálat lefolytatása, ami azonban nem támasztotta alá a vádakát. Így Joe-t elbocsátották, és felszólították, hogy keressen fel pszichiátriai segítséget.

Joe erre végül nem kerített sort. Ehelyett, minthogy meg volt győződve arról, hogy tiltólistára helyezték, és kutatói állásra nincs többé esélye, taxisofőrként kezdett dolgozni. Meglepő módon ez számos pozitív változást hozott az életében. Szerette a függetlenséget, a versenyhelyzetek hiánya pedig levette válláról a korábbi, elviselhetetlenné vált nyomást. Minthogy kizárólag olyan emberekkel érintkezett, akik számára ő inkognitóban maradhatott, és akiktől immár nem kellett riválisként tartania, így könnyebben tudott

kapcsolódni másokhoz. Kollégái kissé nagyképű, de alapvetően szórakoztató embernek tartották. Egy diszpcéser kolléganőjével sikerült intim kapcsolatot kialakítania, akit lenyűgözött intellektusa, és – hasonlóképpen korábbi feleségéhez – isteníttette őt. Joe mindeközben nem fordult el a tudománytól: szabadidejében továbbra is kutatásokat folytatott, igaz, laboratórium híján immáron kizárólag elméleti keretek között. Számkivetett tudósként tekintett önmagára, aki kollégái irigységének és összeesküvésének áldozata lett. Ebből a szerepből csupán egyszer zökkent ki, amikor meghallotta, hogy egy volt egyetemi felettesét Nobel-díjra jelölték egy olyan témában, amivel ő is foglalkozott. Ekkor eszébe jutott, hogy annak idején próbált neki tanulmányokat küldeni, ettől várva, hogy felfedezi és kiemeli az átlag asszisztensek közül, azonban nem kapott választ. Most ismét úgy érezte, hogy korábbi gyanúi beigazolódtak: nemcsak hogy ellopták eredményeit, de még a legrangosabb tudományos elismerést is kivívták azokra építve. Mint-hogy Joe-t a lopástól való félelmei kezdettől fogva visszatartották attól, hogy publikálja kutatási eredményeit, ezért bár egy rövid ideig elgondolkozott azon, hogy nyilvánosan megvádolja korábbi felettesét, végül nem látva reális lehetőséget arra, hogy be tudja bizonyítani igazát, lemondott erről. Élettársának elmesélte aggodalmait, aki mindent elhitt neki, és megvigasztalta, így néhány hét múlva visszatért megszokott életéhez (OLTMANS et al. 2012: 265–275).

Társadalomelméleti szempontból Joe története a torzult hálózati konfigurációk dinamikája felől értelmezhető. Gyermekkorában elsősorban az iskolai és családi környezet közti kontraszt határozta meg a szocializáció keretét: az elit iskola átlagához képest relatíve hátrányos családi háttér egy olyan hálózattá állt össze, melyben soha nem lehetett biztos társadalmi pozíciójában (rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés). Ennek megfelelően az iskolára úgy tekintett, mint a kíméletlen harc terepére, ahol a legkisebb kritikának sem engedhet teret (séreلمي habitus), továbbá csak kegyetlen retorziókkal őrizheti meg az erő és kompetencia látszatát (bosszúálló illúzió). A bizonytalan megbecsültség és a kompetitív közeg hatása mellett fontos tényezővé vált a családdal együtt élő, rokkant nagyanya, akire kizárólag olyan tehertételként tekintett, ami hátráltatja a családot (érdeken alapuló szeretet). Párkapcsolati próbálkozásait szintén hasonló szemlélet jellemezte, amennyiben elsősorban hódítási terepként tekintett partnereire (érdeken alapuló szeretet). Ilyenformán Joe középiskolai szocializációs közege rideg és kegyetlen viszonyokon alapuló hálózatokból állt össze, ahol egyszerre érezte azt, hogy folyamatosan bizonyítania kell kiválóságát, miközben senkire sem számíthat.

Az egyetemi évek során amellet, hogy ezek a tendenciák folytatódtak, további hálózati torzulásokkal egészültek ki. A tanulás és a kísérletezés megszállottjává vált (túlmisztifikált információs hálózat), miközben került a társadalmi érintkezés hagyományos formáit, így társai egyre inkább különként kezelték (bizarr rutinok). Emellet párkapcsolati téren is olyan csaldás érte, ami felerősítette amúgy nagyfokú bizalmatlanságát: az első komolyabb barátnője, akit közelebb engedett magához, váratlanul elhagyta (következmények nélküli kommunikáció). E hatások összességéként figyelmét kizárólagosan arra a tudományos hálózatra fordította, ahol olyan domináns pozícióban érezhette magát, ami egyaránt lehetővé teszi az önvédelmet és a társak megbecsülésétől való függetlenedést. Ennek

szellemében egyre inkább olyan önálló, titkos kutatásokba kezdett, melyektől világraszóló áttörést várt. Noha az egyetemi közeg a tanulmányi eredmények romlásával jelezte neki túlkapásait, mindez korántsem tartotta őt vissza céljaitól, melyeket – kiválasztottsága biztos tudatában – az egyetemi autoritásokkal szemben is kész volt kivitelezni (messianisztikus esztétikai reflexivitás).

Az egyetem befejezése után munkába állva ezek a hálózati sajátosságok továbbra is fennmaradtak, kiegészülve néhány további elemmel. Mindkét munkahelyén egyszerre kapott nagyobb teret az önálló kísérletezésre, miközben elvárták tőle a megtérülés igazolását. Ebben az értelemben a tudományos megismerés a gazdasági profitabilitás keretei közé szorult, ellehetetlenítve a fundamentális áttörésre törekvő kutatómunkát. Joe forradalmi kísérleteit e hálózati konstellációban – a szimbolikus és gazdasági tőke hiányos pozíciójával összefüggő – strukturális korlátok akadályozták meg (ellenforradalmi meződinamika). Tekintve, hogy a – középiskolai, majd egyetemi hálózati viszonyok következményeként – a labor Joe számára az egyetlen igazán fontos hálózat volt, az ottani kutatómunka korlátozásának beláthatatlan következményei lettek. A sérelmi habitussal és a bosszúállás illúziójával párosuló messianisztikus reflexivitás perspektívájából minden esemény egy összefüggő konspiráció elemeként került értelmezésre. Ez végül összeegyeztethetetlennek bizonyult az egyébként instrumentális logika szerint szerveződő (érdekalapú szeretet) házassággal is, így Joe magára maradt.

Ebben a helyzetben, ahogy a torzult hálózati konstellációk kizárólagossá váltak, került Joe legközelebb a paranoid skizofrénia kiteljesedett formájához: a téveszmék mellett ugyanis a megbetegedéssel kapcsolatos hallucinációk is jelentkeztek. A szomatikus tüneteivel Joe kezdetben szakértőkhöz fordult, azonban miután úgy érezte, hogy ott nem veszik komolyan, illetve félrevezetik (titkolózó szakértői intézmény), maga próbált magyarázatot találni egyre súlyosbodó fizikai állapotára. A gyógyítás és megbetegítés szimbolikáját egyaránt magában hordozó labor ekkor vált kitüntetett jelentőségűvé (szimbólumokkal tarkított épített-technikai környezet): itt nyílt lehetőség a megbetegedés magyarázatára, az életére törő tárgyi eszköz azonosítása révén. Tekintve az ekkor felmerülő vádak súlyosságát, a valósággal való konfrontáció elkerülhetetlenné vált, aminek eredményeként Joe végül vereséget szenvedett: az „ellenforradalmi” erők legyőzték, így heroikus erőfeszítései ellenére száműzetett a labor világából.

Sajátos módon a konfrontáció ilyen kimenete egyúttal a totálissá vált, torzult hálózati konstelláció átalakulását is eredményezte. A középiskola óta formálódó, kegyetlen versengésen és elismerési bizonytalanságon alapuló tudományos mezőből kilépve egyszerre indokolatlanná vált a bosszúállás illúziója és a sérelem habitusa, továbbá hátérbe szorult a küldetéstudattal párosuló reflexivitás. Ez teremtett teret olyan hálózati formák megjelenésére, melyekben Joe anélkül tudott kapcsolódni másokhoz, hogy folyamatosan ellene irányuló összeesküvéstől kellett volna tartania. Így tudott a maga különc módján bár, de mégiscsak tartósan beilleszkedni új munkakörébe és hosszú távú párkapcsolatot kialakítani. A szélsőségesen torzult hálózati viszonyok átalakulása ilyenformán a skizofrénia tüneteinek enyhülését is magával vonta. Végző soron ennek köszönhető, hogy a téveszmék és hallucinációk nem fokozódtak tovább, valamint

a pozitív és negatív tünetekkel egyaránt terhelt helyett egy kissé hóborgos, de másokkal együttműködni képes viselkedésmintázat stabilizálódott.

DISSZOCIATÍV ZAVAROK

A disszociatív zavarok különböző formáit az öntudat, az emlékek, az identitás, az érzelmek, az észlelés, a testi megjelenés, a mozgási és viselkedési mintázatok egységének megbomlása jellemzi, melynek következtében a társas cselekvéshelyzetekben való részvétel megnehezül vagy ellehetetlenül. A disszociatív amnéziában szenvedők többnyire stresszes vagy traumatikus események sorozatának hatására képtelenné válnak felidézni életük egy részét. Amennyiben az amnézia egy meghatározható életszakaszra terjed ki, lehet lokalizált; amennyiben a múlt bizonyos aspektusaira, lehet szelektív; amennyiben a traumát megelőző egész korábbi életre, lehet generalizált; illetve amennyiben a mindenkori múlt, lehet folytonos. A disszociatív amnézia egyik minősített esete az elkóborlás, amikor az egyén múltjának egy szakaszát nem csupán elfelejti, hanem korábbi életét fizikailag is hátrahagyja, hogy újat kezdjen. A disszociatív identitászavar esetében az elsődleges személyiség mellett egy vagy több önálló emlékekkel, tudással, képességekkel és fiziológiai sajátosságokkal rendelkező másodlagos személyiség jelenik meg. Az esetek egy részében a párhuzamos személyiségek tudnak egymásról, más részében nem. Ez utóbbi esetben, ahogy a személyiségek váltják egymást, az identitászavart amnézia egészíti ki. Deperszonalizációs-derealizációs zavarról a saját testről és a fizikai környezetről való lekapcsolódás esetén beszélhetünk. Ilyenkor annak ellenére, hogy nem jelentkezik hallucinációk, mégis megszűnik az észleletek magától értetődősége és a valóság evidenciája: az egyén ehelyett úgy érzi, hogy külső szemlélője saját testének, vagy hogy a megélt események nem valóságosak (APA 2013: 291–307).

A disszociatív zavarok kialakulásának magyarázatai elsősorban az elfojtás mechanizmusára utalnak, melynek segítségével az elviselhetetlen, traumatikus gondolatok és emlékek felidéződése megakadályozható. A disszociatív zavarok e mechanizmus szélsőséges formájaként értelmezhetők: az elfojtást konkrét gondolatok vagy emlékek helyett egész életszakaszokra vagy cselekvéshelyzetekre terjesztik ki. Az elfojtás ilyen felfokozódása elsősorban a szorongás okának súlyosságával magyarázható: a disszociatív zavarok hátterében az esetek többségében súlyos, hosszan tartó traumák állnak.²⁵ A családon belüli bántalmazáshoz vagy szexuális erőszakhoz hasonlóan súlyos, rendszeresen átélt traumák közül az egyén oly módon próbálhat kiutat keresni, hogy másvalakiként képzelel el önmagát, ezáltal hagyva maga mögött az elviselhetetlen sérelmekkel terhelt életét. Egy másik disszociatív zavarokhoz vezető stratégia a szenvedésekért felelősnek tartott gondolatokkal

²⁵ Ez magyarázza poszttraumás stressz-zavarral való hasonlóságot és különbséget: noha az epizodikus traumák esetében is megjelenhet emlékezetkiesés vagy deperszonalizáció, ezek nem válnak olyan kiterjedtté, mint a hétköznapiak részévé váló traumák esetében.

és viselkedésekkel való azonosulás felfüggesztése, amire az kínál lehetőséget, ha másvalakinek tulajdonítják őket. A behaviorista magyarázat mindezt azzal egészíti ki, hogy maga az identitás megkettőződése és az amnézia tanulási folyamat keretében kerül elsajátításra: minthogy ezek csökkentik az átélt traumák okozta feszültséget, pozitív visszacsatolást eredményeznek (COMER 2010: 227–228; BEIDEL – BULIK – STANLEY 2012: 186–188).

Az állapotfüggő tanulás elmélete szerint, a különböző lélekállapotokban elsajátított tudások felidézésének valószínűsége a lélekállapot függvénye. Ez abban az értelemben járulhat hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, hogy a szélsőséges érzelmi állapotban átélt élmények felidézése kizárólagosan hozzákapcsolódhat az érzelmek adott mintázatához. Ennek hatására párhuzamos tapasztalati terek jöhetnek létre, melyekre különböző identitások épülnek rá. Az állapotfüggő tanulás elméletét sok szempontból kiegészítheti az önhipnózisra alapuló magyarázat. A hipnózis esetében a disszociatív zavaroknál megfigyelhető jelenségekhez hasonlóak figyelhetők meg: csak bizonyos feltételek megléte esetén felidéződő emlékek vagy éppen az eredeti személyiségtől független cselekvések végrehajtása. E párhuzamokból kiindulva feltételezhető, hogy az elviselhetetlen, ugyanakkor tartós szenvedés átélésekor az önhipnózis kínálhat lehetőséget a szörnyű tapasztalatok elfelejtésére. Ezt az elméletet erősíti, hogy a disszociatív zavarok kialakulása elsősorban ahhoz a négy-hat év körüli életszakaszhoz köthető, amikor az egyének különösen fogékonyak a hipnózisra (COMER 2010: 229–231; BARLOW – DURAND 2009: 197–199).

A fenti magyarázatok alapján a disszociatív zavarok kialakulása szempontjából a hosszán tartó traumáknak való kitettséget tekinthetjük kulcsfontosságúnak. Azokból az élethelyzetekből, melyekben a bántalmazáshoz vagy nemi erőszakhoz hasonló tapasztalatok nem csupán a múlt, de a belátható jövő elkerülhetetlen részét is képzik, az egyén az aktuális identitásáról, emlékeiről és várákozásairól lekapcsolódva kereshet kiutat. Erre kínál lehetőséget az elviselhetetlen tapasztalatok kizárólagos hozzákapcsolása adott érzelmi mintázatokhoz, aminek eredményeként a sérült én izolálódik, lehetővé téve új, vele semmiféle kapcsolatban nem álló személyiségek létrejöttét. Az elviselhetetlen életből ilyenformán a bántalmazott én szimbolikus halála kínál kiutat, ami egyfajta önhipnózis keretében realizálódik. Különbözőképpen bár, de ezt fejezi ki az amnézia és az identitás megsokszorozódása: az előbbi esetben az elviselhetetlen múlt felidézése blokkolódik, az utóbbi esetben pedig hozzákapcsolódik egy izolált párhuzamos identitáshoz.

Társadalomelméleti szempontból a fenti, terápiás tekintet számára feltáruló összefüggések oly módon általánosíthatók, ha azonosítjuk a hálózatok szerveződésének azon torzulásait, melyek nem egyszerűen passzívan korlátozzák az egyén cselekvését, hanem aktívan számára gyötrelmes állapotot idéznek elő. Abban az esetben, ha az ilyen értelemben vett kínzás hálózatairól nincs lehetőség ténylegesen lekapcsolódni, a felejtés vagy az izolált tapasztalati terek létrehozása kínálhat szimbolikus kiutat. Ilyenformán a disszociatív zavarok kialakulását azok a hálózatok valószínűsítik, melyek eredeti funkciójuk helyett egyrészt a bántalmazás logikája szerint szerveződnek, másrészt blokkolják a lekapcsolódást. A késő modernitás eltérő logika alapján szerveződő hálózatai mindehhez különbözőképpen járulnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy mit jelent esetükben a kínzás, és miként válhatnak zárttá.

10. táblázat: A társadalmi hálózatok disszociatív zavarokat valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	börtönhabitus	totális háború illúziója	kizsákmányoló mező
reflexív hálózatok	megalázás rítusai	felügyeleti reflexivitás	hatalmával visszaélő intézmény
kommunikációs hálózatok	amorális életvilág	megalázó kommunikáció	diszkriminatív alrendszerek
elismerési hálózatok	szadista intimitás	kegyetlenség megbecsülése	dehumanizáló joggyakorlat
technikai hálózatok	irritáló információs hálózat	rémisztő esztétikai reflexivitás	gyöttrő épített-technikai környezet

A habituális szinten szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha az alapjukul szolgáló játszma a kölcsönös kínzás logikáján alapul. Erre leginkább azokban a zárt hálózatokban kerül sor, ahol az erőszak monopóliumát nem gyakorolja semmilyen intézményrendszer, és így a „mindenki mindenki elleni háborújának” elve érvényesül. A börtönök világa abban az értelemben tekinthető e hálózatok metaforájának, hogy a szűk helyre összezárt rabok egymás közti hierarchiáját a színre vitt testi erőszak jelöli ki, mely játszma vesztese jó eséllyel folyamatos megaláztatásoknak vannak kitéve. Ebből a folyamatos bántalmazással jellemezhető, kilátástalan helyzetből a felejtés vagy a sérült én izolációja kínál lehetőséget. Példaként egy szubkultúrára gondolhatunk, ahol a közösségen belüli rangot a kegyetlenség jelöli ki. A folyamatos kínzások tapasztalatára az egyik alávetett, majd a bandából kilépő tag az elviselhetetlen élmények emlékezetből való kizárásával reagál.

Az illúziók mentén szerveződő hálózatok akkor valószínűsítik a disszociatív zavarok kialakulását, ha a totális háború logikája hatja át őket. A kínzás szempontjai akkor válnak a legitimitás alapjává, ha a hálózat tagjai egyrészt nem tekintenek egymásra emberként, és ezzel összefüggésben érzéketlenné válnak a másik szenvedése iránt. Másrészt mindennél fontosabb célként tekintik azt, hogy a másiknak minél nagyobb szenvedést okozzanak. Ebben az esetben a minél nagyobb fájdalom okozásának képessége olyan szimbolikus tökévé válik, ami uralmi hierarchiát jelöl ki. Az ilyen hálózati konstellációkból való kilépés a sérelem és bosszú spirálja következtében különösen nehéz, ebben az értelemben az amnéziának és a személyiség megkettőződésének esélye egyaránt megnő. Példaként egy hivatalra gondolhatunk, ahol rivális szervezeti egységek közötti viszony olyannyira elmérgesedik, hogy a kezdeti piszkálódások helyett a másik ellehetetlenítése válik céljá. Ebben a helyzetben az jelöli ki a hivatalon belüli rangot, hogy ki tud nagyobb fájdalmat okozni a riválisnak. A konfliktus eszkalálódásával az egyik munkatárs magánéletében is rendszeresen ki van téve fenyegetéseknek és bántalmazásoknak, amire a traumatikus tapasztalati izolálásával és párhuzamos identitás kialakításával reagál.

A szimbolikus és materiális tőkék szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a disszociatív zavarok kialakulásának esélye, ha a kizsákmányolás logikája kizárólagossá válik bennük. Amennyiben a tőkefelhalmozás előfeltétele a másik által előállított érték elsajátítása, úgy az erre irányuló cselekvések szükségszerűen szenvedést okoznak. Egy ilyen hálózatban a másik kínzását strukturális okok tartják fenn, minthogy a szenvedés az egyéni érvényesülés áraként jelenik meg. Amennyiben a kizsákmányoló hálózat a hétköznapi cselekvések szempontjából meghatározó, úgy a róla való lekapcsolódásra kevés esély nyílik, aminek következtében a meggyötört személyiségtől független tapasztalati terek alakulhatnak ki. Példaként egy szegregált településre gondolhatunk, ahol a kisebbségben lévőkkel szembeni megvetést kifejező előítéletek a hétköznapi élet minden területét áthatják. Az egyik kisebbségi lakos a településről elköltözve az elkerülhetetlen, folyamatos megaláztatással terhelt tapasztalatokkal együtt akkori identitása egészét törli emlékezetéből.

A rutinok által szervezett hálózatok akkor járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha mások megalázására motiválódnak. Erre leginkább akkor kerül sor, ha az ontológiai biztonságot a másik kiszolgáltatottságát kifejező rítusok biztosítják. Minthogy a biztonságérzet viszonylagos, így nem csupán a körülmények javításával növelhető, hanem a referenciacsoport szélsőséges alávetésével is. A ritualizált megalázás hálózataiból való kilépést különösen megnehezíti a rutinok naturalizáló funkciója: azáltal, hogy a valóság magától értetődő rendjét jelölik ki, a tényleges lekapcsolódás helyett csupán a felejtés vagy a tapasztalatok izolálása révén kínálnak kiutat. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a báty oly módon vezeti le frusztrációját, hogy rutinszerűen szekálja a húgát. Ennek következtében a lány a folyamatos bántalmazás tapasztalataihoz kapcsolódó identitása mellett alternatív személyiséget alakít ki.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben valószínűsítik a disszociatív zavarok kialakulását, ha a felügyelet és kontroll kérdéseire vonatkozó szakértői tudás alapján szerveződnek. Az ilyen hálózatokban a viselkedést apró részletekbe bontva, a lehető leghatékonyabban figyelik meg és szabályozzák, aminek következtében a legkisebb szabálysértés is szankciót von maga után. Abban az esetben, ha a szabályokhoz nem képes tökéletesen alkalmazkodni az egyén, a büntetés állandó, elkerülhetetlen tapasztalattá válik. Továbbá amennyiben a hálózatról nem lehetséges lekapcsolódni, úgy az egyre szigorúbb szankciók okozta szenvedéshez kilátástalanság is párosul, amire az amnézia vagy az új személyiség kialakítása kínálhat megoldást. Példaként egy javítóintézetre gondolhatunk, ahol az épület egésze be van kamerázva, a nevelők folyamatosan megfigyelik a diákokat, és a kihágásokért fokozatosan egyre nagyobb büntetést szabnak ki rájuk. Ebben a környezetben egy a cigarettáról leszokni képtelen fiatal folyamatosan, egyre növekvő szankcióknak van kitéve, ami olyannyira megviseli, hogy az intézményi tapasztalatokat izolálva önmagán belül párhuzamos személyiséget alakít ki.

A reflexív intézményi hálózatokban akkor nő meg a disszociatív zavarok kialakulásának esélye, ha hivatali hatalmukkal visszaélnak a szakemberek. Az intézményhez forduló laikusok és a szakértők között a másokra vonatkozó tudás tekintetében egyenlőtlen viszony van, amennyiben az előbbieket őszinte feltárulkozása teszi lehetővé a cselekvő

szempontjainak figyelembevételét. Az így nyert bizalmas információval ugyanakkor vissza is lehet élni, ami, tekintve az elmondott adatok érzékeny mivoltát, különösen veszélyes lehet: egyaránt alapot szolgáltathat manipulációra vagy zsarolásra. Ebben az esetben, minthogy az információ megosztása nem tehető semmissé, a cselekvő mindaddig kiszolgáltatott helyzetben marad, amíg a szakértő meg nem szünteti a visszaélést. Az ilyen értelemben egyszerre gyötrelmes és a lekapcsolódást ellehetetlenítő hálózatokban átélt tapasztalatok meghaladására a felejtés vagy párhuzamos identitás kialakítása teremthet lehetőséget. Példaként egy önkormányzat segélyezési osztályára gondolhatunk, ahol az egyik munkatárs visszaél pozíciójával, és szexuális szolgáltatáshoz köti a megélhetési támogatás kiutalását. Egy kiszolgáltatott helyzetben lévő anya kénytelen engedni a zsarolásnak, aminek eredményeként azonban párhuzamos identitása alakul ki.

Az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha a másokhoz való viszony magától értetődő keretei a moralitástól független elvek szerint szerveződnek. Ez egyaránt jelentheti a moralitás szimpla hiányát vagy egyéb elveknek (például hatékonyság) való alárendelését; mindkét esetben a várakozási horizont alapjává válik a közöny. Amennyiben a morális megfontolások felfüggesztődnek, úgy a másik érdekei és jogai egyaránt érdektelenné válnak, ami megnyitja az utat a másik eltárgyasítása és saját célokra történő felhasználása irányába. Egy ilyen hálózaton belül a nyers hatalmi viszonyok érvényesülnek, tökéletesen kiszolgáltatottá téve mindenkit a nála erősebbeknek. Amennyiben a hálózatról nincs lehetőség lekapcsolódni, úgy a benne átélt tapasztalatok amnéziája vagy izolálása kínálhat kiutat. Példaként egy rendkívül kompetitív osztályra gondolhatunk, ahol a gyerekek egymást kizárólag mint legyőzendő vetélytársat észlelik, aminek következtében kegyetlen harcot folytatnak. Egy a harcban alulmaradó gyereket folyamatos lelki és testi kínzásnak vetnek alá, aminek hatására az iskola befejeződése után képtelenné válik visszaemlékezni az időszak egészére.

A beszédaktusok mentén szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá disszociatív zavarok kialakulásához, ha a kölcsönös megértés helyett a másik megalázásának logikájához igazodnak. Ebben az esetben az igazság, helyesség és őszinteség érvényességi igényeinek elfogadása és elutasítása egyaránt függetlenné válik a valóság közös értelmezésének kialakítására való törekvéstől, ehelyett a másik megsértésének kizárólagos szempontjaihoz igazodik. A beszédaktusok e torzulása következtében egyrészt felfüggesztődik a közös valóság kialakításának lehetősége, másrészt az interakciós helyzetek a szenvedés forrásává válnak. Amennyiben a kommunikatív cselekvés e hálózatairól nincs lehetőség lekapcsolódni, úgy a bennük formálódó valóság egésze a feledés vagy izoláció sorsára juthat. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők ahelyett, hogy bevonnák a közös ügyek megvitatásába, folyamatosan szidalmaznak gyerekeiket, és kizárják a kompetens kommunikációs partnerek köréből. Ennek eredményeként a gyerek párhuzamos identitást alakít ki, aminek keretei között interakciót tud kezdeményezni másokkal.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok hálózatai abban az esetben eredményezik disszociatív zavarok kialakulását, ha valamilyen társadalmi csoport elnyomását rendszerszerűen valósítják meg. Amennyiben akár etnikai, akár életkori, akár

gazdasági, akár nemi csoportok tagjait – egyebek mellett – a pénz és jog médiumai által szerveződő hálózatokban automatikusan hátrányok érik, úgy rendszerszerű szenvedésről beszélhetünk. A pénzügyi vagy jogi diszkrimináció tapasztalata nem csupán hétköznapi jellegéből fakadó általánossága miatt, hanem legalább annyira megváltoztathatatlansága okán is meghatározó. A történelmileg a totalitárius rendszerek által megvalósított, rendszerszerű diszkrimináció áldozatait az elkerülhetetlenként megélt kiszolgáltatottság és bántalmazottság élményeire a teljes felejtés vagy a párhuzamos identitás kialakítása révén reagálhatnak. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, akit etnikai hovatartozása miatt nem védenek versenytársaihoz hasonló szabályok. Ennek következtében mindennapos tapasztalata, hogy üzletfelei visszaélnék helyzetével: kihasználják, nem fizetnek neki, adott esetben megfenyegetik. A megváltoztathatatlanul érzékelt kiszolgáltatottság következményeként egy nap mindent hátrahagyva, korábbi életét elfelejtve, újat kezd.

A szeretet logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a disszociatív zavarok kialakulásának esélye, ha az egyik fél az erős érzelmi köteléket csakis a másik kínzása révén tudja fenntartani. Az ilyen értelemben szadista kapcsolat abban az értelemben az intimitás ellenpontja, hogy a kölcsönös feltárulkozásban születő elismerés és önbizalom helyett a bántalmazásban születő totális hatalom és kiszolgáltatottság tapasztalatait eredményezi. A lelki, fizikai vagy szexuális bántalmazás ezekben a hálózatokban különösen megterhelő amiatt, hogy ezek a másokba és önmagunkba vetett elemi bizalom születési helyei. Az itt átélt csalódások nem csupán egy potenciálisan korrigálható rossz tapasztalatként értelmezhetők, hanem az identitás elemi szintjét érintő, megsemmisítő élményként. Ilyenformán hatásuk is átfogó: azt a bázist semmisítik meg, amelynek segítségével a hasonló traumák feldolgozhatók lennének. Amennyiben a szadista intimitás hálózatairól nincs lehetőség lekapcsolódni, úgy a teljes felejtés vagy párhuzamos identitás kialakítása kínálkozik kiútként. Példaként egy házastársi kapcsolatra gondolhatunk, ahol a férj rendszeresen megerőszakolja és veri a feleségét. A sorozatos trauma hatására az asszony az eredeti mellett egy párhuzamos személyiséget is kifejleszt, ezáltal különítve el a feldolgozhatatlan élményeket.

Az egyéni életforma és a teljesítmény elismerésén alapuló hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha kegyetlenséggel lehet megbecsülést kivívni. Ez leginkább azokban a hálózatokban jellemző, melyekben – akár a belső vagy külső konfliktusok, akár a szűkös természeti erőforrások okán – a fizikai túlélés kérdéses. Ilyen feltételek mellett a kegyetlenség a túlélésért folytatott harc vagy az alkalmazkodás sikerének záloga lehet, ami egy sajátos teljesítményhez kapcsolódó, kitüntetésként értékké teszi. A megbecsülés zálogává válva a kegyetlenség a hétköznapi interakciók helyzeteken is nyomot hagy: olyan kulturális mintaként funkcionál, amely a hierarchikus viszonyokban alárendelt cselekvők életét megkeseríti. Amennyiben a túlélésért folytatott harcon és az abból fakadó kegyetlenségen alapuló hálózatokról nincs lehetőség lekapcsolódni, úgy az alávetettek számára a szenvedés elviselhetetlenné válhat. Példaként egy katonai akadémiára gondolhatunk, ahol a kadétoakat harcra és túlélésre nevelik, és ennek megfelelően a könyörtelenséget erényként tartják számon. Ebben a közegben az a diák, aki képtelen részt venni a nem ritkán kegyetlen rítusokban, megvetés tárgyává válik,

akinek hozzáállásán provokációk és fenyegetések sorozatában próbálnak változtatni, aminek eredményeként a pokollá váló évek az iskolából kikerülve törlődnek emlékezetéből.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha az állampolgárok egy köre megszűnik jogalany lenni, és ebben az értelemben kívül kerül az elemi jogi védelem hatókörén. Az ily módon dehumanizáló joggyakorlat egy szélsőségesen deprivált morális státuszt intézményesít, amelyben mindaz a kegyetlenség következmények nélkül megtehető az egyénnel, ami egyébként súlyos szankciókat vonna maga után. Az emberi mivolttól való jogi megfosztás azáltal járul hozzá a gyötrelmek folyamatos tapasztalatához, hogy elhárítja az intézményi akadályokat és morális gátakat a másik kínzása elől. Amennyiben nincs lehetőség a dehumanizáló jogi keretek által szervezett közösségből kilépni, úgy az abból fakadó kilátástalan szenvedésekre, amnéziával vagy párhuzamos identitások kialakításával reagálhat az egyén. Példaként egy faluközösségre gondolhatunk, ahol a helyi törvények nem érvényesek a menekültként érkező bevándorlókra. Ennek hatására a lakók mostohán bánnak az újonnan érkezőkkel, rendszeresen bántalmazzák és kirabolják őket, aminek eredményeként az egyik gyakran bántalmazott fiatal az elviselhetetlen tapasztalatok által meghatározott identitása mellett párhuzamosakat is kialakít.

Az információs hálózatok abban az esetben növelik meg a disszociatív zavarok kialakulásának esélyét, ha irritáló ingereknek teszik ki az egyént. Az információk abban az esetben válnak irritálónak, ha a vágyotthoz képest kimondottan ellentétes hatást váltanak ki. Ennek hátterében egyaránt állhatnak elviselhetetlen audiovizuális stimulusok vagy ijesztő, elfogadhatatlan információs tartalmak. Amennyiben ezektől nem áll módjában függetlenedni az egyénnek, úgy olyan szenvedésnek van kitéve, melynek narratív struktúrák segítségével történő értelmezésére és ezáltal történő enyhítésére – az ingerek szüntelenül áramló mivoltából fakadóan – nincs módja. Példaként egy technóklubban dolgozó biztonsági őrre gondolhatunk, aki annak ellenére, hogy nem tudja elviselni sem az ott játszott zenét, sem pedig a villódzó fényeket, nem tud máshol elhelyezkedni. Az éjszakai munka miatt egymásba csúsznak az éjjelek és a nappalok, és a folyamatosan átélt irritáló ingerek hatására az ott töltött időszak egészére vonatkozó emlékei kitörlődnek.

Az esztétikai reflexivitás logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a disszociatív zavarok kialakulásának valószínűsége, ha a valóság autonóm értelmezése rémisztő az egyén számára. Ennek hátterében egyaránt állhatnak feldolgozatlan, ijesztő élmények vagy egy általában aggódó beállítódás. Mindkét esetben az önálló értelemalkotás rémisztő gondolatokat eredményez, amin csakis a jelentéslétrehozás társas keretei képesek enyhíteni. Amennyiben erre kevés lehetőség van, és az egyén sokszor magára marad a valóság értelmezésének feladatával, úgy maga a reflexió is gyötrelmek forrásává válik, mely állapotból a tapasztalati tér megkettőzése kínálhat kiutat. Példaként egy művészeti iskolára gondolhatunk, ahol az egyik diákot sorozatos rémálmok és aggasztó gondolatok gyötörnek. Minthogy az iskolában többnyire mindenki magára van hagyva az alkotás folyamatával, így e tapasztalatokra történő reflexió további szenvedés forrása, aminek eredményeként egy ezekről a gyötrelmekről mentes, párhuzamos identitás alakul ki.

Az épületek és tárgyak által integrált hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a disszociatív zavarok kialakulásához, ha gyötrelmekkel teli materiális környezetet teremtenek. Ebben az esetben, függetlenül a cselekvés jellegétől, pusztán a közéjük való belépés sorozatos traumák forrásává válhat. Akár az épített, akár a tárgyi környezet elviselhetetlen, és nincs lehetőség kilépni a keretei közül, úgy a tapasztalati tér egészének kitörlésével reagálhat az egyén. Példaként egy fagyasztóházban dolgozó munkásra gondolhatunk, aki a folyamatos fagyponthoz alatti hőmérsékletet nem tudja elviselni. Minthogy nincs lehetőség felmondani, ezért leszázalékolása után az életszakasz egészét kitörli emlékezetéből.

Akár csak a fenti fejezetekben, a disszociatív zavarokkal kapcsolatban is fontos hangsúlyozni, hogy a késő modernitás ideáltipikus hálózati konstellációinak torzulásai nem önmagukban vezetnek a cselekvési képesség megakadásához. Ehelyett a döntő kérdés a patológikus hálózati konstellációk kapcsolathálózat egészen belüli aránya. Az alábbi esettanulmány erre szolgál példaként.

Esettanulmány: disszociatív identitászavar

Wendy harmincöt éves, elvált, munkanélküli, két gyermekét egyedül nevelő asszony. Több mint egy éve kezelték zárt osztályon olyan különböző diagnózisokkal, mint depresszió, szerfüggőség, skizofrénia vagy borderline személyiségzavar. Ezek a leginkább gyógyszeres kezelések azonban nem csupán sikertelennek bizonyultak, de egyenesen rontottak Wendy állapotán. Ugyanakkor a kórházból mégsem merték kiengedni, minthogy komoly önbántalmazásra és öngyilkosságra utaló jeleket mutatott. A gyógyszeres kezelés kudarcait követően kezdett komolyabban foglalkozni vele egy klinikai pszichológus, feltárva mindazokat a traumákat, melyek eredményeként párhuzamosan több identitása alakult ki.

Wendy egy kisvárosban nőtt fel, testvéreivel és az őket egyedül nevelő anyjával. Az anya többnyire munkanélküli volt, alkohol- és szerfüggését gyermekei prostituálásából fedezte. Ennek megfelelően már legkorábbi emlékeiben megjelenik a bántalmazás és az erőszak mozzanata: az első komolyabb bántalmazásról készült látélelet két éves korában rögzítették. Az anya – saját apjával és partnereivel közösen – nem egyszerűen kihasználta gyerekeit, hanem sadista kínzásnak vetette őket alá: Wendyt rendszeresen megvágta, megégette, nemi szervébe és végbélnyílásába tárgyakat helyezett fel, és maga is nézte, ahogy mások megerőszakolják vagy megverik. Emellett lelki terrorban tartotta gyermekeit. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy elidegenítette őket minden külső segítségtől: amikor kórházban kezelték sebeiket, elhitette a gyerekekkel, hogy az orvosok ártani akarnak nekik, ezért ne mondanak nekik semmit, és ne hagyják magukban a varratokat. Másrészt abban, hogy büntudatot idézett elő bennük: amikor Wendy egyik gyermeke halva született, azt mondta neki, hogy ez „isten büntetése”, és ő tehet arról, hogy a baba keresztelés nélkül nem jut a mennybe. A bántalmazások iskolai, rendőrségi és kórházi dokumentumok alapján jól rekonstruálható módon kora gyermekkorától felnőttkoráig folyamatosan végigkísérték. Nem csupán anyjánál, de egészségügyi intézményekben és később saját lakásában is több alkalommal vált erőszak áldozatává.

Tizenöt éves korában, amikor anyja egy barátja – akit később húszévnyi börtönbüntetésre ítélték – megerőszakolta, teherbe esett, és megszülte első gyermekét. Úgy érezte, ahhoz, hogy fel tudja nevelni, ki kell törölnie magából a feldolgozhatatlan szenvedéseket. Ez azonban korántsem volt egyszerű: a bántalmazások ugyanis lelki és testi szinten egyaránt nyomot hagytak. Így például a végbélynyílásához kötődő kínzások következtében felnőttkorában is nehézségei voltak az ürítéssel, erre kizárólag beöntés segítségével volt képes. Ez a kényszer ugyanakkor korlátozta a szabad mozgásban amiatt, hogy soha nem tudta kiszámítani, mikor lesz újra szüksége a művelethez elengedhetetlen otthoni nyugalomra. A pszichiátriára való bekerülése előtt ugyanakkor meglepő módon sikerült egyfajta törekény egyensúlyt kialakítania: megházasodott, elköltözött otthonról, különböző vizsgával befejezte korábban megszakadt középiskolai tanulmányait, megszületett második gyermeke, és egy telefonkezelői munkakörben sikerült hosszú távon elhelyezkednie.

Noha házassága nem bizonyult tartósnak, az egyensúlyt mégsem a válás, hanem két nem várt esemény borította fel. A munkahelyén a rossz technikai adottságok miatt csakis műtéti úton kezelhető innhüvelygyulladás alakult ki. A cég fedezte volna ennek költségeit, azonban Wendy az altatással járó műtéttől – a korábbi kórházi megerőszakolásához kötődő emlékei miatt – elzárkózott. Miközben munkája bizonytalanná vált, idősebb fiának egy ittas vezetési ügyében is közre kellett működnie: ki kellett deríteni, hogy a felmenők között milyen pszichopatológiák jelentek meg, és ehhez fel kellett vennie a kapcsolatot a börtönbüntetését töltő apjával. A látogatás nem várt hatást váltott ki Wendyből: felidéződött a különösen kegyetlen erőszak emléke, és valósként élte át újra és újra a korábbi kínzásokat. A feltörő traumák teljesen átvették felette az uralmat, ismét realitássá vált a félelmetes gyermekkor, a rendszeres erőszak és a kínzások. Pánikrohamai és alvászavara alakult ki, miközben a koncentráció és emlékezés terén is egyre jelentősebb problémák jelentkeztek: gyakran furcsán viselkedett, miközben egész napszakokat nem tudott felidézni.

Egy hónappal a börtönben tett látogatása után a tünetek olyan súlyossá váltak, hogy Wendy öngyilkosságot kísérelt meg. Ezt követően került be a pszichiátriai osztályra, ahol azonban nem értették tünetei mozgatórugóját. Kezdetben nem szűnő vérszegénysége vált csupán feltűnővé, azonban fokozatosan kiderült, hogy annak okai azok a vágott és égési sebek, melyeket maga okozott szerte a testén és nemi szervében. Ahogy az ápolók számára világossá vált viselkedése, többnapos folyamatos megfigyelésnek vetették alá, melynek során kiderült, hogy az önbántalmazás hátterében önálló életet élő személyiségek állnak, melyek különböző viselkedési szokásokkal, korral, attitűdökkel, fizikai, nyelvi és mentális képességekkel, valamint emlékekkel voltak jellemezhetők. Adott környezeti ingerek hatására mindig másik lépett előtérbe, és vált dominánssá. Ezek a különböző személyiségek a többféle feldolgozhatatlan traumához igazodtak, megoldásokat dolgozva ki a bennük jelentkező kihívásokra. Emellett azért, hogy elkülönítették egymástól a traumákat, megakadályozták, hogy folyamatosan szembe kelljen nézni az emlékekkel. Külön személyiség alakult ki például a nagyapa általi orális erőszak kapcsán – neki szinte alig volt kimutatható ízlelési tevékenysége és köhögési reflexe. Egy másik személyiség volt hivatott a kínzások elviselésére, ami magas fájdalomküszöbben fejeződött ki. Egy harmadiknak nem volt

szája, ami az anya által a sikoltozásért kimért többletbüntetésre adott reakcióként alakult ki. Egy negyedik a prostitúciót volt hivatott kezelni a szexuális csábító szerepével, egy ötödik a zsarnoki anyával azonosult, és folyamatosan kínozza önmagát. Végül egy hatodik személyiség a családon kívüli viszonyokért volt felelős, egy alapvetően kedves, érdeklődő egyéniség formájában.

E specifikus személyiségek többsége gyermekkorban megrekedt identitást fejezett ki, melyek nem tudtak egymásról, és az utolsó aktiváláshoz köthető, többitől független idő-síkban éltek. Ebben az értelemben a különböző személyiségek funkcionálisan felosztották maguk között a lehetséges szenvedéseket, és ezáltal lehetővé tették, hogy Wendy elboldoguljon a családi kínzásoktól független iskola, munka és személyközi viszonyok világában. Ugyanakkor a különböző személyiségek előtérbe kerülése korántsem volt kontrollálható folyamat: gyakran megesett, amikor Wendy már elköltözött otthonról, hogy munkából hazatérve a szekrényben bújt el, így próbálva elkerülni a jelenlevőként észlelt anya bántalmazásai elől. Az ehhez hasonló inkonzisztenciák miatt környezete gyakran furcsának és szeszélyesnek tartotta viselkedését: sokakat ez megrémített, míg mások visszaéltek a helyzettel. Minthogy Wendy kora gyermekkorától fogva így élte életét, ezért természetesnek érezte, hogy időről időre nem emlékszik napokra vagy napszakokra. Attól alapvetően elzárkózott, hogy elismerje párhuzamos személyiségei létét, tekintve hogy ez csak a szörnyű emlékekkel való szembesüléssel lett volna lehetséges. Ugyanakkor amiatt aggódott, hogy szokatlan viselkedése miatt örültnek tartják az emberek (BROWN – BARLOW 2010: 102–121).

Társadalomelméleti szempontból Wendy története a disszociatív zavarokat valószínűsítő hálózatok perspektívájából értelmezhető. A párhuzamos identitások kialakulása elsősorban a gyermekkorban elszennvedett családi kínzásokhoz köthető. Ahogy az élet-történetből kiderül, a bántalmazás egyrészt gazdasági érdekből történt, amennyiben a munkanélküli anya a család fenntartását és saját szerfogyasztását fedezte lánya prostituálásából (kizsákmányoló mező). Ez ugyanakkor korántsem az egyedüli motiváció volt: az anyával való viszony alapvetően az öncélú bántalmazás logikáján alapult (szadista intimitás). A gyerekek kínzása rutinszerűen történt (megalázás rítusai), a fizikai bántalmazás mellett magában foglalva a nyelvi kommunikációban kifejeződő lelki terrort (megalázó kommunikáció), valamint a manipuláción alapuló totális kontroll igényét (felügyeleti reflexivitás). Ráadásul a bántalmazás nem korlátozódott az anyával való viszonyra, hanem egy közösség egésze épült köré, beleértve a nagyapát és az anya partnereit is. Ebben az értelemben egy a magától értetődő jelentéseket kijelölő, kollektív tapasztalati térként (amorális életvilág) és az érdemességet meghatározó elismerési rendként (kegyetlenség megbecsülése) működő természetes valóságot keretezett.

Az átélt traumákhoz, ha közvetlenül nem is járultak hozzá, azokat mégis stabilizálták vagy felerősítették rendszerszerű és intézményi hatások. Ahogy Wendy történetéből kiderül, bár egész kis korától fogva dokumentálták a különböző bántalmazásokat, a hatóságok mégsem avatkoztak be a család életébe. Noha az intézményi közöny pontos oka nem ismert, következményét tekintve a gyerekek magára hagyását, vagyis a kínzás hallgatólagos jóváhagyását eredményezte (dehumanizáló joggyakorlat). Emellett legalább ilyen

fontos a kórházi megerőszkolás tapasztalta (hatalmával visszaélő intézmény), ami tovább rombolta a másikba vetett bizalmat, és családon belül átélte szörnyűségek általánosításához járult hozzá. Ilyenformán az otthon átélte traumák és az intézményi bántalmazás és közöny kiegészítették egymást. Együttesen egy olyan valóság képét erősítették meg és stabilizáltak, melyben a mások által okozott szenvedések elkerülhetetlenek és megszüntethetetlenek. Ehhez a gyötrelmek és a kilátástalanság által dominált hálózati közeghez alkalmazkodva izolálta a különböző traumák tapasztalatait Wendy, ami a traumák logikája szerint szerveződő, egymástól függetlenített identitásokban fejeződött ki.

A pszichoterápiák hálózati modelljei

Ahogy a pszichopatológiák azokat a határállapotokat fejezik ki, melyekben az átélt szenvedés megszüntetésére képtelenné válik az egyén, a pszichoterápiák azokra az ideáltipikus módszerekre utalnak, melyek segíteni hivatottak felszámolásukat. Az eltérő pszichoterápiás gyakorlatok oly módon kínálnak elméleti szempontokat a kritikai elmélet számára, hogy segítségükkel feltárhatók azok a hálózati dinamikák, melyek képesek a patológikussá vált szenvedés pályájáról kimozdítani a cselekvőt. Ahhoz, hogy a kritikai elmélet számára hasznosíthatóak legyenek, a terápiás helyzetekre olyan határállapotként kell tekinteni, melyek ideáltipikus formában feltárják a különböző pszichopatológiákból kivezető utakat. Ekkor azonosíthatóvá válnak azok a hétköznapi cselekvéshelyzetek is, melyek hatásukban a terápiás helyzetekkel állíthatók párhuzamba.

A terápiás helyzetekre olyan interakcióként tekinthetünk, melyet a páciens problémája és a terapeuta által alkalmazott technikák közösen határoznak meg. Társadalomelméleti szempontból ez azt jelenti, hogy a terápiás helyzetekben kétféle hálózati konszolidáció kapcsolódik egymáshoz: egyrészt azok a torzult kötésekkel álló konfigurációk, melyek együttesen valamilyen pszichopatológia kialakulásáért felelősek; másrészt azok a terápiás kötésekkel álló hálózatok, melyek a torzult konfiguráció feloldását hivatottak elősegíteni. Míg az előbbi hálózatok az előző fejezetben kerültek bemutatásra, addig az utóbbiak elemzésére az alábbiakban kerül sor. Hasonlóan a mentális zavarokat elemző fejezethez, a terápiák elemzése során első lépésben azt igyekszem rekonstruálni, hogy milyen az „ártalmas diszfunkciót” kezelni képes mechanizmusokat azonosítanak az egyes terápiák. Ezt követően a mentális funkcionalitást az egyén belső sajátosságainak formálása révén helyreállítani igyekvő terápiás technikákat általános hálózatelméleti keretek között fogalmazom újra. Ily módon lehetőség nyílik azoknak a hétköznapi kapcsolódási formáknak az azonosítására, melyek a tényleges terápiás technikák hatásához hasonló következményekkel járnak, és ennyiben kvázi-terápiás szerepet tölthetnek be.

Szemben a pszichopatológiákkal, melyek tekintetében azonosíthatók többé-kevésbé konszenzuális kategorizációs szempontok, a pszichoterápiák világa sokkal kevésbé letisztult. Így a teljesség igényét feladva arra teszek kísérletet, hogy a társadalomelméleti szempontból egymástól leginkább eltérő terápiatípusokat értelmezsem. Elsőként a preintencionális kapcsolódások szintjén felmerülő torzulásokat a reflexív, intencionális hálózatok révén kezelni hivatott pszichoterápiákat vizsgálom, melyek

ideáltípusa a pszichoanalízis. Másodikként az intencionális kapcsolódások szintjén felmerülő torzulásokat a reflexív, intencionális hálózatok segítségével kezelő terápiákat elemzem, melyek ideáltípusa a kognitív terápia. Harmadikként a posztintencionális hálózatok szintjén felmerülő torzulásokat a reflexív, intencionális hálózatok keretében csökkentő terápiákat veszem számba, melyek ideáltípusa az Adler által kidolgozott, valamint a logikája szerint hasonló elveket követő feminista és családrendszer-alapú terápiák. Negyedikként a preintencionális és intencionális szinten jelentkező problémákon posztintencionális szinten, vagyis egy sajátos kényszerstruktúra kijelölésével és az ahhoz való alkalmazkodással változtatni hivatott megközelítéseket elemzem, melyek ideáltípusa a behaviorista terápia. Végül a preintencionális és intencionális szintű torzulásokat sajátos – a személyközi viszony hiányait a terápiás kapcsolat keretében pótolni hivatott – preintencionális hálózatok létesítésével kezelő terápiákat vizsgálom, melyek ideáltípusa a rogersi terápia (valamint a Gestalt-terápia).

A PSZICHOANALITIKUS TERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI

A freudi pszichoanalízis a terápia első kidolgozott technikájaként a legtöbb későbbi pszichoterápia számára referenciapontként szolgál. Freud elmélete szerint az egyén pszichológiai sajátosságai az ön- és fajfenntartó ösztönök, valamint a társadalom normatív szabályai közti kölcsönhatásokban formálódnak. Ezek között is kitüntetett szerepet töltenek be a pszichoszexuális fejlődés első öt évében – az orális, anális és fallikus szakaszban – lezajló folyamatok, amennyiben az ekkor szerzett tapasztalatok kihatnak a későbbi (genitális) szakasz egészére. E folyamatok során alakulnak ki a személyiség struktúrái, a tudatalatti ösztön-én (id), a tudatos én (ego) és a belsővé tett társadalmi normákat kifejező felettes-én (superego). Amennyiben e különböző szinteken ellentétes motivációk jelennek meg, úgy az belső konfliktushoz vezet, melynek hosszan tartó fennállása esetén szorongás vagy neurózis alakulhat ki. A belső konfliktusokat az egyének maguk is igyekeznek kezelni, olyan énvédő mechanizmusok segítségével, mint amilyen az elfojtás, a tagadás, a projekció, a disszociáció, az intellektualizáció, a fantáziálás, a reakcióképzés, a helyettesítés, a szublimáció, a racionalizáció vagy a regresszió.

Annak ellenére, hogy a freudi elmélet az emberről való gondolkodás újfajta kereteit jelölte ki, követői között mégis kevesen vannak, akik eredeti formájában osztják a személyiség fejlődését meghatározó tényezőkre, valamint a belső konfliktusok eredetére vonatkozó elképzeléseit. Az ego-pszichológiai irányzathoz sorolható Erikson a szexualitás középpontba állítása helyett a különböző életszakaszokhoz köthető kihívásokra – bizalom-bizalmatlanság, autonómia-szégyen, kezdeményezőkészség-bűntudat, teljesítmény-kisebbség, koherens-konfúzió identitás, intimitás-izoláció, generativitás-stagnálás, éniintegritás-kétségbeesés – helyezte a hangsúlyt. Úgy gondolta, hogy e krízisek

megnyugtató megoldásának hiánya vezet azokhoz a belső feszültségekhez és viselkedési diszfunkciókhoz, melyek ismétlődően felbukkannak az életút során. A tárgykapcsolat-elmélet (Bálint, Mahler, Winnicott) a belső ösztönök helyett a kitüntetett – elsősorban az anya és a gyermek közti – személyközi viszonyokra fókuszál. Az elmélet szerint a személyiség kialakulásának kulcsmozzanata az anyától való differenciálódásban keresendő. E kihívásokkal teli folyamatban egyaránt fennáll a szeparáció fel nem dolgozásának és a függés fenntartásának a veszélye, ami egyaránt zavarokat okoz az egyén másokhoz és önmagához való viszonyában.

A különböző pszichoanalitikus elképzelések a belső feszültségek forrását eltérő modellekkel magyarázzák, ugyanakkor közös bennük, hogy egyaránt olyan tudatalatti konfliktusokra utalnak, melyek a cselekvők számára nem hozzáférhetők. Ennek megfelelően a terápia elsődleges feladatának e nem tudatosuló konfliktusok felderítését és feloldását jelölik ki. Ezt a folyamatot megnehezítik azok az énvédő mechanizmusok, melyek – maguk is a konfliktusokra adott spontán reakciók lévén – sokszor elfedik és konzerválják a problémát. A belső feszültségek eredetének feltárásával azok a beidegződések, melyek tudatalatti formában hozzáférhetetlenek lévén egyúttal megváltoztathatatlanok is, megszűnnek automatizmusként funkcionálni. Ebben az értelemben a pszichoanalitikus terápia elsődleges célja a tudatalatti konfliktusokra és az énvédő mechanizmusokra történő reflexió segítségével egy olyan új önkép kialakítása, amelyben az elfojtott konfliktusok megjeleníthetők, és ezáltal potenciálisan feloldhatóak.

A nem tudatosuló konfliktusok és az őket spontán módon kezelő énvédő mechanizmusok Freud szerint a terapeuta számára elsősorban a kommunikáció folyamatában tárulnak fel, a nyelvi elvétések (nyelvbotlás), a viselkedés és beszéd diszkrepanciái (a terápiával szembeni látens ellenállás), valamint az interszubjektív viszony dinamikájának (áttétel-viszont áttétel) formájában. A terápia során e jelenségek szolgálnak a közös interpretáció empirikus anyagául, amennyiben ezek tekinthetők a belső konfliktusok nyomainak. A nyelvi és viselkedésbeli ellentmondások vezetnek el azokhoz a pontokhoz, melyeket – feszültséget keltő mivoltukból fakadóan – igyekszik elkerülni az egyén. Ezekhez csakis akkor tud hozzáférni, ha megakasztják azokat az elkerülő automatizmusokat, melyek elfedni hivatottak a konfliktuspontokat, tompítva a belőlük fakadó szorongást. Ez a folyamat szükségképpen ellenállást vált ki a páciensből, amennyiben a belső feszültséget egy interszubjektív konfliktussá alakítja. Ugyanakkor éppen ez teszi lehetővé a feszültség csökkentését, az ugyanis a kommunikáció terébe átemelve egyúttal potenciálisan átdolgozhatóvá is válik (CORSINI – WEDDING 2008: 15–59; SHARP 2010: 28–82).

A pszichoanalitikus terápia társadalomelméleti szempontból a különböző típusú hálózatok történeti dimenziójára utalva értelmezhető. Egy olyan hálózatnak tekinthető, amelyben egy a jelenben problémákat okozó múltbeli tapasztalathoz hozzáférni képtelen páciens és egy a reflexióban segítő terapeuta közös interpretáció során feltárja azt a fel nem oldott konfliktust, amelynek következményeként a probléma fennáll, és a feltárás révén kísérletet tesz a feloldására. A késő modernitás társadalomelméletei alapján az egyes integrációs formák által szervezett hálózatokban egymástól nem függetlenül, de mégis

külön-külön alakítja ki identitását a cselekvő, lokális kontrollküzdelmek keretében. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a korai szülő-gyermek kapcsolatok tekinthetők olyan kítüntetett referenciapontnak, amely konstitutív szerepet tölt be a másokhoz és önmagunkhoz való viszony formálódásában, hanem az egymástól eltérő logika szerint szerveződő hálózatok esetében is hasonló elemi folyamatok feltételezhetők. Ezek ugyanúgy torzulhatnak, mint a gyermek-szülő kapcsolat, vezethetnek kudarcokhoz, mint az életkori krízisek, utat nyitva tudatalatti konfliktusok kialakulásához. E konfliktusokra továbbá az egyén hasonlóképpen énvédő mechanizmusokkal reagálhat, melyek tompítják, ám – hozzáférhetetlenné téve – együttal konzerválják is a problémát.

Ezek a pszichoanalízis perspektívájából tudatalattiként leírt konfliktusok társadalomelméleti szempontból preintencionális hálózatokként értelmezhetők újra. A tudatalatti és a preintencionális hálózatok fogalmai egyaránt olyan nem tudatosuló motivációkra utalnak, melyekkel kapcsolatos problémák hozzáférhetetlenek maradnak a cselekvő számára. Ugyanakkor, míg az előbbi a szubjektum belső sajátosságának tekinti a nem tudatosuló motivációkat, addig az utóbbi egy hálózatot szervező kötéstípusként. E párhuzam alapján érvelhetünk úgy, hogy a múltbeli társas interakciók során kialakult, majd a tudatosulás köréből kikerült konfliktusok a jelenben preintencionális kötések által szervezett hálózatok torzulásában manifesztálódnak, vagyis a habitus, a rutinok, az életvilág, a szeretet és az információ hálózatainak patológikus formájában fejeződnek ki. E preintencionális hálózatok lehetséges torzulásait a különböző pszichopatológiák vonatkozó hálózati modelljei jelölik ki.

A nem hozzáférhető konfliktusok felderítésének és kezelésének eszközeként a pszichoanalízis a kommunikáción alapuló közös reflexióra utal, ami társadalomelméleti szempontból az intencionális szinten szerveződő, illúzió, kognitív reflexivitás, kommunikatív cselekvés, megbecsülés és esztétikai reflexivitás hálózatai segítségével írható le. Ezek egyaránt olyan perspektívát kínálnak, aminek segítségével lehetőség nyílik reflektálni a preintencionális hálózatok torzulásának okaira és ezáltal az átalakításukra. A pszichoanalitikus terápia a nem tudatosuló konfliktusokra történő közös reflexiót a terápiás interakcióban felszínre hozott paradoxonok révén valósítja meg. Társadalomelméleti megközelítésben ennek megfelelően az intencionális hálózatokban rejlő azon lehetőségeket kell azonosítani, melyek hozzáférhetővé teszik a preintencionális hálózatok ellentmondásait, és feltárják működésük diszfunkcionális következményeit. Ebben az értelemben a pszichoanalitikus terápia hálózati megközelítésben preintencionális hálózatok ellentmondásainak intencionális hálózatok segítségével történő feltárásaként és ezen alapuló megváltoztatásaként írható le. A késő modernitás különböző intencionális szinten szerveződő hálózataival kapcsolatban egyaránt feltehető a kérdés, hogy milyen szempontokat és eszközöket kínálnak a preintencionális hálózatok – automatikus működéséből fakadóan egyébként nem hozzáférhető – konfliktusainak és paradoxonjainak feltárásához. Az alábbi táblázat ezeket a kölcsönhatásokat foglalja össze.

11. táblázat: A társadalmi hálózatok kvázi-pszichoanalitikus konstellációi

preintencionális torzulások	intencionális terápiás hálózatok				
megfélemlített, versengő, elbizonytalanított, defetista, puritán, hűbéri, sérelmi, börtön-habitus	forradalmi illúzió	stratégiai reflexivitás	mentori kommunikáció	önreflexió megbecsülése	új játszmat indító reflexió
aggodalmas, izoláló, kiismerhetetlen, inkompatibilis, merev, önállótlan, bizarr, megalázó rutin	flexibilitás illúziója	életmód-reflexivitás	akadékoskodó kommunikáció	alkalmazkodás megbecsülése	identitás-kereső reflexió
kollektíven traumatizált, tabusító, konfúz, hatékonyságellenes, hipokrita, konzervatív, viktimizáló, amorális életvilág	historizáló illúzió	emlékezet-munkára irányuló reflexivitás	nyilvánosságbeli kommunikáció	vitakultúra megbecsülése	hagyománykritikai reflexió
ingadozó, titkolózó, rideg, kiszámíthatatlan, csalódott, társfüggő, érdek-, szadista szeretet	konszenzusos intimitás illúziója	racionalizált intimitás	szereptávolító kommunikáció	transzparens kapcsolat megbecsülése	megcsalási reflexió
rémhír-, homogén, kaotikus, egyirányú, unalmas, egészségközpontú, túlmisztifikált, irritáló információ	tradicionális illúzió	szisztematikus reflexivitás	falszifikációs kommunikáció	hitelesség megbecsülése	nem referenciális reflexió

A habituális szinten szerveződő hálózatok ellentmondásait az illúziók logikájához igazodó hálózatok abban az esetben tudják hozzáférhetővé tenni, ha a legitimitás mércéjeként a fennálló elosztási viszonyok megváltoztatását jelölik ki. A habituális szinten szerveződő hálózatok torzulásai elválaszthatatlanok azoktól a játszmatktól, melyek kereteit a materiális és szimbolikus tőkékért folyó küzdelem jelöli ki. Ennek megfelelően paradoxonjaik és diszfunkcióik egy olyan illúzió számára tárulnak fel, melyet a fennálló viszonyok pacifikálása helyett azok felforgatása motivál. Példaként egy megfélemlített habitussal jellemezhető bandára gondolhatunk, ahol a tagok folyamatos szorongását csak egy olyan belső

ellenzéki csoport tudja enyhíteni, melynek tagjai megkérdőjelezik a domináns szimbolikus tőkét.

A kognitív reflexivitás hálózatai akkor járulhatnak hozzá a habitus által motivált cselekvések paradoxonjainak feltárásához, ha a játszma mozgatórugóira és ellentmondásaira fókuszálnak. Egy ilyen értelemben analitikus szemléletű, stratégiai reflexivitás képes feltárni azokat az anomáliákat, melyek egyúttal a játszma során keletkező feszültségek forrásaként is szolgálnak. Továbbá ez képes felmutatni a játszma során alkalmazott alternatív stratégiákat, és hozzáférhetővé tenni azok begyakorlását. Példaként egy kompetitív habitussal jellemezhető focicsapatra gondolhatunk, ahol a tagok feloldhatatlan félelmeit egy olyan új edző képes kezelni, aki elemeire bontja a játékokat, és bemutatja, hogy milyen ellentmondások jellemzik az egyének stílusát, továbbá hogy miként lehet meghaladni azokat.

A kommunikatív cselekvés hálózatai abban az esetben segítenek a habituális hálózatok torzulásainak felderítésében, ha a játszmához értő, ugyanakkor abban nem vetélytársként részt vevő partner bevonásával szerveződnek. Egy ilyen értelemben vett mentor egyszerre tudja azonosítani a habitusa által vezérelt cselekvő stratégiájának ellentmondásait, és – a „hozzáértő kívüllálló” szerepéből fakadóan – hiteles érvekkel alátámasztott tanácsot adni azok megváltoztatásához. Példaként egy elbizonytalanított habitussal jellemezhető diákra gondolhatunk, akinek a kényszeres viselkedésében rejlő paradoxonokra egy idősebb, az élményeit megértő, ugyanakkor azok előidézéséért nem felelős diáktársa hívja fel a figyelmet.

A megbecsülés hálózatai akkor vehetnek részt a torzult habitusokra történő reflexióban, ha a különböző játszmákban releváns vágyak és stratégiák formálódásának megértését egy közösségben kitüntetett jelentőségű teljesítményként ismerik el. Abban az esetben, ha a cselekvők az önbecsülésüket részben saját maguk mélyebb megértéséhez kapcsolják, úgy motiváltabbak viselkedésük rejtett mozgatórugóinak feltárására, és a paradoxonok egyéni és társas megfigyelésének az esélye egyaránt megnő. Példaként egy defetista hangulatú iskolára gondolhatunk, ahol a diákok hangulatzavarát csak azokban az osztályokban tudják megtörni, ahol azt jutalmazza a pedagógiai program, ha a diákok elgondolkodnak a tetteiket meghatározó tényezőkön.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő a habitus torzulásainak felderítését, ha az autonóm értelemképződés új játszma megalapozására irányul. Az aktuális társas játszmáktól való elfordulás és az új tétek kijelölésére tett kísérlet során az eredeti habitus is átdolgozásra kerül, aminek keretében potenciálisan a torzulásai is hozzáférhetővé válnak. Példaként egy puritán habitusú alkotótáborra gondolhatunk, ahol a sok tiltás hatására néhány művész rendszeres szerfogyasztással reagál, amit végül csak az alkotási folyamat – értelmetlen tiltások meghaladására fókuszáló – megújításával sikerül megszüntetni.

A rutinok logikája szerint szerveződő hálózatok ellentmondásait az illúziók abban az esetben képesek hozzáférhetővé tenni, ha a flexibilitást tekintik a legitimitás alapjának. A változó környezeti körülményekhez való folyamatos alkalmazkodás a rutinokat dinamizálja abban az értelemben, hogy folyamatos felülvizsgálatukra ösztökél, valamint arra, hogy ne ragaszkodjon hozzájuk túlságosan az egyén. Példaként egy az aggodalmaskodást

rutinjai közé beiktató családra gondolhatunk, ahol az általános szorongást csak az képes enyhíteni, hogy az apa munkahelyén az új főnök a rugalmasságot teszi meg a legfontosabb értékként, ami egyúttal a családi életre is kihat.

A kognitív reflexivitás hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a rutinok paradoxonjainak azonosításához, hogy valamilyen szakértői tudás alapján szervezik meg őket. Akár az egészséges élet, akár a lelki béke vagy a kiegyensúlyozott társas kapcsolatok ideáljai szerint próbálja berendezni az életét az egyén, a rutinok magától értetődő mivolta megszűnik. Egy szakértői rendszerhez való igazodás során szüntelenül formálódó viselkedésmintázatként a rutinok ellentmondásai és diszfunkciói is folyamatosan korrigálódnak. Példaként egy különönc higiéniai rutinokkal jellemezhető fiatalra gondolhatunk, akinek ezzel összefüggésben kialakult szociális fóbiája csak azt követően enyhül, hogy életmódját egy egészségügyi ismeretterjesztő kiadvány alapján újratervezi.

A kommunikatív cselekvés hálózatai abban az esetben segítenek a rutinok torzult hálózataira történő reflexióban, ha makacsul rákérdeznek a hétköznapi élet magától értetődőségeire. Egy ilyen értelemben akadémikus kommunikáció annak ellenére, hogy kimondottan kellemetlen, arra készteti az egyént, hogy érvekkel próbálja megmagyarázni szokásait és beidegződéseit. A kísérlet során, hogy a másik számára ésszerűként mutassa be rutinjait, egyúttal azok paradoxonjait is felszínre hozzák. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők kiismerhetetlen szokások szerint élnek, aminek hatására a gyerekek kényszeres viselkedésmintákat alakítanak ki, ami csak akkor kezd el feloldódni, amikor az egyik gyerek – bosszantás céljából – testvére viselkedésének minden apró mozzanatára rákérdez.

A megbecsülés hálózatai akkor járulnak hozzá a rutinok torzulásainak felderítéséhez, ha az alkalmazkodás kiemelt fontosságú értékként van jelen bennük. Amennyiben a társak szempontjainak figyelembevétele felülírja a saját szokásokat, úgy a rutinok – igazodva a változó igényekhez – nem tudnak megszilárdulni, helyett nyitottak maradnak a felülvizsgálatra. Ebben az értelemben az alkalmazkodás közösségi jutalmazása a saját szokásokra történő reflexióra motivál. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a családi szokások összeegyeztethetetlenek a tágabb környezettel, aminek hatására a kiközösített gyerekek hangulatzavarokkal küzdenek, amit végül az képes enyhíteni, hogy új lakóhelyükön mindennél nagyobbra értékelik a közösséghez való alkalmazkodást, ezért a család is változtat a rutinjain.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő a torzult rutinok átvilágítását, ha az identitásra fókuszálnak. E hálózatokban a cél az egyéni élet egyedi, autentikus formájának kialakítása, aminek során a korábban létrejött, esetleges rutinok átértékelődnek, és átadják helyüket az identitáshoz illő, új szokásoknak. Ilyenformán az autonóm identitás kialakítására való törekvés közvetett módon a rutinok átvilágításához vezet. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a merev szokások következtében a gyerek rászokik különböző tudatmódosítókra, mely függőségen végül csak az tud enyhíteni, hogy identitása kialakítására törekedve átértékeli a közösen kialakított rutinokat.

Az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok ellentmondásainak feltárását az illúziók abban az esetben segítik elő, ha a legitimitást a közös múlt valamilyen eleméhez

kapcsolják hozzá. Ilyenkor a kollektív emlékezet újraértelmezése a hierarchiák kijelölésére hivatott társadalmi játszmák fókuszába kerül, aminek köszönhetően az életvilág alapjait is folyamatosan újratárgyalják. Azáltal, hogy az életvilág megújításának igényét a legitimációs küzdelmek napirenden tartják, egyúttal a torzulásokra irányuló reflexió esélye is megnő. Példaként egy hatalmával visszaélő osztályfőnök emléke által traumatizált osztályközösségre gondolhatunk, ahol a megnövekedett szorongás csak akkor csökken, amikor egy közös feladat keretében a diákoknak az osztály történetét kell megírniuk, és így módon fontossá válik az emlékezés, lehetségessé válik az átdolgozás.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá az életvilág torzulásainak feltárásához, ha egyfajta „emlékezetmunkán” alapulnak. A kollektív emlékezet részben spontán átörökítési folyamatok keretében, részben szakértői diskurzusok keretében hagyományozódik át. Míg az előbbi esetben a történetek a „mi” perspektívájába ágyazódva a magától értetődőség aurájával ruházódnak fel, addig az utóbbi esetben lehetőség nyílik a közös emlékeken való közös gondolkodásra, vagyis a csoportidentitás és hagyományok több különböző szempontból történő átvilágítására. Példaként egy tabukkal terhelt osztályra gondolhatunk, ahol a közösség tagjaihoz kapcsolódó fóbiák és pánikreakciók csak akkor ritkulnak meg, amikor egy új tanár segítségével saját tabuik eredetét külső szempontból próbálják megérteni a diákok.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor tehetik lehetővé az életvilág belső ellentmondásainak feltárását, ha megteremtik a kollektív identitás átvilágításához szükséges aktív nyilvánosság terét. Az egyenlő felek között szerveződő, szabad megmutatkozást és bírálatot lehetővé tevő nyilvánosságban a kihívások és problémák szervezik az interakciókat. Egy ilyen közegben ahelyett, hogy az ellentmondások konzerválódnának és naturalizálódnának, vita tárgyává válva feloldódnak. Példaként egy ellentmondásos életvilágú osztályközösségre gondolhatunk, ahol a megjelenő kényszeres cselekvésformák csak akkor enyhülnek, amikor a diákokormányzat rendszeres felületet hoz létre a közös ügyek megvitatására.

A megbecsülés hálózataiban abban az esetben segítik elő az életvilág paradoxonjaira történő reflexiót, ha elismerésben részesítik a konfliktusok nyílt megvitatását, valamint a tévedések elismerésének képességét. Ebben az esetben egy olyan vitakultúra kialakulásához járulnak hozzá, ami a közös tapasztalatok és kihívások megbeszélésében érdekeltté teszi az egyéneket, és ezáltal megnöveli a közös tapasztalás terében formálódó, magától értetődőnek tekintett valóság ellentmondásainak feltárását. Példaként egy a hatékonyságot elutasító osztályra gondolhatunk, ahol az ezzel összefüggésben kialakult tanult tehetetlenség csak annak hatására csökken, hogy egy új tanár a problémák elrejtése helyett azok nyílt megbeszélését kezdi jutalmazni, aminek eredményeként a megélt viták sorozatában a cselekvésbe vetett hit is megerősödik.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban akkor járulhatnak hozzá az életvilág torzulásainak feltárásához, ha a közösségi tradíció megújítására irányulnak. A közös cselekvések sorozatában formálódó, hallgatólagosan elfogadott sémák és idealizációk kritikája akkor válik elkerülhetetlenné, ha ezek az autonóm értelemképződést ellehetetlenítik. Ilyenkor az esztétikai reflexivitás – pusztán alkalmazásával – óhatatlanul a hagyományok megújítására is

irányul. Példaként egy hipokrita osztályra gondolhatunk, ahol a diákok cigarettafüggőségén a vágykielégítéshez való jogot tagadó hivatalos álláspont átértelmezése segít.

A szeretet logikája szerint szerveződő hálózatok paradoxonjait az illúziók akkor képesek átvilágítani, ha azokat az intim kapcsolatokat tekintik legitimnek, melyek kizárólag a felek konszenzusán alapulnak. Amennyiben az intimitás társadalmi elfogadásának kritériuma nem valamilyen hagyománynak vagy eszménynek való megfelelés, hanem a kapcsolat különböző aspektusaira vonatkozó megegyezés, úgy az esetleges feszültségeket nem elhallgatják, hanem közösen reflexió tárgyává teszik. Példaként egy elköteleződésre képtelen tagokból álló párkapcsolatra gondolhatunk, ahol a kialakult általános szorongás csak akkor enyhül, amikor az eredeti tradicionális nemi szerepeket előíró közösségből kilépve olyan társaságban találják magukat, ahol a nézeteltérések nyílt megvitatása az elfogadott.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá a szeretet torzulásainak megértéséhez, ha a racionalitás mércéihez mérik annak minőségét. Az észszerűség szempontjainak beemelése az elsősorban érzelmek mentén szerveződő intim hálózatokba megakasztja azok magától értetődő működését. Miközben egy az objektivitás igényével fellépő, semleges perspektívával váltja fel az elfogódott, szubjektív szempontokat, egyúttal a torzulások azonosítására is lehetőséget teremt. Példaként egy titkolózóvá vált baráti viszonyra gondolhatunk, ahol a bizalomhiánnyal összefüggésben kialakult kényszeres viselkedésminták csak akkor enyhülnek, amikor a könyvelőként dolgozó fél – munkahelyi tapasztalatait megpróbálva átültetni a barátságra – azt javasolja, vonjanak mérleget egymás hibáiból és előnyeiből.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor segítik elő a szeretet paradoxonjaira történő reflexiót, ha az érzelmi bevonódással jellemezhető szerepviszonyoktól való távolságot fejeznek ki. Az intimitás torzulásai óhatatlanul rányomják bélyegüket a beszédaktusok szerveződésére is, és ebben az értelemben a kommunikációt is torzítják. A reflexiót éppen ezért csak a bevonódás feladása, vagyis az intimitáson belüli szerep távolítása teszi lehetővé. Példaként egy rideg nevelési klímára gondolhatunk, melynek következtében kialakult fóbiák csak azt követően ritkulnak, hogy a gyerek egy nap elköltözik otthonról, és önálló felnőtt pozíciójából kommunikál szüleivel, feltárja kapcsolatuk elfogadhatatlan aspektusait, és az új viszonyban megosztja félelmeit.

A megbecsülés hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá a szeretet torzulásainak felderítéséhez, ha az intim kapcsolatok átláthatóságát jutalmazza. A transzparencia szempontjainak beemelése az intimitás terébe egyúttal a privát és nyilvános szféra közti szigorú határok felfüggesztését fejezi ki, amennyiben egy szélesebb közönség értékelése számára nyitja meg a magánéletet. Az ily módon bevont független szempontok számára a kapcsolat egyenlőtlenségei és elhallgatott konfliktusai reflexió tárgyává tehetők, ami az érintettek számára is hasznosítható. Példaként egy kiszámíthatatlan házasságra gondolhatunk, ahol a felek illúzióján csak az segít, hogy új barátaik arra biztatják őket: félretéve szégyenlősségüket, engedjenek nagyobb rálátást magánéletükre, aminek eredményeként közösen tudják feltárni a problémák okát.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban akkor segítik a szeretet ellentmondásainak feltárását, ha a másikhoz való viszonyulás új perspektíváját tárják fel. Erre leginkább akkor kerül

sor, ha maga az intim hálózat veszélybe kerül. A megcsalás élménye ezt fejezi ki, amennyiben olyan töréspontként szolgál, ami egyaránt magában foglalja a szakítás és a megújulás lehetőségét. Ez utóbbi esetben az intimitás diszfunkciói, valamint belső feszültségei feltárnak, és potenciálisan megváltoztathatóvá válnak. Példaként egy csalódásokkal teli párkapcsolatra gondolhatunk, ahol egy-egy fél kialakult alkoholfüggőségén csak az segít, hogy párja megcsalja, aminek következtében a kapcsolat alapjainak újragondolása elkerülhetetlenné válik.

Az információs hálózatok ellentmondásainak és diszfunkcióinak átvilágításához az illúzió logikája szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá, ha a legitimitás alapjául a folyamatosan áramló ingerektől független tradíció szolgál. A történetek formájában adott hagyományok nem csupán értelmezési szempontokat kínálnak az információ feldolgozásához, hanem egyúttal a valóságkonstrukció alternatív formáját jelölik ki, mely segítségével az információs logikához köthető ellentmondások feltárhatók. Példaként egy folyamatosan rémhírekkel találkozó bűnügyi újságíróra gondolhatunk, akinek általánossá váló szorongása csak akkor enyhül, amikor egy tradicionális alapon szerveződő kisebb településre költözve, a helyiek perspektívájából az őt elárasztó információk visszásságaira rádöbben.

A kognitív reflexivitás hálózatai akkor segíthetnek az információ paradoxonjainak feloldásában, ha a valós időben áramló ingerekkel való azonosulás helyére az információ szisztematikus feldolgozását állítják. Az információhoz egyfajta kutatói perspektívából való viszonyulás felfüggeszti annak magától értetődő jellegét, és hozzáférhetővé teszi a működési módjából fakadó és tartalmi paradoxonokat. Példaként egy kizárólag egyféle információt közvetítő hálózathoz kapcsolódó ügyfélszolgálatosra gondolhatunk, akinek a feloldatlan félelmei csak akkor enyhülnek, amikor az információt egy kézikönyv segítségével szisztematikus elemzésnek veti alá, és feltárja annak egyoldalúságát.

A kommunikatív cselekvés hálózatai abban az esetben járulnak hozzá az információs hálózatok ellentmondásainak átvilágításához, ha rákérdeznek azok alapjaira, és csakis a megfelelő igazolás esetén fogadják el őket. Egy ilyen értelemben a cáfolat igényével fellépő, falszifikációs kommunikáció reflektív perspektívát implikál, mely segítségével az áramló információk magától értetődősége helyett egy kritikai viszonyulás alakítható ki. Példaként egy kaotikus hírhálózattal foglalkozó elemzőre gondolhatunk, akinek kényszeres viselkedésmintái csak akkor kezdenek enyhülni, amikor az információ konzisztenciájára egy kollégája rákérdez.

A megbecsülés hálózatai akkor segítenek a torzult információáramlás átvilágításában, ha a hitelességet kitüntetett értéként jelenítik meg. Ilyenkor az ingeráradatként megjelenő információval szemben távolságtartóvá válik az egyén, és motiválttá lesz arra, hogy megvizsgálja azok keletkezési körülményeit. Ebben az értelemben a hitelesség szempontjainak előtérbe állítása közvetett módon információkritikai perspektívát eredményez. Példaként egy a fórumokat félénksége miatt kizárólag olvasó és ennek következtében önmagát tehetetlennek érző egyénre gondolhatunk, akinek hangulatzavara csak akkor kezd enyhülni, amikor barátai felhívják a figyelmét az internetes hozzászólások kétes minőségére, és ez egyszerre motiválja vizsgálódásra, és bátorítja fel a dialógusra.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben járulnak hozzá az információ torzulásaira történő reflexióhoz, ha nem referenciálisan tekintenek az áramló tartalmakra. Azáltal, hogy a szó szerinti értelmezés helyett valamilyen strukturális pozícióból fakadó érdek vagy diskurzus kifejeződéseként tekintenek az információra, befogadásának módja megváltozik: az újabb és újabb ingerek reflektálatlan elfogyasztásának helyét a folyamatos értelmezés igénye veszi át. Példaként egy kizárólag egészségügyi blogokat olvasó egyénre gondolhatunk, aki a beszűkült figyelemmel összefüggésben egyre több szomatikus tüneteket fedez fel önmagán, amin csak az segít, hogy egy barátja tanácsára az információt átfogó szempontok szerint is elkezdi csoportosítani, reflektálva az egyes álláspontok mögött álló piaci érdekekre.

A fentiekben bemutatott hálózatokkal kiegészíthetők a pszichopatológiák fenntartását valószínűsítő konfigurációk. Abban az esetben, ha a különböző patológikus preintencionális hálózati konfigurációkhoz a fentiekhez hasonló, a tudatalatti konfliktusokhoz való hozzáférést lehetővé tevő intencionális hálózatok kapcsolódnak, úgy az okozott torzulás ellensúlyozhatóvá válik. Ahogy a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózati konfigurációk esetében sem egy-egy torzító hálózat jelenlétét vagy hiányát, hanem az összes hálózaton belüli arányukat tekintettük, úgy a kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok esetében is abból indulhatunk ki, hogy azok aránya és megfelelő kapcsolódása jelöli ki a patológiák ellensúlyozásának esélyét.

A KOGNITÍV TERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI²⁶

A kognitív terápia kifejlesztése Aaron T. Beck nevéhez fűződik, aki a kognitív tanulás-elméletekből kiindulva amellet érvel, hogy a pszichológiai problémák kialakulásának megértésében jelentős szerepet töltenek be a rögzült gondolkodási sémák. Minthogy ezek keretezik a valóság értelmezését, így torzulásuk a valóság beszűkült percepciójához vezet. Ebből a szempontból kitüntetett jelentősége van azoknak a tanulási folyamatoknak, melyekben az alapvető hitek és sémák – ahogy Beck fogalmaz: „automatikus gondolatok” – formálódnak: ezek szintjén ragadható meg mind a pszichopatológiák forrása, mind pedig a terápia lehetősége. A valóság értelmezését keretező maladaptív sémák elsajátításáért olyan korai tapasztalatok tehetők felelőssé, mint a biztonság és gondoskodás kiszámíthatatlansága, az önállóság és felelősségvállalás élményének hiánya, az egyén jogainak tiszteletben tartásához vagy a kooperációhoz kapcsolódó kudarcok, esetleg a társak visszajelzéseinek túlértékelése. Miközben e tapasztalatok meghatározó szerepet töltenek be a magunkhoz és másokhoz való viszony kialakulásában, az egyén alapértelmezésben mégis ritkán reflektál rájuk. Ebből fakadóan a valóság beszűkült értelmezését eredményező rejtett előfeltevésként vannak jelen a cselekvéshelyzetekben.

26 Az alábbi alfejezet egy korábbi formában a *Társadalmi patológia és pszichopatológia* című tanulmányban jelent meg (Sík 2015b).

A gondolkodási torzulások számos formája közül a leggyakoribbak a kudarcoknak túlzott jelentőséget tulajdonító „túldramatizálás” vagy túláltalánosítás, a kizárólag negatív következményű események szelektív percepciója, a túlzottan kritikus vélemény-tulajdonítás és a kizárólag pesszimista várakozási horizont. Ezen – a valóságot szisztematikusan negatív keretbe ágyazó – attribúciós folyamatok eredményeként egy kiszámíthatatlan, fenyegető világgal találja szemben magát az egyén, mely élmény állandósulva a pszichopatológiák különböző formáihoz vezethet. A kognitív terápia során a gondolkodás torzulásainak e rejtett, automatikus pályáira történik reflexió. A terapeuta a páciens valóságértelmezését elemzi, és felhívja a figyelmet azokra a pontokra, ahol a maladaptív automatikus gondolatok csapdájába esik. Ez egyaránt magába foglalja a kártékony sémák problematikus cselekvéshelyzetek elemzése révén történő azonosítását, a sémák interpretációs és viselkedési következményeinek számba vételét és a hozzájuk kapcsolódó érzelmekre történő reflexiót. Tekintve, hogy a gondolkodás torzulásai egy tanulási folyamat eredményeként alakulnak ki, így a kognitív terápia is egy olyan közös tanulásként írható le, melynek célja a maladaptív sémák újraértelmezése, módosítása és átstrukturálása.

E korrekciós tanulási folyamat a páciens felfokozott önmonitorozásán alapul: a terapeuta segítségével begyakorolja, hogy miként ismerheti fel a maladaptív sémákat, így azok megszűnnek automatizmusként működni. A reflexió segítségével működési módjuk feltárható és egyúttal átalakítható: alternatív sémákkal helyettesíthetők, a belőlük fakadó valóságértelmezések átdolgozhatók, az érzelmi és viselkedésbeli következmények pedig végső soron megváltoztathatók lesznek. A kognitív terápia során a terapeuta aktív tanácsadói szerepet tölt be: egyfajta mentorként abban segít, hogy részben empirikus tesztelés, részben logikai vizsgálat („szókratészi dialógus”) során cáfolják a maladaptív automatikus gondolatokat. E módszerek segítségével lehetőség nyílik a negatív gondolkodási pályák valósággal való ütköztetésére, aminek során nem csupán esetleges megalapozatlanságuk vagy túlzó jellegük tárul fel, hanem bénító következményeik is (CORSINI – WEDDING 2008: 263–291; SHARF 2012: 373–389).

A kognitív terápia különböző változataiban közös, hogy reflexió révén kívánják a valóságértelmezés megakadást okozó, rejtett előfeltételeit megváltoztatni. A valóságértelmezésének folyamata hálózatoméleti keretek között az intencionális kötések által összekapcsolt hálózatok szintjén értelmezhető. Ez azt jelenti, hogy a valóságértelmezés egyaránt torzulhat az illúziók, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a szolidaritás és az esztétikai reflexivitás szintjén, amennyiben e hálózatokban korábban olyan sémákat sajátít el az egyén, melyek automatikus gondolatok formájában szenvedéssel járó pályán tartják. A kognitív terápiás reflexió társadalomelméleti megközelítésben szintén az intencionális hálózatok teljesítményeként írható le. Olyan hálózatokban jelenik meg, ahol a gondolkodási sémák, empirikus következményeik fényében megkérdőjeleződnek, és alapjukkal szemben az igazolás igénye fogalmazódik meg. Ennek megfelelően a kognitív terápia hatása olyan hétköznapi cselekvéshelyzetekben reprodukálódik, ahol az intencionális hálózatok torzulását egy az empirikus és logikai tesztelésen alapuló korrekciós intencionális hálózat tárja fel és szünteti meg.

A késő modernitás különböző intencionális szinten szerveződő hálózataival kapcsolatban egyaránt feltehető a kérdés, hogy milyen módon torzulhatnak, továbbá miként járulhatnak hozzá a torzulások valósággal való ütköztetés keretében történő feloldásához. Az alábbi táblázat ezeket a kölcsönhatásokat foglalja össze.

12. táblázat: A társadalmi hálózatok kvázi kognitív terápiás konstellációi

intencionális torzulások	intencionális terápiás hálózatok				
instabil, meritokratikus, átláthatatlan, esszencializáló, szigorú munkaetikán alapuló, paternalista, bosszúálló, háborús illúzió	eljárási illúzió	morális reflexió	ítészi kommunikáció	utilitarista megbecsülés	pragmatikus reflexió
kockázati, divergáló, érthetetlen, dogmatikus, fetiszizáló, medikalizáló, ezoterikus, felügyeleti reflexivitás	munkamegosztás illúziója	ismeretkritikai reflexió	pedagógiai kommunikáció	szerénység megbecsülése	diskurzus meghaladására irányuló reflexió
intellektualizáló, konvencionális, manipulatív, indifferens, számonkérő, tekintélyelvű, következmények nélküli, megalázó kommunikáció	előítéletkritikai illúzió	pragmatikai reflexió	mediatori kommunikáció	nyitottság megbecsülése	metaforikus reflexió
hajszolt, zéró összegű, méltánytalan, exkluzív, önfeláldozást/kitartást jutalmazó, rejtett előítéletekkel terhelt, kegyetlenség megbecsülése	méltányosság illúziója	menedzseri reflexió	aktivista kommunikáció	demokrácia megbecsülése	humanista reflexió
közönyös, kiégett, nem világos mércékhez igazodó, túlkanonizált, alkotói válsággal terhelt, önpusztító, messianisztikus, rémisztő esztétikai reflexivitás	populista illúzió	művészettörténeti reflexió	feltárulkozó kommunikáció	kreativitás megbecsülése	egzisztencialista reflexió

Adott illúzió torzulásainak azonosításában és valósággal való konfrontálásában azok az alternatív illúziók segíthetnek, melyek a legitimitást kérdésessé teszik, és folyamatos felülvizsgálatára lehetőséget teremtenek. A logikai koherencia és az empirikus megalapozottság elemzésére azok a formális legitimációs elvek alkalmasak, melyek ahelyett, hogy

tartalmi elemekhez kötnék az elismerésre méltóság kritériumait, csupán azokat az eljárási szabályokat határozzák meg, melyek keretében ez megtárgyalható. Amennyiben a torzult illúziókhoz ilyen hálózatok kapcsolódnak, úgy tartalmuk koherenciája és megalapozottsága a rögzített eljárások keretében bármikor felülvizsgálható. Példaként egy olyan instabil működési rendű hivatalra gondolhatunk, ahol a kiszámíthatatlanság okán felfokozódott szorongáson csak az segít, hogy legalább a házi szabályok elfogadásához és felülvizsgálatahoz kidolgoznak egy eljárásrendet.

A kognitív reflexivitás hálózatai abban az esetben járulnak hozzá a torzult illúzió valósággal való konfrontálásához, ha a személyközi viszonyokon belüli hierarchiák igazságosságára irányulnak. Egy ilyen értelemben vett morális reflexió, a fennálló alá-fölé rendelődési viszonyok méltányosságára rákérdezve, potenciálisan feltárja a társadalmi különbségek igazolásának empirikus és logikai ellentmondásait. Az igazságosságra vonatkozó szakértői tudás alapján történő reflexió ilyenformán az egyenlőtlenségek magától értetődőnek tekintett alapjait a valósággal konfrontálja. Példaként egy meritokratikus hierarchia szerint szerveződő hivatalra gondolhatunk, ahol a totális versenyszellem miatt pánikbetegsége alakul ki egy dolgozónak, amin csak az segít, hogy egy újságcikk szempontjai szerint feltárja az egyenlőtlen esélyeket, és leleplezi az illúzió visszásságait.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor segítik az illúzió megalapozottságra irányuló reflexiót, ha ítései szerepbe helyezik a cselekvőt. Minthogy az ítései szerep magával vonja az igazság és helyesség érvényességi igényeinek számonkérését, ezért az annak keretei között szerveződő kommunikáció során a személyközi viszonyok egy igazolási eljárásba vonódnak be. Érvényességük kérdésessé válik, megalapozottságukat és koherenciájukat egyaránt bizonyítani kell a beszédaktusok sorozatában. Példaként egy átláthatatlanul működő hivatalra gondolhatunk, ahol a kialakult kényszeres viselkedésformák csak akkor enyhülnek, amikor egy belső vizsgálatba bevonják a dolgozókat, akik egy vita során ütköztethetik a korábban természetesnek tűnő működési keretekkel kapcsolatos álláspontjukat a helyesség és hatékonyság szempontjaival.

A megbecsülés hálózatai azáltal képesek a torzult illúziók valósággal való konfrontálását elősegíteni, hogy a hasznosságot kitüntetett értéknek kezelik. Egy utilitarista megbecsülési rendben a társadalmi hierarchiák legitimitását a hatékonyság szempontjai jelölik ki. Ennek megfelelően a fennálló illúziók folyamatosan ki vannak téve a hatékonyság próbájának: csupán addig érvényesek, amíg az újabb és újabb cselekvéshelyzetekben képesek bizonyítani az alternatívákkal szembeni előnyüket. Az utilitarista elismerési viszonyok ilyenformán folyamatos versenyhelyzetet tartanak fenn a társadalmi hierarchiák meghatározásának különböző formái között, és ezáltal akadályozzák meg magától értetődővé válásukat. Példaként egy a munkatársak hibáit belső tulajdonságokként elkönyvelő és ez alapján megváltoztathatatlan hierarchiákat kijelölő hivatalra gondolhatunk, ahol a kialakult rossz hangulat csak akkor kezd enyhülni, amikor egy új főnök a hatékonyságot jelöli ki a legfontosabb értéknek, és ez alapján újraszervezi a kialakult hierarchiákat.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítenek a maladaptív illúziók alapjaira való rákérdezésben, ha pragmatikus perspektívából tekintenek a hierarchiák rendszerére. A pragmatikus gondolkodási hagyomány perspektíváját az határozza meg, hogy az em-

pirikus valóságtól független ideálok és eszmék helyett abból a szempontból vegyük szemügyre a különböző kérdéseket, hogy milyen cselekvéshelyzetben megjelenő problémára adnak választ. Ebben az értelemben a pragmatikus megközelítés kiragadja hagyományos kontextusából a legitimitás magától értetődőnek tekintett formáit is, és egyfajta mesterseges naivitással, előzetes fogalmi apparátus nélkül kérdez rá azokra. Példaként egy szigorú hivatalra gondolhatunk, ahol egy dolgozó stressz hatására kialakult alkoholfüggősége csak akkor kezd enyhülni, amikor egy új főnök pragmatikus szempontok szerint újragondolja a munkaszervezést, és csökkenti a túlzásba vitt kontrollt.

A kognitív reflexivitás logikai vagy empirikus megalapozatlanságának feltárásához azok az illúzió mentén szerveződő hálózatok járulhatnak hozzá, melyek hangsúlyozzák korlátait, és kijelölik határait. Az adott szakértői perspektívákon alapuló kognitív reflexivitás a komplementer perspektívák vakfoltjával terhelt, amiből fakadóan az önmagának kitüntetett szerepet tulajdonító szakértői reflexió egyúttal a valóságtól eloldódottnak is tekinthető. Az ilyen határátlépések a munkamegosztás logikáján alapuló legitimáció perspektívájából korrigálhatók, amennyiben ez hangsúlyozza a különböző szakértői perspektívák kölcsönös függőségét. Példaként egy kizárólag a kockázatokra fókuszáló civil szervezetre gondolhatunk, ahol a kialakult általános szorongás csak azt követően enyhül, hogy az átalakított működési szabályzat az alternatív szakértői tudásoknak nagyobb teret nyit, és ezáltal az eredeti mellett kevésbé nyugtalanító perspektívákat is hozzáférhetővé tesz.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá saját zavarai korrekciójához, ha magának a megismerésnek a működésére vonatkozó szaktudáson alapulnak. Az ismeretkritikai reflexió a megismerés rejtett paradoxonjait és csapdáit tárja fel (például: a tudás „léthelyzethez kötöttsége”), és ebben az értelemben lehetővé teszi azok elkerülését. Példaként egy kommunikációképtelen civil szervezetre gondolhatunk, ahol a kölcsönös félelmek megvitatására csak akkor nyílik tér, amikor az ott dolgozók egy szervezetfejlesztési tanfolyamon megismerkednek a különböző attribúciós hibákkal, és ez alapján felülvizsgálva saját gondolkodási folyamataikat, feladják azok mindenhatóságába vetett hitüket, és nyitottá válnak a másira is.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor segítik elő a kognitív reflexivitás torzulásainak átvilágítását, ha olyan pedagógiai szereprendszeren alapulnak, amelyben az egyik félnek a másik által is elismert joga van a gondolkodás korrekciójára. A tanító-tanítvány típusú kommunikációs helyzetekben a kommunikáció súlypontjai eltolódnak az utóbbi érvényességi igényeinek ellenőrzése irányába. Ebben az értelemben a beszédaktusok sorozata azt a célt szolgálja, hogy a reflexió folyamata transzparenssé váljon, és ezáltal empirikus, valamint logikai hibái korrigálhatók legyenek. Példaként egy a munkatársak számára érthetetlen módszerrel dolgozni kénytelen civil szervezetre gondolhatunk, ahol a kialakult kényszeres viselkedésminták csak akkor kezdenek megváltozni, amikor sikerül a módszer kidolgozójával megbeszélést tartani, ahol az eredeti félreértések kiküszöbölését követően a pótcselekvések is indokolatlanná válnak.

A megbecsülés hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá a kognitív reflexivitás átvilágításához, ha a szerénységet kitüntetett értéknek kezelik. Amennyiben a saját tévedések elismerésének és az álláspont megváltoztatásának képességét a közösség fontosnak

tartja, úgy egyúttal annak az esélye is megnő, hogy a gondolkodás maladaptív mintázatait könnyebben feladja az egyén. Példaként egy olyan dogmatikus elvek szerint szerveződő civil szervezetre gondolhatunk, ahol a gondolkodás korlátozása miatt kialakult depresszió csak akkor enyhül, amikor az új munkatársak a korábbi hipokrita hangulat helyett a szerénységet kezdik díjazni, ami megnöveli a dogmák vak védelmezésével szemben a korrekció esélyét.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő a kognitív reflexivitás torzulásainak kezelését, ha azok alapjául szolgáló szakértői tudás diskurzusainak meghaladására irányulnak. A diskurzusok mellett, hogy lehetővé teszik a különböző empirikus kérdésekről való beszédet, egyúttal korlátok közé is szorítják azt, és ezáltal konzerválják torzulásaikat. Ennek megfelelően a kereteik közül való kilépés egyúttal a maladaptív gondolkodási sémák meghaladásának is előfeltétele. Példaként egy a szakértői tudás fetisizálásán alapuló civil szervezetre gondolhatunk, ahol a mechanikus működést elviselni képtelen dolgozó alkoholfüggősége csak akkor enyhül, amikor egy új munkatárs lehetőséget teremt arra, hogy az alkalmazott megközelítéshez szabadabban nyúljon, és kilépjen a megmerevedett keretek közül.

A kommunikatív cselekvés zavarainak feltáráshoz az illúzió logikája szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá, ha a legitimitás egyik központi feltételének tekintik a különböző szerepek közti rejtett egyenlőtlenségekre történő reflexiót. Amennyiben a beszédaktusok sorozatát torzító előítéletek és stigmák feltárása részét képi a társadalmi hierarchiák megalapozásának, úgy kitüntetett figyelem irányul a kommunikáció rejtett ellentmondásaira is. Ebben az esetben a beszédaktusok maladaptív mintázatainak jeleire érzékennyé válnak a cselekvők, és igyekeznek leleplezni a nem szándékolt torzulásokat. Példaként egy olyan intellektualizáló kommunikációs klímájú családra gondolhatunk, ahol a teljesítménykényszerből fakadó állandó szorongás csak akkor enyhül, amikor új barátai rávilágítanak az igazolási logikához való kényszeres ragaszkodás hamis realizmusára.

A kognitív reflexivitás akkor segíti a kommunikatív cselekvés torzulásaira történő reflexiót, ha a nyelvhasználatra vonatkozó szakértői tudáson alapul. A pragmatikai reflexió a közlés és megértés lehetőségfeltételei felől közelít a kommunikáció folyamatához, és ebben az értelemben feltárja a beszédaktusok szerveződésének ellentmondásait és diszfunkcióit. A kommunikatív cselekvés alternatív megvalósulásainak ismerete ilyenformán a saját beszédaktusok elemzéséhez is szempontokat kínál. Példaként egy konvencionális kommunikációs viszonyokkal jellemezhető családra gondolhatunk, ahol a tabuk okán kialakult fóbiák csak akkor enyhülnek, amikor egy ismerős felhívja a figyelmet a családi beszélgetések kiegyensúlyozatlanságára, és a megváltozott interakciós térben lehetőséget teremt a félelmek átbeszélésére.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor nyílik lehetőség a beszédaktusok átvilágítására, ha az egymás megértésétől elzárt felek között egy kölcsönösen megbízhatónak tartott cselekvő közvetít. A mediátor függetlennek elismert pozíciójából lehetőség nyílik a megakadt vagy vakvágányra tévedt kommunikációs folyamatok megfigyelésére, értelmezésére és a tapasztalatok hiteles formában történő közlésére egyaránt. A közvetítő

ilyenformán képes az abból fakadó paradoxont feloldani, hogy a saját torzulásaihoz alapértelmezésben hozzáférni képtelen kommunikáció folyamatán belül jelenítse meg a problémákat. Példaként egy manipulatív mintázatokkal terhelt barátságra gondolhatunk, ahol a kialakult kényszeres viselkedésformák csak akkor kezdenek megváltozni, amikor egy harmadik fél közvetítőként eljárva rámutat a kölcsönös félreértési pontokra.

A megbecsülés hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a beszédaktusok maladaptív formáinak korrekciójához, hogy kitüntetett értéként kezelik a mások perspektívájára való nyitottságot. Az alternatív megközelítések és álláspontok komolyan vételének hangsúlyozása a beszédaktusok használatára is kihat, amennyiben ideálként tekint az érvek és ellenérvek lehetőség szerint minél kevésbé elfogult mérlegelésére. A nyitottság értéke ilyenformán indirekt módon a saját kommunikációs mintázatokkal történő szembenezésre motivál. Példaként egy közönyös családra gondolhatunk, ahol az érdektelenséggel összefüggésben kialakult depresszió csak akkor kezd enyhülni, amikor a család egy olyan vallási közösséghez kapcsolódik, amely nyitottságra ösztönzi tagjait, ami a családtagok közti a kommunikációban megjelenve javítja a közérzetet.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben teszik lehetővé a kommunikáció torzulásainak feltárását, ha a beszédaktusok referenciális tartalmával szemben azok többletjelentésére világítanak rá. A megnyilatkozások beszédhelyezeten túlmutató, metaforikus konnotációinak és következményeinek feltárása révén az a tágabb kontextus is hozzáférhetővé válik, ami – elsősorban affektív csatornákon – annak ellenére befolyásolja a kölcsönös megértés folyamatát, hogy ezzel a szereplők tisztában lennének. Példaként egy olyan számonkérő kommunikációs viszonyokkal terhelt barátságra gondolhatunk, ahol az egyik fél folyamatos stressz miatt kialakult szerfüggősége csak azt követően enyhül, hogy egy olvasmányélmény hatására beszélgetéseiket a politikai hangulat leképződéseként kezdi értelmezni, és ennek megfelelően függetlenedik kényszerítő jellegüktől.

A megbecsülés maladaptív formáinak felülvizsgálatát azok az illúzió logikájához igazodó hálózatok segítik elő, melyek a társadalmi különbségek legitimitását a méltányosságukhoz kötik. E megközelítés szerint csakis azok az elismerési egyenlőtlenségek tekinthetők indokoltnak, melyek hiányában a hátrányosabb pozícióban lévők is rosszabbul járnának. Amennyiben azokat a cselekvéshelyzeteket, melyekben a megbecsülés és megvetés folyamatai lezajlanak, ezen elv alapján ítélik meg, úgy lehetőség nyílik az igazságtalanságokra történő reflexióra is. Példaként egy túlhajszolt iskolai légkörre gondolhatunk, ahol a kialakult szorongás csak abban az osztályban enyhül, ahol a tanár az automatizált tesztek helyett a méltányosság elvei alapján kezd értékelni, aminek fényében az aggasztó elismerési viszonyok is átértékelődnek.

A kognitív reflexivitás hálózatai abban az esetben járulnak hozzá a megbecsülés torzulásainak átvilágításához, ha a teljesítmény értékelésére vonatkozó szakértői tudáson alapulnak. Egy tág értelemben vett menedzseri perspektíva számára a munkavégzés ellenőrzésének és igazságos ellentételezésének feltételei egyaránt hozzáférhetőek. Ez kínál lehetőséget a megbecsülés méltánytalan formáinak azonosítására és potenciális megváltoztatására. Példaként egy olyan üzemre gondolhatunk, ahol a dolgozók bérét egymás teljesítményéhez képest díjazták. Minthogy a kíméletlen rivalizálás eredményeként képtelenek

egymással megosztani problémáikat, így sokakban stressz-zavar alakul ki, ami csak akkor kezd enyhülni, amikor egy új üzemvezető átalakítja a bérezési rendszert, és indirekt módon hozzájárul a személyközi viszonyok konszolidálódásához.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor segítik elő a megbecsülés maladaptív formáira történő reflexiót, ha az elismerési formákat számonkérő szerepet idéznek meg. A különböző életformák elfogadásának vagy az elosztási viszonyok igazságosabbá tételének igénye egyaránt egyfajta civil aktivizmushoz köthető. Az ebben a pozícióban születő beszédaktusok kitüntetett figyelmet fordítanak a megbecsüléshez kapcsolódó érvényességi igényekre. Számonkérve azok igazolását egyúttal ellentmondásaikat is feltárják. Példaként egy az előnyös helyzetű gyerekekkel kivételező tanárra gondolhatunk, akinek osztályában a méltánytalan értékelés kárvallottjainál kialakult kényszeres viselkedésminták csak akkor kezdenek enyhülni, amikor egy új diák a tanárok előtt kéri rajta számon az osztályozási szempontokat, és ezáltal változtatásra kényszeríti.

A megbecsülés hálózatai abban az esetben képesek saját torzulásaik önkorrekciójára, ha a demokratikus értékeket kitüntetettnek tekintik. Amennyiben egy hálózat tagjai fontosnak tartják, hogy a közös ügyekben az érintettek bevonásával születő döntés szülessen, úgy az elismerés szempontjai is demokratikus vita tárgyává válnak. Ebben az értelemben a demokratikus eljárások megbecsülése indirekt módon nem csupán a megbecsülés demokratizálásának, de egyúttal az esetleges torzulások korrekciójának záloga is. Példaként egy a lányokkal szemben előítéletes iskolára gondolhatunk, ahol a megkülönböztetéssel szembeni tehetetlenség okán kialakult hangulatzavarok csak azt követően enyhülnek, hogy az új házirend lehetőséget teremt az értékelési szempontok közös megvitatására és ezáltal az előítéletek kritikájára.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor járulnak hozzá a megbecsülés belső ellentmondásainak feltárásához, ha az elismerésre méltó tulajdonságok vagy teljesítmények korábban nem ismert formáira irányulnak. Egy ilyen értelemben az ember iránt elkötelezett, humanista reflexió az értékesség nyomait keresi ott is, ahol a fennálló hagyományok ilyesmit nem látnak. Ezáltal pedig lehetőséget teremt arra, hogy a megbecsülés mércéit felülvizsgálják és átalakítsák. Példaként egy olyan önfeláldozást elváró munkahelyre gondolhatunk, ahol az egyik munkatárs túlzott terhelés miatt kialakult alkoholfüggősége csak akkor enyhül, amikor az üzemvezető javaslata nyomán a kollektivista hozzáállás mellett az ügyes innovációkat is díjazni kezdik, így teremtve lehetőséget más, kevésbé megterhelő stratégiák számára.

Az esztétikai reflexivitás maladaptív hálózatainak korrekciójához abban az esetben járulnak hozzá az illúzió hálózatai, ha az autonóm értelemképződés legitimitását nem kapcsolják hozzá a materiális vagy szimbolikus tőkék adott szintjéhez. A szabad értelemképződéshez való jogot a strukturális pozíciótól függetlenítő, populista illúzió azokat a cselekvőket és cselekvéshelyzeteket is bevonja a radikális átértelmezés folyamatába, melyek a tőkeviszonyok következtében egyébként kizáródnak. Ilyenformán – új szereplők vagy tárgyak kijelölése révén – az esztétikai reflexivitás megújításához is hozzájárul. Példaként egy egymás iránt közömbös művészekből álló közösségre gondolhatunk, ahol a visszajelzések következtében kialakult szorongás csak azt követően enyhül, hogy egy új

tag javaslatát követően mindenki foglalkozni kezd a szakterületén kívüli munkákkal is, ami kötetlenebb reflexiót és új szempontok felmerülését eredményezi.

A kognitív reflexivitás hálózatai akkor kínálnak szempontokat az esztétikai reflexivitás maladaptív formáinak korrekciójához, ha a valóság egyedi észlelésének különböző formáira vonatkozó szakértői tudáson alapulnak. Az ilyen értelemben vett művészettörténeti reflexivitás perspektívájából feltáruznak a percepció lehetséges keretei, kontextusba helyezve az aktuális értelemképződési folyamatokat. Ez teremti meg a lehetőséget az autonóm látásmód korlátainak feltárására és meghaladására. Példaként egy kiégett művészekből álló műhelyre gondolhatunk, ahol a hiábavalóság érzete miatt magukba zárkozó alkotók belső félelmei felerősödnek, és csak akkor enyhülnek, amikor egy művészettörténeti előadást követően más színben látva saját pozíciójukat, újra motiváltak lesznek az alkotásban és a befogadásban.

A kommunikatív cselekvés hálózatai abban az esetben segítenek az esztétikai reflexivitás paradoxonjainak feloldásában, ha a mutakozás terepeként szolgálnak. Az identitás színre vitelét lehetővé tevő kommunikációt az az igény szervezi, hogy a beszédaktusok sorozatában az egyén kifejezésre juttassa motivációit, látásmódját és szándékait. A kommunikatív cselekvés során ezek nem csupán közlésre kerülnek, hanem az érvényességi igények számonkérése okán egyúttal a velük való szembenézésre is sor kerül. Ilyenformán az identitásra fókuszáló beszédaktusok indirekt módon az esztétikai reflexivitás kereteinek felülvizsgálatára is lehetőséget teremtenek. Példaként egy elbizonytalanodott kánonhoz tartozó művészeti közösségre gondolhatunk, ahol a kialakult kényszeres viselkedésminták csak akkor kezdenek enyhülni, amikor a tagoknak lehetőségük nyílik egy újságíró számára megnyílniuk, és szembenézni az alkotói folyamat megakadásának okaival.

A megbecsülés hálózatai akkor járulnak hozzá az esztétikai reflexivitás torzulásainak korrekciójához, ha a kreativitást kitüntetett értéként kezelik. Ebben az esetben az autonóm értelemképződés nem egyszerűen egy spontán, esetleges folyamatként van jelen, hanem egy olyan célként, amire törekszenek a cselekvők. Az egyéni megközelítések elismerése ilyenformán indirekt módon arra is ösztönöz, hogy a megakadó percepció folyamatokba ne törődjön bele az egyén, hanem aktívan keressen választ a felmerülő kihívásokra. Példaként egy túlságosan merev szabályok közé szorított műfajra gondolhatunk, ahol az alkotók tehetlenségérzetével összefüggő depressziója csak akkor kezd oldódni, amikor egy forradalmi politikai átalakulást követően saját kereteik között is motiváltak lesznek a beletörődés helyett a megújulás útjainak keresésében.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő saját maladaptív formáik azonosítását és megváltoztatását, ha az autonómia lehetőségfeltételeire irányulnak. Egy ilyen értelemben az emberi lét határait firtató, egzisztencialista reflexió keretében feltáruznak mindazok a tényezők, melyek beszűkítik vagy korlátozzák a valóság autonóm értelmezésének folyamatát. Ez egyúttal megnyitja az utat a torzulások korrekciója számára is. Példaként egy alkotói válsággal terhelt művészeti csoportra gondolhatunk, ahol a kialakult drogfüggőség csak akkor csökken, amikor egy az emberi élet értelmével foglalkozó könyv hatására a tagok újragondolják lehetőségeiket és tevékenységük értelmét.

A fentiekben bemutatott hálózatokkal szintén kiegészíthetők a pszichopatológiák fenntartását valószínűsítő konfigurációk. Abban az esetben, ha a különböző maladaptív intencionális hálózati konfigurációkhoz olyan intencionális hálózatok kapcsolódnak, melyek az előbbieket képesek logikai ellentmondásaikkal és empirikus megalapozatlanságukkal konfrontálni, úgy a torzulás ellensúlyozhatóvá válik. Ahogy a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózati konfigurációk esetében sem egy-egy torzító hálózat jelenlétét vagy hiányát, hanem az összes hálózaton belüli arányukat tekintettük, úgy a kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok esetében is abból indulhatunk ki, hogy azok aránya és megfelelő kapcsolódása jelöli ki a patológiák ellensúlyozásának esélyét.

A KÖZÖSSÉGI SZEMLÉLETŰ TERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI

Szemben a pszichoanalitikus és kognitív terápiákkal, az alábbi – tartalmukat és módszereiket tekintve egyaránt különböző – terápiákat az a törekvés kapcsolja egymáshoz, hogy az egyén pszichológiai problémáit az őt körülvevő szűkebb vagy tágabb közösségekre reflektálva világítsa át. A freudi hagyományokból kiindulva elsőként Adler állította a pszichoterápia középpontjába a személyiség kialakulása szempontjából döntő szerepet játszó tényezőkként a társadalmi viszonyokat és hierarchiákat. Ezek között is kitüntetett jelentőséget tulajdonított a családi relációknak, amennyiben az itt kialakuló szerepek és stratégiák keretezik a további cselekvéshelyzeteket. A család abban az értelemben folyamatos küzdelmek terepe, hogy a véges figyelem és elismerés többnyire nem egyenlően oszlik el, hanem a kiforrott vagy éppen formálódó hierarchiák szerint. Amennyiben a gyerek úgy érzi, hogy reális esélye van sikerrel részt venni ezekben a versengésekben, és a saját terepén bizonyítani tudja rátermettségét, úgy beleveti magát a tevékenységbe. Amennyiben azonban erre nincs lehetősége, úgy elbátortalanodik, és céljai realizálása helyett elkerülő viselkedésmintázatok jelennek meg. Ebben az esetben kisebbségi komplexus alakul ki, ami a feltételezett negatív ítéletek felnagyításán alapul, miközben az egész életmódot áthatja.

Ilyenformán azok a tünetegyüttesek, melyek pszichopatológiaként kerülnek azonosításra, Adler szerint végső soron valamilyen kisebbségi érzés köré szerveződő életformaként érthetők meg. Ebből fakadóan a terápia lehetősége is az elismerésért folytatott harc feladásából fakadó tehetetlenség által meghatározott életmód átvilágításában rejlik. Minthogy a probléma gyökere a társas viszonyok olyan konfigurációjában érhető tetten, melynek keretei között irreálisként mutatkozik meg a célok megvalósítása és az elismerés kivívása, így a terápia is elsősorban e viszonyokra történő reflexió szintjén operál. A cselekvést megakasztó tényezők felderítésének eszköze az életmód elemzése, beleértve a vágyaknak és a félelmeknek a társas viszonyok szempontjából történő átvilágítását. A torzult társas viszonyok hatásának feltárása szolgál a terápia során az életmód megváltoztatására irányuló meggyőzés alapjául.

A terápia szerves része a felvilágosító tanácsadás mellett olyan cselekvési alternatívák felvillantása és begyakorlása, melyek függetlenítenek a megakadást okozó társas viszonyoktól. Ennek megfelelően a terapeuta önmagát is olyan modellként mutatja be, aki pácienséhez hasonló – a másik negatív véleményére vonatkozó – félelmektől korántsem mentes, ugyanakkor nem hagyja, hogy azok megbénítsák. Egy másik gyakorlat keretében arra kéri páciensét, hogy tegyen úgy néhány napig, mintha másfajta viszonyban lenne a számára fontos más személyekkel: szerepjáték keretében ugyanis könnyebb megváltoztatni az interakció szerkezetét, miközben az így átélt tapasztalatok következtében oldódik a kisebbségi komplexus okozta bénultság. Egy harmadik gyakorlat a képzelőerő hatalmának – és ennyiben a saját élet feletti rendelkezésnek – a tapasztalatát hivatott átélhetővé tenni: a fennálló társas viszonyok között kialakult szerepektől különböző alternatív képek kidolgozásával az életmód megváltoztathatóként képzelhető el (CORSINI – WEDDING 2008: 63–101; SHARF 2010: 126–142).

Az adleri felfogástól sok szempontból különböznek a családot rendszerként értelmező terápiák. Ugyanakkor abban az értelemben mégis párhuzamba állíthatók, hogy ahhoz hasonlóan az egyén társas viszonyrendszerére reflektálva és azt átalakítva próbálják a különböző pszichológiai problémákat kezelni. A családszisztéma-elméletek közös kiindulópontja, hogy a családot olyan interakciós térnek tekintik, amelynek diszfunkciói – kitüntetett jelentőségükből fakadóan – közvetlenül kihatnak az egyén pszichológiai sajátosságaira. Az irányzathoz tartozó terapeuták elsősorban a családok generációkon átívelő interakciós patológiáira, más szóval az inadekvát konfliktuskezelési mintázatok átöröklődésére fókuszáltak. E folyamatok egy tipikus formája a konfliktus-háromszögek létrejötte, vagyis két fél közti feszültség egy harmadik bevonásával történő csökkentése. Noha lokálisan ennek hatására a feszültség mérséklődhet, amennyiben ez a stratégia tartóssá válik, úgy az valójában a konfliktus elfedéséhez és állandósulásához vezethet. Ahogy a családon belüli kapcsolatok átláthatatlanok lesznek, úgy az újabb és újabb nézeteltérésekre ráakódnak a régi sérelmek is, egyre inkább ellehetetlenítve feloldásukat.

Ebből a szempontból döntő a családtagok szelfjének differenciáltsága. Amennyiben a köztük lévő határok elmosódottak, úgy annak az esélye lecsökken, hogy különbséget tudjanak tenni saját és családtagjaik vágyai és problémái között. Ez pedig tovább növeli a másokhoz és önmagukhoz való viszony átláthatatlanságát és a saját problémák családtagokra történő projekciójának esélyét. Az ilyen kaotikus családi viszonyok egyúttal rugalmatlannak is tekinthetők abban az értelemben, hogy a kommunikáció révén nem kezelhető konfliktusok az erőszak és az izoláció veszélyével fenyegetnek. A fenti sajátosságok mellett az irányzat követői a család kapcsolathálózatának szerkezetére is kiemelt hangsúlyt fektettek. Álláspontjuk szerint a klikkek, koalíciók, szakadások vagy a centralizáltság egyaránt árulkodó jelei a családi rendszer diszfunkcióinak, amennyiben a pszichopatológiai tünetek a kihordhatatlan családon belüli konfliktusok kifejezési eszközének tekinthetők. A fenti problémákból kiinduló terápiás eljárások legfontosabb feladata a családi viszonyok átláthatóvá tétele, vagyis a háromszögek és a differenciálatlanság leleplezése, valamint ebből kiindulva a családon belüli viszonyok újrakeretezése, a családtagok közti határok

átírása. Erre a különböző felállásokban történő reflexió mellett egyaránt lehetőséget teremt a konfliktusok eljátszása, a perspektívák felcserélése vagy olyan paradox feladatok megadása, melyek eltúlzott formában jelenítve meg a rejtett konfliktusok újratermelését nyilvánvalóvá teszik azok diszfunkcionális jellegét (CORSINI – WEDDING 2008: 402–432; SHARF 2010: 534–558).

Az adleri terapia és a családrendszer-alapú megközelítés egyaránt a társas viszonyok kritikáján alapul, és ebben az értelemben a pszichológia és a szociológia határmezsgyéjén egyensúlyoz. Ugyanakkor mindkettő megmarad az egyén társas viszonyainak elemzésénél, és nem vállalkozik a tágabb társadalmi kontextus és a kulturális tényezők figyelembevételére. A feminista terapia e tekintetben mutat túl a fenti megközelítéseken, ötvözve a pszichoterápiát a társadalomkritikával. A feminista terapiák közös pontja, hogy a nemi szerepeket és az ezekre ráépülő hatalmi egyenlőtlenségeket meghatározónak tekintik a személyiség formálódásának folyamatában. Ennek megfelelően a terápiás folyamatban is kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak a nemi szerepekre és egyenlőtlenségekre történő reflexiónak és a velük való megküzdés olyan technikáinak, melyek az autonómiát, az asszertivitást erősítik (SHARF 2010: 497–507).

Az adleri, a családrendszer-alapú és a feminista terapiák különbözőképpen bár, de egyaránt a mikro- és makroszintű társas viszonyok látens szerkezetére vezetnek vissza a pszichológiai problémákat, és az erre történő reflexióban látják a változás lehetőségét. Hálózatelméleti szempontból ez azt jelenti, hogy a terápiás helyzetben olyan intencionális hálózatot létesítenek, melyek révén lehetőség nyílik a társas interakciók – cselekvők számára nem hozzáférhető, ugyanakkor a lefolyásukat meghatározó – kereteinek átvilágítására és alakítására. A hétköznapi cselekvéshelyzeteket strukturáló, kényszerítő erővel bíró kereteket hálózatelméleti szempontból posztintencionális kötéseként írhatjuk le. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a közösségi szemléletű terapiák hatását azok a hálózati konfigurációk reprodukálják, melyekben a torzult mező-, intézmény-, rendszer-, jogi elismerési és tárgyi-épített környezeti hálózatokhoz olyan illúzió, kognitív reflexivitás, kommunikatív cselekvés, megbecsülés és esztétikai reflexivitás logikája szerint szerveződő hálózatok kapcsolódnak, melyek keretében a patológiák átvilágíthatók, és a változtatásra motiváció születik. Az átalakításnak különösen akkor nő meg az esélye, ha a különböző intencionális hálózatokban megjelennek olyan példák, melyek elképzelhetővé teszik az alternatív személyközi viszonyokat; lehetőség nyílik szerepcserére vagy olyan szerepek kipróbálására, melyek mentesek a félelmektől; perspektívát kínálnak alternatív identitások elképzeléséhez.

A késő modernitás különböző posztintencionális szinten szerveződő hálózataival kapcsolatban egyaránt feltehető a kérdés, hogy milyen módon torzulhatnak, továbbá hogy az intencionális hálózatok miként járulhatnak hozzá a társas viszonyokra vonatkozó képzelőerő felszabadításához, a különböző szempontok megismeréséhez és az alternatív szerepek kipróbálásához. A következő táblázat ezeket a kölcsönhatásokat foglalja össze.

13. táblázat: A társadalmi hálózatok közösségi szemléletű kvázi-terápiás konstellációi

posztintencionális torzulások	intencionális terápiás hálózatok				
nem értékálló, szegregált, immobil, differenciálatlan, underclass, függőségi, ellenforradalmi, kizsákmányoló mező	mobilitás illúziója	baloldali reflexió	tekintélyellenes kommunikatív cselekvés	arányosság megbecsülése	felelősségvállalás reflexivitása
túlinformált, inkompatibilis, technokrata, előítéletes, atyáskodó, túlterhelt, titkolózó, hatalmával visszaélő reflexív intézmény	civil kontroll illúziója	konfliktusmenedzseri reflexivitás	érdekvédő kommunikatív cselekvés	civil kurázi megbecsülése	demisztifikáló reflexió
kiszámíthatatlan, instabil, átláthatatlan, paternalista, túlburjánzó, eldologiasító, korrumpált, diszkriminatív rendszer	adaptív javulás illúziója	funkcionalista reflexió	demediatizáló kommunikatív cselekvés	felelősség-etika megbecsülése	holisztikus reflexió
elemi jogokat sértő, érzéketlen, túlbürokratizált, elitista, vágykielégítést kriminalizáló, biohatalmi, represszív, dehumanizáló jog	normakontroll illúziója	alkotmányjogi reflexió	jogvédő kommunikatív cselekvés	lelkiismeret megbecsülése	jogkiterjesztő reflexió
kaotikus, atomizáló, átláthatatlan, túlkomfortos, nyomasztó, szennyezett, szimbolikus, gyötrő épített-technikai környezet	környezetvédelmi illúzió	urbanista reflexió	környezetetikai kommunikatív cselekvés	természeti értékek megbecsülése	technokritikai reflexivitás

A mezők torzulásait azok az illúzió logikája szerint szerveződő hálózatok tudják átláthatóvá tenni és a hatásuktól való függetlenedést elősegíteni, melyekben a legitimitás alapja a mobilitás. Abban az esetben, ha a társadalmi hierarchiák elismerésre méltóságának

kritériuma azok folyamatos újraelosztása, a különböző pozíciók egyaránt elérhetőként jelennek meg a cselekvők számára. Ezáltal a fennálló társadalmi viszonyok folyamatos reflexió tárgyai lesznek, miközben alternatív megvalósulásuk horizontja is felbukkan. Példaként egy kevésbé értékálló termékkel foglalkozó őstermelőre gondolhatunk, akinek a bizonytalanság okán kialakult generalizált szorongása csak akkor kezd enyhülni, amikor lehetősége nyílik a szomszédok által előállított termékeket felvásárolva kereskedőként is tapasztalatokat szerezni, és ezáltal megismerni más pozíciókhoz kötődő szempontokat.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá a strukturális egyenlőtlenségek átvilágításához, ha baloldali szemantikába ágyazódnak. A rejtett egyenlőtlenségek és konfliktusok perspektívájából tekintve a társas viszonyokra, azok torzulásai az átjárhatatlan, igazságtalan osztálypozíció következményeiként válnak értelmezhetővé. A baloldali szemantika nem csupán hozzáférhetővé teszi a más strukturális helyzetben lévők perspektíváját, de egyúttal arra is motivál, hogy a fennálló viszonyokat ne fogadja el magától értetődőként az egyén, s ezáltal potenciálisan felülírja hatásukat. Példaként egy a különböző pozíciókban dolgozók közti érintkezést megakadályozó munkahelyre gondolhatunk, ahol a kommunikációképtelenségből fakadó félelmek csak akkor enyhülnek, amikor egy baloldali pamfletet olvasva megkérdőjelezzük a fennálló szervezeti formát az ott dolgozók.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor segítik elő a torzult mezőkre történő reflexiót, ha a tekintély kritikáján alapulnak. Ebben az esetben magában az interakció szerkezetében juttatható kifejezésre a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek bírálata. Minthogy az érvényességi igények számonkérésének vagy igazolásának tekintélyviszonyokhoz való hozzákapcsolása a rejtett egyenlőtlenségek egyik legfontosabb kifejeződése, így ennek visszautasítása egyúttal az egyenlőtlen strukturális viszonyoktól való függetlenedés lehetőségét is magában rejt. Példaként egy az előrejutást ellehetetlenítő munkahelyre gondolhatunk, ahol a kialakult kényszercselekvés csak akkor enyhül, amikor egy új dolgozó visszautasítja a főnök pökhendi kommunikációs stílusát, és ezáltal mások számára is elképzelhetővé teszi a fennálló szerepek meghaladását.

A megbecsülés hálózataiban azáltal járulhatnak hozzá a tőkeviszonyok egyenlőtlenségéből fakadó megakadások átalakításához, hogy kitüntetett értékként kezelik az egyenlőtlenségek elleni védelmet biztosító arányosság elvét. A döntéshozatali folyamaton belüli képviselő vagy a különböző tőkék újraelosztása kapcsán kialakított kvóták a társadalmi pozíciók kisajátítását hivatottak szavatolni. Azáltal, hogy különböző szempontok szerint pozitív diszkriminációban részesítenek egyébként hátrányos helyzetű csoportokat, megtörik a strukturális kényszerek logikáját, egyúttal lehetőséget teremtenek a rájuk történő reflexióra és alternatív konstellációk elképzelésére. Példaként egy olyan munkahelyre gondolhatunk, ahol kizárólag a – nemi különbségekkel összefüggő – termelékenység határozza meg a dolgozók státuszát, aminek következtében az elsősorban női dolgozók közül kikerülő alulteljesítő tehetetlenül kénytelenek elviselni, hogy semmibe veszik őket. Az ennek nyomán kialakult depresszió csak akkor enyhül, amikor a termelékenységi díjazás mellett kijelölésre kerül egy kompenzációs kvóta a nők számára, ami átszabja a korábbi elosztási viszonyokat.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben teszik lehetővé a mezők torzulásaitól való függetlenedést, ha a másikért való felelősségvállaláson alapulnak. Ebben az esetben a társakhoz való viszonyulás azon egyenlőtlen, naturalizált keretei, melyek egy stratégiai cselekvőperspektívát jelölnek ki, átadják helyüket a személyközi viszonyokra történő reflexiónak. Ahogy a másikért felelősséget vállaló cselekvő szembesül azzal a kérdéssel, hogy pontosan milyen helyzetben és mivel is tartozik a társainak, egyúttal óhatatlanul bele is képzei magát a másik helyzetébe, és átértékeli a fennálló viszonyokat. Példaként egy olyan kiszolgáltatott helyzetben lévő munkanélküli gondolhatunk, akinek a beszűkült cselekvési térből való menekülés eszközeként kialakult alkoholizmusa csak akkor enyhül, amikor egy vallásos élményt követően másként kezd tekinteni embertársaira, és a belőlük való profitálás helyett a nekik való segítség lehetőségét kutatva átértelmezi saját lehetőségeit is.

A reflexív intézmények torzulásainak átvilágításában és átalakításában azok az illúzió logikája szerint szerveződő hálózatok vehetnek részt, melyek a szakértői intézmények legitimitásának zálogát a laikusok által gyakorolt felügyeletben látják. Az ilyen értelemben vett civil kontroll hivatott lehetőséget biztosítani az intézmény esetleges túlkapásainak és a bizalmas információkból fakadó hatalommal való visszaélésnek a megakadályozását. A laikusok szakértői rendszerek felett gyakorolt felügyelete azáltal, hogy megfordítja a társadalmi hierarchiákat, egyúttal kölcsönösen hozzáférhetővé is teszi a különböző aktorok szempontjait egymás számára. Példaként egy olyan túlinformált hivatalra gondolhatunk, ahol a kliensek túlzott kiszolgáltatottságuk miatti szorongása csak akkor enyhül, amikor egy folyamatosan cserélődő tagságból álló laikus ellenőrző szervet hoznak létre az esetleges visszaélések felderítése céljából.

A kognitív reflexivitás hálózatai akkor járulnak hozzá a reflexív intézmények működésének átvilágításához, ha a konfliktusmenedzseri szaktudáson alapulnak. Mint minden szervezet működését, úgy a reflexív intézményekét is potenciálisan áthatják mind az ott dolgozók közti, mind pedig a kliensekkel szembeni rejtett feszültségek. A konfliktuskezelés perspektívájából ezek felszínre hozhatók és az érintettek bevonása segítségével kezelhetők. Ennek keretében egyrészt lehetőség nyílik a másik perspektívájának megismerésére, másrészt a nézeteltérések elmérgesedésének megakadályozására. Példaként egy olyan a kliensekkel érdemben kommunikálni képtelen segélyezési hivatalra gondolhatunk, ahol az ebből fakadóan kialakult fóbiák csak akkor csökkennek, amikor egy külső szakértő bevonásával megismerik egymás álláspontját az ott dolgozók és a kliensek, és ezáltal feloldódnak a kölcsönös megértés hiányából fakadó félelmek.

A kommunikatív cselekvés hálózatai abban az esetben segítenek a reflexív intézmények torzulásainak kezelésében, ha a szakértők és laikusok közti szaktudásbeli különbség nem alakul át a beszédaktusok szerkezetét torzító hatalmi különbséggé. Ahhoz, hogy ennek az esélyét minimalizálják, a cselekvőknek a saját jogaikkal és érdekeikkel tisztában lévő és azokat megvédeni kész félként kell fellépniük. Amennyiben külön figyelmet fordítanak arra, hogy a beszédaktusok érvényességi igényeinek igazolásában ne lépjenek fel aszimmetriák, úgy biztosítani tudják az intézmény képviselőitől való függetlenségüket, és maguk rendelkeznek saját szerepük felett is. Példaként egy technokrata családsegítő

szolgáltatásra gondolhatunk, ahol a laikusként lenézett kliensek kényszeres viselkedésmintái csak azt követően változnak, hogy egy új munkatárs felhívja figyelmüket érdekeik és jogaik védelmének fontosságára, aminek hatására partnerként lépnek fel, és megkövetelik maguknak a számukra is érthető tájékoztatást.

A megbecsülés hálózatai akkor teszik lehetővé a reflexív intézmények diszfunkcióinak átvilágítását, ha az állampolgári bátorságot kitüntetett értéknek minősítik. A „civil kurázi” arra motivál, hogy saját igazáért akár a szaktudásbeli különbségen alapuló hierarchiákkal szemben is kiálljon az egyén, és ebben az értelemben ne fogadja el kritika nélkül az intézmény által előírt társas viszonyokat. Ilyenformán az állampolgári bátorság elismerése indirekt módon arra motivál, hogy a cselekvő kész legyen a fennállótól eltérőként elképzelni saját mozgásterét. Példaként egy előítéletes hivatalra gondolhatunk, ahol tartós hátrányt elszenvedő csoport tagjainak kilátástalanságával összefüggő depressziója csak akkor enyhül, amikor egy állampolgári mozgalmából bátorságot merítenek, és fellépnek a diszkriminációval szemben.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben járulnak hozzá a reflexív intézmények diszfunkcióinak feltárásához, ha az alapjukul szolgáló szakértői tudást megfosztják az abszolutisztikus igazság aurájától, vagyis demisztifikálják. Egy ilyen értelemben a szcientizmus tekintélyétől megfosztott intézmény által előírt relációk kritika tárgyává tehetők, és az interakciók során lehetőség nyílik autonóm partnerként fellépni. A szakértői tudást vissza nem utasító, ugyanakkor azt a tévedéseknek és esetlegességeknek kitétt ismeretként leleplező pillantás mellett, hogy új szerep kipróbálását teszi lehetővé, megnyitja az utat annak megszerzése, vagyis az intézményi perspektíva megismerése felé is. Példaként egy atyáskodó önkormányzatra gondolhatunk, amely ahelyett, hogy elmagyarázná a működését meghatározó szabályokat, inkább arra törekszik, hogy azokat az átlagos választópolgár számára érthetetlen tudásként jelenítse meg. Egy az önkormányzattól függő egyénben a tehetetlenség miatt kialakult alkoholizmus csak akkor kezd enyhülni, amikor egy ügyvéd hétköznapi szavakkal elmagyarázza neki lehetőségeit, ezáltal lehetőséget teremt a hivatali perspektíva megértésére és a tudásbeli különbséggel való visszaélés kritikájára.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által koordinált hálózatok torzulásainak korrekciójához az illúzió logikája mentén szerveződők akkor tudnak segítséget nyújtani, ha a legitimitás kritériumaként a környezethez való alkalmazkodást jelölik meg. Az adaptív javulás olyan kritikai mérceként szolgálhat, melynek perspektívájából az alrendszerek és a működésüket meghatározó médiumok, a környezethez való viszonyuk kiegyensúlyozottsága alapján egyaránt felülvizsgálhatók. Ebben az értelemben egy ilyen illúzió lehetőséget teremt a társas viszonyokra történő reflexióra és egy adaptívabb alternatívára való cserére. Példaként egy kiszámíthatatlan jogi környezetben dolgozó vállalkozóra gondolhatunk, akinek a generalizált szorongása csak akkor kezd enyhülni, amikor egy civil szervezet segítségével sikerül fellépnie a káosz ellen, rámutatva annak gazdasági szinten érzékelhető komparatív hátrányaira.

A kognitív reflexivitás hálózatai abban az esetben járulhatnak hozzá az alrendszerek torzulásainak elemzéséhez, ha funkcionista alapon szerveződnek. A hatékonyság, ko-

herencia vagy profitabilitás szempontjai különbözőképpen bár, de egyaránt a rendszerek belső rendjének kritikájához kínálnak szempontokat. Ezáltal egyszerre teszik lehetővé a fennálló keretek alternatívájának elképzelését, valamint átalakításuk kezdeményezését. Példaként egy instabil kereskedelmi kapcsolatok között élő vállalkozóra gondolhatunk, akinek a kialakult pánikreakciói csak akkor kezdenek enyhülni, amikor a hatékonyságuk alapján szelektál beszállítói között, és kiszűrve a bizonytalan elemeket, stabilizálja tevékenysége kereteit.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor segítik elő a rendszerek ellentmondásainak feltárását, ha a mediatizált kommunikációt visszaterelik a beszédaktusok keretében folyó kommunikáció vágányára. Ebben az esetben a médiumok által automatizált, kötött pályán tartott cselekvéskoordinációs folyamatok átadják helyüket a félreértések és nézetkülönbségek tisztázásának esélyét magában rejtő tényleges vitáknak. Ahogy a mediatizált kommunikáció felfüggesztésre kerül, egyúttal megnyílik a tér a társas cselekvés beszédaktusok révén történő koordinációja számára, aminek következtében az alrendszer kötött szerepei is újratárgyalhatóvá válnak. Példaként egy átláthatatlan piaci körülmények között dolgozó vállalkozóra gondolhatunk, akinek az események befolyásolására való képesség hiányában kialakult, kényszeres viselkedésmintázatai csak akkor enyhülnek, amikor az egyszerű alkuk helyett beszélgetni kezd partnereivel, és a problémák tisztázása következtében letisztulnak az üzleti viszonyok.

A megbecsülés hálózatai abban az esetben járulnak hozzá az alrendszerek paradoxonjainak feloldásához, ha kitüntetett értékként tekintenek a nem szándékolt következmények számbavételére. Nem csupán a szándékok, de mellett a cselekvés következményei iránt is felelősséget vállaló etikai beállítódás jutalmazása arra motiválja a cselekvőket, hogy az automatikus keretek között működő cselekvési rendszerek következményeire is reflektáljanak. Az ennek során születő visszacsatolás révén egyrészt alternatív működési keretek válnak elképzelhetővé, másrészt a paradoxonok feloldása. Példaként egy paternalista munkahelyre gondolhatunk, ahol az innováció lehetőségétől megfosztott munkavállalók hangulatzavara csak akkor javul, amikor egy új főnök teret kínál a dolgozók visszajelzéseinek, ettől várva a munkaszabályzat nem szándékolt következményeinek feltárását és korrekcióját.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő az alrendszerek torzulásainak korrekcióját, ha az egyes rendszerek perspektíváját meghaladó, holisztikus szemléleten alapulnak. Egy az aktorokat adott rendszeren belüli instrumentális szerepükre redukáló megközelítéssel szemben az egyéb teljesítményeket figyelembe vevő perspektíva lehetőséget teremt nem csupán a szerepek átértékelésére, de magára a rendszerszerű működésből fakadó problémák azonosítására is. Egyfajta meta-rendszerszemléleten alapuló „másodrendű megfigyelést” követően a mediatizált cselekvési terek fundamentális szintjének átvilágítására nyílik lehetőség. Példaként egy olyan vállalkozóra gondolhatunk, akinek az élete egészét meghatározza a munkája, aminek hatására alkoholfüggőség alakul ki nála. Ez csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy vallásos élmény hatására gazdasági tevékenysége átértékelődik, és megszűnik kizárólagos jelentőségű lenni.

A jogi elismerés torzulásainak átvilágításában az illúzió logikája szerint szerveződő hálózatok akkor tudnak részt venni, ha a legitimitás zálogának a folyamatos normakontrollnak alávetett jogrendet tekintik. A modern képviseleti demokráciákban a jogalkotás elsősorban a választott politikai képviselők feladata. Ugyanakkor ahhoz, hogy az általuk alkotott törvények ne torzítsák a demokratikus közakaratképzést, azok ellenőrzésére hivatott intézményekre van szükség. Amennyiben a politikai hatalom ilyen értelemben vett ellensúlyai rendelkezésre állnak, úgy a jogi elismerés keretei átvilágíthatóvá válnak, és az esetleges problémák kezelésére eljárások dolgozhatók ki. Példaként egy településre gondolhatunk, ahol az elemi jogokat sértő rendeletek következtében kialakult szorongás csak akkor kezd enyhülni, amikor egy ombudsmani vizsgálat megállapítja aggályos mivoltukat.

A kognitív reflexivitás hálózatai abban az esetben segítenek a jogi elismeréssel kapcsolatos paradoxonok feloldásában, ha az alapjogok értelmezéséből kiinduló alkotmányjogi szaktudáson alapulnak. Az emberi méltóságból fakadó morális maximák olyan kritikai mérceként szolgálnak, melyek segítségével a különböző intézmények és jogszabályok egyaránt megítélhetők. Az alkotmányjogi reflexió ebben az értelemben egyfelől a törvényi keretek által kijelölt szerepek alternatíváját teszi hozzáférhetővé, másfelől eljárásokat kínál azok megváltoztatásához. Példaként egy indokolatlanul merev törvényre gondolhatunk, amelynek következtében kialakult félelmek csak akkor enyhülnek, amikor az alkotmányjogászok kritikával illetik azt, és mozgalmat szerveznek a visszavonására.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor járulnak hozzá a jogi elismerés torzulásainak korrekciójához, ha a jogszabályokat az igazságosság és méltányosság szempontjaival konfrontálják. Egy ilyen értelemben vett jogvédelem keretében az eljárási szempontból kifogástalan jogszabályokat igazolási procedúrának vetik alá, rákérdezve legitimitásukra és helyességükre. A jogszabályok nyilvános vitákban történő levizsgáztatása egyszerre teszi lehetővé a kereteik között adott szerepek felülvizsgálatát és megváltoztatását. Példaként egy túlbürokratizált szervezetre gondolhatunk, ahol az ennek következtében kialakult kényszeres viselkedésformák csak akkor enyhülnek, amikor a dolgozók vitát kezdeményeznek a szabályokról, és ennek során kiostálják azokat, melyek mellett nem tud észszerű érveket felsorakoztatni a cégvezetés.

A megbecsülés hálózatai azáltal teszik lehetővé a jogi elismerés diszfunkcióira vonatkozó reflexiót, hogy kitüntetett értékként kezelik a lelkiismereti szabadságot. A morális kompetencia kifejeződéseként felfogható lelkiismeret elismerése arra motivál, hogy az egyén abban az esetben is kitartson normatív meggyőződése mellett, ha az adott esetben ellenkezik az aktuális törvényekkel. Ez teszi lehetővé, hogy a mindenkorai jogszabályokat ne fogadja el magától értetődőként, és amennyiben lelkiismeretébe ütközik, kész legyen megváltoztatásukért kiállni. Példaként egy a vezetőikkel kivételező elitista joggyakorlatú településre gondolhatunk, ahol a tehetetlenség miatt kialakult depresszió csak akkor kezd enyhülni, amikor az új pap arra bátorítja híveit, hogy bátran álljanak ki erkölcsi meggyőződésük mellett.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben válhatnak a jogi elismerés korrekciójának eszközévé, ha a jogok kiterjesztésének új formáira irányulnak. Az új társadalmi

csoportok bevonása már létező jogosítványok körébe vagy az új jogosítványok felderítése és morális igazolása egyaránt a fennálló keretektől különbözők elképzelését feltételezi. Ebben az értelemben a jogkiterjesztés perspektívája óhatatlanul az aktuálisan torzult viszonyoktól való függetlenedést von maga után. Példaként egy az alkoholfogyasztást kriminalizáló helyi rendeletre gondolhatunk, melynek következtében az illegalitás okán fokozódó függőség csak akkor csökken, amikor egy lakos kezdeményezésére mozgalom szerveződik az autonóm fogyasztáshoz való jog kiterjesztéséért, és megvitatásra kerülnek az alkoholfogyasztás elvi kérdései.

Az épített-technikai környezet torzulásainak felülvizsgálatát az illúziók logikája szerint szerveződő hálózatok akkor teszik lehetővé, ha a legitimitás zálogának a természeti értékek védelmét tekintik. Ebben az esetben az emberi munka révén átalakított környezet elemzéséhez kritikai szempontként kínálkoznak az olyan szempontok, mint a biodiverzitás, valamint az egészséges emberi élet feltételeinek megőrzése. A környezettudatos cselekvő számára a fennálló materiális keretek megszűnnek maguktól értetődőnek lenni, és ezáltal tér nyílik azok formálására. Példaként egy kaotikus közlekedési rendszerrel jellemezhető városra gondolhatunk, ahol a kiszámíthatatlanság által felfokozott szorongás csak azt követően kezd el csökkenni, hogy a környezetvédelmi szempontok népszerűvé válnak, és ezek alapján igényként fogalmazódik meg a település újratervezése.

A kognitív reflexivitás hálózataiban abban az esetben segítik elő az épített-technikai környezet torzulásainak korrekcióját, ha településtervezési szakértelmen alapulnak. Az urbanista perspektíva egyaránt magában foglalja a település menedzseléséhez szükséges építészeti, társadalmi és gazdasági ismereteket. Ebből az összetett perspektívából az egyes diszciplínák vakfoltjai kiküszöbölhetők, és a paradoxonokra történő átfogó reflexió segítségével lehetőség nyílik alternatív víziók felvázolására. Példaként egy atomizáló térszerkezetű lakótelepre gondolhatunk, ahol az érintkezési felületek hiányában kialakult kölcsönös paranoiák csak akkor enyhülnek, amikor a korábban kizárólag építészektől álló önkormányzati munkacsoport helyett egy multidiszciplináris csoport veszi kézbe a telepet, és figyelmet fordít a közösségi terek kialakítására.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor járulnak hozzá az épített-technikai környezet diszfunkcióinak felderítéséhez, ha a moralitás interszubjektív logikája helyett az élőlényekkel és a bioszféra egészével kapcsolatos felelősség kérdését felvető környezeti etika perspektíváján alapulnak. Ebben a keretben nem csupán a másik cselekvő tekinthető olyan kommunikációs félnek, akinek a rá vonatkozó döntések meghozatalának folyamatában egyenlő beleszólást kell biztosítani, hanem az önmaguk nevében megnyilvánulni nem tudó élőlények szószólói is. Egy velük folytatott vita során vizsgálhatók felül a környezetre hatást gyakorló cselekvések helyességének érvényességi igényei, mely vita egyúttal lehetőséget teremt a fennálló keretek felülvizsgálatára és megváltoztatására. Példaként egy átláthatatlan károsanyag-kibocsátású gyárra gondolhatunk, melynek közelében lakók kényszeres viselkedésformái csak akkor kezdenek enyhülni, amikor egy környezetvédők által kezdeményezett lakossági fórum keretében, nyílt vitában megvitatják a kockázatokat, és feltárják az alternatívákat.

A megbecsülés hálózatai azáltal teszik lehetővé az épített-technikai környezet formálását, hogy a környezeti értékeket kitüntetettként kezelik. Ebben az esetben a cselekvők motiválttá válnak arra, hogy hétköznapi cselekvéseikkel kapcsolatban végiggondolják az esetleges egészség- vagy külső környezetet károsító hatásokat, és ezek elkerüléséhez igazítsák stratégiájukat. A természet értéként való elismerése függetleníti a technikailag formált világ materiális mivoltából fakadó magától értetődőségétől, és az az általa kijelölt cselekvési pályák alternatíváit teszi hozzáférhetővé. Példaként egy a kényelmi szempontokat abszolutizáló városra gondolhatunk, ahol a passzivitásra való kárthatottságból fakadó depresszió csak azt követően kezd csökkenni, hogy egy mozgalom meggyőzi a lakosságot a környezetvédelmi szempontok fontosságáról, és ezt követően sor kerül a létező pazarló gyakorlatok felülvizsgálatára.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai akkor segítik elő az épített-technikai környezet torzulásainak kezelését, ha a technikai haladásba vetett vak hittel szemben annak veszélyeire hívják fel a figyelmet. Az új technikai vívmányokhoz köthető kockázatok felmérése egyaránt magába foglalja a tömeges elterjedésük vagy a túlzott használatuk következtében fenyegető potenciális válságok felvázolását. Azáltal, hogy a technokritikai reflexivitás születésük pillanatától kezdve nem szándékolta következményeikkel szembesíteni az újításokat, egyúttal alternatíváik felvázolására is ösztönöz. Példaként egy nyomasztó hangulatú üzemre gondolhatunk, ahol a munkások alkoholfüggősége csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy új üzemvezető a legújabb fejlesztések kritikátlan alkalmazása helyett azok lehetséges hatását mérlegelve alakítja át a gyárat.

A fentiekben bemutatott hálózatokkal szintén kiegészíthetők a pszichopatológiák fenntartását valószínűsítő konfigurációk. Abban az esetben, ha a különböző torzult poszt-intencionális hálózatokhoz olyan intencionális hálózatok kapcsolódnak, melyek az előbbiek paradoxonjait feltárják, miközben alternatív kereteket tesznek hozzáférhetővé, úgy a torzulás ellensúlyozhatóvá válik. Ahogy a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózati konfigurációk esetében sem egy-egy torzító hálózat jelenlétét vagy hiányát, hanem az összes hálózaton belüli arányukat vettük figyelembe, úgy a kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok esetében is abból indulhatunk ki, hogy azok aránya és megfelelő kapcsolódása jelöli ki a patológiák ellensúlyozásának esélyét.

A VISELKEDÉSTERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI

A viselkedésterápiák mind a kísérleti tudományokhoz való viszonyukat, mind emberképüket tekintve jelentősen eltérnek a többi pszichoterápiától. Kidolgozott személyiségelmélet helyett a megismerés és viselkedés külső szemlélő számára hozzáférhető, olyan oksági összefüggéseiből indulnak ki, mint a klasszikus és operáns kondicionálás vagy a szociális tanulás. Ezekben a megközelítésekben közös, hogy a környezeti ingerekre reflexszerűen reagáló cselekvő modelljén alapulnak, ennyiben a viselkedés „általános törvényszerűségeiből” indulnak ki. Az operáns kondicionálás elméletének egyik központi következtetése

a megerősítésre vonatkozik: az adott viselkedést követő pozitív élmények növelik a megisméltetés valószínűségét, és végső soron generalizáláshoz vezetnek, a megerősítés hiánya pedig csökkenti az ismétlés esélyét, és végső soron a viselkedés kioltásához vezet. A megerősítés mellett a tanulási folyamatok másik fontos forrása mások viselkedésének megfigyelése és modellezése. A szociális tanulás folyamatában egyaránt döntő szerepet játszik a megfigyelt másikkal fűződő viszony, a jelenség mentális és verbális kódolása, a megfigyelt viselkedés reprodukciója és mindezek mások elismerése általi külső, valamint az átértékelt sikerek általi belső megerősítése.

A terápiás folyamat kereteit a tanulás fenti törvényszerűségei jelölik ki, melyek a viselkedés újraformázásának feltételeit írják le: az aktuális problematikus viselkedésminták kioltásának és ezzel párhuzamosan a kívánatos viselkedésminták megerősítés útján történő bevezetésének kritériumait. Ennek megfelelően a terápiás beszélgetés is elsősorban arra irányul, hogy azonosítsák azokat a viselkedéseket, melyeken a páciens változtatni szeretne, és minél részletesebben felmérjék azok előfordulási kontextusát, illetve dinamikáját. Ezt elősegítendő a páciens gyakran naplót vezet, melyben feljegyzi a kezelt viselkedés alakulását, így téve lehetővé nem csupán a változás ütemének követését, de egyúttal a folyamat kontrollálását is. A behaviorista terápia ebben az értelemben egyfajta „edzésnek” tekinthető, amennyiben konkrét viselkedések tervszerű begyakorlásán alapul, a megerősítés logikájához igazodva. A terapeuta ebben a folyamatban edzőként vesz részt, vagyis tanácsokat ad a helyes viselkedés begyakorlásához, ami ugyanakkor a páciens feladata.

Természetesen a stabil viselkedésminták átformálása korántsem egyszerű feladat. Ennek elősegítésére számos technikát dolgoztak ki a különböző behaviorista terápiák. Az egyik ilyen a szisztematikus deszenzitizálás módszere, ami elsősorban szorongásos, illetve pánikbetegséggel küzdő pácienseket hivatott segíteni. Első lépésben relaxációs technika elsajátítását foglalja magában, ami a szorongást hivatott kiszorítani. E technikák birtokában a félelmet kiváltó események relaxált állapotban kerülnek megidézésre, aminek eredményeként a szorongásos reakciót az – azzal összeférhetetlen és éppen ezért azt kiszorító – nyugodt reakció váltja fel. Hasonló hatás várható a szorongással járó események képzeletbeli megidézése helyett a bennük való tényleges részvételtől, amennyiben sikerül – a terapeuta támogatása mellett – relaxált állapotban konfrontálódni velük. A félelem fokozatos feloldására törekvő deszenzitizálás ellentéte az ingerek elárasztásával operáló technika, amely a szorongásos reakciót olyan sokszor idézi elő, hogy az végül nem tud fokozódni, és kioltódik.

A kondicionálison alapuló technikák mellett a társas tanulás modellezési funkciója is lehetőséget kínál a viselkedés formálására: akár élőben, akár szimbolikusan, akár rejtett, akár partícipatív módon lehetőség nyílik a kívánt viselkedés megfigyelésére, az hozzásegíti a megfigyeltet is annak megvalósításához. A behaviorista terápia további fontos technikája az öninstrukciós tréning. Ennek során „önmaga edzőjévé” válik az egyén: folyamatosan ellenőrizve, hogy megfelelő viselkedésminta szerint jár-e el, megerősíti vagy szankcionálja önmagát. E tréningek között kitüntetett jelentősége van a nehézségek hátterében álló társas interakciók szerepjátékok keretében történő átstrukturálásának. A kezdetben kontrollált körülmények között, majd tényleges élethelyzetekben eljátszott szituációs gyakorlatok

lehetőséget kínálnak arra, hogy elemi gesztusok szintjén változtasson viselkedésén az egyén, és korábbi tehetetlenségét asszertív stratégiákra cserélje fel. Ebben a folyamatban segítségére lehet a szimbolikus vagy materiális jutalmak és büntetések rendszerének kialakítása, melyek az adekvát viselkedést megerősítést hivatottak biztosítani (CORSINI – WEDDING 2008: 223–257; SHARF 2010: 285–301).²⁷

A behaviorista terápia a cselekvések tudatosuló szintje helyett egyéb tényezőkre fókuszál, mind a patológiák okainak, mind a korrekció lehetőségének számbavételekor. Előbbieket a különböző ingerekre adott inadekvát reakciók begyakorlásaként és generalizálásaként írja le. A szándékolt motiváció nélküli viselkedésmintázatokat társadalomelméleti szempontból preintencionális hálózatokként írhatjuk le, ebben az értelemben a behaviorista terápia ezek patológikus konfigurációival foglalkozik. A viselkedésmintázatok formálódását pozitív és negatív visszacsatolások által szervezett alkalmazkodási folyamatnak tekintti. Akár az olyan folyamatokra tekintünk, mint a deszenzitizálás vagy az ingerekkel való elárasztás, akár olyanokra, mint a jutalmak segítségével történő gyakorlás, mindkét esetben valamilyen kényszerítő erővel bíró hatásnak teszi ki magát az egyén, melyhez adaptálódva nyílik lehetőség a zavart viselkedésmintázat felülírására. Társadalomelméleti szempontból külsődleges kényszerstruktúráként a posztintencionális hálózatokra tekinthetünk, a hozzájuk való alkalmazkodás révén ezek kínálnak lehetőséget a viselkedésmintázatok átalakítására.

Mindezek alapján a viselkedésterápia hatását a hétköznapi cselekvéshelyzetekben azok a mezők, intézmények, rendszerek, jogi elismerési feltételek és tárgyi-épített környezetek képesek reprodukálni, melyek patológikus habitus-, rutinokon alapuló, életvilág-, szeretet- és információs hálózatokhoz kapcsolódva, saját kényszerstruktúrájukhoz igazítják a társas cselekvéseket, és új preintencionális hálózati konfigurációt alakítanak ki. Az új környezethez való alkalmazkodás révén történő korrekciónak akkor nő meg az esélye, ha a különböző posztintencionális hálózatok relaxált működési feltételeket teremtenek, az új viselkedésmintázatot fokozatosan vezetik be, ugyanakkor konzekvensen számonkérlik, a jutalmak és szankciók világos rendjéhez igazodva.

A késő modernitás különböző preintencionális szinten szerveződő hálózataival kapcsolatban ennek megfelelően azt a kérdést kell feltenni, hogy azok milyen módon torzulhatnak, továbbá a hozzájuk kapcsolódó posztintencionális hálózatok miként teremthetnek olyan környezetet, amely egyszerre megnyugtató, ugyanakkor kiszámítható jutalmak és szankciók rendszerét alkotja. A következő táblázat ezeket a konfigurációkat tekinti át.

27 Noha közvetlenül nem a behaviorista megközelítésekből nőtt ki, mégis sok szempontból annak továbbfejlesztéseként értelmezhető William Glasser valóságterápiája, ami a környezete visszacsatolásaihoz igazodó, ugyanakkor viselkedését végső soron uraló cselekvő modelljéből indul ki. A terapeuta ebben a megközelítésben egyfajta ellenőr szerepét tölti be: azon túl, hogy segít kijelölni a megvalósítható változásokat, egyúttal a vállalások betartatásában is részt vesz. Noha büntetéseket nem szab ki, de nem hagyja, hogy kifogásokat keressen a páciens az eredeti célkitűzések feladását magyarázandó. Ehelyett konfrontálja vállalásaival, és arra ösztönzi, hogy saját erejéből változtassa meg a problematikus viselkedésmintákat (SHARF 2010: 417–433).

14. táblázat: A társadalmi hálózatok kvázi-viselkedésterápiás konstellációi

preintencionális torzulások	posztintencionális terápiás hálózatok				
megfélemlített, versengő, elbizonytalanított, defetista, puritán, hűbéri, sérelmi, börtön-habitus	konjunkturális mező	eseti reflexív intézmény	közérdekű alrendszer	esély-kiegyenlítő jogi elismerés	befogadható épített-tárgyi környezet
aggodalmas, izoláló, kiismerhetetlen, inkompatibilis, merev, önállótlan, bizarr, megalázó rutin	kollektivizáló mező	reflexív nevelési intézmény	időrezsim-alrendszer	közerkölcsi jogi elismerés	gépesített otthon épített-technikai környezete
kollektíven traumatizált, tabusító, konfúz, hatékonyságellenes, hipokrita, konzervatív, viktimizáló, amorális életvilág	modernizáló mező	ismeretterjesztő reflexív intézmény	naturalizált alrendszerek	univerzalista jogi elismerés	dinamikus épített-technikai környezet
ingadozó, titkolózó, rideg, kiszámíthatatlan, csalódott, társfüggő, érdek-, szadista szeretet	pacifikált mező	bizalomkeltő reflexív intézmény	önkorlátozó alrendszer	privát szférára kiterjedő jogi elismerés	kommunikatív épített-tárgyi környezet
rémhír-, homogén, kaotikus, egyirányú, unalmas, egészségközpontú, túlmisztifikált, irritáló információ	történelmi mező	vizsgáztató reflexív intézmény	kockázatos alrendszer	média-szabályozó jogi elismerés	zajszűrő épített-technikai környezet

A habitus torzulásainak csökkentéséhez a mezőlogika szerint szerveződő hálózatok abban az esetben járulnak hozzá, ha egyszerre szavatolt a tőkék megszerzéséért folyó játszmák méltányossága és biztosított a tőkeállomány növekedése. Abban az esetben, ha a mezőbe belépőknek egyforma esélyük van a felhalmozásra, továbbá azok számára is biztosított a gyarapodás minimális foka, akik a versengésben alulmaradnak, a strukturális hatások egyszerre teremtenek megnyugtató környezetet, és ösztönöznek a fair rivalizálásra. E környezeti feltételekhez alkalmazkodva nyílik lehetőség a habitus torzulásainak átdolgozására. Példaként egy megfélemlített habitusú sportcsapatra gondolhatunk, ahol a tagok

szorongása csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy olyan bajnokságban vesznek részt, ahol biztosítottak a méltányos versengés feltételei, miközben a vereség sem von magával megaláztatást.

A reflexív intézmények hálózatai akkor segítenek a torzult habitus átstrukturálásában, ha független, az érintettek által elfogadott bíróként felügyelik a tőkékért folyó küzdelmeket. A játszma szabályait ismerő és tétjeit felmérni képes, ugyanakkor abban részt nem vevő intézmény egyszerre képes formálni a cselekvést, és átérezni a résztvevők személyes szempontjait. A formális szabályok helyett az egyedi körülmények mérlegelésén alapuló ítélkezési gyakorlatot folytató intézmény egyszerre képes nyugodt környezeti feltételeket teremteni, és biztosítani a verseny folytatását. Példaként egy szélsőséges belső rivalizálás miatt főbíakkal terhelt bandára gondolhatunk, mely terheltség csak azt követően kezd csökkenni, hogy egy – a helyi szokásokat jól ismerő, ugyanakkor azok által már nem kötött – volt bandatag elvállalja a vitás kérdések eldöntését, és segíti a versengés mederben tartását.

Az alrendszerek hálózatai azáltal teszik lehetővé a cselekvéseket megakasztó habitusok átdolgozását, hogy az egyéni érdekek helyett valamilyen jól belátható közérdek mentén szervezik a cselekvéseket. Ebben az esetben az egyéni versengés logikájával szemben a közös célok megvalósításának funkcionális szempontjaihoz alkalmazkodnak a cselekvők. A játszmák egyéni tétjének felfüggesztése egyrészt önmagában is relaxáló hatású, emellett a jutalmak és szankciók olyan alternatív rendjét jelöli ki, ami lehetőséget teremt a mezőharcok konfrontatív logikája helyett az együttműködéshez kötődő viselkedésmin-ták bevézésére. Példaként egy a közös szabályok tekintetében elbizonytalanodott habitusú tagokból álló amatőr zenekarra gondolhatunk, ahol a kialakult kényszeres viselkedés-formák csak akkor kezdenek enyhülni, amikor egy nagyobb együttes leszerződötti őket, és a formális szabályok egyértelmű helyzetet teremtenek, indokolatlanná téve a kényszeres pótcselekvést.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a torzult habitusok átalakításához, ha a társadalmi küzdelmekben való sikeresség esélyeinek kiegyenlítésében működnek közre. Abban az esetben, ha a materiális és szimbolikus tőkékért folyó küzdelmekben hátrányos pozícióból indulókat erőforrástöbblet illet meg, többé nem egy reménytelen kényszerstruktúrához kénytelenek alkalmazkodni, hanem egy az előrejutás lehetőségét magában rejtő környezethez. Az esélykiegyenlítő jogi elismerés ebben az értelemben rejti magában az előbbiben formálódott habitus átalakulásának lehetőségét. Példaként egy defetista szemléletű, külvárosi kortárs csoportra gondolhatunk, melynek egyes tagjaiban kialakult depresszió csak azt követően kezd enyhülni, hogy az önkormányzat megnöveli a leginkább hátrányos helyzetben lévő családok segélyét, és felzárkóztató oktatási programokba kezd, ezáltal teremtve meg a lehetőséget a kilátástalanság helyett a továbbtanulásra.

Az épített-tárgyi környezet abban az esetben vehet részt a problematikus habituális szinten szerveződő hálózatok átstrukturálásához, ha a játszmák szempontjából kulcsfontosságú technikai eszközök használata nem kötődik magas szakértelemhez. Amennyiben minimális felhasználói ismeretekkel is hozzá lehet férni a tőkefelhalmozásért

folyó küzdelem segédeszközeihez, úgy maguknak a tárgyaknak a szintjén kerülnek kiegyenlítődsre a társadalmi egyenlőtlenségek, hozzájárulva a belőlük fakadó patológiák csökkenéséhez. Az alacsony belépési küszöbű, széles körűen hozzáférhető technikai környezethez alkalmazkodó cselekvő az alávetett, reményvesztett habitus helyett aktív, tevékeny diszpozíciókat sajátíthat el. Példaként egy hűbéri rendszerben szerveződő sportegyesületre gondolhatunk, ahol az alávetettség tapasztalatával összefüggésben kialakult szomatikus tünetek csak azt követően enyhülnek, hogy a tagok számára is hozzáférhetővé válnak a korszerű edzéstechnikák, és azok segítségével reális esélyük lesz versenybe szállni a riválisokkal, ami lehetőséget teremt arra is, hogy kilépjenek az alávetettségéből.

A rutinok torzulásait azok a kapcsolódó mező típusú hálózatok formálhatják át, melyek szimbolikus tőkéje a kollektív értékekhez kapcsolódik. Egy ilyen mezőben az egyénileg kialakított rutinok háttérbe szorulnak a másokhoz való alkalmazkodás szempontjaihoz képest. Ilyenformán az ontológiai biztonság zálogaként a közösségi rutinok szolgálnak, melyek egyszerre rejtik magukban egy nyugodt környezet lehetőségét és az alkalmazkodás új kereteit. Példaként egy rendszeresen aggodalmaskodó családra gondolhatunk, ahol a kialakult szorongás csak azt követően kezd enyhülni, hogy új faluba költöznek, ahol a közösségi élethez folyamatos hozzájárulást várnak el, ami beszűkítve az egyéni családi rutinok terét, egyúttal az aggodásra is kevesebb esélyt kínál.

A reflexív intézmények hálózataiban abban az esetben járulhatnak hozzá a problematikusá váló rutinok kezeléséhez, ha lehetőségük van az egyéni életvitel interaktív formálására. Amennyiben egy nevelési intézmény nem egyszerűen valamilyen szabályrendszer kikényszerítésére törekszik, hanem figyelembe véve a rábízottak szempontjait, beépíti azokat saját működésébe, úgy egyszerre teremt bizalommal teli környezetet, és rejtje magában a rutinok átalakításának lehetőségét. Példaként egy különös családi étkezési szokásai miatt margóra szorult diákra gondolhatunk, akinek kialakult fóbiái csak azt követően kezdenek enyhülni, hogy az új iskolájában nem egyszerűen megtiltják neki az otthoni rutinokat, hanem közösen próbálnak kompromisszumos megoldást találni, aminek eredményeként izolációjából fakadó félelmei is csökkennek.

Az alrendszer akkor vesz részt a torzult rutinok átalakításában, ha átveszik az idő beosztása feletti kontrollt. Az idő eltöltésének elsősorban az ipari termelési folyamatokhoz kötött, részletekbe menő strukturálása és szabályozása révén az egyénileg kialakított rutinok mozgástere minimálisra csökken, és helyükre az alrendszer által kijelölt szokások lépnek. Az időreztimként működő alrendszerek a napi, heti és éves ciklusokat kötött, ugyanakkor kiszámítható mederbe terelik, ami egyrészt megnyugtató hatású lehet, másrészt gátat szab az egyéni rutinok túlbuzjánzásának. Példaként egy kiismerhetetlen szokásrendszerű, munkanélküli családra gondolhatunk, ahol a zavart enyhíteni hivatott kényszeres viselkedésformák csak akkor kezdenek visszaszorulni, amikor a szülőknek sikerül elhelyezkedniük, és a munkaidejük időbeosztása strukturálja napjaikat, keretet adva rutinjaiknak.

A jogi elismerés hálózataiban abban az esetben segítik elő a paradox rutinok kezelését, ha olyan szubsztantív szabályokat írnak elő, melyek a hétköznapi életvitelt is befolyásolják.

Egy ilyen értelemben a szokáserkölcst intézményesítő, az individuális szabadság helyett a közösség hagyományaira fókuszáló jogrendben a rutinok kialakításának egyéni mozgásteret beszűkül, és a tradícióhoz való alkalmazkodás válik dominánssá. Azáltal, hogy ez a sajátos kényszer korlátozza a rutinok szabadságát, egy áttekinthető érték-hierarchia alapján át is strukturálja őket, potenciálisan megszüntetve patológikus formáikat. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol a tagok szokásai egymással összeegyeztethetetlenek és egymást folyamatosan megakasztják, aminek hatására kialakult depresszió csak azt követően kezd enyhülni, hogy új lakhelyre költözve a helyi rendeletek előírják a porta gondozását, és az ebből következő kötelességek felülírják a korábbi rutinokat.

Az épített-technikai környezet hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a torzult rutinok átdolgozásához, hogy a hétköznapi élet szintjén folyamatos interakcióra kényszerítik a cselekvőket. Ebből a szempontból leginkább a háztartási gépek kulcsfontosságúak, melyek hétköznapi használatával az egyének arra is rákényszerülnek, hogy az általuk kijelölt keretekhez alkalmazkodjanak. Minél nagyobb mértékben gépesített a cselekvők otthona, annál nagyobb mértékben alakítják a technikai eszközök szokásaikat, így ezek kevésbé szerveződnek szabadon. Ilyenformán a háztartás gépesítése potenciálisan a patológikus egyéni rutinokat felülíró materiális környezetnek tekinthető. Példaként egy merev, tradicionális főzési szokásokkal jellemezhető családra gondolhatunk, ahol a kötöttséget enyhíteni hivatott alkoholizmus csak azt követően kezd enyhülni, hogy új gépeket szereznek be, melyek azáltal, hogy leegyszerűsítik az ételek elkészítésének folyamatát, egyúttal a rutinokat is fellazítják.

Az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok torzulásait a mezők akkor képesek kezelni, ha a közös tapasztalatok terét a strukturális viszonyok gyökeres átalakulása okán fellazítják. Akár új tőkeformák megjelenése, akár a redisztribúció kereteinek átalakulása azt eredményezi, hogy a valóság értelmezésének hagyományos keretei érvénytelenné válnak. A kollektív tapasztalati tér és a várakozási horizont egymástól való függetlenedése a modernitás alapélménye. Ebben az értelemben a hagyományos életformát felülíró, modernizációs mezőstruktúrák képesek olyan negatív és pozitív ösztönzőkön alapuló motivációs bázisként szolgálni, amelyhez alkalmazkodva a patológikus életvilág potenciálisan átalakul. Példaként egy hatalmával visszaélő oktató által traumatizált osztályközösségre gondolhatunk, ahol a tanulók szorongása csak azt követően kezd enyhülni, hogy központilag elbírált vizsgák jelennek meg, így az osztályzatok többé nem függenek a tanári önkénnytől, aminek hatására lehetőség nyílik a korábbi tapasztalatok fokozatos átalakulására.

A reflexív intézmények abban az esetben járulnak hozzá az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok patológiáinak felülírásához, ha céljuk a szisztematikus kutatáson alapuló ismeretek terjesztése. Az életvilág alapértelmezésben inkohérens, inkonzisztens, közös tapasztaláson alapuló tudáskészletét a tudománynépszerűsítő intézményekhez való alkalmazkodás abban az értelemben írja felül, hogy az egyéni tapasztalástól független, absztrakt, logikailag letisztázott tudományos tudás mércéjéhez méri, kiszelektálva a vele összeegyeztethetetlen elemeket. Példaként egy történelmi tabukkal terhelt osztály-

közösségre gondolhatunk, melynek tagjainál kialakult fóbiák csak azt követően kezdenek csökkenni, hogy ellátogatnak a kérdést tudományos igénnyel bemutató múzeumba, és átértékelik a hiedelmeikből fakadó félelmeket.

Az alrendszeresek akkor segítik elő a torzult életvilág átformálását, ha a valóság értelmezésének magától értetődő kereteit saját szemantikájukhoz igazítják. Az ilyen értelemben naturalizált alrendszeresek elmoszák az őket a közös tapasztaláson alapuló életvilágtól elválasztó határokat. Ezáltal maguk is részévé válnak a valóság természetesként adott horizontjának, miközben szerveződésük a lokális közösségektől független szinten zajlik. Ilyen értelemben magukban rejtik a lehetőségét annak, hogy az absztrakt rendszerlogikát észrevétlenül érvényesítsék az életvilágban, és a hagyományoktól független ösztönzőkhöz való alkalmazkodás révén átalakítsák azt. Példaként egy önellentmondó tanár által össze-zavart osztályra gondolhatunk, ahol a tehetetlenségre adott reakcióként születő kényszeres viselkedésformák csak azt követően kezdenek csökkenni, hogy az új tanfelügyeleti rendszer feloldja az ellentmondásokat, hozzájárulva az iskolai tapasztalatok fokozatos átalakulásához.

A jogi elismerés hálózatai azáltal járulnak hozzá az ellentmondásos életvilág átdolgozásához, hogy univerzális elvek alapján szervezik át a jogok és kötelességek terét. Ebben az értelemben a lokális közösségi hagyományokkal szemben a viselkedést általánosítható morális törvényekhez igazítják. E keretekhez való alkalmazkodás során a jutalmak és büntetések olyan alternatív rendje érvényesül, amely potenciálisan felülírja a természetnek hitt, torzult cselekvési maximákat. Példaként egy rossz hírű környéken található iskolára gondolhatunk, ahol a diákok a hiábavalónak tartott tanulást lenézik. A passzivitásból fakadó depresszió csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy új tanügyi rendelet lehetővé teszi a jó jegyek alapján történő iskolaváltást, és esélyt teremtve a kitörésre megváltoztatja a diákok perspektíváját is.

Az épített-technikai környezet abban az esetben járul hozzá a paradox életvilág átalakításához, ha dinamikusan változik. Ezáltal ugyanis folyamatos alkalmazkodásra kényszeríti a cselekvőket, akik ilyenformán kénytelenek egy természetesként felfogott stabil valóság helyett egy szüntelenül változó, instabil környezethez alkalmazkodni. Az adaptációs kényszer következtében a közösség által felhalmozott receptjellegű tudás háttérbe szorul a friss egyéni tapasztalatokkal szemben, ezáltal potenciálisan függetleníti a cselekvőt azok patológiáitól is. Példaként egy hipokrita osztályfőnökre gondolhatunk, aki szőnyeg alá söpri az alkoholfogyasztás kérdését, aminek hatására sokan kontrollálatlan fogyasztásba kezdenek, ami csak azt követően kezd csökkenni, hogy az iskolát elköltöztetik, és az új helyszín dekorációjába a diákok is bevonódnak, aminek során átélt tapasztalatok felülírják az osztályban magától értetődőnek tekintett értelmezéseket.

A szeretet kötései által szervezett hálózatok torzulásainak korrekciójához azok a mezők járulnak hozzá, melyek a tőkéért folyó küzdelmeket pacifikálják. Egy ilyen értelemben pacifikált hálózati logikához alkalmazkodva, a konfrontáció helyett a kölcsönösen elfogadható megoldások keresésére kényszerülnek a cselekvők, mely habitus kihat az intimitás szerveződésére is. Azáltal, hogy a személyközi konfliktusok kiélézése helyett a megbékélésre való törekvésre motiválnak a pozitív és negatív strukturális ösztönzők, egyúttal

a patológus intim kapcsolatok átalakítása is lehetségessé válik. Példaként egy olyan párkapcsolatra gondolhatunk, melyben folyamatosan ingadozik az egyik fél, aminek hatására kialakult szorongás csak azt követően kezd enyhülni, hogy a korábbi kompetitív munkahelyükről egy békésebbre átkerülve, a veszekedések helyett egymás szempontjait igyekeznek mérlegelni.

A reflexív intézmények hálózatai akkor segíthetik elő az intimitás patológus hálózatainak átdolgozását, ha képesek bizalmat teremteni. Amennyiben az intézménnyel kapcsolatos interakciók sorozatában az egyén megbizonyosodik arról, hogy szempontjait komolyan veszik, és nem kell tartania a feltárulkozástól, úgy az intézményi környezethez való alkalmazkodás eredményeként ő maga is hasonló modell szerint kezdi szervezni személyközi viszonyait. Ennek következtében a torzult szereteten alapuló hálózatok bizalmi deficitje is csökkenthető, és potenciálisan út nyílik a feltárulkozás és kölcsönös megértés felé. Példaként egy titkolózó baráti kapcsolatra gondolhatunk, ahol a kommunikációképtelenségből fakadó fóbiák csak azt követően kezdenek csökkenni, hogy a barátok meglepően őszinte és hatékony segítséget kapnak egy problémájukkal foglalkozó hivataltól, aminek hatására saját viszonyukat is új alapokra helyezik.

Az alrendszerek abban az esetben járulnak hozzá a szeretet torzulásainak korrekciójához, ha korlátozzák saját expanziójukat, és tiszteletben tartják határaikat. Egy ilyen értelemben önkorlátozó alrendszer működéséhez alkalmazkodva az egyén a személyközi viszonyok vonatkozásában is fokozottan érzékenyebbé válik a határok fenntartására. Ebből kifolyólag az intim kapcsolatokban is motivált lesz arra, hogy ne sértse meg a másik privát terét, és cserébe elvárja saját személyes autonómiájának tiszteletben tartását, aminek köszönhetően potenciálisan a szeretet torzulásai is korrigálhatók. Példaként egy definiálatlan munkakörben dolgozó, rideg családfőre gondolhatunk, akinek gyerekénél kényszeres viselkedésformák alakulnak ki. Ezek csak akkor kezdenek javulni, amikor az apa új munkahelyen kezd dolgozni, ahol világos munkaköri határokhoz kell igazodnia, aminek hatására személyközi viszonyait sem a teljes bezárkózás, hanem a privát terek kölcsönös elismerése alapján kezdi átszervezni.

A jogi elismerés hálózatai akkor segítik elő a szeretet patológus formáinak átalakítását, ha biztosítékokat szolgáltatnak az elfogadhatatlan privát viselkedésformák szankcionálására. Abban az esetben, ha számíthatnak a cselekvők arra, hogy intim kapcsolatukon belül sem szűnik meg a jog védelme, és a családon belüli visszaélésekkel vagy erőszakkal szemben is fellépnek a hatóságok, egy olyan jogi környezethez kezdenek alkalmazkodni, amelyben a másik méltóságának védelme továbbra is elsőbbséget élvez a saját szabadságukkal szemben. Ennek következtében az intimitás jogsértő torzulásai is – akár hatóságilag kikényszerített módon – korrekcióra kerülnek. Példaként egy csalódásokkal terhelt házasságra gondolhatunk, ahol az egyik fél tehetetlenségéből fakadó depressziója csak azt követően kezd enyhülni, hogy a válás során jogi elégtételt tud venni az őt ért méltánytalanságért.

Az épített-tárgyi környezet hálózatai azáltal vesznek részt a szeretet torzulásainak korrekciójában, hogy felületet biztosítanak a kölcsönös feltárulkozás számára. Amennyiben a térszerkezet és az új érintkezési médiumok lehetőséget teremtenek a kölcsön-

nös bizalmon alapuló kommunikáció számára, úgy a környezethez alkalmazkodva a kapcsolatban részt vevők egymás perspektíváját nagyobb eséllyel teszik kölcsönösen hozzáférhetővé, ami lehetőséget kínál az intimitás patológiáinak korrekciójára is. Példaként egy társfüggő szerelmi távkapcsolatban kialakult alkoholfüggőségre gondolhatunk, ami csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy internetes alkalmazás segítségével korlátlan kommunikációra nyílik mód, mely során kapcsolatuk kereteit is tisztáznı tudják.

Az információs hálózatok patológikus konstellációinak átdolgozásában azok a mezők játszhatnak közre, melyek sajátos tökéi történetileg beágyazottak. Az ilyen hálózatokban a tökefelhalmozás előfeltétele a múlthoz való alkalmazkodás, aminek eredményeként a folyamatosan áramló információ logikája felfüggesztésre kerül, és átadja helyét az ingerek történeti feldolgozásának. Az információ efemer logikájának megtörése ilyenformán lehetőséget kínál az abból fakadó patológiák korrekciójára. Példaként egy folyamatosan ijesztő hírekkel találkozó újságíróra gondolhatunk, akinek az ebből fakadó szorongása csak azt követően kezd enyhülni, hogy csatlakozik egy hagyományörző társasághoz, ahol minden jelenséget a múlt perspektívájából értékelnek. Ennek hatására az ijesztő híreket is múltbeli gyakoriságukhoz méri, aminek hatására megszűnik szorongató jellegük.

A reflexív intézmények abban az esetben segítik elő a torzult információs hálózatok átstrukturálását, ha az élmények elmélyült befogadására készítetik a cselekvőket. Ez leginkább azokban a hálózatokban történik meg, ahol valamilyen tudás számonkérésére kerül sor. A vizsgáztató intézmény logikájához alkalmazkodó cselekvő arra kényszerül, hogy különböző tudások vagy kompetenciák meglétéről adjon tanúbizonyosságot. Ennek során az információ egyszerű befogadása helyett annak feldolgozására tesz kísérletet, aminek eredményeként a folyamat torzulásainak korrekciójára is sor kerül. Példaként egy az egészséges életmódra vonatkozó egyoldalú információforrásra támaszkodó fiatalra gondolhatunk, akinek a főbiái csak azt követően kezdenek csökkenni, hogy az iskolában vizsgáznia kell biológiából, és ennek következtében megváltozik az egészségügyi tudáshoz való viszonya: az addigi kritikátlan befogadás helyett a koherens megértés perspektívájából közelít a kérdéshez, korrigálva az egyoldalúságból fakadó torzítást.

Az alrendszerek akkor járulnak hozzá az információs hálózatok patológiáinak korrekciójához, ha kockázatbecslésre kényszerítik a cselekvőket. Erre akkor kerül sor, ha adott alrendszer a cselekvő számára is érzékelhető módon befolyásolja a hétköznapi életet, és ebből fakadóan absztrakt hálózatként is veszélyforrássá válik. Ilyen esetben az egyén nem teheti meg, hogy csupán az alrendszerből hozzá eljutó efemer információk alapján hozzon döntéseket, ehelyett arra kényszerül, hogy szisztematikusan megfigyelje azt. Azáltal, hogy saját kezébe veszi a releváns adatok összegyűjtését, egyúttal az információáramlás felett is kontrollt szerez, aminek köszönhetően potenciálisan korrigálja a hálózathoz köthető patológiákat. Példaként egy kaotikus adathalmazsal dolgozó gazdasági szakemberre gondolhatunk, akinek kényszeres viselkedésformái csak azt követően kezdenek javulni, hogy a globális árfolyamváltozások közvetlenül kihatnak saját befektetéseire is, minek hatására

korábbi tehetetlen, passzív szerepe helyett proaktívan adatgyűjtésbe kezd, és maga szelektál a releváns információk között.

A jogi elismerés hálózatai azáltal segítik elő a torzult információs hálózatok átalakítását, hogy szabályozzák a tömegkommunikáció lehetséges formáit és tartalmait. Az emberi méltóság, az információszabadság és az információhoz való hozzáférés feltételeinek egyidejű figyelembevételén alapuló szabályozáshoz igazodó cselekvő nem egyszerűen fogyasztója a felé áramló ingereknek, hanem kritikus értelmező. Ilyenformán a jogilag szabályozott információs hálózatokhoz való adaptáció hordozza magában a torzulások korrekciójának lehetőségét. Példaként egy egyirányú csatornákkal kapcsolatba kerülő állampolgárra gondolhatunk, akinek a nyilvánosságban való megszólalás lehetetlensége miatt kialakult depressziója csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy új médiaszabályozás előírja az internetes cikkek kommentálhatóságát.

Az épített-tárgyi környezet akkor vesz részt az információ befogadásával kapcsolatos ellentmondások korrekciójában, ha lehetőséget teremt a kommunikációs zaj megszüntetésére. A többnyire reklám formáját öltő, kényszerű információ blokkolása vagy az információ keresési feltételei feletti rendelkezés egyaránt olyan technikai kérdések, melyek az információhoz való viszonyt alapjaiban meghatározzák. A kommunikációs zaj megszüntetésének lehetőségét a cselekvő kezébe helyező technikához alkalmazkodva az információs hálózatok megszűnnek ártatlan felületként szolgálni, ami egyúttal torzulásaik kezelésének előfeltétele is. Példaként egy unalmas adásokat követni kénytelen cenzorra gondolhatunk, akinek az ezzel összefüggésben kialakult alkoholizmusa csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy új alkalmazás segítségével lehetősége nyílik leszűkíteni a releváns információkat, és kizárólag azokra fókuszálni.

A fentiekben bemutatott hálózatokkal szintén kiegészíthetők a pszichopatológiák fenntartását valószínűsítő konfigurációk. Amennyiben a különböző torzult preintencionális hálózati konfigurációkhoz olyan posztintencionális hálózatok kapcsolódnak, melyek egyszerre megnyugtatóak, továbbá a jutalmak és szankciók kiszámítható rendszerét alkotják, úgy az eredeti torzulás ellensúlyozható. E kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok jelenléte és megfelelő kapcsolódása fejezi ki a patológiák ellensúlyozásának esélyét.

A KLIENSKÖZPONTÚ TERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI

A kliens- vagy személyközpontú terápiás szemlélet kidolgozása Carl Rogers nevéhez fűződik. Ennek kiindulópontja, hogy a terápia során nem diagnózisra, meggyőzésre és szaktanácsadásra van szükség, hanem elsősorban olyan tapasztalatok átélésére, melyek elősegítik az egyén önazonosságának helyreállítását. A kliensközpontú megközelítés szerint a terápiának az egyén számára adott valóságból kell kiindulnia: azokra a belső feszültségekre kell fókuszálnia, melyek az énkép és a társak visszajelzései közti ellentmondásból fakadnak. A jól funkcionáló személyiség helyt ad az énképének ellentmondó tapasztala-

toknak: megvizsgálja azokat, és amennyiben helytállónak bizonyulnak, elfogadja, amennyiben valótlannak, elutasítja. Minthogy azokat nem érzékeli az énképével szembeni totális támadásként, nem sértődik meg miattuk, ugyanakkor nem is fogadja el automatikusan őket. Ezzel szemben az önazonosságában bizonytalan egyén ragaszkodik énképéhez: azt védendő vagy szisztematikusan visszautasítja a külső perspektívából feltáruuló tapasztalatokat, vagy feladja énképét, és aláveti magát a feltételezett elvárásoknak. Különbözőképpen bár, de mindkét reakció pszichopatológiák kialakulásához vezet: az előbbi esetben a valóság percepciója, az utóbbi esetben pedig az önmagához való viszony torzul. Minthogy az énképre vonatkozó külső és belső értelmezések közti összhang kulcsfontosságú az önazonosság szempontjából, ezért Rogers szerint a terápiás folyamatban is elsősorban erre kell fókuszálni. Egy olyan személyközi viszonyt kell kialakítani, amelynek keretei között megszülethet a jól funkcionáló személyiség, aki képes énképe és a külső tekintet közti feszültségek konstruktív kezelésére.

E viszony egyik alapvető eleme a kliens belső perspektívájának kognitív és affektív szinteket egyaránt magába foglaló, empatikus megértése, anélkül ugyanakkor, hogy a terapeuta kritikátlanul azonosulna vagy éppen elveszne abban. A másik általi megértés tapasztalata képes megteremteni az ahhoz szükséges bizalmat, hogy a külső visszajelzéseket ne támadásként élje meg az egyén, hanem komolyan vehető észrevételként. A megértés mellett hasonlóan fontos a feltétel nélküli elfogadás gesztusa: míg az előbbi a másikba vetett bizalmat alapozza meg, addig ez az önbizalom kialakulásához nélkülözhetetlen. Az előzetes várakozásoktól mentes elismerés segítségével az énkép külső tekintettől való függése szüntethető meg, és lehetőség nyílik egy saját határait fenntartani képes személyiség kialakulására. A terápiás kapcsolat harmadik eleme a terapeuta személyes hitelessége. Minthogy a tárgyilagos szakember szerepe magában rejti a veszélyét annak, hogy a kliens úgy észleli, valójában nem fontos a terapeutának, ezért a terapeutának személyes bevonódását is kifejezésre kell juttatnia. Azáltal, hogy a terapeuta nem egy érinthetetlen, semleges partnerként mutatkozik, hanem olyan empatikus másikként, akinek szintén vannak érzelmei és véleménye a pácienssel történekről, melyeket nem fél kimutatni, egyfajta személyes törődést és reszponzivitást fejez ki. Egy egyszerre megértő, elfogadó és hiteles viszonyban lehetőség nyílik arra, hogy a kliens biztonságos közegben formálja énképét, és gyakorolja a külső perspektívával való összehangolást.

Rogers értelmezése szerint a terápiának nem csupán keretét alkotják e feltételek, hanem lényegi elemeinek tekinthetők. Ezen elgondolás háttérében az áll, hogy a terápiás viszony olyan interszubjektív térként értelmezhető, ahol a feltétel nélküli elfogadás és megértés egyébként hiányzó tapasztalatai bepótolhatók. A terápiás viszonyban a kliens egyszerre szerez tapasztalatokat egy hiteles, megértő másiktól, az önmagáért és másikként vállalt felelősségről, saját tapasztalatai szerveződéséről, saját félreértéseiről és a változás lehetőségéről. E tapasztalatokra építve a terápia során a páciensek nem csupán hozzáférnek saját problémáik gyökeréhez, hanem a kitartó pozitív visszajelzés segítségével azt is megtanulják, hogy miként tudják önállóan is kezelni az énképükkel kapcsolatos feszültségeket. Végso soron e folyamat eredményeként az önmagukhoz és világhoz való viszonyuk egyaránt átalakul: a bizonytalanságot, a társaktól való függést és a cselekvésképtelenséget

egyre inkább az autonómia és a kreativitás váltja fel a személyközi viszonyok mind tágabb körében (CORSINI – WEDDING 2008: 141–181; SHARF 2010: 211–221).

Az interpretációk helyett magára a tapasztalás folyamatára fókuszáló Gestalt-terápia jelentősen épít Rogers személyközpontú terápiájára, miközben döntő pontokon kiegészíti azt. Ennek során a terapeuta és a páciens közvetlenül a tapasztalás szintjén igyekeznek változást elérni annak közös felidézése és átdolgozása révén, különös hangsúlyt helyezve az én és a mások közötti flexibilis, ugyanakkor világos határ fenntartására. A Gestalt-pszichológiai kísérletek eredetileg az észlelési folyamatokra irányultak: arra, ahogy az észlelt „figura” mint egész előáll a részekből, azokra a tényezőkre, melyek hatására a háttérből kiemelkedik egy alakzat, illetve mindezek kontextuális meghatározottságára. A Gestalt-terapeuták ezeket az elsősorban kutatási célokra kidolgozott fogalmakat gondolták tovább az érzelmek és a testi észleletek szintjén. Azokra az észlelési folyamatokra fókuszálnak, melyekben valamilyen okból kifolyólag megakad bizonyos figurák kiemelkedése a háttérből, aminek következtében az ahhoz kapcsolódó cselekvések tere is beszűkül. E megakadás hátterében egyaránt megtalálhatók olyan ki nem elégített szükségletek és elfojtott, traumatikus élmények, melyek szorongást okozva az elemi észlelési folyamatok szintjén blokkolják bizonyos figurák azonosítását. A Gestalt-terápia egyik feladatának e megakadások feloldását, vagyis a „figurához” való hozzáférésnek az észlelést akadályozó gátak feloldása révén történő biztosítását tekinti.

A Gestalt-terápia a figura és háttér közti határ megvonására vonatkozó kérdést nem csupán a külvilágot észlelő egyén, hanem a külvilágot önmagától lehatároló egyén vonatkozásában is felveti. Az egyén nem csupán környezetének észlelésekor határol el figurákat a háttértől, hanem egyúttal önmagát mint figurát is határok megvonásával differenciálhatja. Ezek egyaránt magukba foglalják a testi érintkezés kereteit, az akár másokkal szemben is képviselt értékeket, az életvitel rutinjait és a kifejezés lehetséges formáit. Amennyiben ezek a határok sérülnek, úgy az egyén körvonalai elmosódnak, aminek következménye lehet egyaránt az attól való elzárkózás vagy a benne történő feloldódás. Míg az előbbi reakció az egyén izolációjához és a cselekvési lehetőségek beszűküléséhez vezet, addig az utóbbi a környezettől való totális függéshez és az annak való kiszolgáltatottsághoz. Ebben az értelemben különböző okokból bár, de a környezeti határok elmosódása egyaránt korlátozza az autonóm cselekvést, és torzítja a cselekvő önmagához és másokhoz való viszonyát. E határmegvonásoknak az esetek többségében nincs tudatában az egyén, így a Gestalt-terápia másik feladata ezek kontrollált megidézése, tudatosítása és a terápiás viszonyban történő megváltoztatása.

A terápia során a jelenidejűségnek kitüntetett szerepe van: az észlelési és határmegvonási folyamatok közös átélése teszi lehetővé azok korrekcióját. Ebből fakadóan a terápiás kapcsolat legfontosabb sajátossága, hasonlóan a rogersi szemlélethez, a kölcsönös bizalmi légkör. Ugyanakkor azzal szemben a Gestalt-terápia nem önmagában a feltétel nélküli elismeréstől és megértéstől várja a javulást, hanem a különböző észlelési és határmegvonási aktusok korrigált reprodukciójától. E folyamatok során a Gestalt-terapeuta folyamatosan monitorozza a páciens testi és verbális megnyilvánulásait, és megfigyelési alapján segíti az azonosított torzulások korrekcióját. A problematikus észlelési és határmegvonási fo-

lyamatok átdolgozásához a terápia során különféle kísérleteket és gyakorlatokat hívnak segítségül, megidézve azokat a nem tudatosuló folyamatokat, melyek problematikussá teszik a páciens önmagához és másokhoz való viszonyát. Ilyen kísérletnek tekinthető például az eljátszás (aminek során a problematikus cselekvéshelyzetek megidéződnek, és dramatizált formában bemutatásra kerülnek) vagy a „másik szék” technikája (aminek során a páciensnek lehetősége nyílik kívülről tekinteni önmagára, és beleélnie magát mások perspektívájába). E technikák segítségével új perspektívák nyílnak az észlelés és határmegvonás rutinszerű és ebből fakadóan nem tudatosuló verbális és testi folyamataira. Ahogy ezek új megvilágításba kerülnek, nem egyszerűen hozzáférhetővé válnak torzulásaik, de egyúttal meg is változnak. A tudatosított torzítások, ha úgy tetszik, másfajta „figurává” állnak össze, és ebben az értelemben másfajta viselkedést implikálnak. Ebben az értelemben a korrekció kulcsmozgata a tapasztalás és határmegvonás új perspektívában történő megidézése és az ebből fakadó Gestalt-váltás (SHARF 2010: 245–264).

A személyközpontú terápiák hálózati szempontból arra tesznek kísérletet, hogy a tapasztalás nem tudatosuló folyamatainak torzulásait a tapasztalás feltételeinek megváltoztatása révén korrigálják. A rogersi terápia esetében ez a megértés és feltétel nélküli elfogadás hiányzó tapasztalatának bepótlását jelenti. A Gestalt-terápia esetében pedig azoknak az észleleteknek a korrekcióját, melyek szisztematikusan korlátozzák a hozzáférhető figurák körét, valamint azoknak a határvonalaknak az átrajzolását, melyek nem teszik lehetővé a környezettől való differenciálódást. Társadalomelméleti szempontból mind a személyközi viszonyok, mind a hétköznapi észlelési folyamatok nem tudatosuló torzulásai a preintencionális hálózatok szintjén lokalizálhatók. Ebben az értelemben a rogersi és a Gestalt-terápiák a habitus, a rutinok, az életvilág, a szeretet és az információ logikája szerint szerveződő hálózatok torzulásainak hétköznapi cselekvéshelyzetekben történő korrekciójához kínálnak szempontokat.

Erre olyan alternatív preintencionális hálózatokban kerülhet sor, melyek a tapasztalás kötött pályáit megnyitják, és ezáltal lehetőséget kínálnak az önazonosság torzulásainak, valamint az én patológikus határmegvonásainak korrekciójára. A különböző preintencionális hálózatok eltérő módon járulnak hozzá az önazonosság fenntartásához: a habitus potenciálisan a társadalmi játszmákba való belefeledkezés, a rutinok az ontológiai biztonság, az életvilág a kollektív identitás, a szeretet az ön- és másikba vetett bizalom, az információ pedig a határtalanság megtapasztalásának tereként szolgál. Ennek megfelelően a preintencionális hálózatok – e tapasztalatok ellehetetlenítéseként értelmezhető – torzulásának korrekciójára azok a szintén preintencionális, komplementer hálózatok kínálnak lehetőséget, melyekben az eredeti élményekhez hasonlóképpen átélhetők.

A késő modernitás különböző preintencionális szinten szerveződő hálózataival kapcsolatban ilyenformán azt a kérdést kell feltenni, hogy azok miként torzulhatnak, továbbá a hozzájuk kapcsolódó preintencionális hálózatok hogyan teremthetnek olyan környezetet, amelyben átélhetővé válnak azok a hálózatra jellemző sajátos tapasztalatok, melyek az önazonosság fenntartásához nélkülözhetetlenek. A következő táblázat ezeket a konfigurációkat tekinti át.

15. táblázat: A társadalmi hálózatok kvázi-kliensközpontú terápiás konstellációi

preintencionális torzulások	preintencionális terápiás hálózatok				
megfélemlített, versengő, elbizonytalanított, defetista, puritán, hűbéri, sérelmi, börtön-habitus	játék habitusa	ritualizált versengés	kompetitív életvilág	rivalizáló szeretet	limitált információ
aggodalmas, izoláló, kiismerhetetlen, inkompatibilis, merev, önállótlan, bizarr, megalázó rutin	kommunisztikus habitus	relaxáció rítusa	hagyomány-őrző életvilág	tartós szeretet	háttérzaj-információ
kollektíven traumatizált, tabusító, konfúz, hatékonyságellenes, hipokrita, konzervatív, viktimizáló, amorális életvilág	emlékező habitus	kollektív pezsgés rítusa	közösségi életvilág	homofil szeretet	propaganda-információ
ingadozó, titkolózó, rideg, kiszámíthatatlan, csalódott, társfüggő, érdek-, szadista szeretet	bajtársias habitus	tolerancia rutinja	individualista életvilág	gondoskodó szeretet	virtuális intimitás
rémhír-, homogén, kaotikus, egyirányú, unalmas, egészségközpontú, túlmisztifikált, irritáló információ	improvizatív habitus	spontaneitás rutinja	nyitott életvilág	szenvedélyes szeretet	információs szabadságharc

A habituális szinten szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá saját kötött tapasztalati pályájuk újraindításához, ha az érdekérvényesítésre korlátozódó játszmák helyett a versengés örömeért történő versengés logikájához igazodnak. Azokban a hálózatokban, ahol ebben az értelemben önfeledt játék folyik, egyúttal arra is lehetőség nyílik, hogy a cselekvő a célok elérésére törekvő instrumentális cselekvés logikáját megtörve, különösebb következmények nélkül belefeledkezzen a figyelmét lekötő tevékenységbe. E tapasztalatokat átélve egyúttal a feszültséget generáló játszmákból fakadó görcsösség is feloldódik, potenciálisan átadva helyét egy felszabadult beállítódásnak. Példaként egy a folyamatos

teljesítménykényszer miatt megfélemlített tagokból álló profi focicsapatra gondolhatunk, ahol a kialakult szorongás csak azt követően kezd enyhülni, hogy tét nélküli, amatőr meccseket is elkezdenek játszani, ahol újból átélhetik a játék eredeti örömét.

A rutinok abban az esetben segítik elő a beszűkült habitus tapasztalati terének kitágítását, ha a versengés rítusai egyúttal az ontológiai biztonság megteremtésének előfeltételeként is szolgálnak. Azon hálózatokban, ahol a rivalizálás nem egyszerűen egy külsődleges, materiális kényszer következménye, hanem azon túlmutató jelentőséggel is bír, a tőkék megszerzéséért folyó küzdelem szintén túlmutat a létfeltételek újratermelésén. A világban való otthonosság zálogaként olyan tapasztalattá válik, amely potenciálisan felülírja a beszűkült habitusból fakadó élményeket, és átélhetővé teszi a játszmákban való önfeledt részvételt. Példaként egy egymással titokban rivalizáló sportolókbból álló csapatra gondolhatunk, melynek egyik tagja nem tudván megbeszélni társaival félelmeit, pánikbetegséggel küzd. Ez csak azt követően kezd enyhülni, hogy a tagok a korábbi látens versengés helyett rutinizált alkalmakat teremtenek tudásuk összemérésére, és az erőviszonyok tisztázása után, újra bizalommal tudnak egymáshoz fordulni.

Az életvilág akkor képes a torzult habituális hálózatok torzult tapasztalati terét korrigálni, ha a versengés hagyományán alapul. Egy ilyen értelemben kompetitív életvilágban a tőkék rivalizálás keretében történő kisajátítása a valóság magától értetődő horizontjába ágyazódik, továbbá a játszmákkal kapcsolatos kollektív emlékek készletének széles tárháza hozzáférhető. Ezek a közös praktikák kínálnak lehetőséget arra, hogy saját habitusa beszűkült keretei közül kilépjen a cselekvő, és az egyéni stratégiák helyett a kollektív receptekre támaszkodva, újszerű tapasztalatokat szerezzen. Példaként egy határozatlan vezetőjű zenekarra gondolhatunk, ahol az egyik tag bizonytalanságra adott válaszként kialakult kényszeres viselkedése csak azt követően enyhül, hogy sportolni kezd, és az ott átélt versenyszellemet átülteti a zenei életre is, felszámolva a csoportot jellemző kiszámíthatatlanságot.

A szeretet kötésén alapuló hálózatok abban az esetben képesek a habituális hálózatok hiányzó tapasztalatait pótolni, ha teret kínálnak a dominanciáért folyó nyitott küzdelemnek. Amennyiben az intimitás a kölcsönös feltárulkozás és elfogadás mellett egyúttal arra is lehetőséget kínál, hogy a felek vetélytársként tekintsenek egymásra, úgy a társadalmi játszmák sajátos kontextusa tárul fel. Ennek során a másik legyőzésére irányuló vágy elválaszthatatlanul összekeveredik a másik segítése iránti vágygal, mely sajátos elegy egyrészt a versengés méltányosságát szavatolja, másrészt az alulmaradó kárpótlását. E tapasztalatok révén nyílik lehetőség a beszűkült habitust potenciálisan felülíró diszpozíciók elsajátítására. Példaként egy munkanélküli fiatalokból álló bandára gondolhatunk, ahol az egyik tag kilátástalanságból fakadó depressziója csak azt követően kezd enyhülni, hogy párkapcsolatában a megértés mellett a versengés örömét is megtapasztalja, ami vállalkozásra ösztönzi a munka világában is.

Az információ logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor születhet meg a torzult habitushoz kapcsolódó tapasztalat alternatívája, ha az információhoz való hozzáférés fair versengésben dől el. Amennyiben az ingerek nem könnyen fogyasztható módon áramlanak, hanem korlátozott mértékben elérhetők, és feldolgozásuk erőfeszítést igényel, ugyanakkor a befogadást nem lehetetleníti el előzetesen semmilyen akadály, úgy az információs hálózat sajátos tapasztalatok forrásává válik. A hozzá való kapcsolódás

együttal azt is magával vonja, hogy a cselekvő egy olyan játszmába vonódik be, ahol erőfeszítéseket kell ugyan tennie, ám saját teljesítményétől függ sikeressége. Példaként egy puritán munkahelyre gondolhatunk, ahol az önmegtartóztatásra vonatkozó elvárások uralják a közösséget, aminek ellenpontjaként kontrollálatlan alkoholfogyasztási szokások alakulnak ki. Ez csak azt követően kezd enyhülni, hogy új gépekkel dolgozva a munkatársak egyszerre teljesíthető és motiváló kihívásokkal szembesülnek, mely élmények átszabják a korábbi bigott munkahelyi légkört, egymás ellenőrzése helyett a teljesítményekre irányítva a figyelmet.

A rutinokhoz kapcsolódó tapasztalatok torzulásainak korrekciójához a habituális szinten szerveződő hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá, ha nem kötik a teljesítményhez a tőkék minimális szintjét. A javak minimális szintjének alanyi jogon történő biztosítása következtében a játszmákban való részvétel ahelyett, hogy megnövelné a cselekvők stressz-szintjét, egy otthonos cselekvési környezet fenntartásához járul hozzá. A tőke újraelosztásán alapuló, kommunisztikus játszmákban a társas gyakorlatok szintjén tapasztalható meg az ontológiai biztonság. Példaként egy aggodalmaskodó családra gondolhatunk, ahol a tagok generalizált szorongása csak azt követően kezd enyhülni, hogy a szülők munkahelyén átfogó baleset- és életbiztosítást kötnek, és ezáltal az esetleges munkából való kiesés veszélyeit is elhárítják.

A rutinok akkor teszik lehetővé saját beszűkült tapasztalati bázisuk korrekcióját, ha rendszeres rítusait alakítják ki az aggodalmaktól és kételyektől való függetlenedésnek. A relaxáció megkülönböztetett cselekvési tereiben lehetőség nyílik a magától adott esetben meg nem születő ontológiai biztonságélmény megteremtésére. Ilyenformán a lenyugvás technikáinak rendszeres gyakorlása segítségével akaratos kísérlet történik a hiányzó tapasztalatok átélésére. Példaként egy családi szokások miatt kiközösített gyerekekre gondolhatunk, akinek a fóbái csak azt követően kezdenek enyhülni, hogy rendszeresen kirándulni kezd, ahol lehetősége nyílik az egyébként hiányzó nyugalom és biztonságérzés megtapasztalására.

Az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok akkor járulnak hozzá a rutinok hiányzó tapasztalatainak megteremtéséhez, ha a közös hagyományok szerint szervezik a hétköznapiakat. Ebben az esetben az egyénileg kialakított rutinok helyét kollektív szokások veszik át: amennyiben a hétköznapi cselekvések döntő mértékben közösségiek, úgy a hagyományok az egyéni rutinokhoz hasonló szerepet tölthetnek be az ontológiai biztonság megteremtésében. Olyan ismerős, kiszámítható kereteket teremtenek, melyek magától értetődő mivoltuk okán szavatolják a világba vetett bizalmat. Példaként egy kiismerhetetlen szokásokkal jellemezhető családra gondolhatunk, ahol a gyerekek kényszeres viselkedése csak azt követően kezd javulni, hogy bentlakásos iskolába költöznek, és közös napirend szervezi hétköznapijaikat.

A szeretet hálózataiban abban az esetben segítik elő a rutinok beszűkült tapasztalati terének korrigálását, ha jól bejáratott keretek között szerveződnek. Abban az esetben, ha az intimitás hosszú múltra tekint vissza, kialakulnak a kölcsönös feltárulkozás rögzített színterei és formái, valamint a közös hétköznapi szokásai. A szeretet ilyen értelemben vett rutinjai az intimitás keretei között biztosítják a kiszámíthatóságot és az otthonosságot, ezáltal járulva hozzá az ontológiai biztonság fenntartásához. Példaként egy olyan fiatalra

gondolhatunk, akinek családjától átvett öltözködési szokásait a környezet furcsának tartja, aminek következtében kiközösítik. A tehetetlenség okán kialakult depresszió csak azt követően kezd javulni, hogy öltözködési szokásait barátjával közösen kezdi kialakítani, s így fokozatosan megszűnik izoláltsága.

Az információs hálózatok akkor pótolhatják a rutinokhoz köthető elemi tapasztalatokat, ha nem elsősorban a bennük felbukkanó újabb és újabb adatok okán kapcsolódnak hozzájuk, hanem amiatt, hogy megnyugtató háttérzajként szolgáljanak. Ebben az esetben az információs hálózat egyfajta szűrőként funkcionál: azáltal, hogy kontrollált ingereket közvetít, egyúttal háttérbe szorít minden további, potenciálisan zavaró élményt. Az áramló ingerek ilyen értelemben kiszámítható, otthonos virtuális környezetet teremtenek, elősegítve az ontológiai biztonság fenntartását. Példaként egy az ontológiai biztonságot merev szokásokkal biztosító családra gondolhatunk, ahol a vágykielégítés korlátozása következtében kialakult alkoholfüggőség csak azt követően kezd javulni, hogy a közösen töltött időben folyamatosan bekapcsolva hagyják a tévét vagy a rádiót, és az így megszülető virtuális környezet a merevség nélkül is biztosítani tudja az otthonosságot.

Az életvilág logikája által szerveződő hálózatokban a hiányzó kollektív identitás élményét azok a habituális hálózatok képesek pótolni, melyek tétjét az emlékezés adja. A közösség életére vonatkozó emlékek elraktározása és megidézése egyaránt olyan gyakorlatnak tekinthető, melynek során a kollektív identitás újrateremtődik. Ebben az értelemben a múlt definiálásáért folytatott küzdelmek indirekt módon átélhetővé teszik a közösséghez tartozás élményét. Példaként egy önkényes tanárok által terrorizált osztályra gondolhatunk, ahol a diákok generalizált szorongása csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy iskolatörténeti vetélkedő keretében lehetőségük nyílik tágabb kontextusba helyezni az eredeti traumákat, és ezáltal kapcsolódási pontot találnak az iskolai közösséggel való azonosuláshoz.

A rutinok abban az esetben képesek a kollektív identitás hiányzó tapasztalatának pótlására, ha közösségi élményt biztosítanak. Azon rítusok során, melyek lényegi eleme, hogy a közösség egésze részt vesz bennük, lehetőség nyílik a „társadalmi” tapasztalatának átélésére. Ez a – Durkheim által „kollektív pezsgésként” leírt – élmény abban az értelemben képes a társas identitás megerősítésére, hogy az individuális perspektíva felfüggesztésével és egyúttal a közösségben való feloldódással jár. Példaként egy titkokkal terhelt osztályra gondolhatunk, ahol a kommunikációs vákuumban kialakult fóbiák csak azt követően kezdenek enyhülni, hogy az egyik tanár olyan közös programokat szervez, melyek keretében lehetőség nyílik a közösségben való feloldódásra és ezáltal a korábbi gátak feloldására.

Az életvilág azon formái képesek a hiányzó kollektív identitás tapasztalatát megidézni, melyekben a társas cselekvések nem szerződéses logika, hanem az ismerősség alapján szerveződnek. Az ilyen „közösségi” életvilágok nem a típusok és kategóriák alapján szerveződő interakciókon, hanem a személyes ismertségen alapulnak, ennyiben egy tényleges tapasztalatközösségre utalnak. A valóságot közösen értelmező cselekvők hálózatában a kollektív identitás a társas cselekvések nem szándékolt következményeként teremtmődik meg. Példaként egy konfúz iskolai tapasztalatokkal jellemezhető diákra gondolhatunk, akinek kényszeres viselkedésformái csak azt követően kezdenek megváltozni, hogy kisgyermek-kori barátai is átiratkoznak osztályába, és közösen értelmezik a tanárok viselkedését.

A szeretet hálózatai akkor járulnak hozzá az életvilág beszűkült tapasztalati terének megnyitásához, ha hasonló társadalmi háttérű tagok alkotják. A strukturális, generációs és értékszempontból homofilnak tekinthető kapcsolatokban a tagoknak nem csupán hasonló perspektívája nyílik a valóságra, hanem egyúttal annak is nagyobb az esélye, hogy hasonló csoportidentitásokkal azonosuljanak. Mindezek következtében a homofil kapcsolatokban a közös kollektív identitás nagyobb eséllyel idéződik meg, és válik kiemelt vonatkoztatási ponttá. Példaként egy a hatékonyságot megvető osztályra gondolhatunk, ahol a passzivitás következtében kialakult depresszió csak azt követően kezd enyhülni, hogy az egyik diák a hozzá hasonló érdeklődésű szerelmével közös csoportidentitásra talál, ami felülírja az azonosulást ellehetetlenítő osztály hatását.

Az információs hálózatok abban az esetben képesek az életvilágban átélhető elemi tapasztalatok pótlására, ha propagandisztikus keretek között szerveződnek. A rág értelemben vett propaganda célja a közös identitás fenntartása. A közösség számára fontos témák és szimbólumok szüntelen kifejezéséhez az információs hálózatok abban az értelemben kínálnak felületet, hogy ezeket ingerek formájában, valós időben áramoltatják, és ezáltal objektív formában jelenvalóvá teszik. Példaként egy hipokrita osztályra gondolhatunk, ahol a szórakozáshoz való jog megtagadása következtében kialakult alkoholfüggőség csak azt követően kezd javulni, hogy a diákok létrehoznak maguknak egy online felületet, ahol folyamatosan megosztva egymással gondolataikat, felszámolják a kölcsönös megvetés hangulatát, és lehetővé teszik az osztállyal való azonosulást.

A szeretet logikája szerint szerveződő hálózatokból hiányzó bizalom élménye azokban a habituális hálózatokban tapasztalható meg, ahol a versengés bajtársias keretek között zajlik. Az ilyen hálózatokban a vereség nem jár sem materiális ellehetetlenítéssel, sem szimbolikus megsemmisítéssel. Ehelyett egy olyan hierarchikus reláció, amely magában foglalja a fordítottság lehetőségét és ezáltal az elismerés mozzanatát, amire potenciálisan bizalmi légkör épülhet. Példaként egy folyamatosan hullámzó érzelmi klímájú párkapcsolatra gondolhatunk, ahol a kialakult generalizált szorongás csak azt követően kezd enyhülni, hogy az egyik fél amatőr sportolóvá válva megtapasztalja a bajtársiasságot, és az ott átélt bizalmi légkört importálja intim kapcsolatába.

A rutinok akkor képesek a szeretet hiányzó tapasztalatainak pótlására, ha a másfajta életformával szembeni toleranciát stabilizálják. Amennyiben rendelkezésre állnak azok a technikák, melyek segítségével a hétköznapi interakciós helyzetekben felbukkanó másakra a gyanakvás és idegenkedés helyett az érdeklődés vagy legalábbis a közöny perspektívájából tud tekinteni az egyén, úgy az elfogadás olyan általános légköre jön létre, ami közösségi szinten teremti meg a bizalmat. Példaként egy olyan titkolózó barátságra gondolhatunk, melyben a kialakult kényszeres viselkedésformák csak azt követően kezdenek enyhülni, hogy egyik fél egy toleráns munkahelyen kezd dolgozni, és az ott megtapasztalt bizalmi légkör hatására a barátság is átalakul.

Az életvilág hálózatai azáltal képesek a szeretet beszűkült tapasztalati terét kibővíteni, hogy kitüntetett értéknek tekintenek az egyénre. Amennyiben a valóság magától értetődő sajátossága, hogy a közösség tiszteletben tartja az egyén privát terét, és segíti céljai megvalósításában, úgy a hétköznapi interakciókban megszületik a megértés tapasztalata és az

ahhoz kapcsoló bizalom. Ilyenformán az individualista életvilág közösségi szinten teremti meg a feltárulkozás és elfogadás személyközi terét. Példaként egy rideg szülő-gyerek kapcsolatra gondolhatunk, ahol a bizalmatlansággal összefüggő főbiák csak azt követően kezdenek enyhülni, hogy a gyerek osztálya megértő és elfogadó közegnek bizonyul, és az ott kialakult bizalom lehetőséget teremt a félelmek megvitatására.

A szeretet hálózataiban abban az esetben képesek saját hiányzó tapasztalataikat pótolni, ha a gondoskodás szempontjai szerint szerveződnek. Amennyiben az intimitás alapja nem egyszerűen a kölcsönös feltárulkozás és az identitáskonstrukcióhoz nélkülözhetetlen visszajelzés, hanem ezen túlmenően az elemi szükségletek kielégítése, úgy az egyén tapasztalatokat szerez arról, hogy rábízhatja magát a másokra. Azáltal, hogy a gondoskodás során az egyén védtelenként mutatkozik meg, és társa kezébe helyezi magát, egyúttal egy olyan próbát is megidéz, ahol a bizalom legmélyebb szintje realizálható. Példaként egy kiszámíthatatlan barátságra gondolhatunk, ahol az együttműködés ellehetetlenülésével összefüggésben kialakult depresszió csak azt követően kezd enyhülni, hogy az egyik fél megbetegszik, és a másik ápolni kezdi, ezzel teremtve meg a hiányzó bizalom elemi szintjét.

Az információs hálózatok akkor teszik lehetővé a szeretet során születőhöz hasonló élmények átélését, ha imitálják az intimitás működését. Az információs hálózatokban lezajló interakciók során a másik felé fordulás és elfogadás élménye, igaz korlátozott formában, de egyaránt átélhető. Abból fakadóan, hogy a virtuális térben lezajló interakciókban az egyén nem testi valójában, hanem egy szabadon alakítható – többé-kevésbé anonim – felhasználói profilon keresztül vesz részt, a kommunikációs folyamatok sokkal kötetlenebbek, ugyanakkor jóval kevésbé tartósak is. Ilyenformán a virtuális szeretet mediatisáltsága okán egyszerre rejtje magában az elismeréshez és megértéshez való könnyebb hozzáférés lehetőségét, valamint a félreértés és cserbenhagyás veszélyét. Példaként egy csalódásokkal tarkított szerelmi kapcsolatra gondolhatunk, ahol az egyik fél alkoholfüggősége csak azt követően kezd enyhülni, hogy egy fórumon összeismerkedve valakivel úgy érzi, végre megértésre és elfogadásra talál.

Az információs hálózatokban potenciálisan átélhető korlátlan szabadság tapasztalatának hiányát a habituális hálózatok abban az esetben képesek pótolni, ha teret hagynak az improvizáció számára. Abban az esetben, ha a társadalmi játszma nem tekinthető lefutottnak kimenetelük szempontjából, sem pedig kötöttnek lefolyásuk szempontjából, korlátlan játéktér nyílik a cselekvők előtt. Ilyekor az alapértelmezésben a célok és eszközök által kötött pályán tartott tökeharcok az újítás és megújulás terepeivé válnak, átélhetővé téve a szabad cselekvés tapasztalatát. Példaként egy újságíróra gondolhatunk, aki munkája során folyamatosan ijesztő hírekkel találkozva szorongani kezd már a számítógép bekapcsolásának pillanatában, aminek következtében munkáját is egyre görcsösebben végzi. Ez csak azt követően kezd enyhülni, hogy szenvedélyes pókerjátékosává válik, és a szabad versengés ott szerzett tapasztalatai, áthatva munkakedvét, felülírják az aggasztó hírek hatását.

A rutinok abban az esetben járulhatnak hozzá az információs hálózatok beszűkült tapasztalati terének átstrukturálásához, ha spontán módon szerveződnek. Abban az esetben, ha a kialakított rutinokat nem rögzíti semmilyen intézményesítési mechanizmus, és ebben az értelemben a cselekvők pillanatnyi hangulatához igazíthatók, az ontológiai

biztonság mellett a korlátlan szabadság élményét is átélhetővé teszik. Példaként egy olyan egyénre gondolhatunk, aki kizárólag egy hírforrásból tájékozódik, aminek hatására félelmei irreálissá fokozódnak. E főbiák csak azt követően enyhülnek, hogy lehetősége nyílik napirendjét teljesen kötetlenül meghatározni, és az itt nyert szabadságélmény hatására hírfogyasztási portfólióját is kibővíti, és nyitottabbá válik.

Az életvilág logikája szerint szerveződő hálózatok akkor pótolhatják az információs hálózatokhoz köthető tapasztalatokat, ha folyamatosan nyitva tartják a valóság újraértelmezésének lehetőségét. Abban az esetben, ha kategóriák és sémák zárt rendszere helyett az interpretációs képességük szüntelen használatára támaszkodnak a cselekvők, a valósághoz való viszony természetes, magától értetődő kerete az újítás lesz. Az életvilág e horizontja a valóság korlátlan újraértelmezhetősége formájában a korlátlan szabadság élményét teszi átélhetővé. Példaként egy a rázúduló kaotikus információhalmazzal kényszeres viselkedésminták segítségével megküzdő bankárra gondolhatunk, akinek tünetei csak azt követően enyhülnek, hogy csatlakozik egy amatőr költészeti csoporthoz, és az ott tapasztalt szabadságélmény segítségével távolságot tud tartani az egyébként nyomasztó munkahelyi adatomegtől.

A szeretet hálózataiban abban az esetben segíthetik elő a beszűkült információs hálózati tapasztalatok kitágítását, ha a másikkal való vonzódás minden más szempontot felülíró erejét átélhetővé teszik. Azáltal, hogy a társadalmi konvenciókat háttérbe szorítja, a normatív szerepelvárásokat érvényteleníti, a szenvedélyes szeretet magában rejtje a korlátlan szabadság élményének lehetőségét. Példaként egy az interakció lehetőségét csak látszólag magában rejtő internetes felületre gondolhatunk, ahol az egyik felhasználó tehetetlenségéből fakadó depressziója csak azt követően kezd enyhülni, hogy az új, szenvedélyes párkapcsolatában megtapasztalt szabadságélmény felől tekintve a fórumra kötetlenebbül kezd kommunikálni.

Az információs hálózatok abban az esetben rejtik magukban saját korlátozott horizontjuk kitágítását, ha a teljes információs szabadság logikáján alapulnak. Az ilyen értelemben vett információs szabadságharc keretében a különböző titkosítások és szerzői jogok is potenciálisan felülírhatók a teljes körű, korlátlan hozzáférés eszméjének fényében. Hozzákapcsolódva e hálózatokhoz a szabad információáramlás nem egyszerűen egy hallgatólagos tapasztalatként fejeződik ki, hanem egyúttal a cselekvéseket szervező célként is átélhetővé válik. Példaként egy az internetezésbe befáradt újságíróra gondolhatunk, aki alkoholfogyasztása növelésével próbálja kezelni az unalmát. A függőség csak azt követően kezd enyhülni, hogy a hírek egyszerű olvasása és írása helyett titkosított, de a nyilvánosság számára fontos adatok előkerítését tűzi ki célul, és ezáltal visszatér az elvesztettnek hitt lelkesedése.

A fentiekben bemutatott hálózatokkal szintén kiegészíthetők a pszichopatológiák fenntartását valószínűsítő konfigurációk. Amennyiben a különböző beszűkült preintencionális hálózati konfigurációkhoz olyan, szintén preintencionális hálózatok kapcsolódnak, melyek lehetővé teszik a hiányzó elemi tapasztalatok átélését, úgy az eredeti torzulás ellen-súlyozható. E kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok kapcsolódása rejtje magában a patológiák ellensúlyozásának lehetőségét.

Pszichopatológia és társadalmi patológia – empirikus elemzések

A pszichopatológiákat és a pszichoterápiákat kifejező hálózati konfigurációk áttekintése után visszatérhetünk a kiinduló kérdésfeltevéshez: miként írhatók le azok a társadalmi konstellációk, melyekben az egyén elveszti az uralmat cselekedetei felett, képtelenné válik helyzete megváltoztatására, és ennyiben a szenvedés szélsőséges formáinak van kitéve? A kérdésre a mentális zavarként felfogott pszichopatológiák társadalmi előfeltételeit és a terápiás interakciókat kifejező hálózatok közös modelljei segítségével válaszolhatunk. A szenvedés pszichiátriai és pszichológiai diagnózisokban megjelenő határállapotaira egy olyan hálózati konfiguráció következményeként tekinthetünk, melyet egyrészt a különböző cselekvéskoordinációs logikák szerint szerveződő kötések hasonlóképpen torzult formái alkotnak, másrészt, melyben nem jelennek meg a torzulásokat potenciálisan kezelni képes kvázi-terápiás hálózatok.

Ebből a megállapításból következik, hogy egyrészt amennyiben a torzult hálózatok mellett jelentős arányban vannak jelen torzítatlan hálózatok, másrészt amennyiben a torzult hálózatokhoz azok hatását kioltó, kvázi-terápiás hálózatok is kapcsolódnak, úgy a szenvedés határállapotai nem stabilizálódnak. További következmény, hogy amennyiben a kvázi-terápiás hálózatok nem kapcsolódnak adekvát módon a torzult hálózatokhoz, hatástalanok maradnak. Végül azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az egyén nem csupán egyféle torzulással jellemezhető hálózatba ágyazódhat be, hanem az is könnyen elképzelhető, hogy különbözőképpen torzult hálózatok alkotják társas környezetét, a szenvedés különböző határállapotainak keveredését eredményezve.

E belátások alapján a mentális zavarok szociológiájának horizontja is kitágítható: azok nem egyszerűen „ártalmas diszfunkciókként”, hanem torzult hálózati konstellációk lenyomataiként értelmezhetők újra. Ez a szemléletváltás a pszichopatológiák anti-esszencialista felfogása számára kínál új, az eddigieket kiegészítő fogalmi eszközöket. A mentális zavarok funkcionalista szociológiája a társadalmi diszfunkciók irányába bővítette az elemzési szempontok készletét, rámutatva, hogy a pszichopatológiák kialakulása és fennmaradása soha nem magyarázható pusztán belső (biológiai és pszichológiai) tényezőkkel. A mentális zavarok hálózati szociológiája ezt azzal egészíti ki, hogy egyszerű funkcionalista megközelítésben is csak korlátozottan érthetjük meg a pszichopatológiák működését. Ehelyett a különböző logikák szerint és különböző szinteken szerveződő hálózatok komplex tere felől tárulnak fel kialakulásuk és fennmaradásuk társadalmi előfeltételei: a torzult és kvázi-terápiás kötések arányának megváltozásaként.

16. táblázat: A generalizált szorongást valószínűsítő hálózati torzulások és a lehetséges kvázi-terápiás kapcsolódások

preintencionális hálózati torzulások	kliensközpontú kvázi-terápiás hálózatok	pszichoanalitikus kvázi-terápiás hálózatok	behaviorista kvázi-terápiás hálózatok
megfélemlített habitus	játék habitusa, ritualizált versengés, kompetitív élet- világ, rivalizáló szeretet, limitált információ	forradalmi illúzió, stratégiai reflexivitás, mentori kommunikáció, önreflexió megbecsülése, új játszmat indító reflexió	konjunkturális mező, eseti reflexív intézmény, közérdekű alrendszer, esélykiegyenlítő jogi elismerés, befogadható épített-tárgyi környezet
ritualizált aggodalom	kommunisztikus habitus, relaxáció rítusa, hagyományörző életvilág, tartós szeretet, háttérzaj- információ	flexibilitás illúziója, életmód-reflexivitás, akadékoskodó kommunikáció, alkalmazkodás meg- becsülése, identitás- kereső reflexió	kollektivizáló mező, reflexív nevelési intézmény, időrezsím- alrendszer, közérkölcsei jogi elismerés, gépesített otthon épített-technikai környezete
kollektív traumával terhelt életvilág	emlékező habitus, kollektív pezsgés rítusa, közösségi életvilág, homofil szeretet, propagandainformáció	historizáló illúzió, emlékezetmunkára irányuló reflexivitás, nyilvánosságbeli kommunikáció, vita- kultúra megbecsülése, hagyománykritikai reflexió	modernizáló mező, ismeretterjesztő reflexív intézmény, naturalizált alrendszerek, univerzalista jogi elismerés, dinamikus épített-technikai környezet
ingadozó szeretet	bajtársias habitus, tolerancia rutinja, individualista életvilág, gondoskodó szeretet, virtuális intimitás	konszenzusos intimitás illúziója, racionalizált intimitás, szereptávolító kommunikáció, transz- parens kapcsolat meg- becsülése, megcsalási reflexió	pacifikált mező, bizalomkeltő reflexív intézmény, önkorlátozó alrendszer, privát szférára kiterjedő jogi elismerés, kommunikatív épített- tárgyi környezet
rémhírhálózat	improvizatív habitus, spontaneitás rutinja, nyitott életvilág, szenvedélyes szeretet, információs szabadság- harc	tradicionális illúzió, szisztematikus reflexivitás, falszifikációs kommunikáció, hitelesség megbecsülése, nem referenciális reflexió	történelmi mező, vizsgáztató reflexív intézmény, kockázatos alrendszer, média- szabályozó jogi el- ismerés, zajsztűró épített- technikai környezet

intencionális hálózati torzulások	kognitív kvázi-terápiás hálózatok	posztintencionális hálózati torzulások	közösségi kvázi-terápiás hálózatok
instabil illúzió	eljárási illúzió, morális reflexió, ítészi kommunikáció, utilitarista megbecsülés, pragmatikus reflexió	nem értékálló tőke	mobilitás illúziója, bal- oldali reflexió, tekintély- ellenes kommunikatív cselekvés, arányosság megbecsülése, felelősség- vállalás reflexivitása
kockázati reflexió	munkamegosztás illúziója, ismeretkritikai reflexió, pedagógiai kommunikáció, szerénység megbecsülése, diskurzus meghaladására irányuló reflexió	túlinformált intézmény	civil kontroll illúziója, konfliktusmenedzseri reflexivitás, érdekvédő kommunikatív, cselekvés, civil kurázi megbecsülése, demisztifikáló reflexió
intellektualizáló kommunikáció	előítélet-kritikai illúzió, pragmatikai reflexió, mediatori kommunikáció, nyitottság megbecsülése, metaforikus reflexió	kiszámíthatatlan alrendszer	adaptív javulás illúziója, funkcionalista reflexió, demediatizáló kommunikatív cselekvés, felelősségetika megbecsülése, holisztikus reflexió
hajszolt megbecsülés	méltányosság illúziója, menedzseri reflexió, aktivista kommunikáció, demokrácia megbecsülése, humanista reflexió	elemi jogok sérelme	normakontroll illúziója, alkotmányjogi reflexió, jogvédő kommunikatív cselekvés, lelkiismeret megbecsülése, jog- kiterjesztő reflexió
közönyös esztétikai reflexivitás	populista illúzió, művészettörténeti reflexió, feltárulkozó kommunikáció, kreativitás megbecsülése, egzisztencialista reflexió	kaotikus technikai-épített környezet	környezetvédelmi illúzió, urbanista reflexió, környezet- etikai kommunikatív cselekvés, természeti értékek megbecsülése, technokritikai reflexivitás

A fentieket figyelembe véve körvonalazhatók a korábban azonosított torzult és kvázi-terápiás hálózatok segítségével azok az ideáltipikus társadalmi konstellációk, melyek a szenvedés empirikus formáiból kiinduló kritikai elmélet normatív bázisául szolgálhatnak. Ezek segítségével egyrészt lehetőség nyílik a hálózati dinamika egyéni szintű kritikai elemzésére, feltárva – a torzult, torzításmentes és kvázi-terápiás hálózatokba való bevonódás és lekapcsolódás fényében – a szenvedés mértékének és formájának alakulását. Másrészt lehetőség nyílik a hálózatok társadalmi dinamikájának kritikai átvilágítására, feltárva a hasonló típusú torzult hálózatok expanziójának és koncentrációjának, valamint a kvázi-terápiás hálózatok kapcsolódásának hátterében álló összefüggéseket. Míg az előbbi vizsgálódások a mikroszintű társadalmi folyamatok elemzéséhez kínálnak szempontokat, addig az utóbbiak a makroszintű társadalomkritikához.

Az illusztratív 16. táblázat a pszichiátriai és pszichológiai leírásokban generalizált szorongásként azonosított határállapot példáján keresztül mutatja be, hogy a különböző hálózati torzulásokhoz milyen korrekciós hálózatok kapcsolódhatnak. Hasonló táblázatok képezhetők a preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózati torzulások megfelelő behelyettesítésével, melyek együttesen a patológikus hálózati konfigurációk átfogó listáját adják.

Ahogy a táblázatból kiderül, a különböző cselekvéskoordinációs logikájú preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózat torzulásait számos hétköznapi cselekvéshelyzet ellensúlyozhatja. Így például egy megfélemlített habitus alapján szerveződő társadalmi játszából fakadó szenvedést egyaránt csökkentheti a játék habitusa, a ritualizált versengés, a kompetitív életvilág, a rivalizáló szeretet, a limitált információ preintencionális hálózataihoz való kapcsolódás; vagy a forradalmi illúzió, a stratégiai reflexivitás, a mentori kommunikáció, az önreflexió megbecsülése, az új játszmat indító reflexió intencionális hálózataihoz való kapcsolódás; vagy a konjunkturalis mező, az eseti reflexív intézmény, a közérdekű alrendszer, az esélykiegyenlítő jogi elismerés, a befogadható épített-tárgyi környezet posztintencionális hálózataihoz való kapcsolódás. Hasonlóképpen a kockázatokra fókuszáló reflexivitás hatását ellensúlyozhatja a munkamegosztás illúziója, az ismeretkritikai reflexió, a pedagógiai kommunikáció, a szerénység megbecsülése, a diskurzus meghaladására irányuló reflexió intencionális hálózataihoz való kapcsolódás; a kiszámíthatatlan alrendszerek hatását pedig az adaptív javulás illúziója, a funkcionalista reflexió, a demediatizáló kommunikatív cselekvés, a felelősségetika megbecsülése, a holisztikus reflexió intencionális hálózataihoz való csatlakozás.

Mindezek alapján belátható, hogy a társadalmi hálózatok torzulásaiból fakadó szenvedés alapértelmezésben a csatlakozás és lekapcsolódás logikája szerint dinamikusan változó, tág lehetőségtérbe ágyazódik be. Abban az esetben válik a cselekvési képesség megakadásának – a terápiás tekintet számára pszichopatológiaként megmutatkozó – határállapotává, ha a hálózati dinamika a legkülönbözőbb szinteken hasonlóképpen torzult hálózatokhoz való kapcsolódást valószínűsít, továbbá szisztematikusan blokkolja a kvázi-terápiás hálózatokhoz való kapcsolódást. Az alábbi fejezetben e modell kvalitatív és kvantitatív empirikus tesztelésére tesztek kísérletet.

Elsőként olyan esettanulmányok kerülnek bemutatásra, melyek alapjául pszichiátriai diagnózissal kezelt egyénekkel készült narratív interjúk szolgálnak.²⁸ Ez a módszer a lehető legnagyobb szabadságot hagyja meg az interjúalanyoknak, lehetőséget kínálva arra, hogy az identitását formáló „sorseseeményekből” maga alkossa meg élettörténetét (KOVÁCS – VAJDA 2002; ROSENTHAL – ROSENTHAL 2004). Noha a narratív módszerrel készült interjúkra elsősorban az identitás konstrukciójának lenyomataként szokás tekinteni, emellett magukban rejtik a lehetőséget az identitásra hatást gyakorló hálózatok feltérképezésének is. Bár arra a narratív interjú értelemszerűen nem kínál lehetőséget, hogy az egyént körülvevő hálózatok összességéről vagy reprezentatív sokaságáról információt nyerjünk, azt mégis lehetővé teszi, hogy segítségével számba vegyünk az egyén identitását meghatározó konstellációkat. Ahogy az első fejezetben ez részletesebben bemutatásra került, White érvelése szerint az identitás aspektusai elválaszthatatlanok a különböző hálózatokhoz köthető kontrollküzdelmektől. Ebben az értelemben az identitás kontúrjai egyúttal azoknak a kontrollhatásoknak is a lenyomatai, melyek az életút során megszabják a lehetséges kapcsolódásokat és blokkolásokat, más szóval keretezik az egyén cselekvési terét. Ilyenformán amellet érvelhetünk, hogy a narratív interjúban – részben expliciten, részben impliciten – felbukkannak mindazok a releváns hálózati konfigurációk, melyek hatást gyakoroltak az identitás formálódására.

Abból fakadóan, hogy a narratív interjú az életút egészének narratívákba rendezett feltérképezésére törekszik, hozzáférhetővé teszi nem csupán a legfontosabb hálózatok statikus leírását, hanem azok egymáshoz való viszonyának és átalakulásának megértését is. Ahhoz, hogy a narratív életútinterjúkból egy ilyen értelemben vett dinamikus hálózati képet rekonstruálhassunk, első lépésben az életút elbeszélésében felbukkanó torzult és kvázi-terápiás hálózatok azonosítására van szükség. Párhuzamba állítva a különböző életszakaszokban domináns szerepet betöltő konfigurációkat, lehetőség nyílik a torzult hálózatok arányának és konzisztenciájának, valamint a kvázi-terápiás kötések jelenlétének vagy hiányának jellemzésére. Egy ilyen értelemben vett átfogó keresztmetszeti kép alapján válnak azonosíthatóvá a szenvedés határállapotai, valamint az azokba be- és kivezető hálózati dinamikák.

Míg a kvalitatív esettanulmányok segítségével lehetőség nyílik a torzult és kvázi-terápiás hálózatok dinamikájának mikroszintű kritikai elemzésére, addig ezek az elemzések arra nem kínálnak lehetőséget, hogy makroszinten elemezzük azokat a tényezőket, melyek meghatározzák a torzult hálózatok koncentrációját és a kvázi-terápiás hálózatok egyidejű blokkolódását. Ezen a ponton egy olyan átfogó kérdőíves kutatásra támaszkodom, amelyben a kérdezettek általános élethelyzete, országról alkotott véleménye és értékválasztásai mellett egy depressziót mérő teszt is helyet kapott (ESS 2012). Ez az európai reprezentatív mintán alapuló adatbázis (n=54000) egyrészt lehetőséget kínál arra, hogy

28 Az interjúk az OTKA PD-11207 kutatás keretében készültek. Ezúton is köszönöm a kutatást vezető Légmán Annának és a kutatócsoport tagjainak, hogy lehetővé tették másodelemzésüket. Az interjúkat az elemzés során anonimizáltam, az elemzést nem befolyásoló adatok véletlenszerűen módosításra kerültek, ennek megfelelően a valósághoz való esetleges hasonlóság pusztán a véletlen műve.

a depresszió vonatkozásában ellenőrizzük a torzult hálózatok és a szenvedés határállapota közti kapcsolatot.²⁹ Másrészt azt is lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk, mik azok a tényezők, melyek a torzult hálózatok koncentrációját valószínűsítik, és ebben az értelemben a modernizációs folyamatok kritikáját megalapozzák.

JÓZSEF: INTIMITÁSKERESÉS ÉS ALKOHOLFÜGGŐSÉG³⁰

József ötvenes évei elején járó, elvált rokkantnyugdíjas, apjával él egy vidéki kisvárosban. A közeli megyeszékhelyen született, ahonnan hároméves korában politikai okokból kényszerültek elköltözni jelenlegi lakhelyére, ahol azóta is él. Minthogy kirendelt lakhelyük egy vadászat szomszédságában volt, kisgyerekként szoros kapcsolatot alakított ki a kutyákkal. Már általános iskolás korában elkezdett kutyaalomárként tevékenykedni, fiatalon versenyeken is részt vett, és ez irányú szenvedélye egész életén át elkísérte. Az állatok iránti szeretete motiválta továbbtanulását is: a szakközépiskola után mezőgazdasági főiskolát végzett. Ekkor kezd el rendszeresen alkoholt fogyasztani, elsősorban rekreációs céllal, társas összejövetelek alkalmával. A főiskola utáni sorkatonai szolgálatot ambivalensen éli meg: egyrészt céltalannak és nyomasztónak érzi az ott töltött időt, másrészt a közösségi-bajtársi élményeket fontosnak tartja. Az alkoholfogyasztás ebben a közegben nem egyszerűen kikapcsolódási forma, sokkal inkább a hétköznapi elemi része, egy életforma alapja. Leszerelés után egy ideig folytatja a kutyákkal kapcsolatos tevékenységet, idomít és versenyekre jár, majd állattenyésztőként helyezkedik el. Noha ez biztosabb és jobb megélhetést jelent, mégis kevés örömet talál benne. Mindeközben sűrűn váltogatja partneréit, nem állapodik meg. Egy baleset következtében felmerül a lehetősége annak, hogy meddővé vált, így a családalapítás lehetőségét kizárja. Az alkoholfogyasztása ebben az időben kezd problematikusává válni: állásokat veszít el emiatt, és egy alkalommal pszichiátriára kerül. Az állattenyésztés mellett további munkákat is kipróbál, dolgozik iskolaportásként és mezőgazdasági munkásként. Ez alatt az időszak alatt időről időre szünetelteti az alkoholfogyasztást.

Több mint negyvenéves, amikor az akkori élettársa váratlanul teherbe esik. Elsősorban a gyerekre való tekintettel megházasodik, és csaknem egy évtizeden át a családjával lakik. Sikerül egy kutyaiskolában elhelyezkednie, ahol versenyekre is felkészít gyerekeket. Ez alatt az időszak alatt az alkoholfogyasztást felfüggeszti. Lelki problémákkal küzdő feleségével való viszonya mindvégig ellentmondásos: miközben József rendszeresen megcsalja, addig az asszony első félrelépése után kezdeményezi a válást. Kislányához közeli viszony fűzi, mégis a válás után lemond a felügyeleti jogáról. Visszaköltözik a szüleihez, és miután a kutyaiskola megszűnik, nehezen talál megfelelő állást. Alkoholproblémái felerősödnek, ami miatt

29 Az ESS-kutatással kapcsolatos további mintavételi és módszertani információhoz lásd: <http://www.europeansocialsurvey.org/> (Letöltés ideje: 2018. 01. 30.)

30 Az alábbi alfejezet egy korábbi formában *Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából* címmel jelent meg (Sík 2016a).

sokszor elbocsátják. Pszichiátriára kerül, és leszázalékolják. Ezt követően váltakoznak a nehezebb és könnyebb periódusok. Megpróbál új célt találni és egy kórházi ápolótanfolyamot elvégezni, ám ezt végül feladja. A gyerekétől való eltávolodás megviseli, ugyanakkor próbálja a kapcsolatot ápolni, amit a kislány városból való elköltözése megnehezít. Párkapcsolatot egyre nehezebben tud létesíteni. Miután anyja meghal, idős apjával egyedül marad. Csekély rokkantnyugdíjából egyedül nem tud megélni, állást nem talál, így az anyagi ellehetetlenülés reális veszélyként jelenik meg számára, utat nyitva egy kilátástalan perspektívának.

Ahogy ebből az élettörténeti vázlatból is kiderül, József esetében az alkoholfüggés korántsem egy állandó, megváltoztathatatlan, esszenciális sajátosság. Sokkal inkább egy időről időre felerősödő probléma, ami a személyes és formális viszonyok dinamikájába ágyazódva változik. Ahhoz, hogy a társadalmi hálózatok és a cselekvési képesség alkoholfüggőség formájában történő megakadása közti kölcsönhatást pontosabban megérthessük, az életút során kiemelt jelentőségűvé váló torzult és kvázi-terápiás kötéseket kell számbavenni.

Az anyjához fűződő viszonyról József alapvetően keveset nyilatkozik, és azt is távolságtartóan. Kiderül az asszonyról, hogy sokáig a megyei pártbizottságban dolgozott, azonban egy szervezeten belüli konfliktus következtében politikai kegyvesztetté válik, és ezt követően egyszerű irodai munkát kénytelen végezni. Noha ez a történet nem közvetlenül az anyához való viszonyról szól, mégis lehetőséget kínál arra vonatkozó következtetések levonására is. A politikai karriert befutó anya folyamatos mezőküzdelmek között töltötte hétköznapijait, melyek tétjét a legelemibb materiális javak jelölték ki (nem értékálló tőke). Egy ilyen értelemben kiélezett küzdelem óhatatlanul elvonja a figyelmet, vagy egyenesen beárnyékolja a magánéletet, megterhelve a családi viszonyokat – annál is inkább, hogy végül vereséget szenved, politikai számkivetetté téve családjá egészét (kollektív traumával terhelt életvilág). A politikai vereség következtében szűkös, rossz állagú lakásba kényszerültek, ahol nem volt lehetőség privát terek elkülönítésére (nyomasztó épített környezet). Az anyán keresztül ilyenformán az államszocializmus politikai mezőlogikája csatornázódik be a családi hétköznapiakba, korlátozva az életfeltételeket, és megterhelve az érzelmi viszonyokat.

Az anyai intimitás fenti okokkal összefüggésbe hozható torzulását alighanem mindenél beszédesebben fejezi ki a vonatkozó narratívák hiánya. Ez alapján úgy tűnik, hogy anyja kevéssé volt jelen József életében, és ezért nincs is igazán mit mondania róla. Azok a történetek, melyekben mégis megjelenik, egy kölcsönösen távolságtartó, a megértés lehetőségét magában nem foglaló, ugyanakkor emiatt különösebben nem is aggodalmaskodó, elhidegült relációra utalnak. Kiderül, hogy Józsefben mély nyomot hagyott, hogy anyja „születési rendellenességként” hivatkozik egy apró testi hibájára: „Hallottam, hogy anyám mondja, hogy születési rendellenesség. Azt’ akkor egyszer anyámtól rákérdeztem, hogy hát izé, hogy mi az a születési rendellenesség, hogy izé, hogyhogy van nekem ez?” Az, hogy anyja valamilyen értelemben rendellenesként tekint rá, alapvető szinten határozta meg a saját magához való viszonyt: úgy tekint magára, mint valami pontosan nem meghatározható, ugyanakkor „sorsszerű” rendellenesség hordozójára. Azáltal, hogy az anya kritika nélkül közvetíti a külvilági stigmát, elemi szinten árulja el Józsefet: ahelyett, hogy akár a társadalmi tekintettel szemben is biztosítaná elfogadásáról, magára hagyja az önmagára vonatkozó kételyekkel. Mindez alapján úgy tűnik, hogy az anyával való viszonyt nem egyszerűen

a politikai stressz terhelte meg, hanem mellett egy olyan csalódás is, amely egyszerre alapozta meg a másokba és önmagába vetett bizalom hiányát (csalódott intimitás).

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor azt is, hogy az érzelmi kötődés zavarai korántsem fordultak át nyílt konfliktusba, vagy mérgecsítették el viszonyukat. Egyfajta érzelmileg kevésbé telített, ugyanakkor instrumentális szinten egymást segítő reláció alakult ki. Ez megmutatkozik mindenekelőtt abban, hogy amikor Józsefnek a válás után nincs hová költöznie, szülei fogadják be. És abban is, ahogy anyja végső betegségéhez viszonyul: „amikor a kórházból kiengedték, akkor otthon ápolni kellett, nem lehetett magára hagyni, aztán meg benn volt a kórházban, ott délelőtt, délután mentem be hozzá, de a végén már nagyon annak se sok értelme volt, de hát csak bemegy az ember, hát, meg se ismert már, hát szóval, úgyhogy mondom, a tavalyi év, ez ezzel ment el.” Kötelességszerűen látogatja és ápolja a maga keretei között, de többé-kevésbé szenvtelenül viszonyul az eseményekhez, nem azonosulva fájdalmával. Ebben az értelemben József és anyukája viszonyát mindenekelőtt az jellemzi, hogy kölcsönösen nem fértek hozzá egymás perspektívájához, nem érezték át a másik szenvedését, és érzelmi távolságot tartottak (rideg intimitás).

Anyjához hasonlóan József apja is az állampárt tagja volt. Foglalkozását tekintve sokáig professzionális kézilabdázóként, majd bíróként és edzőként dolgozott, azonban miután a család politikailag kegyvesztetté vált, kénytelen volt visszatérni eredeti szakmájához, és egy üzembn elhelyezkedni. Miközben az anyja esetében a státuszvesztés nem alakította át drasztikusan az életvitelt, addig az apát megfosztotta attól a tevékenységtől, amiért láthatóan rajongott. Egy ilyen értelemben kiábrándult apához kellett Józsefnek gyerekként kapcsolódnia. Ráadásul a saját keserű tapasztalatai mellett apja a család történelmi traumáit is magával hordozta: József nagyapja egyszerre volt az első világháború és a fehérterror áldozata, akit ide-oda dobáltak a történelmi fordulatok, miközben ő próbált a tőle telhető mértékben kimaradni azokból (kollektív traumákkal terhelt életvilág). E család-történelmi kontextusba beágyazódva, apja tapasztalatai a hatalomnak való kiszolgáltatottságot az élet megváltoztathatatlan sajátosságaként értelmezik át, aminek eredményeként egy a frusztrációt elfojtó fatalista perspektíva alakul ki (megfélemlített, defetista habitus).

A sorsszerűként megélt alávetettség következtében József apja maga is alkoholfüggővé válik: „89 éves korában még mindig megissza azt az izét, naponta azt a négy üveg sört, négy sört, meg hogy reggel a kocsmába mennyt szokott inni, nem tudom”. Ennek megfelelően József nem csupán egy passzív, megtört apához kellett kapcsolódnia, de egyúttal a függőség következményeivel is meg kellett küzdenie, beleértve a viselkedés megbecsülhetetlenségét (kiszámíthatatlan szeretet) vagy a stigmákat (inkompatibilis rutinok). A mindkettejük által megélt alkoholfüggés ugyanakkor sajátos lehetőséget is magában rejt: korlátozott teret kínálva egymás megértésére és a szolidaritás kifejezésére, hidat létesít József és apja között: „véletlenül volt egy doboz sör a izé, a szekrényembe, azt’ apámat megsajnáltam, merthogy nem tudott magának venni sört, annak nekiadtam az izét, azt a sört, nem, egyszerűen nem volt kedvem meginni”. Ebben az értelemben lehetővé teszi József számára, hogy kilépjen a gyerekszerepből, és apja segítőjévé válva (gondoskodó szeretet) saját helyzetét is átértékelje.

Az apával való viszonyt a traumák és az alkoholfüggőség mellett megterhelte továbbá az is, hogy József ügyetlennek bizonyult apja kedvenc sportjában, a kézilabdában. Ilyen-

formán nem nyílt lehetőség arra sem, hogy a közös sportszenvedély révén kerüljenek közel egymáshoz. A történelmi sérelmek által megtört apával való viszony kapcsolódási pontok híján jobbára közönyös marad, amin a válás utáni együttélés sem változtat: „sajnos ott élünk egymás mellett, és szinte, nagyon nincsen közös témánk, tehát nagyon nem is tudunk beszélgetni, elvagyunk, amit tudok, segíték neki otthon, de hát olyan sok izé nincs, takarítok, meg mosok, ő szokott főzni (...) tehát így elvagyunk”. Egymás mellett élnek, megosztják a feladatokat, ugyanakkor nem tudják egymással megosztani gondolataikat, és ebben az értelemben kizárólag funkcionálisan viszonyulnak egymáshoz (rideg intimitás, indifferens kommunikáció).

A családból József szűkszavúan megemlíti még hűgát, akivel kimondottan rossz viszonyban van. Attól fél, hogy apja halála esetén kismizmizheti, és akkor ő az utcára kerül. Vagyis a kettejük közti viszony nem egyszerűen szeretet nélküli, hanem kimondottan ellenséges (amorális életvilág). József életében láthatóan fontos szerepet tölt még be a keresztapja, akit a második világháború után a népbíróság elítélt, majd '56 után Németországba disszidált. A középiskolai évek alatt levelezett vele, majd személyesen is találkoztak néhány alkalommal, melyek során olyan referenciaszeméllyé vált, aki egyrészt a Kádár-rendszer igazságtalanságát, másrészt reménytelen elmaradottságát fejezi ki (emlékezetmunka reflexivitása).

Gyerekkorából József a családtagokon túl kevés szereplőt említ. Ilyen kivétel az a közelükben lakó idősebb fiú, akivel lopott lőszerezéssel és történetekkel játszottak. A történetből egy olyan kapcsolódás bontakozik ki, amely tökéletesen független a felnőttek kontrollmechanizmusaitól. A magukra hagyott gyerekek bizonyos értelemben az autonómiáról szerezhetek tapasztalatot, arról, hogy a felnőttek normáitól lehetőségük nyílik függetlenedni. Ugyanakkor ez az önállóság korántsem egy közösségileg jóváhagyott folyamat keretében volt átélethető, hanem kizárólag a felnőttek elől eltitkolt formában. Ebben az értelemben az autonómia inkább a hatalom kijátszásának, mintsem a nyilvánosan gyakorolt szabadságnak az ambivalens formáját öltötte (hipokrita életvilág). Ehhez a küzdelemhez talált szövetségesre barátja személyében József, aki ilyenformán sokkal inkább tettestársa volt a fennálló normák megszegésében, mintsem partnere az adott keretek közti célok megvalósításában (instabil illúzió).

A családi intimitás hiányát és a legitimációs deficitet némiképp ellensúlyozta József életében a vadászok és a hozzájuk tartozó kutyák társasága. Hozzájuk csapódott, segített, amiben tudott, ők pedig cserébe befogadták, és feladatokat adtak neki. Erre az időszakra úgy emlékszik, mint a legteljesebb harmóniára: a vadászokkal megtapasztalhatta, mit jelent tartozni valahova (közösségi életvilág), a kutyákkal foglalkozva pedig átélhette a gondoskodás örömet (gondoskodó szeretet) és a betanítás révén a szakmai megbecsülést (utilitarista megbecsülés). Nem csoda, hogy a kutyákra később is úgy tekint, mint partnerre, nem pedig állatra: „úgy mondják ezt parasztosan, hogy idomítják, de hát nem idomítjuk a kutyát, hanem betanítjuk”. Saját bevallása szerint ez adott értelmet az életének egész felnőttkoráig, amennyiben itt érezte magát kompetensnek, és az állatok személyében itt talált megbízható társra: „az egyik tévész csinált egy kutyaiskolát, és akkor oda elmentem, és akkor nekem gyakorlatilag utána körülbelül ötvenéves koromig a kutyák adta meg az életemet, vagy hát hogy mondjam a lényegét”.

Az elidegenedett családi hálózatok és az illegitim kontrollrezsimekkel szembeni cinikosságon alapuló baráti kapcsolódások torzító hatását – a kutyák és a vadászok mellett – az iskolai sikerek ellensúlyozták. Józsefnek nem voltak különösebb problémái a tanulmányai során, a középiskolát és a főiskolát problémamentesen elvégezte. Bár elsősorban nem tanulmányi eredményeivel tűnt ki, de tanárai és társai egyaránt elismerték: „a tanulótársaim is szerettek, meg a tanárok is, mert viszonylag, mondjuk most nem tűnik föl, de néha, amikor olyan kedvem van, elég jó humorom van, meg ízé, meg olyan beszélásaim, tehát ezt még a suliban megmondták az izék, az osztálytársaim, hogy ritkán szólok, de az nagyon durva”. Az elfogadásnak ez az elemi élménye ahhoz a sajátos teljesítményhez volt köthető, amit épp a torzult hálózatokban nyílt alkalma begyakorolni: az érvényes valóságértelmezés keretei közül való kitekintés képességéhez (új játszmat indító reflexió), ami lehetővé tette a fennálló viszonyok fonák oldalának felvillantását (kreativitás megbecsülése). Ilyenformán József a megfelelő közegben előnnyé tudta fordítani mind a családi, mind a baráti hálózatok torzulásait, ellensúlyozva azok hatását.

Az iskolai közösségi élet részeként József rendszeresen részt vesz olyan bulikon, melyeknek az alkoholfogyasztás is magától értetődő részét képezte: „eléggé benne voltam mindig ilyen bulikban meg mit tudom én, úgy iszogattunk azért, de az olyan alkalmi dolog volt. Tehát, mit tudom én, csináltunk, három-négyhavonta csináltunk ilyen közös bulikat, de hát akkor minden, tehát akkor még gimnáziumba jártam, ugye akkor még inkább ilyeneken járt az eszünk, hogy tehát jobban a hülyeségen, összetartó társaság volt (...) Hát, a főiskolán aztán... a kollégiumban, ott, ott hamar megtaláltuk a, mindenki a saját társaságát (...) jártunk ki a kutyaiskolába délutánonként, aztán meg esténként jártunk kocsmázni, meg bulikba”. Ugyanakkor e rendezvények fontos sajátossága volt, hogy az alkoholfogyasztás nem állt a középpontjukban, sokkal inkább egyfajta kísérőjelensége, technikai kelléke volt az elsősorban barátkozás és ismerkedés céljából szerveződő eseményeknek (közösségi életvilág).

Ezekben az években kezd József komolyabban is foglalkozni a kutyakiképzéssel. Beiratkozik egy szakiskolába, és maga is elkezd kutyákat tanítani, és versenyekre járni velük (játék habitusa). Ezek során számos szakmai elismerésben részesült, és a megmérettetésekben sikeresen szerepelt (kreativitás megbecsülése). Az iskolában és a kutyaversenyeken elért sikerek által meghatározott, utólag idilliként jellemzett állapotot a katonaság szakította meg. Rögtön a sorozás alkalmával szembesült azzal, hogy a seregben minden korábbinál szűkebb mozgástér áll rendelkezésére: kérése ellenére direkt egy távoli laktanyába osztották be. A mindenre kiterjedő kontroll mellett további megterhelést jelentett a folyamatos készenlétből fakadó stressz (nyomasztó technikai környezet): „Azt’ akkor, de amikor éjfélkor felriad az ember, felébresztik, azt’ akkor meg utána egyszer beindul kétszáz harcokcsi, így remegett a gyomrom. Biztos, hogy gyomorfekélyel szerettem le”. Amellett, hogy a sereg egyszerre szigorú és kiszámíthatatlan felügyeleti rendszerként működött, egyúttal lehetőséget teremtett a saját szabályai kijátszására is (hipokrita életvilág). Az ügyeskedés általánosan bevett stratégia volt, aki csak tehette, valamilyen módon igyekezett visszaélni a szabályokkal, és saját előnyére kihasználni azokat: „kijelentettem magamat szinte minden estére. És, meg hétvégére is egész napra, azt’ ettől függetlenül benn kajáltam

a laktanyában, de viszont megkaptam a kajapénzt. Tehát a vacsorapénzt, meg ebédpénzt, minden, csak nekem ez plusz pénzbe étel volt, úgyhogy nagyon-nagyon anyagi gondjaim nem voltak ott a seregben”.

Az élet legapróbb részleteit is felügyelni kívánó, ugyanakkor a szabályokat következetlenül alkalmazó (túlburjánzó és kiszámíthatatlan rendszer) katonasághoz való alkalmazkodás egyik fontos eszköze a kollektív alkoholfogyasztás volt. Annak ellenére, hogy ezt a szabályzat tiltotta (vagykielégítést kriminalizáló joggyakorlat), rendszeresen előfordult, hogy a laktanyán belül és azon kívül különböző rendfokozatú katonák együtt ittak: „Vagy volt olyan, hogy az őrmesteremnek nem volt dolga, azt mondja, mit csinálsz? Hát, mondom... kopaszokat kiküldtem őrségbe, mondom, egyedül vagyok. Azt mondja, hát, akkor fogtunk egy izét, egy unatkozó sofőrt kimentünk a városba, azt’ akkor mi meg az őrmesterrel eliszogattunk egész nap”. József elbeszéléséből nem csupán az derül ki, hogy az alkoholfogyasztásra vonatkozó tilalmat senki sem vette komolyan (instabil illúzió), de az is, hogy ez a tevékenység volt hivatott az egyébként sivár hétköznapiakat értelemmel feltölteni (hatékonytságot elutasító életvilág).

Zárt hálózatként a katonaság nem engedett teret a korábbi baráti kapcsolatok ápolására, ebben az értelemben nem csupán közvetlenül terhelte meg Józsefet, de azáltal is, hogy beszűkítette a kapcsolódások terét (közösségi életvilág blokkolása). Mindezek ellenére a katonaságban átélt tapasztalatok nem korlátozódtak nyomasztó, elviselhetetlen élményekre, ezek mellett megjelent a kaland és a bajtársiasság lehetősége is. Arra például, amikor egy hadgyakorlaton lerobbant a harckocsija, aminek következtében napokig az erdőben kellett egy társával boldogulnia, József így emlékszik vissza: „Hát, azt’ csináltunk egy indiánsátort az álcaponyvából (...) ott ugye nem is gyújtottunk tüzet, hanem csak izé, mert elég jó hálósákunk volt, azt’ akkor, meg amit mi jól beleheltünk, annyi. (...) Hát, azt’ mondjuk, ez így kalandnak jó volt, voltak így azért kalandok a seregbe is. Én sajnáltam volna igazából, hogyha nem lettem volna katona, úgy éreztem volna, mintha kimaradt volna valami az életemből”. Az ehhez hasonló alkalmakon lehetőség nyílt kiszakadni a sereg szigorú, ám ellentmondásos felügyeleti rendszeréből és megtapasztalni az egymásra utaltság és a közös helytállás élményeit (bajtársias habitus).

Ugyanakkor az ilyen kalandok mindvégig megmaradtak epizódoknak, miközben a seregben töltött idő karakterét a korábban örömet okozó tevékenységektől való elzártság és az alkoholfogyasztáson alapuló vagykielégítés határozta meg: „egy húszliteres marmonkannával valaki lement a kerítéshez, az őrnek már előre szóltunk, hogy akkor másfele menjen, kiadtunk egy üres marmonkannát, akkor az beadta a kerítésen a teli kannát, akkor kidobtuk a pénzt, úgyhogy benn a laktanyába is, tehát valahogy így elkezdett így az italozás így – egészség! – úgy kicsit úgy túlzásba ment, aztán, akkor volt... így huszonéves koromban, aztán voltak problémáim az alkohollal még”. A katonaságot megelőzően, hiába volt azonosítható számos hálózati torzulás (például rideg családi intimitás), azokat minden esetben kiegészítették olyan kvázi-terápiás hálózatok, melyek hatásukat erősítették (például közösségi életvilág a vadászokkal, gondoskodó intimitás a kuttyákkal). Első alkalommal a katonaságnál fordult elő József életében, hogy a torzult hálózatok dominánssá váltak, és ezáltal a szenvedés határállapotát stabilizálták.

Leszerelését követően József igyekezett maga mögött hagyni a katonaságnál szerzett tapasztalatokat, és belevetette magát a párkapcsolatok világába: „utána leszereltem, akkor meg viszont egyből lett egy barátnőm, három napon belül”. Ahogy az elbeszélésből kiderül, ezek a kapcsolatok többnyire nem bizonyultak sem elmélyültnek, sem tartósnak: „váltogattam a barátnőket, meg minden, meg volt egyszerre több is, meg minden, meg akkor volt, hogy egy-két évig társam se volt, volt azért hosszabb kapcsolatom is, egy olyan hat évig tartott, az mellett, hogy tehát, együtt éltünk, de az mellett is volt barátnőm”. József egyrészt sűrűn cserélte partnereit (kiszámíthatatlan szeretet), másrészt nem igyekezett elköteleződni mellettük (ingadozó szeretet). Beszédes, hogy egyetlen barátnőjét sem nevesíti és – hasonlóan családtagjaihoz – általában nincs különösebb mondanivalója róluk. Úgy tűnik, hogy ezekben a kapcsolatokban kevésbé nyílt módja a kölcsönös feltárulkozásra, sokkal inkább egy instrumentalizált relációban fordult társaihoz, miközben újabb és újabb hódításra törekedett.

A hosszú távú kötődést ellehetetlenítő kényszeres hódítási vágy és a kapcsolat elmélyítésére való képtelenség szorosan összefügg azzal, hogy egy balesetet követően felmerült az esélye annak, hogy meddővé válik: „nem tudták, hogy izé, hogy most műtsék, ne műtsék, végül is az döntött, hogy hát, akkor csináljanak egy termékenységi vizsgálatot. (...) Na és, tehát rossz volt az eredmény, és akkor úgy megműtöttek, és akkor három hónap múlva mentem kontrollra, az eredmény nem javult, azt mondták, hogy, azt mondta a főorvos, hogy hát, Józsi, lesz ez jobb is, talán négyszer mentem így kontrollra, de hát, már utáltam. Beleuntam már az egészbe, azt' elkönyveltem magamba, hogy nem lesz gyerekem, azt' kész. És, mondom, hát, akkor meg se nőülök”. A meddőség lehetősége nem csupán az önmagába vetett bizalmat rendítette meg alapjaiban, hanem ezen túl a párkapcsolatok horizontját is átalakította. A családalapítás lehetősége nélkül József értelmetlennek látta az intézményesített formában történő, hosszú távú elköteleződést (tartós szeretet blokkolása). A házasság és családalapítás horizontjának hiánya ugyanakkor nem csupán az intimitás lehetőségterét korlátozta, ennek hiányában József hosszú távú célok nélkül maradt: „így nem is terveztem azt, hogy lakást vegyek, vagy mit tudom én, nem, nem voltak így terveim”. Ebben az értelemben a meddőség lehetősége az identitás egészét érintő válsághoz vezetett, egy olyan perspektívához, melyben sem az alternatív célok, sem pedig a kiutat jelentő stratégiák nem voltak hozzáférhetők (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

József helyzetét tovább bonyolította, hogy meddősége nem egy megkérdőjelezhetetlen tényként volt adott, hanem sokkal inkább egy esélyként (kockázati reflexivitás). Ez motíválta őt arra, hogy az újabb és újabb kapcsolatokat öntudatlanul próbaként használja a kérdés eldöntéséhez. Az instrumentalizált kapcsolatok tétjét ilyenformán soha nem kizárólag a másik számára történő feltárulkozás és megértés jelölte ki, hanem legalább annyira az önmagára és életútjára vonatkozó elemi kétely eloszlátása iránti vágy. Ebből a perspektívából az elköteleződés és a kapcsolatok elmélyítése helyett számuk növelése vált elsődleges szemponttá. Kapcsolataiban nem törekedett egyenlő relációk kialakítására, többnyire fiatalabb partnert választott, akiket rendszeresen megcsalt, miközben ő maga nem tűrte el a félrelépést. Mindezek következtében Józsefben mindig maradt egy hiányérzet párkapcsolataival kapcsolatban: „nők az volt sok (...) szerettem mindig a nőket, de igazából szerelmes

meg nem nagyon voltam sosem. (...) A szerelem soha nem jött össze azokkal a nőkkel, akikkel végül is kapcsolatba, igazából kapcsolatba kerültem. Nekem ez nem adatott meg”.

A felemás párkapcsolati tapasztalatok és a meddőség okozta válságot követően József igyekezett visszatérni gyermekkori szenvedélyéhez, a kutyákhoz. Belevetette magát a versenyzésbe, nem is eredménytelenül: „És, mondom, hát, akkor meg se nőülök. És versenyeztem, gyakorlatilag amit akkor már ízé, tehát akkor már dolgoztam, és akkor így a munka mellett”. A kutyasport világa egyszerre szolgált olyan terepként, ahol olyasmivel foglalkozhat, amiben kompetens (utilitarista megbecsülés), és olyan terepként, ahol sikerélmények érik (játék habitusa). Ebben a tevékenységben ráadásul önfeláldozóan vehetett részt, nem anyagi kényszer hajtotta, hanem kizárólag a kutyák és a versenyzés szeretete (kompetitív életvilág).

Annak ellenére, hogy ezt az időszakot beárnyékolta a meddőségével kapcsolatos aggodalmak és a párkapcsolati problémák, szenvedése mégsem vált totálissá amiatt, hogy a kutyaversenyek világában olyan kvázi-terápiás köréket tudott létesíteni, melyek ellensúlyozták a torzult hálózatok hatását. Ezt a kettősséget jól kifejezi egy sikeres versenyt követő este leírása: „este vacsora volt a versenyzőknek, trénereknek, élő zenekar, ital-fogyasztás az olyan volt, hogy, tehát korlátlan italfogyasztás. Szóval ilyen ellátás volt, csak gyakorlatilag mondom, akkor én nagyon nem ittam, azt’ akkor a bulit is otthagytam éjfél előtt, és akkor hát, ami ki volt jelölve szállás, nem sok kedvem volt, hanem fogtam a hálózást, azt’ kimentem, azt’ egy szénaboglyába feküdtem be a hálózásba, azt’ néztem az eget és azon gondolkodtam, hogy kicsit olyan szomorú volt az egész, hogy ott ízé, ilyen szép eredményt elértem, meg tényleg, örült a kutya gazdája is, csak az, hogy így néztem az eget, és ezen morfondíroztam, hogy... jól kéne magamat érezni, és nincs, akivel ezt megoszom, ezt az örömet”. Jól láthatóan József hálózatai között keverednek az autonóm cselekvést lehetővé tevő és a tervei kiteljesítését akadályozó konfigurációk, aminek eredményeként olyan ingtag egyensúly alakul ki, amely korántsem mentes a torzulásoktól, mégis megakadályozza azok totálissá válását.

Ez a konfiguráció változik meg akkor, amikor József, háttérbe szorítva versenyzői karrierjét, a kiszámíthatóbb életpálya ígéretét magában rejtő foglalkozásra vált. Állattenyésztőként kezd dolgozni, ami azonban rossz döntésnek bizonyul: „végül elhelyezkedtem a, sajnos egy rossz lépés volt tőlem, szerintem ott siklott ki így az életem, elhelyezkedtem az eredeti szakmámban (...) elmentem állattenyésztőnek. És akkor, hát, ott sertéstelepen dolgoztam, meg juhászatban, meg minden, de azt nem szerettem”. Hiába dolgozott továbbra is állatokkal, ha a korábbi gondoskodó-tanító kapcsolódás helyett iparszerű termelés keretében kellett hozzájuk viszonyulnia (eldologiasító rendszer). Az elidegenítő hatás alól annak ellenére sem tudta kivonni magát, hogy eleinte kimondottan jól keresett: „a télesztől béreltünk ki csirkeházakat, és akkor fizettük a bérleti díjat, meg a fűtődíjat, villanyszámlát, és akkor saját zsebre tartottunk ott, heten voltunk társak, és akkor... valahány ezer, olyan 54-60 ezer között, így voltak a, annyi csirkével. Elég jól kerestünk rajta (...) Volt pénz, csak valahogy nálam soha nem maradt meg”.

Nem függetlenül attól, hogy nem rendelkezett hosszú távú célokkal, a megkeresett hasznot nem sikerült tartósan megtartania. Így a munkahelyi váltás végül kudarcnak bizonyult.

József egy olyan nyomasztó munkakörnyezetben próbált helytállni, ami a materiálison túl semmilyen más haszonnal nem kecsegtetett. Azonban minthogy az anyagi felhalmozásnak nem tudott célt adni, így végső soron ez is értelmetlenné vált, és a megszerzett profitot felélte. Ezért cserébe ráadásul azt a területet kellett feladnia (kutyasport), ami a meddőség és a párkapcsolati nehézségek miatt kialakult identitásválság ellensúlyát képezte. Ebben a helyzetben a katonaság után ismét olyan mértékűvé vált az alkoholfogyasztása, hogy már munkahelyi konfliktusokat szült: „itt a... gazdasághoz kerültem itt, azt’ akkor itt, hát, olyan bunkó főnököm is volt, meg mit tudom én, azt’ ugye izé, munka után, akkor mentem, akkor még járogattam bulizni, meg mit tudom én, úgyhogy ott is már cseszegettek az ital miatt”. Jól látható, hogy akárcsak a katonaság alatt, ezúttal is az érzékeny hálózati egyensúly felborulása vezetett a szenvedés határállapotának stabilizálódásához: az identitásválságot fenntartó intim kapcsolatokat (tartós szeretet blokkolása) ellensúlyozó kutyasporttal kapcsolatos hálózatokról (játék habitusa, kreativitás megbecsülése) való lekapcsolódás, és ezzel egyidejűleg a saját torzulásaival terhelt tömegtenyésztésbe (eldologiasító rendszer) való bevonódás eredményeként a torzult hálózatok dominánssá váltak.

Ebből a helyzetből próbált kitörni sajátos módon, amikor elhatározta, hogy egy időre felhagy a munkával, és maradék pénzéből él: „megmaradt annyi pénzem, hogy izé, hogy kiszámoltam, hogy hát, ha én most nem dolgozok egy fél évet, akkor is jól megélek. Azt’ fölmondtam az akkori munkahelyemen, mert amúgy se tetszett, azt’ nem dolgoztam... lejártam a Tiszára strandra, csavarogtam a haverokkal, kutyákkal voltam, minden. Azt’ egyszer épp otthon vagyok, csöngetnek, két rendőr. (...) Azt’ akkor kaptam egy izét, egy határozatot, azt hiszem, tizenöt napon belül el köllött helyezkednem, különben izé, különben elzárnak”. Az érzelmi űr és a munkahelyi elidegenedés fojtogató légköre elől József nem csupán az alkoholfogyasztásba menekült, hanem igyekezett a rendelkezésére álló eszközökkel fellázadni. A munka világával való hedonista szakítás egy olyan radikális autonómiatörekvés kifejeződésének tekinthető, ami a fennálló társadalmi ideológia (szigorú munkaetikán alapuló illúzió) lényegét érintette. Az uralkodó értékrenddel való nyílt konfrontáció (hagyománykritikai reflexió) lehetőséget teremtett arra, hogy a totálissá váló torzult hálózatok logikáját megtörje. Minthogy azonban ez a kvázi-terápiás hálózati konszolidáció a domináns politikai mezővel összeegyeztethetetlen volt, végül nem bizonyult tartósan fenntarthatónak. A hatóságok értesülve a kihágásról (túlburjánzó alrendszer) rövid úton ellehetetlenítették József törekvéseit, és visszakényszerítették a szenvedést stabilizáló hálózati keretek közé (hagyománykritikai reflexió blokkolása).

A hatalmi logika ugyanakkor nem csupán az autonómiatörekvéseknek állt útjában, hanem egyúttal a horizontján megjelenő alkoholfüggőséget is szankcionálta. József több alkalommal is pszichiátriára került, ahol vegyes tapasztalatokat szerzett: „meghozták a határozatot, hogy na, mindegy, be köll izélni, be köll mennem, és akkor ugye amikor ha nem vonulok be a kórházba, akkor bevisznek a rendőrök, tehát ez így működött akkor (...) adtak egy tablettát, meg adtak két deci bort, mondom, hát, ez egész jó hely! Volt ismerősöm, lenn a pincében, ápoló, azt’ mondja, azt’ voltál rosszul? Mondom, nem. Mert ennek úgy kellett volna működni, hogy ha én arra a gyógyszerre iszok, akkor attól rosszul leszek. Azt’ akkor mindig aztán utána elkezdtem szimulálni. Haha, azt’ akkor végül is azt’

akkor nyaggattak benn egy hat hétig ezzel a hülyeségekkel, a végén azt mondták, na, most már utálom a izét, utálom a piát, azt' kész! És az volt az első, hogy mentem a kocsmába. Kabaré". Minthogy a pszichiátrián úgy érezte, hogy csupán olyan pótcselekvés történik, ami nem érinti problémája lényegét, ezért a korábban begyakorolt hatalommal szembeni elkerülő stratégiákat alkalmazta. A kórházban ugyanolyan eldologiasító módon viszonyultak hozzá, mint a katonaságnál, aminek az ad különös jelentőséget, hogy míg az utóbbi esetben ez a rendszerszerű működés következménye volt, addig a pszichiátria esetében az egyedi igényekre reflektáló terápiás tekintet hiánya (technokrata reflexív intézmény).

Annak ellenére, hogy ezekben a hálózatokban nem sikerült megoldást találnia problémáira, mégsem vesztette el teljesen a medikalizáló intézményekkel szembeni a bizalmát (fetisizált szakértői tudás). Amikor kifogy az alternatív ötletekből, önként is felkeresi a pszichiátriát, még úgy is, hogy valódi megoldást nem vár tőle: „Hát, gyakorlatilag amikor utoljára benn voltam saját magam mentem be, de akkor olyan rosszul voltam már. Azt' akkor utána visszamentem a sürgősségire, csak kérdezték, hogy na, mit akarok? Azt' mondom, hogy elvonási tüneteim vannak... hát, mondom, nem lehetne felírni gyógyszert? Azt mondja, nem, be köll feküdni az osztályra. Mondom, hát akkor inkább befekszek, mondom, mint hogy rosszul legyek. (...) azt' akkor mondta is a doktornő, hogy bemelegyek hozzá, kérdi, hogy azt mondja, hogy van? Mondom, köszönöm, jól. Mondja, mikor akar hazamenni? Mondom, akár most is. Azt mondja, jól van. Megírta a zárójelentést, azt' ennyit foglalkoztak velem. Szóval ennyi volt. (...) Tehát azt komolyabban hogy izé, komolyabban foglalkoztak volna vele, hát, ez egy rémálom a pszichiátria ilyen szempontból. Nem nagyon érdekli ott azokat az orvosokat". A kórházi segítségkérés ilyenformán ugyanolyan kudarcos kísérlet lesz a torzult hálózatok dominanciájának megtörésére, mint a hedonista lázadás: míg az előbbi esetben a politikai mező, az utóbbi esetben a reflexív intézmények diszfunkciója lesz a változtatás akadálya.

Ilyenformán a családi intimitás hiánya, az identitásválság, a párkapcsolati nehézségek és az elidegenedett munkaviszony által meghatározott torzult hálózati konstelláció az átalakítására tett kísérletek ellenére stabilizálódott. Azt, hogy végül a szenvedés e határállapotából József mégis ki tudott lépni, egy váratlan esemény tette lehetővé. Egy nála jóval fiatal barátnője váratlanul teherbe esett, és megházasodtak: „negyvenöt éves voltam, amikor egy izé, egy húszéves lány terhes lett tőlem. De úgy, hogy biztos, hogy tőlem. Meg hát azt a gyereket le se tudnám tagadni, tehát egy az, hogy tudom, hogy nem csalt meg a lány, tehát őneki nem volt más kapcsolata, velem ellentétben, és, de a kisgyerek is annyira hasonlít rám, meg a vércsoportja is ugyanaz, szóval egyértelmű volt, hogy ez az én gyerekem, és, hát, ennyit változott a dolog, és akkor ez miatt aztán, hát azt elvettem feleségül, részemről igazából ez nem volt [szerelem]". A feleségről feltűnően távolságtartóan beszél: nemhogy néven nem nevezi, de szinte idegenként beszél róla. A hét évig tartó házasságot elsősorban a közös gyerek tartotta össze. József hasonlóan viszonyult feleségéhez, mint korábbi barátnőihez: nem tekintette partnernek, nem kötődött hozzá, megcsalta (rideg intimitás).

Kapcsolatukban a feleség korántsem volt boldog, a szülés után depresszióval, később bulimiával küzdött. József ezekre a problémákra nem úgy tekintett, mint a kapcsolatukkal összefüggő zavarokra, hanem a feleség diszfunkcióira: „ilyen önértékelési problémái

is voltak neki, tehát izé, ugye ez a depresszió mellett volt ez a izé is... már rossz volt hal-lanom, amikor jól bekajált, azt' akkor izé, az egész megvolt vagy ötvenöt kiló, azt' akkor fél órával ebéd után hallom, hogy izé, fürdőszobában ment, azt hányatta magát, szóval voltak ilyen problémái". Együttérzés nélkül nyilatkozik felesége szenvedéséről, úgy tűnik, mintha jobbára terhére lettek volna annak problémái (indifferens kommunikáció). Ennek megfelelően az őt érzelmileg nem érintő gondok megoldásának lehetőségét is abban látja, hogy a diszfunkciót a megfelelő szakértői rendszer korrigálja (fetisizált szakértői tudás): „Na, most én elvittem őt orvoshoz, nagy nehezen, el is kezdték kezelni, és használt is neki, csak a bolond apósomék (...) nekitámadtak, hogy lányom, nem vagy te bolond, meg mit tudom én, mi, és akkor izé, lebeszéltek a kezelésről, akkor persze visszaesett megint". Miután a medikalizált megoldási kísérlet kudarcot vallott, a depresszió a házasság hétköz-napjainak részévé vált. József és felesége elhidegülnek egymástól: „a feleségemet... nem is annyira szerettem, mert nagyon rossz természete is volt, az egyik, a másik meg ez az izé is megrontotta nagyon a házasságunkat, ez a... depressziója". Abból, ahogy kapcsolatukról beszél, érezhető a keserűség: partnerével szemben vádakat fogalmaz meg, amiatt, hogy mást kap tőle, mint amit elvárt (csalódott intimitás).

A csalódottság végül a házasság felbontásához vezetett. Bár erre korántsem büszke (morális reflexió), amint megfelelő ürügyet talált rá, József azonnal kezdeményezte a sza-kítást: „disznó vagyok, mert ő engem egyszer csalt meg, és akkor aztán ez miatt elváltunk". Annak ellenére, hogy feltehetően a válást feszültségekkel teli évek előzték meg, az mégsem tekinthető egy előre eltervezett, kiérlelt döntésnek, sokkal inkább egy pillanatnyi impul-zív elhatározás következménye: József és felesége ugyanis közös házban gondolkozik még közvetlenül a szakítás előtt is. Partnerének függetlenedése kevésbé viseli meg: „a feleségem talált magának valakit, ráerőltette magát arra a pasira". Abban az értelemben a válást nem sérelemként, hanem felszabadulásként éli meg, hogy immár nem őrá „erőlteti magát” fe-lesege, hanem valaki másra. Ennek megfelelően a szakítás egy eleve bizonytalan alapokon nyugvó és a felek saját problémáinak is terhelt hálózatot számolva fel, önmagában akár kvázi-terápiás hatású is lehetett volna (racionalizált intimitás). Azonban azáltal, hogy fel-borította a korábbi családi egyensúlyt, indirekt módon mégis egy lavinát indított el.

Az, hogy a feszültségek és a kötődés hiánya ellenére József mégis több évig kitartott felesége mellett, arra utal, hogy a rossz tapasztalatokat komplementer hálózatok ellen-súlyozták. Ebből a szempontból elsősorban a kislányához fűződő viszonyt kell kiemelni. Amikor felesége depressziós lett, elsősorban rá hárult a gondozás folyamata, ami az inti-mitás korábban hiányzó élményét tette átélhetővé: „úgyhogy gyakorlatilag én foglalkoz-tam a kisgyerekekkel, és így egy nagyon szoros kapcsolat alakult ki közöttünk, és aztán így a válás után nekem ez nagyon rosszleesett, hogy az, akit végül is igazából, az egyetlen ember, akitől a legtöbb jót, meg a legtöbb szépet kaptam életemben, mert amit én kis-korában ettől a gyerektől kaptam, hát, azt nem lehet elmesélni azokat a dolgokat". Senki másról nem beszél annyi érzelmel József, mint gyermekéről, és ő az egyetlen szereplő az élettörténetben, akit néven nevez. Ez alapján úgy tűnik, ő az egyetlen olyan szereplője az életének, akihez érzelmileg kötődik. Kapcsolatuk eredetileg a gondozói szerep felvál-lalásának kényszeréből nőtt ki, melynek során József megtanult ráhangolódni gyermeke

igényeire, és kielégítenie azokat (gondoskodó szeretet). E kapcsolódási forma jelentősége akkor válik igazán átérezhetővé, ha figyelembe vesszük, hogy korábbi intim kapcsolataiból ez a viszonyulás teljességgel hiányzott. Legközelebb a kutyákkal való kapcsolatában került ehhez, értelemszerűen egy korlátozott formában.

A gondoskodás elemi élményére alapozott szeretet lehetővé tette, hogy olyan jelenségek is jelentéssel töltszenek fel, melyek annak hiányában érdektelennek minősültek volna: „olyan primitív, kis dolgokkal ugye el lehet játszani egy gyerekkel, aki még ízé, még beszélni se tud, meg mit tudom én, azt’ akkor... nekem egy ilyen heverőn, egy, ülünk egymással szemben, és akkor így rám néz a kisgyerek, azt’ akkor így rám mutat, azt’ azt mondja, apu, azt’ akkor így magára mutat, azt’ azt mondja, Klári! És, tehát valahogy, de mondom, egy mondatot nem tudott elmondani. De valahogy így közölte azt, hogy tudja, hogy én ki vagyok, meg hogy ő ki”. Az, hogy apaként tekint rá kislánya, József számára az élete egészét meghatározó identitásválság feloldásának lehetőségét rejtí magában. Míg a meddőség gyanúja a családalapításon alapuló életút horizontját felszámolta, addig az, hogy gyermeke apaként ismeri el, ezt a lehetőséget rehabilitálja (tartós szeretet).

Az ilyen értelemben egyszerre mély és stabil szeretet a hétköznapiakban egyszerre rejtette magában a játékoság és a közös rutinok kialakításának lehetőségét: „Azt’ akkor volt egy kivágott fának a tuskója, ott volt a ház előtt, azt’ akkor azon a tuskón üldögéltünk, azt’ néztük ott az eget, azt’ akkor mutatta, hogy hold, azt ki tudta mondani. Nagyon mást nem, néztük a csillagokat, ott ült az ölemben, akkor mondta, hogy apu, mondom, mi van? De hát mást nem tudott mondani. Hát, azt’ akkor mutatom neki, hogy hold, azt’ akkor megtanulta egyből, hogy hold, azt’ akkor a következő este mentünk le, akkor meg már ő mutatta nekem, hogy hold. Hát, szóval ilyen apróságok, ami másnak apróság. Vagy voltak zenék, amiket szeretett, tehát gyakorlatilag a fiamnak is a zenei ízlése is végül is olyan lett, mint az enyém”. A közös tevékenységek és hasonló preferenciák egyaránt olyan felületként szolgálnak, melyek segítségével a szeretet kifejezhető. Ebben az értelemben tovább erősítik a kölcsönös elfogadás által fenntartott biztonságérzetet, és hozzájárulnak a másikba vetett bizalom megalapozásához (konszenzusos intimitás illúziója).

József és Klári kapcsolata nem csupán a házasság feszültségeit tudta ellensúlyozni, hanem a korábbi kudarcos kísérletekkel ellentétben hatékony megoldást kínált az évtizedek óta tartó identitásválságra is. A meddőség lehetősége által okozott céltalanságot új tervek váltották fel, megnyitva az utat a szakmai kiteljesedés irányába is. József elvégzett egy oktatói tanfolyamot, és gyerekekkel kezdett foglalkozni, kutyaversenyekre készítve fel őket: „tudnék mesélni az eredményeimről, a győzelmekről, meg mit tudom én. De az egyik legnagyobb élményem például az volt, amikor egy lányt, a izé, az élete első versenyén, az egyik tanítványom az élete első versenyére elvittem és megnyerte. Hát, nekem akkora öröm volt ez, meg jobban, sokszor, sőt, majdnem mindig szinte jobban izgultam, mint a saját versenyeimben, amikor a tanítványaim versenyeztek, tehát az, az jó volt, azt szerettem”. Ezek a versenyek egyszerre vezetnek vissza saját fiatalsága legboldogabb színterére (játék habitusa), és teremtenek lehetőséget arra, hogy az apaként elkezdett gondoskodó szerepben kiteljesedjen (mentori-pedagógiai kommunikáció). A gyerekekhez érzelmileg kötődik, nem egyszerű munkaként tekint a velük való foglalkozásra, hanem a saját ügyeként (gondoskodó szeretet).

Ezek a családi és munkahelyi viszonyok abban az értelemben ténylegesen is terápiás hatásúnak bizonyultak, hogy ebben az időszakban József teljesen felhagy az alkoholfogyasztással: „még most is meghatódok néha, amikor úgy eszembe jutnak azok a kis közös dolgaink, amit ezzel a kisgyerekekkel végigéltünk, és akkor aztán izé. Ja, még ezt, hogyha már ugye a kórtörténethez azért ez hozzátartozik, hogy valahogy, de tehát mondom, nem ittam egyáltalán (...) amikor vezettem ezt a kisebb kutyaiskolát, az nagyon jó volt, meg még akkor nem ittam ugye, ez abban az időszakban volt”. Az intimitás lehetőségét magában rejtő apa-lánya viszony és a megbecsülés élményével járó oktató-tanuló relációk ilyenformán a korábban torzult hálózatok által dominált társadalmi teret gyökeresen átalakították. A kvázi-terápiás hálózatokat hozva túlsúlyba nem csupán enyhítették a szenvedés korábbi határállapotát, hanem egyenesen felszámolták azt.

Ez az egyensúlyi állapot mindaddig kitartott, amíg a család egyben maradt, és a kutya-iskola üzemelt. Érezve a benne rejlő kockázatot, ameddig tudta, József halogatta a válást: „Mert énnekem volt kapcsolatam akkor... a gyerek miatt nem akartam elválni, és ráadásul ami rosszul esett, hogy végül is akkor volt egy olyan kapcsolatam, ez évekig tartott, ami azt, a ritka dolog, tehát az tényleg, azt a lányt, azt tényleg szerettem, és meg ő is engem, de a gyerek miatt nem váltam el, és viszont aztán a feleségem talált magának valakit”. Hiába talált magának felesége mellett egy olyan nőt, akihez saját bevallása szerint kötődött, a kislányához fűződő viszonyát ennél fontosabbnak tartotta. Ez a stratégia azonban csak addig működött, amíg felesége is el nem kezdett kiutat keresni a kapcsolatból. Ekkor a szakítás elkerülhetetlenné vált, kérdésessé téve a kislányához fűződő viszonyt is.

A válást követően József bevallása szerint Klári felügyeleti joga eredetileg őt illette volna, azonban erről korlátozott anyagi körülményei miatt kénytelen volt lemondani: „én rontottam el az egészet abba az értelemben, hogy, hogy a szüleim már elég idősök voltak, hát, én sem vagyok fiatal, és ugye nekem... nem volt, csak az, hogy visszamegyek a szüleimhez, és a gyerek akkor volt hatéves, akkor ment iskolába, és hát, mondom ide az öreg szülőkhöz, tehát már úgy állt a izé, úgy állt a per, hogy én kapom meg a gyereket. Csak anyám már beteges volt akkor is, meg mit tudom én, és akkor végül is azt a rossz döntést hoztam, hogy lemondtam a kisgyerekekről. Már olyan értelemben mondtam le, hogy hát na, jól van, akkor legyen az anyjánál, és akkor majd, ugye tartjuk a kapcsolatot, persze, a gyerekekkel azóta is, meg hát jobban szeretett a kisgyerekek, meg most is jobban szeret, mint az anyját, meg kiskorába is”. Abból, amilyen töredezetten beszél az esetről, jól látszik, hogy József mind a mai napig tépelődik a döntésén. Magát tartja felelősnek azért, hogy lemondott kislányáról, és bár az idős szüleire hivatkozva igyekszik racionalizálni választását, végső soron mégis úgy érzi, „elrontotta”.

A lelkiismeret-furdalás oka alighanem az az érzés, hogy azáltal, hogy lemondott lányáról, egyúttal el is árulta őt. Egy olyan pillanatban, amikor állást kellett volna foglalnia, akár egy az erejét meghaladó vállalással, ő megfutamodott, és elfordult Kláritól, törést okozva kapcsolatukban (csalódott intimitás). Azt, hogy ennek a gesztusnak milyen következményei lehettek lányában, annál is inkább át tudja érezni, mert anyjával való viszonyában az árulásnak szintén elemi szerep jutott: míg tőle azáltal fordul el szimbolikusan, hogy rendellenesként tekint rá, addig ő ténylegesen is különköltözött lányától. Büntudatát József

oly módon próbálja enyhíteni, hogy – szűkös erőforrásai ellenére – anyagilag minél többet próbál nyújtani: „Na, aztán sokat jártunk a gyerekekkel a strandra, rengeteg pénzt elvertem, aztán a válás után még többet. Ja, igen, még az hozzátartozik, hogy na, akkor fölvettem egy csomó izét, egy csomó személyi kölcsönt, meg hitelt”. Ez a stratégia azonban több szempontból is kockázatosnak bizonyult. Mindenekelőtt azért, mert egy paradox törekvést szolgált: a József által okozott érzelmi csalódás abban az értelemben anyagilag aligha volt ellensúlyozható, hogy a megtört bizalmat és az együttélés hiányát a többletfogyasztás legfeljebb elfedni tudta, feledtetni nem. Minthogy a megoldás lehetőségét nem foglalta magában, az anyagi költekezés horizontja végtelenre nőtt: azáltal, hogy semennyi ajándék nem volt képes enyhíteni a bűntudatot, a vásárlás korlátját a rendelkezésre álló pénz jelölte ki.

A hitelfelvétel lehetőségével ez azonban olyan csapdává vált, ami végül József anyagi ellehetetlenüléséhez vezetett: „ugye a bankok megszívattak, mert hát gyakorlatilag úgy adtak nekem hitelt, hogy nem kértem. A gyereket nyáron vinni akartam izéra, nyaralni, egyszer csak kapok tőlük egy levelet, hogy levélbe kérhetek izét, személyi kölcsönt (...) mennyi pénzt kérjek, mondom, kétszázezer elég lesz, mert úgyis nekem is van”. A hitel a korábban meglévő objektív korlátokat feloldotta, kiterjesztve a költekezést József tényleges bevételi forrásain túl (kizsákmányoló mező). Ez a probléma mindaddig csupán kockázatként létezett, amíg József dolgozott, és folyamatos bevételre számíthatott. Azonban a válás okozta trauma következtében a hálózati egyensúly megbomlott: ahogy az egyik legfontosabb kvázi-terápiás kötés meggyengült, ismét reális veszéllyé vált a szenvedés függőséget fenntartó határállapotának visszatérése.

Ezen a ponton kulcskérdéssé vált a család melletti másik terápiás hálózat stabilitása: „sajnos elvették, ez a haveromtól, ő bérelte ezt a telepet, a honvédségnél volt ez a telep, egy üres lőszerraktár volt gyakorlatilag, meg sertéshizlalda, és akkor kiadták bérbe, de utána aztán elvették ezt a telepet, megszűnt ez a kutyaiskola”. Rajta kívülálló okok miatt nem sokkal a válást követően az identitásválságát megoldó apai-oktatói szerep második pillére is összedőlt. Ahogy József rövid időn belül elvesztette mindkét kvázi-terápiás hálózatot, a korábban stabilizált szenvedési mintázat ismét reális eséllyé vált. A hálózati egyensúly drasztikus átrendeződését végül nem tudta máshogy feldolgozni, mint az ivás újbóli elkezdésével: „unatkoztam, azt’ akkor úgy először csak izé, ott biliárdozni bementem a kocsmába (...) azt’ akkor először csak bementem egy üdítőre a kocsmába, azt’ ott úgy megismerkedtem ott a törzsvendégekkel, akkor elkezdtem biliárdozni, azt’ úgy apránként úgy hát, igyunk meg egy sört! Hát, megittam egy sört, azt’ harminc év után, semmi bajom nem volt, meg mit tudom én, azt’ akkor utána izé, azt’ akkor egyszer csak elkezdett megint az italadag emelkedni”.

Ebben a különösen sérülékeny helyzetben a torzult hálózatok dominánssá válása végzetes körülményekkel járt. A hitelekkel kapcsolatos kockázatokat immár teljesen figyelmen kívül hagyta, aminek következtében tetemes adósságot halmozott fel: „fölhívtak telefonon, csak akkor... az a gond, hogy akkor, akkor viszont már alkalmanként volt alkoholfogyasztás is. Hát, éppen egy ilyen alkalommal hívtak föl, hogy volt bennem egy adag, és akkor izé, azt mondják, hogy hát, megkapták az izét, a kérelmet, a kétszázezer forintról, azt mondja, tudnak ajánlani nyolcszázat. Hát, mondom, akkor legyen nyolcszáz,

... meg! Így. Kiküldték, csak így simán kiküldtek nyolcszázezer forintot”. József a válás okozta traumával küzdve és a hivatásaként űzött oktatás lehetőségétől megfosztva negatív spirálba került: a magánéletben hozott rossz döntését paradox stratégiával próbálta kezelni, ami végül olyan anyagi terheket rótt rá, melyekre nem volt fedezete, miközben a szenvedés határállapota – részben tőle független okokból – ismét stabilizálódott, ellehetetlenítve a józan döntéseket (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

A válás által elindított lavinát végül a munkahelye elvesztése tette irreverzibilissé: „Azt’ utána, tehát ez odáig fajult, az italozás, hogy a végén ez lett. Kirúgtak a munkahelyemről, kórházba is kerültem, pszichiátrián, aztán azért annyi izét összeszedtem, annyi betegséget, hogy sikerült magamat leszálalékoltatni, azt’ így nyugdíjas vagyok (...) nem tudtam törleszteni, viszik most a nyugdíjammak a fele elmegy izéra, gyerektartásra meg a banki tartozásokra”. Míg korábban az alkoholfüggőséget fenntartó hálózati konfigurációban viszonylag széles mozgástere volt Józsefnek, hogy különböző eszközökkel változtasson helyzetén, addig a válást követően erre egyre kevesebb esély mutatkozott. Anyagi értelemben ugyanis kilátástalan helyzetbe került, ami nem csupán tovább növelte a torzult hálózatok arányát, hanem drasztikusan korlátozta cselekvési alternatíváit (alávetett mezőpozíció).

Ennek ellenére József korántsem adta fel a kiútkeresést. Mindenekelőtt a korábban is alkalmazott stratégiához tért vissza, és igyekezett párkapcsolatok keretében megtörni a torzult hálózatok dominanciáját. Azonban úgy tűnik, hogy ekkor régi vonzereje egyre inkább cserbenhagyja: „elváltunk, aztán ugye akkor megint úgy egyedül voltam, ugye akkor már a barátnőket is azért már úgy nehezebb volt, a régiek ugye elpártolgattak, meg mit tudom én, aztán már, tehát ötven fölött már nehéz így ismerkedni, meg mit tudom én”. Részben azért, mert régi ismerősei és kortársai erre kevésbé mutatkoznak hajlandónak, részben azért, mert az ismerkedés terei beszűkülnek, József kezdi elvesztetni a párkapcsolat kialakításába vetett hitét (intimitás blokkolódása).

Hasonlóképpen a baráti kapcsolatai is egyre inkább beszűkülnek: „Izét, kocsmát se... de néha, néha jó volt, néha azért mentem be, van itt a kocsmába is... csak amik most nyitva vannak kocsma, azok meg, tehát azok ahol jobbak voltak a haverok, vagy mit tudom én, bezártak (...) van ott is egy-két értelmesebb ürge, akivel nem az, már olyan értelemben értelmesebb, hogy épp el lehet beszélgetni meg hülyéskedni, hogyha olyan hangulata van az embernek. (...) Azt’, úgyhogy nagyon mondom, így igazából... egy barátom sincs, másutt se nagyon”. A barátkozás szempontjából József számára kitüntetett helyként a kocsmák jön számításba, ami abból a szempontból kevésbé szerencsés, hogy a hely implikálja az alkoholfogyasztást, egyúttal be is szűkítve a beszélgetés kereteit (atomizáló környezet). Ráadásul, mivel azok a helyek, ahova régebbi barátaival járt, eltűntek, egyre inkább magára marad (baráti kapcsolatok blokkolódása).

A leszálalékolás óta hiába próbált kisebb kereset-kiegészítő tevékenységet keresni, ebben is kudarcot vallott: „utána meg egy-két helyen dolgoztam, így állatokat gondozni, meg betanítani. De aztán utána hogy volt az ital, aztán beleuntam, meg belefáradtam abba, hogy utána ahol dolgoztam, ezek mind olyanok voltak, a tulajdonosok, hogy izé, hogy ilyen újjgazdagok, azt’ akkor azért vettek kutyát, mert divat, meg megtehetik, olyan hülye volt hozzá, mint a segg, de azért osztotta nekem az észet (...) Azt’ végül azt azért hagytam

ott, mert nagyon utáltam azt, hogy izé, tehát két-három havonta, tehát egy milliomost köll elképzelni, meg hát az a, csak azt a farmot is látni kellett volna, hogy mekkora, meg milyen hatalmas, meg minden, de fizetni nem nagyon akart”. Ebben a történetben egyszerre van benne a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság (kizsákmányoló mező) és a munkafeltételek elidegenedettsége. Hasonlóképpen ahhoz, amikor korábban állattenyésztőnek állt, ezúttal sem bírta elviselni azt, hogy az állatokhoz kötődő, gondoskodó viszonyulását felülírják egyéb szempontok (számonkérő kommunikáció), ezért inkább kilépett.

A közelmúlt legfontosabb megújulási kísérleteként megemlíthető, hogy elvégez egy ápolótanfolyamot: „Csináltam például olyan hülyeséget két évvel ezelőtt, mert elvégeztem egy ápolói tanfolyamot. Egy kétéves tanfolyam volt, szerettem is (...) és nem mentem el, megcsináltam a szakdolgozatomat is, nem adtam le a szakdolgozatot, meg nem mentem el vizsgázni. Ez egy hirtelen döntés volt, ez egy, két nap alatt hoztam egy ilyen döntést, hogy jó volt ez a sulis, meg minden, de nem hiszem, hogy én ezt csinálni akarom”. Annak ellenére, hogy szélsőséges helyzetbe kerül, József láthatóan nem adja fel a keresés igényét. Újabb és újabb kísérleteket tesz arra, hogy a torzult hálózatok túlsúlyát megtörje. Az ápolás mint segítő szakma ebből a szempontból kimondottan átgondolt választásnak tűnik: Józsefet legkiegyensúlyozottabb életszakaszaiban ugyanis a kutyákról, a gyermekéről vagy a tanítványokról való gondoskodás hálózatai stabilizálták (mentori kommunikáció). Ennek ellenére végül nem tudja elhinni önmagáról, hogy felelősségteljesen képes lenne ilyen tevékenységet folytatni. Ami alighanem összefügg azzal, hogy a kislányával való szakításkor önmagában csalódott.

Ezt a képet némiképp árnyalja, hogy József időnként eljár egy mentális problémákkal küzdők számára létesített klubba: „Ugye ide eljárogatok, de hát itt is inkább izé, hát, nem az, hogy nagyképűnek ne tartson azért, de szóval, nem mindenki ugyanazon a színvonalon van, mint akikkel én elbeszélgetnék. Tehát úgy, mint magával. A többiekkel is szívesen elbeszélgetek, de csak velük, övelük nem lehet olyan témákról, mint amiket most például elmondott. Nem, nincsen nekem bajom itten senkivel igazából, meg nem is olyan sűrűn járok, tehát az is igaz, csak hát nem, nem az a társaság, akivel igazán, nem is tudom, hogy milyen társaságra lenne szükségem, gyakorlatilag (...) azt a mágneses őrültet is végighallgattam... Nem nézek le senkit, meg minden, tehát nincs... mondom, senkivel, csak némelyikkel nehéz úgy egy izére, egy nevezőre jutni”. Annak ellenére, hogy József nem érzi igazán partnernek azokat, akikkel ott kapcsolatba tud lépni (indifferens kommunikáció), mégsem utasítja el társaságukat. Azáltal, hogy meghallgatja őket, óhatatlanul belekerül egyfajta gondoskodó szerepbe, anélkül hogy komolyabban el kellene köteleződnie amellett (mentori kommunikáció).

Ezek a kvázi-terápiás hálózatok ugyanakkor egyre inkább epizodikus szerepet töltenek be, és átadják helyüket a kilátástalanságnak. Alkoholfüggősége mellett pánikbetegsége alakult ki: „valahogy, ezt nem tudom, hogy mitől, kialakult bennem egy pánikbetegség. Most ennek nem tudom az okát, hogy ez mitől volt. És, tehát olyan dolgok fordultak elő velem, hogy ugye kimentem az erdőbe egy kutyámmal. (...) és akkor ott egyedül vagyok, egyedül vagyok, milyen jó, hogy egyedül vagyok, egyszer csak eszembe jutott, úristen, egyedül vagyok, mondom, itt rosszul leszek, mondom, és akkor izé, és akkor engem itt nem találnak

meg, itt fogok meghalni az erdőben. A kutya hazamegy, én meg itt leszek, egy hónapig, megesznek a varjak. Azt', komolyan, és már utána kezdtem rosszul is lenni. És szó szerint elkezdtem fulladni, izzadni, meg minden". Különös hangsúlyt ad ennek a leírásnak, hogy József lába alól a gyermekkorra óta otthonos terepen csúszik ki a talaj: akkor, amikor a hozzá közel álló kutyákkal sétál az erdőben. Az egyedüllét miatt rátörő félelem alighanem szimbolikus jelentőségű: nem elsősorban a fizikai veszélyről szól, hanem sokkal inkább egy egzisztenciális szorongásról. Az amiatti kétségbeesést fejezi ki, hogy nincs senki, akivel József olyan közeli viszonyban lenne, hogy legbelsőbb félelmeit feltárhatná, és megértést várhatna. Ez a magány az, amit elemi erővel érez át az erdőben, a fizikai tünetekben megnyilvánuló fojtogató érzés formájában.

Az ingadozó intenzitású alkoholfüggőség és a pánik mellett időnként hangulatzavarokkal is küzd, melyek olykor szomatikus tünetekbe is átfordulnak: „Hát, a kilátástalanság, meg mit tudom én, ez így néha úgy elrontja a kedvem... depressziós állapotok, ezek változóak. Meg nem, nem is tudom, hát, mostanában nem olyan, olyan komoly izé nem volt, azért olyan komoly depressziós rohamom, vagy valami. Ez a, hát, a derekam, az gyakran az egyik legnagyobb gondom”. Az alkoholfüggőséget kiegészítő további tünetek szintén a torzult hálózatok által dominált konstelláció további következményeként a szenvedés határállapotának stabilizálódását fejezik ki. Megjelenésüket megvilágítja az a kilátástalanság, mellyel József leírja helyzetét: a munka, párkapcsolatok és barátok mentén átélt kudarcok, valamint az anyagi kilátástalanság következtében el van keseredve, és egyre kevésbé látja maga előtt egy elérhető élet horizontját.

Ennek egyik fontos eleme, hogy kialakul egy betegidentitása: „olyan típusú alkoholista vagyok, azt mondják, ha kétszer alkoholista az ember, az egész életére az marad, tehát most például három hónapja nem ittam egy kortyot se, de nem is hiányzik. És nem tudom, nem lehet tudni, hogy mikor, egyszer eszembe jut, hogy iszok vagy nem iszok, de viszont akkor meg az a gond, hogyha egyszer elkezdek inni, akkor viszont nem tudok megállni két sörnél, vagy háromnál. Viszont gyakorlatilag meg nem kívánom, meg nem hiányzik, tehát nehéz ezt megmagyarázni, hogy mi okozza”. Míg múltja bemutatása során József szisztematikusan relativizálja az alkoholfogyasztással kapcsolatos problémáit, és nem utal magára alkoholistaként, addig a jelenben ezt gondolkodás nélkül megteszi. Ez a perspektívaváltás fejezi ki egy új identitás megjelenését: olyan megváltoztathatatlanul beteg emberként tekint önmagára, akinek nem áll módjában kontrollálni alkoholfogyasztását. Ebben az értelemben az alkoholfüggőség a „sorsáva” alakul át, egy olyan végzetté, amely ellen nem lehet és nincs is miért küzdeni (defetista habitus).

Legbelsőbb félelmeit egy barátja sorsán keresztül mutatja be: „Hát, volt egy haverom, az is alkoholista volt, meg mit tudom én, de, meg hajléktalan is, de fiatalkorunk óta ismertük egymást, azt' azzal találkoztunk, el lehetett hülyéskedni vele legalább, tehát elég értelmes ember volt, nálam két-három évvel volt idősebb, azt' akkor, tehát értelmes dolgokról is el lehetett vele beszélgetni, akkor a viccet is értette, meg minden, azt' tavaly nyáron felakasztotta magát”. A gyerekkori ismerős, aki hozzá hasonlóan alkoholproblémákkal küzd, miután pénzügyileg ellehetetlenül, és hajléktalanná válik, végül öngyilkosságot követ el. E történet tétjét az adja meg, hogy megítélése szerint saját élet-

története is hasonló irányba tart: „Azt’ akkor én is belegondoltam abba, hogy az öreggel történik valami, akkor velem mi lesz? Mert azt a lakást én nem tudom fenntartani. Eleve eladni is nehéz lesz, az biztos, a másik, hogy a húgom mennyire lesz szemét, hogy mennyire fog ízélni, engem kisemmizni, azt’ akkor így nem tudom, hogyha apám meghal, akkor utána hogy mi lesz velem. Vagy a hajléktalanszálló, vagy mit tudom én. Ez most nem egy olyan, hogy jövő előtt állok”. Ameddig csupán alkoholfüggőséggel küzdött, József folyamatosan próbált kiutat keresni a torzult hálózatokból. Ez a helyzet változott meg a közelmúltban, amikor olyan hálózati konfiguráció stabilizálódott, amely egyúttal kezdeményezőkézségét is felszámolja. E bénultság következtében válik különösen stabilá a torzult hálózatok dominanciája, megnehezítve a felszámolásukat lehetővé tevő új kapcsolódásokat.

A József életét átszövő hálózatok részletes elemzése után érdemes áttekinteni dinamikájukat:

17. táblázat: József hálózati dinamikája

életszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
gyermekkor	csalódott intimitás (anya)	gondoskodó szeretet (kutya)	torzult és kvázi-terápiás hálózatok kiegyensúlyozott konstellációja, szenvedés semelyik határállapota nem stabilizálódik
	rideg intimitás (anya)		
	kiszámíthatatlan szeretet (apa)		
	kollektív traumával terhelt életvilág (anya-apa)	közösségi életvilág (főiskola, vadászok), emlékezetmunka reflexivitása (nagybácsi)	
	hipokrita életvilág (kritika helyett kijátszás)		
	amorális életvilág (testvér)		
	defetista habitus (anya-apa)	új játszmat indító reflexió (iskola), játék habitusa (kutya-verseny)	
	megfélemlített habitus (anya-apa)		
	inkompatibilis rutinok (apa)	–	
	instabil illúzió (illegitim normák)	utilitarista megbecsülés (vadász)	
	nem értékálló tőke (politikai üldözés)	–	
	nyomasztó épített környezet (otthon)		
	–		

életszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
katonaság	hipokrita életvilág (tiszték)	–	torzult hálózatok dominánssá válnak, és nincs semmi, ami ellensúlyozná hatásukat, így a szenvedés határállapota kialakul
	hatékonytárgyat elutasító életvilág (sorstársak)	–	
	közösségi életvilág blokkolása (szabályok)	–	
	instabil illúzió (illegitim normák)	–	
	nyomasztó technikai környezet (harcsczközök)	–	
	túlburjánzó és kiszámíthatatlan rendszer (hierarchia)	–	
	vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat (alkoholtilalom)	–	
	–	bajtársias habitus (gyakorlatok)	
fiatal felnőttkor	kiszámíthatatlan szeretet (barátnők)	–	torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket semmilyen hálózat (a kvázi-terápiás hálózatok a habitus szintjén jelentkező problémákat tudnák kezelni, melyek azonban nem jelennek meg), így összefüggő szenvedésmintázatok alakulnak ki (generalizált szorongás, depresszió és leginkább alkoholfüggőség)
	ingadozó szeretet (barátnők)	–	
	tartós szeretet blokkolása (meddőség)	–	
	kockázati reflexivitás (meddőség)	–	
	alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás (identitás)	–	
	hagyománykritikai reflexió blokkolása (munkakényszer)	–	
	fetiszizált szakértői tudás (pszichiátria)	–	
	szigorú munkaetikán alapuló illúzió (munkakényszer)	–	
	túlburjánzó alrendszer (munkakényszer)	–	
	eldologiasító rendszer (tenyésztő)	–	
	technokrata reflexív intézmény (elvonó)	–	
	–	utilitarista megbecsülés (kutyák)	
	–	játék habitusa (kutya-verseny)	
	–	kompetitív életvilág (kutyaverseny)	

életszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
házasság	rideg intimitás (feleség), csalódott intimitás (feleség), indifferens kommunikáció (feleség)	gondoskodó szeretet (gyerek)	kvázi-terápiás hálózatok dominanciája, egyrészt ellensúlyozzák a párkapcsolati feszültségeket, másrészt kezelik a múltban felhalmozódó traumákat, a szenvedés határállapota helyett kiegyensúlyozott állapot
		tartós szeretet(gyerek)	
		konszenzusos intimitás illúziója (gyerek)	
		gondoskodó szeretet (tanítványok)	
		racionalizált intimitás (válás)	
	–	mentori-pedagógiai kommunikáció (tanítványok)	
	–	játék habitusa (tanítványok)	
	–	morális reflexió (megcsalás)	
válás után	csalódott intimitás (lemond a gyerekről)	gondoskodó szeretet (apa)	torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket semmilyen hálózat, így összefüggő szenvedés-mintázatok alakulnak ki (generalizált szorongás, pánikbetegség, depresszió és alkohol-függőség)
	intimitás blokkolódása (párkapcsolat)		
	rideg intimitás (apa)		
	baráti kapcsolatok blokkolódása		
	defetista habitus (kilátástalanság)	mentori kommunikáció (ápolás)	
	számonkérő kommunikáció (alkalmi munka)	–	
	indifferens kommunikáció (sorstársak)	–	
	alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás (identitás)	–	
	indifferens kommunikáció (apa)	–	
	kizsákmányoló mező (hitel, alkalmi munka)	–	
	alávetett mezőpozíció (rokkantnyugdíjas)	–	

Ahogy a táblázatból kiderül, József életének különböző szakaszaiban a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egyensúlya folyamatosan változott. Gyermekkorában a legtöbb felmerülő problémát a komplementer viszonyok keretében ellensúlyozni tudta, katonaevei alatt és fiatal felnőttkorában a torzulások túlsúlyba kerültek, miközben a kvázi-terápiás hálózatok nem a problémákhoz kapcsolódtak. Házassága idején a torzult hálózatok hatását a kvázi-terápiás hálózatok kioltották, és ezen túlmenően lehetővé tették a korábbi traumák kezelését is. Végül a válást követő időszakban ismét a torzulások váltak dominánssá, miközben a kvázi-terápiás hálózatok tere beszűkült. József története ilyenformán jól érzékelteti, hogy az életúton belül miként alakulhatnak ki, stabilizálódhatnak és korrigálódhatnak a szenvedés különböző határállapotai.

ÁGNES: FÉLREKEZELT TRAUMÁK CSAPDÁJÁBAN

Ágnes a fővárosban élő, középkorú, leszázalékolt, elvált asszony, nyugdíjas apjával egy kertvárosi házban lakik. A főváros közelében nőtt fel, apja szerelőként dolgozott, anyja pedig bolti eladóként. Két öccse, János és Péter több mint tíz évvel fiatalabbak nála. Anyját skizofréniával diagnosztizálták, több alkalommal volt kórházban, de néhány éve bekövetkezett haláláig otthon lakott. Ágnes az általános iskola után ruhaipari szakközépiskolába járt, kollégiumban lakott, amivel kapcsolatban kellemes emlékeket őriz. Ezt követően egy ruhaboltban helyezkedik el. Megházasodik, férje, Ferenc a Volánbusznál dolgozik szerelőként. Építkezésbe fognak, megszületik első kislánya, Ilona. Három évvel később ismét teherbe esik, azonban gyermeke néhány órával a szülés után, fejlődési rendellenesség miatt meghal. Annak ellenére, hogy fia, Bálint elvesztése nagyon megviseli, két hónappal a szülés után ismét munkába áll, azonban nem igazán találja a helyét, nem tudja környezetével megosztani érzéseit. Végül eredetileg testi tünetekkel fordul orvoshoz, onnan irányítják pszichiátriai kezelésre. Először – ambuláns ellátásban részesülve – antidepresszánsokkal kezelik, azonban miután ezek hatástalannak bizonyulnak, kórházi kezelésre utalják be.

Ferenc megijed attól, hogy anyjához hasonlóan Ágnesről is kiderül, hogy skizofrén. Miután a gyógyszeres kezelés továbbra sem segít, Ágnes a kórházból kikerülve több alkalommal is az előírtnál lényegesen több gyógyszert vesz be. Azt ugyanakkor, hogy ezek öngyilkossági kísérletek lettek volna részéről, csupán hallgatólagosan ismeri el. A félresikerült kezelést látva Ferenc próbál új orvost keresni Ágnesnek, aki egyre inkább tart a kórházi kezelésektől, miközben fokozatosan függővé is válik a gyógyszerektől. A kórházi kezelés elkezdését követően Ágnes nehezen találja a helyét a munkaerőpiacon: részben a gyógyszerek hatása, részben a továbbra is feldolgozatlan trauma miatt csak rövidebb ideig tud elhelyezkedni, és többnyire részmunkaidőben.

Néhány évvel második gyermeke elvesztése után ismét teherbe esik, és megszületik Jóska. Azonban önmagában ez az örömdetes esemény sem képes megoldást kínálni kálváriájára: érzelmileg továbbra is instabil marad, amit gyógyszerek segítségével próbál ellensúlyozni, ám időről időre pszichiátriára kerül. A küzdelmek kilátástalanságának hatására

Ferencsel való kapcsolata megromlik, aki elhatározza, hogy új életet kezd. Megismerkedik Júliával, aminek következtében Ágnes beadja a válópert. Ezt követően visszaköltözik szüleihez, és a gyerekek felügyeleti joga férjéhez kerül. A válás után nem csökkennek a feszültségek Ágnes életében: azáltal, hogy Júlia is bevonódik Ilona és Jóska nevelésébe, nyílt és rejtett konfliktusok jelennek meg, melyeknek nem ritkán a gyerekek lesznek a kárvallottjai. A feszültség csak azt követően enyhül, hogy a Ilona és Jóska önálló életet kezd, valamint Ferenc elhagyja Júliát is. Ekkor Ágnes állapota is stabilizálódik, apjával szerény anyagi körülmények között, de nyugodtan élnek; a gyerekei mellett, akikkel rendszeresen tartja a kapcsolatot, további segítséget jelent egy nyugdíjasklub, ahova rendszeresen eljár.

Ágnes élettörténetében a torzult hálózatok többféle konstellációja is azonosítható. Ezek koncentrációja és a kvázi-terápiás kapcsolódások megléte vagy hiánya az életút különböző szakaszaiban eltérő mintázatokat alkot, kirajzolva a szenvedés eltérő határállapotait és azok enyhüléséhez vezető utakat. Anyjához való viszonyát egyrészt erős kötődés, másrészt egyfajta azonosulás jellemzi: „Anyu, anyu is ilyen olyasmi érzékeny volt, mint én, ő is volt olyan, hogy bejött, azt’ akkor elsírta magát. Azt’ akkor mondom, mi baj van? Azt mondja, valami eszembe jutott. És akkor nem tudtam, nem árulta el, hogy mi bántja. Pedig jobb lett volna, hogyha kibeszéli magából, csak megkönnyebbült volna. Hát, hiányzik”. Úgy tekint rá, mint különösen érzékeny emberre, aki hozzá hasonlóan a megszokottnál intenzívebben reagál a környezetére (ritualizált aggodalom). Emellett felbukkan egy sajátos kommunikációs gát is: az anyja sokszor nem osztja meg vele, hogy pontosan mi is a problémája (kiismerhetetlen rutinok, konfúz életvilág), mely sajátosság szintén megjelenik Ágnes interakciós mintázataiban is.

Az érzékenység és a magában tartott veszélyektől való félelem következtében anyja már-már túlzó féltéssel viszonyult hozzá: „Anyu borzasztóan féltett. Mert az az igazság, hogy azt mondtam neked, hogy anyunak az édesanyja ‘65-ben halt meg, akkor nagyapám volt kinn a fronton, meg minden, ott ő ilyen, lehet, hogy őtöle örökölhette anyu ezt az idegességet, mert szegény nagyapa az tiszta ideges állapotba volt”. A családi eredetmítosz részét képezik a háttérben lappangó, eltitkolt, megrázó tapasztalatok (kollektív traumával terhelt életvilág) és az ezekhez kapcsolódó túlzásba vitt aggodalom. Ezekre a sajátosságokra ráadásul olyan különös szokások is ráépültek (bizarrr rutinok), melyeket a környezet okkal tartott legalábbis furcsának: „amikor én jelentkeztem egy munkára, az egyik ilyen nagy teremben volt valamilyen tájékoztató... azt’ anyu meg ott volt... rosszgokodott, bebújtak az asztal alá, azt’ ott hülyéskedtek, meg, jó, hogy nem szidták meg szegény anyut”. Ezek a különbségek ugyanakkor Ágnesből egyáltalán nem váltottak ki negatív érzéseket, elfogadta őket a normális hétköznapi részeként.

Hasonlóképpen viszonyul anyja betegségének további tüneteire is: „Tehát olyan volt, akkor még én lány voltam, otthon voltam, azt’ akkor anyu elment az ABC-be, bevásárolt, hazajött a drágám, és akkor monda, hogy hát ezt monda, meg azt monda... hallucinációja volt, és amikor apuval mi ezt megcáfoltuk, szegénykém megsértődött, aztán ráhagytuk”. A téveszmék és a valóságtól független észleletek megjelenése korántsem ijesztette meg, sokkal inkább együttérzést váltott ki belőle (tolerancia rutinja). Amikor kiderült, hogy pontosan mi is anyja problémája, igyekezett a maga módján megérteni állapotát,

és amennyire lehetséges, segíteni rajta: „de végül is anyu bekerült a pszichiátriára. (...) én anyuval sokat beszélgettem. Átjött ő is, azt’ akkor úgy eldumálgattunk (...) elgondolkoztam rajta, hogy miért énekel az én anyukám mindig ilyen szomorú dalt. Valami oka csak volt, csak nem mondta meg, én meg nem firtattam, azt’ így nem derült ki, hogy miért. Úgyhogy, anyu sokat volt benn a pszichiátrián. Aztán, aztán azt mondtam, hogy epilepsziából kigyógyították, a másiktól, a skizofrén, abból nem tudták, az megmaradt, azt’ élete végéig elkísérte”. Annak ellenére, hogy sokat volt kórházban egy erősen stigmatizált betegséggel, Ágnes mindvégig egyenrangú kommunikációs partnerként tekintett anyjára (mentori kommunikáció). És bár nem sikerült megértenie fájdalmának okát, nem távolodott el tőle (tartós szeretet). Összességében úgy tűnik, hogy Ágnes az anyjához olyan erős érzelmi szálakkal kötődött, hogy betegsége miatt sem fordult el tőle. Ugyanakkor ez egyúttal a következménnyel is járt, hogy gyerekként maga is bevonódott különös valóságába, normalizálta annak furcsaságait, és azonosult látásmódjával.

Arról, hogy gyerekkorában Ágnes miként viszonyult apjához, kevesebb szó esik. Az kiderül, hogy elsősorban a család materiális biztonságának megteremtéséért volt felelős: kispolgári felmenőkkel rendelkezett, és szerelőként elhelyezkedve maga is önellátásra rendezkedett be (puritán rutinok). Lányához ugyanakkor bizalmas viszony kötötte, felesége betegsége miatt a napi ügyeket vele közösen szervezte: „Balázs Palinak van egy olyan dala, hogy *Édesapám*, azon is elsírtam magam, mert aput is nagyon szeretem. Bár János szerint apunak én vagyok a kedvence. Persze, mert tudod, anyu sokat volt a pszichiátrián, és hát apunak is valakivel meg kellett osztani ezt a napi gondokat, és akkor énvelem beszélte meg”. Úgy tűnik, hogy az anya betegsége után alapvetően Ágnes apjának vállára nehezedett a háromgyerekes család fenntartása (pragmatikus reflexió), mely feladatot sikerrel oldotta meg. A gyerekek számára nem csupán biztonságos, de egyúttal szeretetteljes közeget is teremtett (tartós szeretet). Ennek tudható be, hogy válása után végül Ágnes ismét nála talál majd otthonra.

A szüleikhez fűződő közeli kapcsolatával szemben Ágnes testvéreivel való viszonya korántsem felhőtlen. A köztük lévő nagy korkülönbség miatt korán nevelő szerepbe kényszerült, aminek felemás módon tudott megfelelni: „mert hát úgy sok az a kilenc-tíz év korkülönbség. Tehát akkor még nem tudtunk annyira kapcsolatot teremteni egymással. Arra emlékszek, hogy mikor a János olyan kétéves forma lehetett, azt’ anya akkor épp kórházba volt, ugye a idegével volt probléma, és a húgom így hisztizett, és akkor rádiót hallgattam, és akkor ott mondták, hogy a hisztis gyereket úgy lehet megfogni, hogyha a pohárba engedünk valamennyi vizet, beletesszük a kezünket, és akkor lefröcsköljük az arcát. És én ezt kipróbáltam, és bevált. Meglepődött, aztán abbahagyta a hisztit”. Anyjuk hiányát testvérei feltehetően önmagában is nehézségként élték meg, amit kiegészítettek nővérük hiánypótlásra irányuló ambivalens próbálkozásai. Ezt az alapértelmezésben is nehéz helyzetet tovább súlyosbította, hogy Ágnes számára korántsem volt otthonos a szülői szerep, és gyakran bántó módon tudta csak a felmerülő problémákat kezelni (megalázó kommunikáció).

Érthető módon mindez nehezítést és féltékenységet szült testvéreiben, ami mind a mai napig érezteti hatását: „János olyan kis kötözködős. Legutóbb össze is csaptunk,

aztán mondtam neki valami durvát (...) Legutóbb, mikor itthon volt, hazajött. Én nagy erővel mentem ki, köszöntem, meg akartam puszilni, nem puszilt meg, se nem köszönt (...) aztán kigondoltam a bosszútervet, neki is lesz névnapja, és akkor én se köszöntöm meg, azt' akkor kvittek vagyunk. Valahogy nem tudjuk egymást elviselni. Egyébként nem szoktam szekálni őt”. Jánossal kimondottan feszült Ágnes viszonya: régi és új sérelmek határozzák meg interakcióikat (sérelmi habitus), melyek újabb és újabb bosszúért kiáltanak (bosszúálló illúzió). A köztük lévő vetélkedés nem független az anya betegségéből fakadóan óhatatlanul szűkös szülői figyelemért folytatott gyerekkori vetélkedéstől, ami felnőttkorukban is megmarad: „Ő meg ha úgy van, akkor mindenbe beleszól, hogy ezt miért így csináltad, miért úgy csináltad... és nem értem apu, hogy miért tűri el. Meg irányítja aput. Telefonon. Mondtam is neki, hogy... elismerte. Úgyhogy nem tudom, miért vagyunk ennyire úgy hogy így egymás ellen, de az is igaz, hogy a három testvér közül én vagyok a legérzékenyebb”. Míg János azt nehezményezi, hogy Ágnes apjuk kedvence, utóbbi azt hányja az előbbi szemére, hogy manipulálja apjukat. Mindezek következtében felnőttként alapvetően kerülnek egymást.

Ágnest a kisebb testvéréhez, Péterhez fűződő kapcsolata jóval kevésbé feszült, ugyanakkor másfajta törések jellemzik. Legkisebb gyermekként Pétert elkényeztette anyukájuk, amit a fiú kihasznált: „Anyu annyira imádta a Petit. Amikor pici volt Peti, mert anyu, merthogy Peti a kedvence, azt' úgy megsajnálta, azt' akkor adott neki, nem tudom, ez már régebben volt, segített... azt' adott neki 3000 forintot. A Peti meg piszok volt, képes volt azért minden hétvégén hazajönni. Azt' akkor János beszólt, ugye ez nem igazság, akkor minekünk is kéne adnia anyunak, azt' akkor apu is letolta szegénykémet, azt' így megszűnt a jótékonykodás”. Míg Jánossal a vetélkedés elsősorban szimbolikus síkon zajlott, és ennek megfelelően nagyobb érzelmi tételt bírt, addig Jánossal sokkal inkább materiális kérdésekre vonatkozott (rejtett előítélettel terhelt megbecsülés), ami Ágnest kevésbé viseli meg. János családjához való viszonya elsősorban instrumentális jellegű: úgy tekint rá, mint erőforrásra, amit használhat, ugyanakkor a számára károsnak tűnő hatásokat igyekszik elhárítani (érdeken alapuló szeretet).

Ennek megfelelően az őt kényeztető anyját valójában megtagadja: „mondtam a Petinek, egyszer beszélgetünk, hogy hát, hát, miért nem hozod el a barátnőd, hogy bemutasd a családnak? És akkor azt mondta a Peti, azt' az úgy nekem rosszul esett, hogy mert ő szégyelli anyut. Hát, mondom, miért kell szégyellni? Hát, beteg, el kell fogadni, ez a betegsége”. Ez az elutasítás önmagában is fájdalmas Ágnes számára, azonban különös jelentőségre amiótt tesz szert, mert hallgatólagosan rá is vonatkozik. Az ugyanis, hogy a családtagjához kapcsolódó pszichiátriai stigmát igyekszik a nyilvánosság elől eltitkolni, nem csupán az anyát érinti, hanem egyúttal a vele azonosuló és később hasonló nehézségekkel szembenező Ágnest is (csalódott szeretet). Ennek ellenére Pétert rendszeresen keresi, igaz az érdeklődés többé-kevésbé egyoldalú: „azt minden hétvégén szombat meg vasárnap hívom őket. És akkor így tartjuk a kapcsolatot egymással. (...) ő ritkábban hív, inkább én hívom őket”. Úgy tűnik, hogy Péter kissé kényszeredetten, kötelességből tartja fenn a kapcsolatot nővérével, ami ugyanakkor Ágnes számára mégis jelentőséggel bír.

A család mellett Ágnes fiatalkorának fontos helyszíne az iskola. Mindvégig jól érzi magát tanulóként, elégedett tanáraival és az előmeneteli lehetőségekkel. Az általános iskola befejezése után határozott elképzelése lesz arról, hogy mivel szeretne foglalkozni, és ezért azt is vállalja, hogy elköltözik otthonról egy közeli kisváros kollégiumába. Ott elsősorban a közösség miatt jól érezte magát: „Ott szerettem lenni, jó volt. Megszoktam a kollégiumot, nagyon rendesek voltak a szobatársak, nem ilyen különködők meg ilyen rosszlányok, és mi kollégisták nagyon összetartottunk. A helyiek azok nem. Azok valahogy úgy széthúztak”. A kollégisták nem csupán megbízható barátoknak bizonyultak (közösségi életvilág), hanem egyúttal olyan társaknak is, akikkel közösen lehetett átélni a kamaszkor kihívásait (bajtársias életvilág): „Mi például franciát tanultunk, négy év alatt négy tanárunk volt (...) akkor már vagányak voltunk, nem vettük komolyan. Ellazítottuk az egészet”. A diákok mellett a tanárokkal is jó kapcsolatot ápolt, szigorú napirendjük volt ugyan (időrezsimrendszer), ám nem erőltették autoriter módon saját szempontjaikat (bizalomkeltő intézmény): „Én szerettem itt lenni, jó volt. Az igazgató hozott egy írógépet, és minden gyereket odahívott a tanítónéni az asztalhoz, és pötyögtetni kellett az írógépet, és én már akkor balkezes voltam az oviba, és akkor azt mondta később a szülőin a tanítónéni, vagy én akkor már nem tudom, ki lehetett ott, hogy Ágnesnek a bal keze gyorsabb, akkor legyen balkezes. Tehát nem lett erőltetve, hogy én jobbkezes legyek”.

A pozitív élmények mellett a leánykollégiumi élethez tartozott egy sajátos stigma a városon belül: „voltak olyan lányok, akik rosszéletűek voltak, és akkor, mert ruhásoknak hívtak bennünket, és akkor az a hír járta, hogy a ruhások könnyűvérűek. Hogy amikor mi harmadikosok voltunk, és akkor mentünk a városba virágot kérni, hogy tanterem díszítésére, akkor én sem mertem megmondani, hogy a ruhaipariból jöttem, azt mondtam, a gimiből jöttem, hogy ne hogy lehordjanak valaminek, vagy mit tudom én. Nem minden ember egyforma, valamelyik ilyen elítélő személyiség. De jó volt. Nagyon jó volt ott lenni”. Annak ellenére, hogy a városon belüli megbélyegzettség nagyon is valós félelmeket szült, Ágnes mégis elbátortatja a kérdés jelentőségét (rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés). Úgy tűnik, anyja betegsége kapcsán megtanulta, hogyan távolítsa el önmagától a stigmákhoz tartozó szégyenérzetet: praktikus problémaként tekint a megbélyegzésre, amit bár meg kell oldania, mégsem érinti önértékelését (előítélet-kritikai reflexió). Annak ellenére, hogy ő maga túl tudta tenni magát az előítéleteken, más szinten ez komoly problémákat is okozott: „volt egy osztálytársam, aki meghalt (...) egy sráccal összejött (...) Hát, kiderült, hogy megvolt neki a vérzése, és hogy két hétig tartott, és nem ment el orvoshoz. És amikor bekerült... és az orvos megállapította, hogy, valahogy boncolták vagy hogy, állapították meg, hogy méhen kívüli terhes volt, eljött tán az anyukája is, de ő neki nem mondták meg, hogy miben halt meg”. Ahogy a történetből kiderül, egyrészt a kollégiumi élet számos olyan tabut tartalmazott (így a biológiai felvilágosítás kérdéseit), melyekről nem lehetett nyíltan beszélni (tabusító életvilág). Emellett a közösség életét is olyan erkölcsi szabályok határozták meg, melyek gyakran arra késztették az egyéneket, hogy titkolják el a vélt vagy valós normaszegéseket, ahelyett hogy megbeszelnék azokat (hipokrita életvilág).

A szakközépiskola elvégzése után Ágnes kis családi protekcióval (korrumpált alrendszer), hamar olyan állást talált, amely kielégítette igényeit: „ott nagyon szerettem lenni, mert nagyon rendesek voltak a munkatársak, mindent megoldottunk, ha el kellett menni szabira, akkor megkaptam, úgyhogy jó volt. Mondta is nekem a műszakvezetőm, hogy azt mondja nekem, te, ide figyelj, Ági, te akkor is csinálnád, hogyha nem kapnál pénzt! Hát, mondom, azért csak nem! Meg így ment a hülyéskedés, azt’ képzeld el, hogy biciklivel jártam, azt’ ezek a piszkok, képzeld el, egy zacskóba beleraktak egy záptojást, azt’ akkor az ülés alá rá... azt’ mikor észrevettem, fú, de szentségteltem! Ment a hülyeség, jó volt”. Elsősorban a jó közösséget szerette, ami folytonosságot képzett a középiskolai évekkel (közösségi életvillág). Emellett legalább olyan fontos volt számára az is, hogy a munka nem járt különösebb stresszel (pacifikált mező).

Ez leginkább akkor vált nyilvánvalóvá, amikor megpróbálták nagyobb felelősséggel járó, ellenőri munkakörbe áthelyezni, ami kényelmetlen volt számára: „Mikor ellenőrizni kellett menni, azt már annyira nem szerettem, azért, mert nem tudtam szigorú lenni, nagyon engedékeny voltam (...) volt egy kolleganőm, és az elnök mindig azzal piszkált bennünket, hogy mi soha nem találunk hibát”. Elsősorban az zavarta, hogy hatóságként kellett fellépnie, kontrollálva és potenciálisan megbüntetve másokat: „Egyszer leltározni voltam és mondták, hogy valamire meg szeretnének kérni. Hát, mondom, mire? Mondja a csaj, hogy hát, megy a tévébe egy jó film. Ma délután lesz a befejező rész, hogy... elmennek haza, behozna egy kis tévét, hogy megengedném, hogy megnézzük? Hát, amilyen marha, hát, persze, képzeld el, épphogy vége van a filmnek, mondom, akkor most már azonnal eltüntetni a tévét, nem telik el egy perc, jött a főnökség, mondom, hú, ez nagyon meleg helyzet”. Az ellenőri szerep azt az aspektusát lehetetlenné tette a munkának, ami Ágnes számára kulcsfontosságú volt: olyan hierarchikus viszonyt teremtett, amely megakadályozta a közvetlen, baráti légkör kialakítását, és helyére az alkuk révén történő egyezkedést helyezte (korrumpált alrendszer).

Nem sokkal azután, hogy munkába állt, megismerkedett Ferencel, akibe beleszeretett, és összeházasodtak. Noha erre csak utólag döbbsen rá, a Ferencel való kapcsolata kezdetektől fogva egyenlőtlen volt: „az volt a baj, tudod, hogy hallgattam, sok mindent lenyeltem, és akkor ez néha robbant... Azt’ ez lett a vesztem. Ha hamarabb kinyitom a számat, a fejem se fájna. Mert hát én nagyon szerettem, azt’ hagytam, hogy mindig az legyen, amit ő akar. Mert Ferinek is nagy szája volt, anyósomnak is, én meg hagytam. Azt’ az nem volt jó. Mert hát nekem is volt véleményem. Csak nem nyitottam ki a számat, csak hallgattam, kis buta. Azt hittem, hogy az a jó, amit ő gondol. Elvakított a szerelem”. A legalapvetőbb szinten a kommunikációs viszonyukban érvényesült a köztük lévő hierarchia. Ferenc erőszakosabb volt az interakciós helyzetekben (megalázó kommunikáció), és saját akaratát ráerőltette Ágnesre, anélkül hogy álláspontját meghallgatta volna (indifferens kommunikáció). Ennek következtében Ágnes elbizonytalanodott saját mondanivalója fontosságát illetően (megfélemlített habitus), és feladta annak védelmét (defetista habitus). Ezt a hatást különösen felerősítette, hogy nem csupán Ferenc, hanem az első időszakban velük együtt lakó és az életükbe belevonódó anyós is hasonlóképpen viszonyult hozzá.

A kommunikációs alárendeltség ugyanakkor nem a probléma forrása volt, sokkal inkább egy indikátora annak. Ágnes számára a legnehezebbnek az bizonyult, hogy korábbi meleg családi viszonyai közül egy sokkal kevésbé barátságos közegbe került: „én mikor hozzámementem Ferihez, azt’ úgy döntöttem, hogy hazajövök, meglátogatom anyuékat. És a Kiskovácsi utcától idáig végigbőgtem az utat. És azért sírtam, mert itthon én a szüleimtől nagy-nagy szeretetet kaptam. És bekerültem abba a családba, és egy morzsányit se éreztem belőle. És akkor sokszor eszembe jut azóta, hogy lehet, hogy akkor kellett volna otthagyni az egészet. Akkor lehet, hogy nem is lettem volna depressziós. Mert nekem lánykoromban semmi bajom nem volt az idegrendszeremmel”. Ágnes úgy érezte, hogy sem Ferenc, sem a férfi családja nem fogadja őt el olyan feltétel nélkül, ahogy azt szüleitől, kollégiumi társaitól vagy akár baráti munkatársaitól megszokta (rideg szeretet), és alapvetően erre vezeti vissza szenvedéseit.

Erről a problémáról ráadásul senkivel sem tudott beszélni. Férjéhez és családjához nem fordulhatott bizalommal, szüleit pedig nem merte bevonni: „És nem szóltam erről egy szót se anyuéknak. És már a mai fejemmel úgy gondolkodok, hogy lehet, hogy akkor fel kellett volna bontani a házasságunkat. De hát borzasztóan szerelmes voltam. És egyszer meg is jegyezte nekem anyósom, hogy hát, kislányom, te olyan nagyon el-kényeztetted az uradat! Hát, ha mondom, szeretem, hát, akkor csak”. Ilyenformán egy paradox élethelyzet foglyává vált: egyrészt ragaszkodott a férjéhez, és alárendelte magát akaratának, másrészt nem tudta kifejezésre juttatni az intimitás számára nyomasztó kereteiből fakadó szenvedését. Ebben az értelemben egy jelentős esetlegességgel terhelt meg a korábban kiegyensúlyozott magánélete: soha nem lehetett biztos benne, hogy mikor kell tartania férje ridegségétől, és mikor viszonyulhat hozzá szerelemmel (kiszámíthatatlan szeretet). Problémáit inkább magába próbálta fojtani (sérelemi habitus), aminek eredményeként időnként „robbant”, de többnyire csendben tűrt (tabusító életvilág).

Ebben az ideálisnak nem mondható helyzetben született első gyermeke, Ilona. A terhesség komplikációktól mentesen zajlott, az egyedüli nehézséget az okozta, hogy építkeztek, ami férje figyelmét még jobban elvonta családjáról. Minthogy elsősorban a ház-zal kapcsolatos technikai teendők kerültek előtérbe, így még kisebb lett a gyerekvárással kapcsolatos félelmek megbeszélésének tere (indifferens kommunikáció). Ilona születését követően sikerült átlendülniük a kihívásokkal teli időszakon, a kislány két éves korában Ágnes visszatért munkahelyére, és az események visszazökkentek a megszokott kerékvágásba (naturalizált rendszer). Nem sokkal később ismét teherbe esik, azonban második gyermeke nem sokkal a szülés után meghal: „és akkor a kisfiammal, aki, Bálintkám, aki ’92 március 1-jén született, mikor megszülettem, nem sírt föl, lélegeztetőgépre rakták, és akkor másnap reggel közölte az orvos, hogy meghalt. De azért halt meg, mert szívfejlődési rendellenességgel, meg rekeszsérvvvel dolgozott. Vagy született”. Azt, hogy mennyire megviselte Ágnest második gyereke elvesztése, jól jelzi, hogy az interjú során mindvégig becenevén hivatkozik rá, és ugyanúgy a család részének tekinti, mint épségben felnőtt gyermekeit. Emiatt válik különösen fontos kérdéssé az, hogy miként sikerült szembenéznie fia halálával.

Ahogy az elbeszélésből kiderül, a fiú halálának feldolgozása kezdettől fogva nehézségekbe ütközött. Nem lehetett vele az alatt a rövid idő alatt sem, amíg élt, csupán az orvos – egészségügyi tényekre szorítókozó (medikalizáló reflexió) – szenvtelen közléséből értesül a tragédiáról (eldologiasító rendszer). Az igazi kálváriája azonban azt követően kezdődött, hogy hazatért a kórházból. Bár férjét is megrázták az események, erről mégsem tudtak beszélni egymással: „később mondta el a Feri, hogy amikor megtudta, hogy meghalt a kisfiú... vettük ezt a kombi ágyat, és akkor Bálintkát ahogy vártuk, mindent szépen rendbe tettem, kivasaltam, be volt téve a kis polcra, pelenkázón rajta volt az a kis, amibe haza kell hozni, és akkor azt mondta Feri később, hogy tudod, hogy egy órát ott ültem az ágy mellett? Rá tudtam magamat szánni, hogy szétszedjem, és még arra emlékszek, amikor újra lettem terhes, akkor Feri nagyon haragudott, és nem, és mondom, nem mertem tőle megkérdezni, hogy miért haragszik. És amikor Jóska meglett, utána mondta meg, hát, azt mondja, hogy féltém”. Annak ellenére, hogy osztoztak a gyászban, a hiányzó kommunikációs csatornák miatt nem tudták kifejezni egymás számára érzéseiket, ami hosszú távon kezelhetetlen feszültségeket szült.

A halál után Ágnes hat hét szabadságot kapott, azonban ez az idő korántsem volt elegendő a gyászhoz: „az volt a legnagyobb baj, tudod, hogy mikor meghalt a kicsi, volt az a hat hét, meg utána is, és ezt együtt nem beszéltük ki. Nem dolgoztuk föl”. Az intimitás és a kommunikáció torzulásai, melyek kezdettől fogva zavarták ugyan Ágnest, ám mindaddig nem okoztak áthidalhatatlan problémákat, ebben a helyzetben végzetessé váltak. Amikor különösen nagy szükség lett volna a feltárulkozásra, kölcsönös megértésre és vizsgáztatásra, nem álltak rendelkezésre az ezt lehetővé tevő csatornák és eszközök. Ennek hiányában Ágnes magára maradt az elviselhetetlen fájdalommal: „És akkor a hat hét járt, azt otthon töltöttem, és akkor úgy döntöttem, hogy elmegyek dolgozni. És az anyósom nagyon féltett, hogy korai lesz még az, és mondtam, hogy elmegyek, mert úgy érzem, hogy otthon megbolondulok. (...) azt mondta nekem az anyósom, hogy ezt el kell feledni. Mondom, ezt, ezt nem lehet elfeledni, ezt életen belül, életen keresztül meg fog maradni”. Férje mellett tágabb családja sem tudott érdemi vigaszt kínálni számára. Anyósa felejtésre buzdítja, de anélkül, hogy a tényleges továbblépés lehetőségét magában rejtő narratívákat kínálna fel: félti a munkába való korai visszatéréstől, ám nem villant fel alternatív stratégiákat (következmények nélküli kommunikáció).

Mínthogy a férj kommunikációképtelensége és a tágabb családtagok inadekvát tanácsai nem kínáltak kiutat, így Ágnes végül visszamenekült a munka világába. Azonban ez a döntés sem enyhítette szenvedését. A nyilvánosságba való visszatérésnek az lett a következménye, hogy újból és újból el kellett mesélnie a tragikus eseményt: „mivel sokan ismertek, hát, ugye csodálkoztak, hogy miért dolgozom, és akkor mindenkinek el kellett mondani, és az rossz volt. És akkor utána nem éreztem valami jól magam, és akkor a munkatársaim mondták, az irodán volt egy háziorvos, hogy menjek el, és mondjam, hogy mi a helyzet velem, és akkor (...) írt fel egy kanalas gyógyszert, azt beszédtem, az valamit segített, de az idegrendszerem csak nem stimmelt, hát, gondolom, hogy a Bálintka elvesztése miatt”. Az ismerősökkel és kollégákkal való interakciók során Ágnes az őt ért fájdalmat folyamatosan újraélte, ami önmagában is megterhelő volt. Családjához hasonlóan ebben

a tágabb közösségben sem talált olyan partnert, aki érdemi tanácsot tudna adni, kollégái alapvető reakciója sokkal inkább egyfajta felelősségelhárítás (indifferens kommunikáció) volt. Egészségügyi kérdésként értelmezték újra Ágnes problémáját, amit nem nekik, hanem az illetékes szakértőknek kell kezelniük (fetisizált szakértői tudás).

Egyéb alternatívát nem látva maga előtt Ágnes megfogadja tanácsukat, és orvoshoz fordul. Ahogy az enyhébb kezelés nem bizonyul hatásosnak, az egészségügyi intézményi logika működésbe lép: „kórháznál mondott egy doktornő nevet, elmentem, fölkerestem, ott elmondtam, hogy mi a panaszom, írt fel egy pár gyógyszert, és akkor kérdeztem, hogy lehet mellette dolgozni? Persze, és akkor havonta visszajártam hozzá a kontrollra, meg újabb gyógyszereket írt föl, hát, és amikor utoljára voltam nála, kérdezte, hogy hogy vagyok. Hát, mondom, baj van, mert nem javulok semmit. És akkor azt mondta nekem a doktornő, hogy akkor ezt így ambulánsan nem lehet megoldani, be kell feküdjek a női pszichiátriára. Hát, nagyon megijedtem, elsírtam magam, azt, hát, mondom, legalább akkor azt tessék megengedni, hogy hazamenjek és összezsomagoljam azt ami kell a kórházba. Azt mondja, szó se lehet róla, ilyen állapotba nem enged el, majd értesítik a férjemet”. Az egészségügyi intézményi logika tárgyként kezeli Ágnest (eldologiasító rendszer), akit gyógyszerek segítségével meg kell javítani (medikalizáló reflexió). Amikor az enyhébb hatású módszerek nem érnek célt, drasztikusabb beavatkozások irányába mozdul el. Ezek bevezetésekor nem csupán egy szélsőségesen hierarchikus szerepviszonyba ágyazza interakciójukat, ahol az orvos utasításokat ad, melyeket Ágnes köteles végrehajtani (tekintélyelvű kommunikáció), hanem valójában megfosztja Ágnest autonóm cselekvői mivoltától (hatalmával visszaelő intézmény). Hiába próbálja Ágnes távolítani a kórházi kezelést, időt akarva nyerni, erre az egészségügyi intézményi logika nem kínál teret.

A pszichiátriára való beutalás az anyai örökség okán különösen érzékenyen érintette Ágnest és férjét egyaránt: „bejött Feri, hozta a cuccot, azt’ kivágta a balhét, hogy az ő felesége nem bolond, és megmondta neki a doktornő, hogy értse meg, ezt a betegséget itt kell kezelni, mert depressziót állapított meg, és az a pszichiátriára tartozik. És amikor bekerültem akkor, akkor én is meg Feri is nagyon féltünk, hogy nem az lesz a betegségem, ami anyuém, hogy nem-e öröklöm, de nem, hál’ istennek”. Egyfajta baljós lehetőségként ott lebeg mindkettejük szeme előtt a félelem: vajon nem vár-e Ágnesre is anyjához hasonló sors. Ennek megfelelően reagálnak a maguk eszközeivel. Ferenc kétségbe vonja a szakértői véleményt, és visszautasítja, hogy feleségét „bolondnak” minősítsék. Ágnes pedig, miután az orvosi tekintély megtagadja tőle az önálló cselekvést, megadja magát a sorsának: „azt mondta Ferinek az orvos, ad egy időpontot, de úgy menjünk föl, hogy több mint valószínű, hogy befognak, bennfognak (...) akkor bementünk abba a kezelőbe, Feri egyből elkezdett beszélgetni a doktornővel, engem meg az egyik ápoló, mert látta rajtam, hogy milyen rossz állapotban vagyok a gyógyszertől, és akkor azonnal bekísért a zárt részre. Mondta, hogy vegyem fel a hálóingem, meg a többi cuccom, pakoljak ki”. Mindvégig férje az, aki beszél az orvosokkal, Ágnes kizárólag egy testté válik, akit „bennfognak”, „bekísérnek” és megfosztanak polgári ruházatától. Ezek a szavak kifejezően írják le, hogy miként élte meg a hospitalizálást: egyszerre jelenik meg egyfajta börtönmetafora (börtön-

habitus), a passzivitásba való beletörődés (defetista habitus) és az emberi méltóságtól való megfosztottság (dehumanizáló joggyakorlat) dimenziója.

Mindezek a megaláztatások ráadásul továbbra sem vezetnek javuláshoz: Ágnes ingázik a pszichiátriai osztályok és otthona között anélkül, hogy bármivel is jobban érezné magát: „egy alkalommal, hogy voltam, egy... főorvos úr kezelt, és nagyon erős gyógyszereket írt föl, és akkor körülbelül olyan három hét után hazaengedett, a férjem akkor két hét szabin volt, és annyira le voltam tompítva a gyógyszertől, erősek voltak, hogy arra nem voltam képes, hogy a gyereket elindítsam otthonról”. A gyógyszerek abban az értelemben maguk is probléma forrásává válnak, hogy ellehetetlenítik a hétköznapi életvitelt. Nem csupán a munka világába való visszatérést, de a családtagjaival való interakciót is. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy Ágnes és környezete egyaránt igyekszik kibújni a gyógyszerfogyasztás kötelessége alól: „A doktornő írt föl gyógyszert, akkor mikor már úgy látták, hogy jobban vagyok, akkor elengedtek. Hát, egy darabig rendes kislány voltam, szedtem a gyógyszert, azt’ mikor jobban voltam, hát, az én drága anyósom, hogy mindenbe belekukorékolt, azt’ mondja nekem, hogy hát, kislányom, hát, jól vagy, hát, ne szedd azt a gyógyszert! Igyál inkább egy kis pálinkát! Ez az ő fölfogása volt, azt’ hát, persze, mikor elhagytam a gyógyszert, akkor úgy hozta az élet, hogy megint visszaestem”. A tünetek enyhülésével Ágnes nem érzi a kényszert, hogy szedje a gyógyszereket, és nem lévén tisztában a hatásmechanizmusukkal (érthetetlen szakértői tudás) egyik napról a másikra abbahagyja fogyasztásukat. Ezt a döntést tovább erősíti környezetének a depresszióhoz való sajátos viszonya is: anyósa úgy gondolja, hogy egyfajta rosszkedvről lévén szó, pálinkával is ugyanolyan jól lehet kezelni azt (hipokrita életvilág).

Minthogy a rendszertelenül szedett gyógyszerek nem válnak be, ezért Ágnes gondjainak számát sokkal inkább gyarapítják, mintsem csökkentik. Azáltal, hogy orvosi problémaként keretezik az eredetileg megakadt gyászfolyamatra visszavezethető depressziót, elfedik a válság igazi okát, a Ferenc és Ágnes közti intimitás és kommunikáció torzulásait. Ezen túlmenően a tüneti kezelésben sem tudnak hatékonyan közreműködni: hol túlságosan letompítják Ágnest, hol hatástalanok maradnak. Ebben a helyzetben Ágnes vergődik, nem fér hozzá problémái igazi okához, a pótmegoldások pedig csak fokozzák megpróbáltatásait. A szenvedés e határállapotában, máshogy nem tudván kifejezésre juttatni gyötrelmeit, többször is öngyilkosságot kísérel meg: „Azt’ akkor az mindig jött, ez a téma. És akkor volt egy... amit többször is megcsináltam, kis buta, hogy valahogy képzavar, bekattantam, azt’ akkor, hát, nem az előírt számú gyógyszert szedtem be, hanem egy levéllel, tíz darabot. Még az volt a szerencsém, hogy nem volt erős a gyógyszer, és akkor mi történt, Feri kihívta a mentőt, elvittek, kimosták a gyomrom, be a pszichiátriára”. Ezen esetekkel kapcsolatban önmaga számára is csak indirekt módon ismeri el, hogy valójában öngyilkossági kísérleteknek minősülnek: „az orvos persze mindig megkérdezte, hogy miért csináltam. Hogy ez öngyilkossági kísérletnek számít. Mondom, én nem akartam meghalni egyszer se, csak föl akartam magamra hívni a figyelmet”. Jól láthatóan nem állt szándékában véget vetni az életének, tetteit sokkal inkább egy kétségbeesett segélykiáltásként értelmezhetjük.

Ugyanakkor a célt ezekkel sem sikerült elérnie, amennyiben férje és az orvosi intézmények egyaránt drasztikus megtorlásokkal reagáltak: „férjem észrevette, volt, hogy föl is pofozott, de megérdemeltem, és akkor azonnal kórház, gyomormosás, pszichiátria. És többször is sajnos, előfordult. (...) Egy ilyen eset után a doktornő nem adott egy szem gyógyszert sem. És úgy gondoltam, hogy hát, csak kéne vele beszélni, hogy mi az oka, és akkor mondom neki, hogy mi a gondom, és azt mondta nekem a doktornő, hogy aki visszaél a gyógyszerrel, annak ő nem ad”. Ferenc testi fenyegetéssel próbálta jobb belátásra téríteni (megalázás rítusai), a kórházban pedig a gyógyszermegvonással szankcionálták (hatalmával visszaélő intézmény). E büntetések egyfelől Ágnes környezetének tehetetlen dühét fejezik ki: sem férje, sem orvosai nem értik, hogy miért súlyosbítja helyzetét, amikor ők minden tőlük telhetőt megtesznek az érdekében. Másfelől a megértés hiányából fakadó tehetetlenségre ráépülő hatalmi logikát: mind férje, mind orvosai a kényszerítés eszközhöz nyúlnak, tovább csökkentve az érdemi megoldás lehetőségét magában rejtő megértő kommunikáció esélyét. A segítség hiányába és a tehetetlenség kifejezésének kudarcába Ágnes fokozatosan beletörődik (defetista habitus), végül azonosul az agresszorok perspektívájával, és jogosnak minősíti fellépésüket (megfélemlített habitus).

Ekkor ráadásul már nem csupán az eredeti nehézségekkel kell megküzdenie, hanem az időközben kialakult gyógyszerfüggőséggel is: „és akkor nem, nem volt gyógyszer, akkor hazaengedtek, és akkor hétfőn jöttem be, akkor még itt más volt a vezető, azt’ mondom neki, hogy hát, nagy bajom van, segíts, mert nem kaptam egy szem gyógyszert se a kórházba, na, azt mondja, jól van, Ági, majd én bemegyek, azt’ beszélek a... főorvos úrral. És akkor jött vissza, mondta, hogy kapott egy doboz gyógyszert”. Miután feladta saját cselekvési képességi képességébe vetett hitét, s jobb híján azonosult az orvosi intézményrendszer perspektívájával, és engedelmes beteggé vált, Ágnes már nem tudja elengedni a gyógyszereket (túlburjánzó rendszer). Úgy érzi, hogy mindenáron szednie kell őket, és ezért a hivatalostól eltérő segítséget is hajlandó igénybe venni. A folyamatos gyógyszeresedésnek azonban hosszú távon testi következményei is lesznek: „azt kérdezi tőlem a főorvos nő, hogy maga iszik? Mondom, nem, miért tetszik kérdezni? Hát, azt mondja nekem, mert nagyon magas a májértéke!... Azt’ mondom, hogy mi a helyzet, azt’ nem tudom, melyik gondoazon... Ági, azért, mert nagyon sok gyógyszert szedsz”. Ilyenformán a gyógyszerekhez való kezdeti felemás viszony ellenére Ágnes függővé válik tőlük. Ehhez azonban szüksége volt a pszichiátriához fűződő viszonyának a pacifikálódására is.

Ebből a szempontból döntő hatása volt annak, hogy Ágnes férje segítségével új orvost keresett magának: „bejött egy magas, szőke férfi, bemutatkozott, és mondta, hogy ő lesz a kezelőorvosom. És akkor képzeld el, már sokkal enyhébb gyógyszereket kaptam, eltelt egy pár nap, és éreztem, hogy jobb. És akkor amikor úgy jobban voltam, akkor este kiültem a folyosóra tévét nézni, és akkor odajött hozzám egy férfi, egy bajuszos, alacsony férfi, egy ápoló, bemutatkozott, lekezelt velem, meg megkérdezte, hogy hogyan szólíthatom. Hát, én ettől hanyatt vágtam magam. És akkor eltelt egy pár nap, akkor már megint javultam, az enyhébb gyógyszerek miatt, és akkor (...) azt mondja nekem, azt mondja, maga még túl fiatal ahhoz, hogy ilyen sokszor legyen kórházba”. Az új és a régi orvosai közti legfontosabb különbség az eldologiasító szemlélet mértékében rejlik: míg a korábbi

helyeken Ágnesre kizárólag mint testi szinten kezelendő betegre tekintettek, és nem vették emberszámba, addig itt „lekezelnek vele”, megkérdézik a nevét, vagyis tiszteltben tartják emberi méltóságát (bizalomkeltő reflexív intézmény). Ezzel összefüggésben az orvos próbálja ellensúlyozni betegidentitását (humanista reflexió), kevésbé tompító hatású gyógyszereket ír fel, ami felvillantja a lehetőségét egy korlátozott, de élhető életnek.

Az új kezelés kezdetben sikeresnek bizonyul, ami bizakodással tölti el Ferencet is: „mondta a kezelőorvosom, hogy úgy látja most már, hogy eljött az az idő, amikor elenged haza, és hát a férjem nagyon örült, hogy jobban vagyok, jött be, azt’ mondta, hogy hát, nem pénzt hoztam az orvosnak, hanem ajándékot, gyönyörűen be volt csomagolva, azt’ csak kibontotta, azt’ képzeld el, hat gyönyörű pohár volt benne, meg valami nagyon szép ilyen díszkancsó”. Úgy érezte, hogy sikerült megoldást találni Ágnes problémájára, és ezzel végre lezárhatják életük szomorú periódusát. Megpróbálnak visszatérni a hétköznapiakhoz, Ferenc igyekszik az élet gyakorlati kérdéseit kezelni, és tőle telhetően segíteni Ágnesnek, aki több kísérletet is tesz a munkaerőpiacra való visszatérésre: „megint elmentem dolgozni, először ott a lakótelepen volt egy butik, ott dolgoztam, de ott nem tetszett az a rendszer, ahogy ott dolgozni kellett, hát, egy darabig bírtam, aztán csak otthagytam”. Ezekben a kísérletekben közös, hogy bár konkrét oka ritkán van annak, hogy miért érzi kényelmetlennek a munkát Ágnes, néhány hónapról tovább mégsem tud megmaradni egyik helyen sem (inkompatibilis rutinok).

A hétköznapiak normalizálásának másik fontos elemeként férjével elhatározzák, hogy ismét megpróbálkoznak a gyerekvállalással: „az orvos írt Szegedre egy beutalót ilyen genetikai vizsgálatra. Feri ideges volt... elkéstél. Hát, el is mentünk, mind a ketten bementünk, egy idős orvos volt ott, és akkor ilyen családi dolgokról kérdezett, betegség, meg ilyesmiről. Aztán mentem következő tanácsadásra, és akkor ott megint másik orvos volt, mondom, mi a helyzet, na, azt mondja, akkor ír be nekem a női klinikára beutalót. Akkor is elkísért Feri”. Igyekeznek körültekintően eljárni és több orvossal is konzultálnak (medikalizált reflexió). Fontos hangsúlyozni, hogy ebbe a vállalkozásba férje is bevonódik: mindenhova elkíséri Ágnest, és jelenlétével biztosítja támogatásáról (gondoskodó szeretet). Végül aggodalmuk indokolatlannak bizonyul: négy évvel Ilona után problémamentesen megszületik harmadik gyermekük, Jóska.

Ez alatt az időszak alatt Ágnes fel nem oldott traumája és az annak félrekezelése következtében kialakult járulékos problémák meg nem oldódtak ugyan, ám háttérbe szorultak egy időre. Azonban az intimitás és kommunikáció szintjén kezdettől fogva meglévő torzulások továbbra is időzített bombaként voltak jelen: „Ferinek, emlékszek rá, hétre kellett járni dolgozni, és hát az óra csörgött, hát, ki kel föl? Természetesen Ágika! Első dolog kávéfőzés, vittem a kávé, azzal ébresztettem, megitta a kávé, akkor cigizett, bevonult a vécére, akkor elszívott egy szál cigit”. Az egyenlőtlen szerepek továbbra is érvényesek voltak: Ferenc elvárta, hogy felesége kiszolgálja őt, és egyedül végezze el a ház körüli teendőket. Ezen túlmenően továbbra is igyekezett kontrollálni Ágnes cselekedeteit: „Nyári szünet volt, azt’ mondtam a gyerekeknek, hogy akkor én kimosok, föltakarítok, meg két napra főzök, és akkor reggel átmentünk a Tescóba, pár dolgot vettünk, hazajön, azt’ az apjuk elkezd okoskodni: minek mentetek ti el a Tescóba? Hát, mondom, mit akarsz? Ki van mosva, föl van takarítva, ebéd is van, csak melegíteni kell. Mit akarsz?!” A korábban jellemző

számonkérő, hierarchikus kommunikációs viszonyokat (megalázó kommunikáció) Ferenc továbbra is érvényesnek tartja, ami konzerválja az intimitás hiányát (rideg intimitás).

Ebben a helyzetben a gyerekek konszolidálják Ágnes és Ferenc viszonyát. Mindketten szeretik őket, és a maguk keretei között maximális erőfeszítéseket tesznek értük: „Jóska ilyen kis izé volt, kis ilyen hízelgős (...) valahogy úgy elfogultabb voltam vele, de aztán a mi családjunkban is, valahogy úgy anyunak is ő volt a kedvence. Úgyhogy, meg emlékszek rá, mikor hazakerültünk a kórházból, és akkor sokszor éjszaka felébredtem, hogy te jóisten, jól van? Lélegzik? Ez ment egy hónapig, aztán hál’ istennek, helyreálltam”. Második fia megszületése után Ágnes sokáig irracionálisan aggódik a gyermek egészségéért, ami később egyfajta rajongó szeretetté alakul át (szenvedélyes szeretet). Ferenc ezzel szemben kevésbé intenzíven vesz részt a velük való foglalatosságotokban, és elsősorban a gyerekek körüli praktikusabb ügyeket kezeli: „Egy alkalommal amikor Ilona hányt és kórházba került mondom Ferinek, hát, mondom, másnap gyere mán be velem. Á, ő azt mondja nem. A jóisten áldjon meg... a te gyereked, azt’ akkor nagy nehezen bejött, szégyen Ilonkám sápadt volt, meg minden, azt’ akkor nézett Feri nagyot, na, gyere, menjünk, beszéljünk a doktornővel, na, hát, mikor találkozunk... bemutatkozunk, hát, mondom, nagyon látszik az arcán, hogy bizony, borítékot várna, na, mindegy”. Ahogy a történetből kiderül, Ferenc mindaddig nem veszi komolyan lányuk problémáját, amíg Ágnes nem erősködik (rideg intimitás), azonban amint megérti, hogy komoly a baj, nem késlekedik a tőle telhető materiális erőfeszítéseket megtenni (stratégiai reflexivitás).

A gyerekekkel való foglalatosságot sokáig fenntart egy érzékeny egyensúlyt Ágnes életében. Minthogy a munkahelyi kötelei meggyengültek, és Ferencel való viszonyuk elhidegült, így elsősorban a gyerekekhez való kapcsolódás kínált lehetőséget a lappangó problémák ellensúlyozására. Ahogy azonban a gyerekek elkezdtek oktatási intézményekbe járni, és kevesebb időt kötöttek le, ezek a mélyben továbbra is meghúzódó feszültségek ismét felszínre törtek. Az Ágnesen ismét gyakrabban erőt vevő depressziót és az ahhoz kapcsolódó kórházi kezeléseket Ferenc egyre türelmetlenebbül fogadja: „belefáradt abba, hogy ilyen sűrűn kórházba vagyok, és akkor ő azt mondta, hogy ebből neki elég, ő még élni akar, azt’ hogy így megromlott köztünk a kapcsolat, ilyen háromszobás lakásunk volt, és akkor én külön szobába aludtam, és azt észrevettem, hogy úgy telefonálgat, de nem bent a lakásban telefonálgatott, hanem kinn az udvaron. Azt mondja, este elment a kocsimba, azt’ elég ittasan jött haza, és akkor, hát elszólta magát, hogy ő valakivel megismerkedett ilyen telefonos társskereső kapcsolaton”. Ahogy Ágnes korábban meghaladottnak hitt problémái ismét felszínre törnek, Ferenc egyre inkább kilátástalannak látja kapcsolatukat. Kezdetben titokban, majd többé-kevésbé nyíltan elkezd más partnert keresni (csalódott szeretet).

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy egyúttal el is akarna válni feleségétől. Sokkal inkább azt várja el tőle, hogy fogadja el az új helyzetet, és alkalmazkodjon hozzá: „Húsvét előtt voltunk, azt’ mondta, hogy egy pár napra elenged eltávra, hát, jól van, és akkor, akkor még a... szobában volt ilyen vaspolcon, a sarokba, én meg az ágyon pihentem, azt’ néztem a tévét, ott ült mellettem a férjem, a fotelba, azt’ hallom, hogy a mobilon valakinek mondja, hogy ide nyugodtan jöhetsz, mert van hely. Na, mindegy, én este megkajáltam, megfürödtem, azt’ bementem a kishálóba lefeküdni, és akkor hallom, felébredek,

hangokat hallok. Hát... leültem a fotelba, mondom, majd csak lesz valami, és akkor kijön a Feri, meg ez a nő. Akartam valami cifrábbat is mondani, azt' mondtam Ferinek, hogy na, ide figyelj, én ezt nem vagyok hajlandó így csinálni, átmegegyek anyuékhoz. (...) azt' hazamegyek, azt' mit mond nekem Feri? Azt mondja, hát miért nem maradtál itthon? Hát, együtt készültetek volna a húsvétra! Hát, mondom, ide figyelj, nem vagyok én megbolondulva". Ahogy ebből a történetből kiderül, Ferenc korántsem érezte ellentmondásosnak, hogy feleségét nyíltan megcsalja, illetve hogy szeretőjével közös ünnepi készülődésre biztassa. Azt nem lehet ugyan eldönteni, hogy ezt azért csinálta-e, mert így akarta ki-provokálni a válást (szadista intimitás), vagy tökéletesen érzéketlen volt (rideg intimitás), mindenesetre olyan választási helyzet elé állította feleségét, ami cselekvésre készítette.

Paradox módon ebben a helyzetben Ágnes nem omlott össze, hanem határozottan visszautasította azt, hogy egy ilyen játszmában részt vegyen (transzparens kapcsolat megbecsülése). Bár nyilvánvalóan megviselte Ferenc árulása (csalódott szeretet), húzott egy határt a normalitás és bolondság között. Azáltal, hogy ő maga definiálta ezt a határvonalat, visszavette a többszörösen is elvesztett autonóm cselekvőképességét: annak köszönhetően vált cselekvőképessé, hogy nem tűrte tovább a megalázást. Ebben az értelemben a kapcsolaton belüli alárendeltség fokozása lesz az, ami végül az egyenlőtlen viszony lehetőségét megteremti (megcsalási reflexió). Ennek megfelelően Ágnes nem látott más megoldást, mint a válást: „megegyeztünk Ferivel, hogy én akkor pakolok össze, meg kérdezte, mit akarok elvinni, hát, mondom, a szobabútort, ami az enyém, az a négyrészes, a ruháimat, meg amit én vittem a házasságba, cserepesek". A szakításról való megállapodásról kimon-dottan távolságtartó, tárgyilagos hangnemben beszél, a vagyonfelosztás technikai részle-teire fókuszálva. Ez alapján úgy tűnik, hogy ekkor már mindkettejük számára világossá vált kapcsolatuk fenntarthatatlansága. Ebben az értelemben a válás legalább annyira ma-gában rejtette a torzult intimitás és kommunikációs hálózatok hatása alóli felszabadulás lehetőségét, mint amennyire a további problémák kialakulását is.

A válást követően Ágnes visszaköltözött szüleihez, materiális és szimbolikus értelemben egyaránt: „Apu segített pakolni, van ilyen nagy kiskocsija, azt' akkor azzal (...) megkértem aput, és akkor együtt elmentünk a bíróságra, ott volt ilyen fogadóóra, panasznapi, és hát le kellett írni, hogy miért akarok válni". A férjétől való elválás ilyenformán egy gyermeki stá-tusz újbóli felvállalásával járt együtt: apja lett az, aki segít a praktikus ügyekben, és ő lett az is, aki elkísérte a jogi ügyintézésre (paternalista illúzió). Mindez arra utal, hogy a szakítás gesztusával megszerzett cselekvési képességét Ágnes nem tudta stabilizálni, ehelyett szim-bolikusan gyámság alá helyezte magát. Annak ellenére, hogy a szakítás elkerülhetetlenségével kapcsolatban konszenzus volt Ferenc és közte, maga a válás folyamata mégis feldúlja mindkettőjüket: „Akkor megvolt az első tárgyalás, küldték a papírt, az értesítőt, de olyan sík ideg voltam, azt se tudtam, miről van szó (...) azt' mondja az ügy, vagy bírónő, hogy menjünk ki, azt' mondom az ügyvédnek, én mondom, úgy vettem észre, hogy az én férjem ittas. Azt mondja, szerinte is, azt' Feri elkezdett velem kötözködni, hogy hát, mondjak le az asszonynevemről (...) Hát, úgy gondoltam, hogy csak be kéne szólni valamit a volt uram-nak, azt' mondom neki, mert ő akkor messzebb lakott, hogy hát mit zavar az téged, hogy van még egy Kovács Ferencné?". Ferenc szimbolikusan is le akar válni feleségéről, a nevét

vissza akarja szerezni, és azt akarja, hogy többé ne legyen semmi közük egymáshoz (rideg szeretet). Ágnes azonban ennek ellenáll: nem akarja a múltat eltörölni, mert szükséges van rá, más erőforrás híján elsősorban ez adhat erőt neki (emlékező habitus).

Anyagi értelemben Ágnes számára a válás gazdasági lecsúszással járt együtt: „az én drága anyósom megjelent. Azt’ azt mondja nekem, hát, kislányom, miért mész el, miért nem maradsz itt? Hát, mondom, ide figyeljen, anyuka, (...) ebből a kicsi pénzből ennek a nagy háznak a rezsijét én nem tudom fönntartani”. Nem csupán a közösen szerzett vagyontárgyakról kell lemondania, de az együtt felépített otthonukat is fel kell adnia. Ráadásul mindez oly módon történt, hogy a tágabb család elfordította tekintetét a helyzet fonákágáról: azáltal, hogy anyósa reális lehetőségként kérdez rá arra, hogy miért nem marad a házban, úgy állítja be az elköltözést, mint ami Ágnes döntésén múlik, és ezáltal az együttélést felrúgó fia helyett rá hárítja a felelősséget (hipokrita életvilág).

A válás során Ágnes elbeszélésében nem kerül említésre, hogy a gyermekek elhelyezésén nyíltan vitatkoztak volna. Ez alapján úgy tűnik, hogy az nem merült fel reális lehetőségként, hogy nála maradjanak gyerekei. Amellett, hogy ez további anyagi terheket rótt rá a gyerektartás formájában, egy olyan konfliktuszónát is létrehozott, ami meghatározó lett Ágnes további élete szempontjából: „akkor olyan volt, hogy még ez volt, 2002. október 6-án mondták ki a válást, és előtte az őszi szünetbe Ilona és Jóska lejött hozzám, vagy hozzánk, hogy ott laktam anyuéknál, és akkor Jóska-t kicsaltam a teraszra, és akkor mondtam neki, hogy kisfiam, mit szeretnél? Azt mondta, anya, veled szeretnék lenni. Mondom, akkor harcolok érted. És akkor vasárnap vittem vissza a két gyereket az apjukhoz, és jövök vissza, és akkor csöng a telefon, Feri ekkora szájjal, mit csinált a Jóska? Hát, mondom, semmit, mondom, miért? Azt mondja, nem akart megpuszítani! És akkor egyszer, nem sokkal ezután nem tudom, egy hónap vagy mennyi telt el, Feri, jöhetsz Jóskaért, visszaadom”. A gyerekek már a válás során is részévé válnak az Ágnes és Ferenc közt zajló játszmának, melynek harmadik résztvevője az új élettárs, Júlia lett. A felnőttek a gyerekeken keresztül állnak bosszút az elszenvedett sérelmeikért (bosszúálló illúzió). Amellett, hogy ez nyilvánvaló nehézségeket okozott a gyerekek számára, egyúttal konzervált egy olyan konfliktust is, amelynek nem lehetett megnyugtató lezárása: „ahogy Júlia bekerült Feri mellé, akkor Jóska nagyon el lett nyomva. Csicskázatták, meg mindenhova őt zavarták.”

Ilyenformán annak ellenére, hogy elváltak, a gyerekek révén Ágnes és Ferenc mégis részese maradt egymás életének, kiegészülve a nemezissé váló Júliával. Egyedül nem is szívesen megy gyerekeiért, az új élettárrsal való konfliktusa miatt: „mondom apunak, csak gyere már el velem, mert szerintem Júlia is biztos ott lesz, tehát kölcsönösen utáltuk egymást, mert marha féltékeny volt, de hogy mire, azt nem tudom, és akkor eljöttünk... bemegyünk, Júlia... Jóska-m, és akkor mondja neki, hogy mert ki fog ott téged szeretni? Mondom, én, mert én vagyok az édesanyja. És akkor az apja nagyon szemét volt, merthogy a gyereknek is volt ilyen arcképes igazolványa, és se azt, se a diákigazolványt nem adta vissza. És akkor volt nálunk pénz, egész árú jegyet vettünk, és izé, Feri sírva adta föl Jóska-t. És akkor gondoltam magamban, sírjál csak, mert én is néha sokat sírtam. Aztán persze, Jóska nálam volt egy darabig, aztán megint úgy hozta a sors, hogy bekerültem a pszichiátriára, Feri ezt megtudta... elvette tőlem”. Jól láthatóan valóságos állóháború alakult ki a három felnőtt között (totális háború illúziója).

Ágnes úgy érzi, hogy anyai szerepéből akarja őt kitérni Júlia, aki megkérdőjelezi a legalapvetőbb kompetenciáját, a gyerekei iránt érzett szeretetét (megalázó kommunikáció). Ráadásul azáltal, hogy mindezt gyerekei előtt teszi (manipulatív kommunikáció), kimondottan ártó szándék vezérli tettét (szadista intimitás). Ebben a szélsőséges helyzetben úgy érzi, ő sem tehet mást, mint hogy beleáll a küzdelembe, és megpróbálja magához venni Jóskát. Azonban úgy tűnik, hogy egy ilyen küzdelemhez hosszú távon nem rendelkezik a szükséges stabilitással: az őt ért támadások okozta feszültség és tehetetlenség (sérlemi habitus) hatására lelkileg összetörik, és kórházba kerül. A küzdelmek élességét jól jelzi, hogy előfordul olyan eset is, hogy tettelegességre kerül sor: „Akkor volt olyan is, hogy eljött Ilona, anya, Jóskának kiveszik a vakbelét, de ne gyere be, majd én szólok, ha megműtötték. Csak az én gyerekemről van szó! Bebicikliztem a gyerekosztályra (...) hát, látom, ott van Júlia, Ilonámnak mikor meglátott, ekkora lett a feje, a szája meg ekkora, azt’... elég erélyesen, hogy hát, mondtam, anya, hogy ne gyere be! Hát, mondom, csak a fiamról van szó! (...) Júlia... nekem esett, én meg összehúztam magam, nem merem, akkor voltam buta, ki kellett volna nyitni a számat, csak az én gyerekemről van szó, azt’ akkor képzeld, hogy elzavart a gyerektől! És akkor sírva mentem haza, mondom, apa, elzavart Júlia!” A történetből egyrészt jól látszik, hogy a gyerekek maguk is öröklődnek a helyzetben, nem tudják, kinek a pártját fogják (ingadozó szeretet). Másrészt az is kiderül, hogy a felnőttek között akkora feszültség halmozódott fel, amit már csak testi agresszióval tudtak kifejezni (megalázás rítusai). Ebben a helyzetben Ágnes rendszerint alulmaradt: szemtől szembe nem tudja megvédeni magát Júliával szemben, aminek következtében tehetetlen düh marad benne (sérlemi habitus).

Ilyenformán Ágnes a válást követően olyan helyzetbe kerül, amit egyrészt nem tud elfogadni, másrészt nem tud megváltoztatni. Ebben a helyzetben egyre nagyobb tere lesz a valóságtól való menekülés stratégiájának: „Ferinek a nagymamája meghalt, a dédi, és akkor én is elmentem a temetésére, merthogy megszerettem, és akkor ott átjártam hozzá, beszélgettem, sokkal, korához képest sokkal modernebb fölfogású volt az élethöz, mint anyósom. Na, és ahogy véget ért a temetés, meg minden, hát, mentem én is ki a temetőbe, azt’ előttem Feri, Júlia, meg a gyerekek. Azt’ elég hangosan elkezdett Júlia hisztizni. És akkor mondja a Ferinek, hát, utánaad jön, nem látod, hogy utánaad jön? Meggyorsítottam a léptem, kikerültem, köszöntem, ennyi. Azt’ eltelt egy hét, vagy hogy, azt’ sógornőm átjött hozzám, azt mondja, Ágika, hát, miért nem jöttél, hát, mindenki várt téged, hogy... Mondom, ide figyelj, hát, nem bolondultam meg én, hogy azzal a nővel egy asztalhoz üljek”. Sok szempontból egy privát valóságba húzódik vissza, ahol nem kell szembesülnie azzal, hogy tehetetlenül kénytelen végignézni, amint gyermekeit ellene fordítják. Ez a visszavonulás mindenekelőtt kifejeződik abban, ahogy erről az időszakról beszél: egyrészt esetleges paneleket ismételtet a vele kapcsolatban állókról, melyek összességében sokkal kevésbé alkotnak koherens képet, mint az életének egyéb szakaszaira vonatkozó narratívák. Ezekből kiderül, hogy kapcsolatai nem annyira egy folyamatosan újradefiniálható közös valóságon alapulnak, hanem sokkal inkább az ő monologikus értelmezésén. Másrészt társas viszonyai jellemzéséből kiderül az is, hogy kevésbé fér hozzá mások perspektívájához, szinte kizárólag saját szempontjából tudja megítélni az eseményeket. Ebben az értelemben a saját valóságában él, ami egyszerre nyújt biztonságos közeget, miközben beszűkíti az interakciók terét.

Az őt ért sérelmekért ugyan nem tud nyíltan bosszút állni, azonban némi elégtételt érez akkor, amikor Júlia épp neki panaszkodik arról, hogy Ferenc újabb szerető után nézett: „aztán elkezd panaszkodni, hogy hát, én megtudtam, hogy Ferinek van egy nője! Gondoltam magamban, jól van, helyes, tudd meg, milyen, mikor elveszik a pasidat”. Az új asszony, Blanka megjelenése nemcsak abból a szempontból konszolidálja a viszonyokat, hogy elégtételt jelent a Júlia által okozott szenvedésekért, hanem azáltal is, hogy nem lévén közvetlen riválisa, ő már nem akarja kitérni az anyaszerepből, ennek megfelelően nem gyötri a gyerekeket sem, sokkal inkább csökkenteni próbálja az áskálódást: „mondja nekem Blanka, te, figyeljél már, Ági, hát, képzeld el, mit csinált ez a Júlia! Hát, mondom, mit? Azt mondja, külön leültette a két gyereket. És levelet diktált, és Feritől elküldte neki. És akkor izé, behívta... és kérdezte tőle, na, kisfiam, ki diktálta neked azt a levelet? Mondja Jóska, hát, Júlia”. A gyerekeket szemérmetlenül felhasználó küzdelmek Júlia és Ferenc között szakításuk után is folytak (manipulatív kommunikáció), aminek Blanka próbált véget vetni (transzparens kapcsolat megbecsülése). Ezen túlmenően Ágnes és Ferenc viszonyát is konszolidálja azáltal, hogy tükröt tart utóbbi visszasságai elé: „Feri... elkezdett, hogy mondta, hogy az ő háza, így, meg az ő háza úgy, Blanka mondta, hogy na, már, te már... azt akkor csöndbe maradt”. Ilyenformán a válást követő kálváriának végül az vet véget, hogy férje újabb élettársat talál, aki egyrészt nem lesz riválisa Ágnesnek, másrészt szolidárisává válik vele (szereptávolító kommunikáció).

Ez az eset arra is jól rávilágít, hogy milyen értelemben válhatnak a tágabb hálózat változásai kitüntetett jelentőségűvé. A válás után Ágnes számára nem annyira a volt férjével való viszony traumatikus, tekintve, hogy annak elhidegülését mindketten elfogadták. Sokkal inkább az, hogy a Ferencsel és gyerekeivel alkotott családi konstellációhoz hozzákapcsolódott Júlia is, és ez ellen nem tehetett semmit. A szenvedés határállapota csak azt követően változott meg, hogy a Ferenc és Júlia közti kötés Blanka megjelenésével megszűnt, tehermentesítve az Ágnessel alkotott hálózatot is az érzelmi feszültségtől (racionalizált intimitás). A válást követő megterhelő időszak a gyerekekkel való kapcsolatára is rányomta a bélyegét, akik részben megzavarodtak, részben keresték a kapcsolódás adekvát formáját: „mondta apunak a húga, Icuka néni egy alkalommal, hogy odaát voltam, azt’ mesélte, hogy kinn a ház körül kertészkedett, azt’ így sétált ott Ilona, azt’ megállt, azt’ elkezdtek beszélgetni, azt’ mondja neki Ilona, hogy anya. Azt’ kérdezi tőle Icuka néni, hogy ki az az anya? Mondja Ilona, hát Júlia. Hát, Icuka néni kioktatta, és azt mondta neki, hogy neked egy édesanyád van, azt úgy hívják, hogy Péter Ágnes Katalin. Azt’ azt mondja, Ilona aztán hallgatott. De hál’ istennek akkor visszajött, azt’ akkor így helyreállt minden. Van olyan, hogy ha átmegyek hozzá, akkor úgy szoktam, hogy föl hívom, hogy egyáltalán otthon van-e, meg azt szoktam neki mondani, van egy jó kávé? Azt’ akkor megkínál egy kávéval, elbeszélgetünk, örülök, hogy itt van a közelben”.

Míg Jóska jobban kötődött anyjához, addig Ilona számára elmosódott a határ Ágnes és Júlia anyaszerepe között. Kevésbé tud előbbihez magától értetődő szeretettel kötődni, ami az egész kiskorától tapasztalt távollétek (kiszámíthatatlan szeretet), hangulati zavarok és egy gyerek számára nem feltétlenül érthető konfliktusok (totális háború illúziója) fényében korántsem meglepő. Ennek ellenére nem fordul el tőle, hanem kissé távolság-

tartó módon bár, de igyekszik törődni vele: „Ilona is, például hétfőn ájtott, aranyos volt, mert elkérte a biciklim, és amikor visszajött, azt mondja, anya, bejövök, hoztam valamit a névnapodra, be kellett mennem azonnal a belső szobába, és hát teljesen elvarázsolt, mert kaptam tőle három pólót, két pirosat meg egy világoskékét, és akkor ahogy az elsőt fölpróbáltam, az olyan lazább, meg valami nagyon szép minta van itt az elején, és akkor Ilonkám kiadta a parancsot, anya, ezt a ballagásra föl kell vened. Mondom, jó. Mert lánykoromban, meg most is, piros meg a kék a kedvenc színem. Úgyhogy, hát, teljesen elájultam tőle”. A szeretetnek ezek a szimbolikus megnyilvánulásai Ágnes számára kitüntetett jelentőségűek, abban az értelemben, hogy a gyerekeivel való viszony rendeződésének indikátoraként tekint rájuk (tartós szeretet).

Ilonához hasonlóan Ágnest a fia is segíti a hétköznapi életben: „mondja egyszer a nyáron, hogy te papa, hagynál nekem pénzt ilyen, ilyen, amibe ilyen, a zsinór, a villanyvezeték megy, és akkor a drágám, akkor bevezetem a kisszobába a tévét, áthúzza a izét, ezt a zsinórt, és akkor egy nagy fúróval átfúrta a mennyezetet, azt bekötötte. Ügyes gyerek! Tehát úgy sok mindenhez, ja, egyszer ott volt nálunk, azt, te kislány, nekem nem jó a hátsó világításom, megnéznéd? Hát, persze, anya, megnézem”. A segítség és figyelmesség megannyi gesztusa és a bennük kifejeződő törődés (gondoskodó szeretet) Ágnes számára ugyanakkor nem egyszerűen amiatt fontos, mert köteléket teremt a gyerekekkel. Ezek igazi jelentősége abban rejlik, hogy rajtuk keresztül lehetősége nyílik arra, hogy saját szenvedésekkel tarkított életét és küzdelmeit értelmesnek láthassa: „Úgyhogy nagyon szeretem őket. Ez a két dolog, Ilona meg Jóska, amit nem bánok a tizenöt évből”. Minthogy a válást követően a gyerekeivel való viszony – Júlia bekapcsolódásából fakadó – feszültséggel való megterhelődése az, ami Ágnes állapotának súlyosbodásához vezet, az intimitás kereteinek – Júlia lekapcsolódását követő – rendeződése (gondoskodó-tartós szeretet) az, ami egy kiegyensúlyozottabb állapotot alapvetően stabilizálhat.

Önmagában ugyanakkor ez az átalakulás korántsem írja le Ágnes válás utáni hálózatának minden elemét. Abban egyaránt megtalálhatók a patológikus tényezők mellett kvázi-terápiás hatások. Ilyen destabilizáló tényező mindenekelőtt a munkaerőpiacról való végleges kiszorulás: „Aztán ahogy dolgoztam, egy nap, és akkor pénztárba voltam, és észrevettem, hogy már megint kezdődik ez a nyavalya velem. Már megint nem vagyok jól. És akkor tudom, hogy Janka odajött a másik pénztárba, és akkor olvasott egy újságot. És később mondta, hogy azért mentem oda, hogy azt figyeljem, hogy azt ütöd be, ami rá van írva az árura. És másnap reggel elmentem az orvoshoz, szóltam, hogy táppénzre vettem, hát, nem nagyon örültek neki, és akkor majd egy évig voltam táppénzen, azt ott egy munkatársnak elmeséltem, hogy sokszor feküdtem benn a pszichiátrián, mondták ők is, az irodán is mondták, már a férjem is, három helyről kaptam a nyomást, hogy százalékol-tassam le magam”. Bár az első pszichiátriai kezeléseket követően Ágnes számos kísérletet tett a munkavállalásra, addig a válást követő időszakban tovább eszkalálódó problémái ezt egyre kevésbé tették lehetővé. Végül mégsem saját elhatározásból, hanem környezete nyomására (medikalizáló reflexió) kereste fel a leszázalékolásért felelős bizottságot (elbizonytalanított habitus). Ezt követően nem csupán anyagi önállósága lehetetlenült el, hanem egyúttal élete végéig tartó függési viszonyba került (függőségi mezőpozíció).

A materiális kiszolgáltatottság mellett fontos hangsúlyozni a párkapcsolati izolációt: „egy, talán két hétig tartó ilyen alkalmi párkapcsolatom, de aztán, meg... piszok volt a pasi, mert én vártam volna, mert én hívtam föl, hogy akkor most mi van, és akkor közölte, hogy, újsághirdetésből hívta föl, meg nem sok értelme volt így utólag, és akkor én hívtam föl, hogy most mi van, és akkor közölte, hogy hát, ő megtalálta, amit kerestem, ne keressem, elköszönt. És úgy vártam volna, hogy hát szerintem illetet volna szólni, hogy akkor vége. Na ennyi. Azóta meg ilyen magányos vagyok”. Bár kezdetben próbálkozott újsághirdetésen keresztül partnert keresni, azonban a kudarcok megviselték (sérlemi habitus), és így hamar felhagy a kereséssel. Ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy elszigetelődne. Stabil közösséget talál egy helyi nyugdíjasklubban, ahova majdnem mindennap eljár enni: „Marika is nagyon kedves, nagyon barátságos, hát, kicsit már meg van hajolva, gondolom, a egészsége vagy a kora miatt is, de nagyon kedves, olyan jót el tudunk beszélgetni. Meg van olyan társasjáték például, az a neve, hogy Scrabble. És akkor az a lényeg, hogy van a nagy tábla, és akkor mindenki fölvesz hét betűt. Azt fölfordítja, és aki kezd, van egy pont, ahova ki kell rakni az első szót, minden betűn van egy pontszám, és akkor azt Marika szokta egy papírra írni, és akkor végül az győz, akinek a legtöbb pontja van”. Ezek a kapcsolatok napi szinten hasonló környezetet (közösségi életvilág) biztosítanak számára, mint a korábbi kollégiumi vagy munkahelyi baráti társaságok (bajtársi habitus).

A közös szabadidős elfoglaltság mellett legalább olyan fontos Ágnes számára az, hogy megértő kommunikációs partnereket, barátokat talál a klubban: „itt van Micike, és nyugodtan fordulhatsz hozzá bármivel. És akkor mikor úgy érzem, hogy van egy kis mondanivalóm, akkor megkérdezem tőle, hogy ráérsz, és akkor elmondom. És akkor úgy mindig ellát jó tanácsokkal, és ez nagyon jó, hogy van kire számítani. Mert apunak se tudok mindent elmondani. Csak férfi. Más egy nővel megbeszélni ezt. És jó, mert itt van a közelbe, általában délelőtt vagyok, megebédelek, hazamegyek”. Ezek a bizalmas kommunikációt lehetővé tevő körések kínálnak lehetőséget arra, hogy párkapcsolat hiányában is intim kommunikációt folytathasson (homofil szeretet). Ez az egyetlen dolog, amit apja nem tud számára nyújtani, ezen túlmenően azonban mind materiális szempontból, mind pragmatikus problémák szempontjából rá támaszkodik: „apukámmal élek, miután anyu meghalt, nekem addig van jó dolgom, míg apu él (...) jól megvagyunk, és akkor úgy vagyunk megállapodva, hogy egyik héten ő mosogat, másik héten én, most a héten én vagyok soros, hát, nem sok van, mert az a két kávé pohár (...) azt rendes volt ő, szombat reggel beszaladt, itt a Rákóczi sarkon van egy bicikliüzlet, azt' mondja az eladó, hogy mit szeretne? Hát, azt mondja, nekem egy bicikli kéne, de nagyon nagy darab lányom van, annak kéne, ami elbírja”. A ház körüli teendőket megosztják egymással, ugyanakkor anyagi szempontból alapvetően apja viseli Ágnes gondját (gondoskodó szeretet). Ilyenformán Ágnes jelenlegi állapota stabilnak tekinthető: a feszültségeket okozó kapcsolódások (férjével való kommunikációs és intimitási torzulások, illetve a válás után a gyerekeitől elidegenítő élettárs) immár nincsenek jelen, és helyettük a gyermekkorban őt kielégítő közösségi és családi kötelékek határozzák meg hálózataát.

Az Ágnes életét átszövő hálózatok részletes elemzése után a következő táblázatban azok dinamikája kerül összefoglalásra.

18. táblázat: Ágnes hálózati dinamikája

életszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
gyermek- és ifjúkor	sérelmi habitus (testvér)	mentori kommunikáció (anya)	vannak ugyan torzulások, azonban azok nem kizárólagosak, és többségüket kezelik kvázi-terápiás hálózatok (kiegyensúlyozott állapot)
	ritualizált aggodalom (anya)	tartós szeretet (anya) tartós szeretet (apa) időrezsimrendszer (iskola)	
	kiismerhetetlen rutinok (anya)		
	bizarr rutinok (anya)		
	puritán rutinok (apa)		
	megalázó kommunikáció (testvér)	pragmatikus reflexió (apa)	
	érdeken alapuló szeretet (testvér)	tolerancia rutinja (anya) bizalomkeltő intézmény (iskola)	
	csalódott szeretet (testvér)		
	konfúz életvilág (anya)	közösségi életvilág (iskola) előítélet-kritikai reflexió (iskola)	
	kollektív traumával terhelt életvilág (anya)		
	tabusító életvilág (iskola)		
	hipokrita életvilág (iskola)		
	bosszúálló illúzió (testvér)	—	
rejtett előítélettel terhelt megbecsülés (testvér)	—		
rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés (iskola)	—		
korai házassévek	rideg szeretet (férj)	gondoskodó szeretet (gyerek)	vannak ugyan torzulások, azonban azok nem kizárólagosak, és kis részüket kezelik kvázi-terápiás hálózatok (depressziót és skizofréniát valószínűsítő torzulások, ugyanakkor nem a szenvedés határállapota)
	kiszámíthatatlan szeretet (férj)	pacifikált mező (munkahely)	
	tabusító életvilág (férj)	közösségi életvilág (munkahely) naturalizált rendszer (munkahely)	
	megalázó kommunikáció (férj)	—	
	megfélemlített habitus (férj)	—	
	indifferens kommunikáció (férj)	—	
	defetista habitus (férj)	—	
	sérelmi habitus (férj)	—	
korumpált alrendszer (munkahelykeresés)	—		

életrszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
a gyásztól a pszichiátriáig	medikalizáló reflexió (szülész)	–	a torzult hálózatok dominánssá válnak, és nincsenek terápiás hálózatok (szenvedés összetett határállapota: depressziót, szomatizálást, szerfüggőséget, disszociatív zavart valószínűsítő torzulások keveréke)
	eldologiasító rendszer (szülészet)	–	
	indifferens kommunikáció (ismerősök, kollégák)	–	
	fetiszizált szakértői tudás (ismerősök, kollégák)	–	
	tekintélyelvű kommunikáció (pszichiátria)	–	
	eldologiasító rendszer (pszichiátria)	–	
	hatalmával visszaélő intézmény (pszichiátria)	–	
	börtönhabitus (pszichiátria)	–	
	defetista habitus (pszichiátria)	–	
	dehumanizáló joggyakorlat (pszichiátria)	–	
	érthetetlen szakértői tudás (pszichiátria)	–	
	hipokrita életvilág (anyós)	–	
	következmények nélküli kommunikáció (anyós)	–	
	megalázás rítusai (férj)	–	a torzult hálózatok dominánssá válnak, és nincsenek terápiás hálózatok (szenvedés határállapota: öngyilkossági kísérletek)
	hatalmával visszaélő intézmény (pszichiátria)	–	
	defetista habitus (pszichiátria)	–	
	megfélemlített habitus (férj)	–	

életszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
a konzolidációtól a válásig	rideg intimitás (férj)	gondoskodó szeretet (férj) transzparens kapcsolat megbecsülése (férj)	torzult hálózatok dominanciája megszűnik, megjelennek kvázi-terápiás hálózatok, melyek részben a régi sérelmekre kínálnak megoldást, ugyanakkor megjelennek másfajta patologikus mintázatok (a szenvedés határállapotát sikerül feloldani, ugyanakkor gyógyszer-függőségnek való kitettség)
	csalódott szeretet (férj)	megcsalási reflexió (férj) bizalomkeltő reflexív intézmény (pszichiátria)	
	–	stratégiai reflexivitás (férj)	
	–	szenvedélyes szeretet (gyerek)	
	–	humanista reflexió (pszichiátria)	
	túlburjánzó rendszer (pszichiátria)	–	
	inkompatibilis rutinok (munkahely)	–	
	medikalizált reflexió (férj)	–	
a válás utáni küzdelmek az új élet-társsal	megalázó kommunikáció (férj)	–	a torzult hálózatok dominánssá válnak, és nincsenek terápiás hálózatok (szenvedés határállapota: skizofréniát, disszociatív zavart valószínűsítő torzulások keveréke)
	hipokrita életvilág (anyós)	emlékező habitus (házasság)	
	szadista intimitás (férj)	–	
	paternalista illúzió (apa)	–	
	rideg szeretet (férj)	–	
	bosszúálló illúzió (új élettárs)	–	
	totális háború illúziója (új élettárs, férj)	–	
	megalázó kommunikáció (új élettárs, férj)	–	
	manipulatív kommunikáció (új élettárs, férj)	–	
	szadista intimitás (új élettárs, férj)	–	
	sérelmi habitus (új élettárs, férj)	–	
	megalázás rítusai (új élettárs, férj)	–	
	ingadozó szeretet (gyerekek)	–	

élepszakasz	patologikus hálózatok	kapcsolódó terápiás hálózatok	hálózati dinamika
rendező hétköznapi	elbizonytalanított habitus (munkanélküliség)	–	vannak ugyan torzulások, azonban azok nem kizárólagosak, emellett megjelennek kvázi-terápiás hálózatok, melyek részben a régi sérelmekre kínálnak megoldást (kiegyensúlyozott állapot)
	sérelmi habitus (párkapcsolat)	–	
	függőségi mezőpozíció (leszállékolás)	–	
	–	szereptávolító kommunikáció (még újabb élettárs)	
	–	transzparens kapcsolat megbecsülése (még újabb élettárs)	
	–	racionalizált intimitás (gyerekek)	
	–	tartós szeretet (gyerekek)	
	–	gondoskodó szeretet (gyerekek)	
	–	közösségi életvilág (nyugdíjasklub)	
	–	bajtársi habitus (nyugdíjasklub)	
	–	homofil szeretet (nyugdíjasklub)	
	–	gondoskodó szeretet (apa)	

Akárcsak József esetében, Ágnes életútján végigtekintve is jól láthatóan szétváltnak a különböző hálózati konfigurációk által jellemezhető szakaszok. Gyermek- és ifjúkorában a torzult kötések hatása marginális marad: az anyja betegségével összefüggő nehézségeket ellensúlyozza az erős érzelmi kötelék és a komfortos iskolai környezet. A házasságot követően a torzult hálózatok aránya megnő, ugyanakkor korántsem válik dominánssá, sokkal inkább egy veszélypotenciálként van jelen, magában hordozva a depresszió és skizoid tünetek stabilizálódásának esélyét. Második gyermeke halálát követően részben ezek a potenciálok aktualizálódnak, másokkal kiegészülve: a trauma – intimitás torzulása miatt – hiányzó feldolgozása depresszióhoz, a megrázó pszichiátriai tapasztalatok disszociatív és függőségi tünetekhez, mindezek együttesen pedig öngyilkossági kísérlethez vezetnek. A szenvedés e határhelyzetében végül az eldologiasító pszichiátriai hálózatoktól való függetlenedés, a gyász enyhülése és az új gyerek születése hoz enyhülést: a depressziós és a disszociatív tünetek, ha el nem is tűnnek, ezt követően csökkennek, ugyanakkor a gyógyszerfüggés továbbra is fennáll. Ennek ellenére a férj végül elfordul tőle, elválik, és új élettársával neveli a gyerekeket, ami ismét a szenvedés határállapotához vezet: ahogy a számára kulcsfontosságú gyerekeivel alkotott hálózatokban feloldhatatlan ellentmondások és feszültségek jelennek meg, megnő a valóságtól való lekapcsolódás lehetőségét magában rejtő reakciók valószínűsége. Végül a paradox háló-

zati konstelláció felbomlásával ismét kiegyensúlyozott állapot áll be, melyben kvázi-terápiás kötések révén a korábbi szenvedés enyhítésére is sor kerülhet: alighanem ennek is köszönhető, hogy végül a válást követően azonosítható veszélypotenciálok nem aktualizálódnak.

A DEPRESSZIÓT STABILIZÁLÓ HÁLÓZATI TORZULÁSOK ÖSSZEFÜGGÉSEI: EGY EURÓPAI KVANTITATÍV KUTATÁS TANULSÁGAI³¹

Az *European Social Survey* 2012 kérdőívében a társadalmi helyzet és a világról alkotott értelmezések számos dimenzióját feltérképezték. Ez teremti meg a lehetőséget arra, hogy egy másodelemzés keretében kísérletet tegyünk a különböző hálózati torzulások és a velük feltételezhetően összefüggő depresszió közti kapcsolat statisztikai megragadására. Értelemszerűen az elemzések előtt fontos hangsúlyozni, hogy ez a kísérlet áthidalhatatlan korlátokkal küzd: minthogy a kérdések operacionalizálását nem a különböző hálózati szintek megragadása motiválta, így ilyen jellegű felhasználásuk során az interpretációra óhatatlanul nagyobb szerep hárult. Ennek ellenére a nagy mintán történő vizsgálódás falszifikációs potenciállal bír: a torzult hálózatokat kifejező és a depressziót mérő változók közti összefüggés vizsgálata olyan empirikus próbának tekinthető, ami – a kapcsolat esetleges meglétekor – ha igazolni nem is képes az elméleti következtetések helyességét, de – a kapcsolat esetleges hiányánál – lehetőséget kínál annak elvetésére.

Az alábbi táblázat az egyes hálózatok operacionalizálásának folyamatát foglalja össze.³²

19. táblázat: A különböző hálózati konfigurációkat kifejező változók operacionalizálása

hálózati torzulás (megőrzött heterogenitás)	kérdések (kommunalitás)
defetista habitus (47%)	Diszkriminált csoport tagja-e? Volt-e valaha három hónapnál hosszabban munkanélküli? Szenved-e valamilyen tartós betegségtől vagy fogyatékoságtól? (ezek összegéből készült item: 0,3) Vannak olyan emberek, akik a társadalmunk felső részén találhatóak, és vannak, akik a társadalom alsó részén. Ezen a kártyalapon egy skála található, amely fentről lefelé halad. Ön jelenleg hol helyezné el magát ezen a skálán? (0,58) Mennyire ért egyet azzal az állítással, hogy „optimistán tekintek a jövőmre”? (0,5)

31 Az alábbi fejezet átdolgozott formában *A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok* címmel jelent meg (Sík 2016b).

32 A hálózatokat kifejező változók – egy kivételével – főkomponens-analízissel készültek (zárójelben a megőrzött heterogenitás és az egyes változók kommunalitása kerül feltüntetésre).

hálózati torzulás (megőrzött heterogenitás)	kérdések (kommunalitás)
inkompatibilis rutinok (47%)	Mennyire ért egyet azzal az állítással, hogy úgy érzem, szabadon dönthetek az életemről? (0,3) A mindennapokban ritkán adódik lehetőségem arra, hogy megmutassam, mire is vagyok képes. (0,5) Ha valami rosszul sült el, nehezen találok vissza a régi kerékvágásba. (0,6)
hatékonyságot elutasító életvilág (61%)	Mindent összevetve, mennyire elégedett az ország jelenlegi gazdasági állapotával? (0,7) Mennyire elégedett a jelenlegi kormány munkájával? (0,7) Mi a véleménye az oktatás általános állapotáról? (0,5) Mi a véleménye az egészségügy általános állapotáról? (0,6)
kiszámíthatatlan szeretet (63%)	Milyen mértékben kap segítséget és támogatást az önhöz közel állóktól, amikor szüksége van rá? (0,7) Ön milyen mértékben nyújt segítséget és támogatást, amikor azoknak szüksége van rá? (0,6) Mennyire érzi úgy, hogy megbecsülik az önhöz közel álló emberek? (0,6)
egyirányú információ	Egy átlagos hétköznapon összesen mennyi időt tölt tévénézéssel?
esszencializáló illúzió (78%)	Általában véve árt vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek? (0,7) Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni? (0,8) Rosszabb vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? (0,7)
dogmatikus szakértői tudás (57%)	Mennyire fontos az ön számára az, hogy saját döntéseit követhesse, és szabadon éljen? (0,5) Mennyire fontosak az új gondolatok és a kreatív gondolkodás? (0,6) Mennyire fontos az ön számára az, hogy új dolgokat próbálhasson ki? (0,6)
indifferens kommunikáció (43%)	Mennyire fontos az, hogy megértsük a különböző embereket? (0,5) Egy átlagos napon milyen gyakran veszi észre és becsüli meg az önt körülvevő világot? (0,3) Általában véve milyen gyakran érzi úgy, hogy érdekli az, amit csinál? (0,3) Mennyire fontos az, hogy segítsünk másoknak és törődjünk jóllétünkkel? (0,6) Mennyire fontos az, hogy hűségesek legyünk másokhoz, és elköteleződjünk a hozzánk közel állókkal? (0,5)

hálózati torzulás (megőrzött heterogenitás)	kérdések (kommunalitás)
exkluzív megbecsülés (52%)	Mennyire fontos az, hogy az embereket egyenlően kezeljék, és egyforma esélyt kapjanak? (0,3) Általánosságban véve és nem az országra koncentrálva, mennyire tartja fontosnak a demokráciához általában, hogy a bíróságok – mindenkit egyenlően kezeljenek? (0,6) – védjék a kisebbségi jogokat? (0,7)
túlkanonizált esztétikai reflexivitás (49%)	Mennyire érzi fontosnak – az engedelmeskedést és a szabályok követését? (0,5) – a szerénységet és azt, hogy ne hívjuk fel magunkra a figyelmet? (0,4) – az illedelmes viselkedést? (0,6) – a hagyományok és szokások követését? (0,5)
differentiálatlan mezőstruktúra (63%)	Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: – a választások szabadok és tisztességesek? (0,7) – különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtanak egymáshoz képest? (0,6) – az ellenzéki pártok szabadon bírálhatják a kormányt? (0,7)
előítéletes reflexív intézmény (67%)	Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: – a kormány minden állampolgárt megvéd a szegénységtől? (0,8) – a kormány lépéseket tesz annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket? (0,8) – a politikusok figyelembe veszik a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntéseket hoznak? (0,4)
paternalista rendszer (61%)	Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: – a média szabadon kritizálhatja a kormányt? (0,7) – a média megbízható információt nyújt az állampolgárok számára ahhoz, hogy megítéljék a kormányt? (0,7) – a kormányzó pártokat Magyarországon a választásokon meg lehet büntetni, ha rosszul végeztek a munkájukat? (0,5)
elitista joggyakorlat (63%)	Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: – a kisebbségek jogait védik? (0,6) – legfőbb politikai ügyekben a magyar állampolgárok akarata érvényesül azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk? (0,6) – a bíróságok mindenkit egyenlően kezelnek? (0,7)
túl komfortos technikai-tárgyi környezet (54%)	Önmagát is beleértve, hány embert foglalkoztatnak (foglalkoztattak) a munkahelyen, ahol ön dolgozik (dolgozott)? (0,5) Vannak-e / voltak-e önnek beosztottjai a főállásában? (0,5)

A habitus logikája szerint szerveződő hálózatok defetista mintázata azoknál a cselekvők-nél valószínűsíthető, akik egyszerre számolnak be a cselekvési tér objektív beszűküléséről (munkanélküliség, diszkrimináció vagy fizikai korlátozottság), helyezik magukat a társadalmi hierarchia aljára, és látják kilátástalannak a jövőjüket. E tényezők együttesen a tőkékért folyó játszmákban elszenvedett hátrányok vagy vereség tapasztalatára utalnak, miközben a legyőzöttségbe való beletörődést fejezik ki, kijelölve a vesztes pozícióhoz tartozó cselekvési stratégiákat és vágyakat.

A cselekvői rutinok környezettel való összeegyeztethetlenségének indikátora a hétköznapi élet berendezése feletti kontroll elvesztésének tapasztalata. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az individuálisan meghatározott rutinok helyett a társadalmi hálózatok hatása érvényesül a szokások kialakításának folyamatában. A szabad döntéshozatalban vagy az egyéni kvalitások színre vitelében való akadályozottság, kiegészülve a rutinszerű cselekvések megakadásának élményével együttesen ezt az állapotot írja körül. Ebben a helyzetben azáltal, hogy az egyén elveszti a hétköznapiak formálására vonatkozó kompetenciáját, egyúttal a számára otthonos repetitív gyakorlatok kialakításának lehetőségétől is megfosztódik.

A hatékonysághoz való evidens viszonyulást indirekt módon fejezi ki az olyan különböző társadalmi alrendszerek működésének megítélése, mint a gazdaság, közigazgatás, oktatás vagy egészségügy. Amennyiben ezeket egyöntetűen diszfunkcionálisnak tekinti az egyén, az a hatékonyság hiányának naturalizálódására utal. Míg az egyik vagy másik alrendszerrel való elégedetlenség a hatékonyság hiányából fakadó felháborodás és kritika kifejeződése, addig az alrendszerekkel való általános elégedetlenség a működésképtelenség evidenciává válását tükrözi, vagyis a hatékonyság lehetőségéről való lemondást.

A szeretet kiszámíthatóságát egyrészt a közel álló másokkal való viszonyban megjelenő kölcsönös segítségnyújtás fejezi ki abban az értelemben, hogy ez egyszerre foglalja magában a másik problémáinak számontartását és a megoldásukra vonatkozó szándékot. Emellett a szeretet stabilitásának indikátora a közeli másikkal alkotott hálózatokban átélt elismerés, amennyiben az identitás pozitív megerősítése ennek függvénye. Ilyenformán e dimenziók menti hiányok együttesen fejezik ki a szeretet hálózatainak egy kiszámíthatatlan konstellációját.

Az egyirányú információs hálózatokhoz való kapcsolódás mértékét a tévénezéssel eltöltött idő segítségével vizsgálhatjuk. Az illúzió esszencializáló jellegét a bevándorlókra vonatkozó sztereotípiák abban az értelemben fejezik ki, hogy arra utalnak, az egyén esetlegesen kiragadott jellemzők alapján alkot ítéletet a másik lényegi tulajdonságairól. Természetesen az idegenekkel szembeni előítéletek csupán egy specifikus formáját ragadják meg az esszencializáló valóságértelmezésnek, ugyanakkor egy sajátos gondolkodásmód indikátoraként egy általános hálózati torzulás nyomaként értelmezhetők.

A kognitív reflexivitás hálózatainak dogmatikus jellegét az autonómia iránti igény hiánya fejezi ki. Abban az esetben, ha az önálló döntések, a kreativitás és az új alternatívák kipróbálása nem fontos az egyén számára, úgy nagyobb eséllyel fogad el tekintélyi viszonyokon alapuló szakértői álláspontokat ahelyett, hogy saját szempontjai szerint próbálná értékelni a különböző szempontokat.

A kommunikatív cselekvés indifferens formája azokban a hálózatokban valószínűsíthető, melyeket egyszerre jellemez egy a valóságra vonatkozó általános érdektelenség, a másokkal szembeni közöny, valamint a mások megértésére és a mások általi megértésre való motiváció hiánya. Ebben az esetben egyaránt hiányzik a valóságra vonatkozó kíváncsiság, a készítés a kölcsönös megértéshez szükséges erőfeszítésre, beleértve a kérdéses érvényességi igények igazolását, aminek következtében a beszédaktusok érdeklődés hiányában könnyen elhalnak.

A megbecsülési viszonyok exkluzív jellegének indikátora a kizárási logika különböző formáinak elfogadása. Abban az esetben, ha az esélyegyenlőséget, a pártatlan igazságszolgáltatást vagy a kisebbségi pozícióban lévők védelmét nem tartja fontosnak az egyén, úgy azt is kifejezésre juttatja, hogy a megbecsülés kivívására nem hagy egyforma esélyt minden társadalmi csoport számára. Ehelyett előzetesen kizár bizonyos attribútumokkal jellemezhető csoportokat, szisztematikusan megfosztva őket az elismerés lehetőségétől.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben tekinthetők túlkanonizáltnak, ha a hagyományok, a szokások, az illedelmesség és az engedelmesség szempontjai dominálják őket. Ebben az esetben a társaktól független, egyéni észlelés terét beszűkítik a közös tradícióba foglalt szempontok, megakadályozva a kánon meghaladására tett kísérleteket.

A mezőstruktúra differenciálatlanságának indikátora a különböző tőkékért folytatott reális küzdelmek hiánya. Abban az esetben, ha adott mezőn belül az erőviszonyok olyanmódra felborulnak, hogy nincs valós esélye az eliten kívül semelyik másik csoportnak a tőkefelhalmozásra, úgy az uralkodó csoportok által meghatározott homogén struktúra jön létre. A vonatkozó kérdések ezt a jelenséget a politikai mező vonatkozásában világítják meg: amennyiben nem biztosítottak a méltányos pártpolitikai küzdelem feltételei, a pártok nem kínálnak tényleges alternatívát, vagy a nyilvánosság korlátozott, úgy a domináns csoport hatalmának expanzióját semmi sem gátolja, aminek következtében az azon kívüliek számára beszűkül a cselekvés tere.

A reflexív intézmények előítéletességét egyrészt indirekt módon fejezi ki az, ha az egyenlőséget biztosítani hivatott mechanizmusokat kudarcosnak minősítik a cselekvők. A hátrányos csoportok felzárkóztatásáért, valamint az egyenlőtlenségek mérsékléséért felelős intézményeken a reflexivitás egyaránt számonkérhető, amennyiben csakis a célcsoport igényeihez való igazodástól várható tényleges javítás. Ennek megfelelően ezen intézmények diszfunkciója egyúttal annak is az indikátora, hogy ahelyett, hogy figyelembe vennék a hátrányos társadalmi csoportok szempontjait, valójában figyelmen kívül hagyják azokat. A tényleges nyitás hiányában, jobb híján az intézmények – szakértői tudás vagy esszencializáló illúziók formáját öltő – előítéletekre támaszkodnak. Más összefüggésben, de hasonló beszűkülést fejez ki a más országokban felmerülő álláspontok figyelmen kívül hagyása: ezek semmibevétele a másokkal szembeni leértékelő sztereotípiákra utal, melyek eleve érvénytelenítik a valóság alternatív értelmezéseit.

Az adminisztratív rendszer paternalista jellegét egyaránt kifejezi a vele szemben megfogalmazható nyilvánosságbeli kritika, az állampolgárok átgondolt közéleti döntéseit lehetővé tevő tájékoztatás, valamint a rosszul szereplő választott képviselők visszahívását biztosító politikai tér hiánya. Noha ezek csupán az adminisztratív-politikai alrendszer

vonatkozásában írják körül egy olyan működési logika feltételeit, amely egy megkérdőjelezhetetlen, infantilizáló és megváltoztathatatlan hierarchián alapul, mégis kifejezik az általánosított médiumok szerint szerveződő hálózatok egy lehetséges torzulási formáját.

A jogi elismerés hálózataiban abban az esetben tekinthetők elitistának, ha a bíróságok nem kezelnek mindenkit egyenlően, nem az állampolgárok összessége, hanem egy politikai elit dönt a legfontosabb kérdésekről, továbbá az elemi jogok nem biztosítottak mindenki számára. Ebben az esetben a jog nem az univerzális emberi méltóság elismerésének, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésének eszközévé válik.

Az épített-technikai környezet komfortosságának indikátora a munka világában egyrészt a munkahely mérete, amennyiben a nagyobb tömeget foglalkoztató cégek formalizáltabbak, és az egyéni szempontok érvényesítésére kisebb teret nyitnak. Másrészt a munkaszervezetben betöltött pozíció abban az értelemben, hogy a vezető helyzetben lévőknek nagyobb eséllyel nyílik lehetőségük arra, hogy tárgyi környezetüket kedvük szerinti formálják.

A különböző hálózati torzulásokat kifejező főkomponenseket első lépésben abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen összefüggést mutatnak a standardizált depressziós skálával (RADLOFF 1977). Az alábbi táblázatban az egyes hálózatok és a depressziós mutató közti összefüggések lineáris regresszió segítségével kerülnek bemutatásra.³³

20. táblázat: A depresszió és a hálózatok közötti összefüggés regressziós modellje

	béta
inkompatibilis rutinok	,33
defetista habitus	,25
kiszámíthatatlan szeretet	,16
hatékonyságot elutasító életvilág	,04
differenciálatlan mező	,03
dogmatikus szakértői tudás	,02
egyirányú információ	,01
indifferens kommunikáció	,02
túlkanonizált esztétikai reflexivitás	,01

A vizsgált tizenöt hálózati torzulásból kilenc mutat szignifikáns összefüggést a depressziót mérő változóval, a megmagyarázott négyzetösszeg 36 százalék. A regressziós elemzés ebben a formában elsősorban ellenőrző szerepet tölt be: az eredmények alapján megállapítható, hogy – az operacionalizálási korlátok ellenére, ha nem is tökéletesen, de hozzávetőlegesen – sikerült a depresszió fennmaradásával összefüggő hálózati torzulásokat a rendelkezésre álló változók segítségével megragadni. A vizsgált hálózatok közül a legerősebb kapcsolatot a rutinok, a habitus és a szeretet torzulásai mutatják a depresszióval, vagyis a preintencionális hálózatok. Annak megállapítására, hogy ez mennyiben tudható

³³ A módszer segítségével az egyes változók közti független hatások iránya és erőssége egyaránt megragadható, a táblázatban feltüntetett béta értékek ezt fejezik ki.

be az operacionalizálásból fakadó esetlegességnek, vagy mennyiben fejezi ki a különböző hálózatok relevanciája közti különbségeket, az adatbázis alapján nincs lehetőség. Ugyanakkor a preintencionális hálózatok dominanciája a regressziós egyenletben (mind az öt típus megjelenik), az intencionális hálózatok megjelenése (az ötből három típus jelenik meg) és a posztintencionális hálózatok háttérbe szorulása azt a hipotézist veti fel, hogy az előbbiek közvetlenebbül hatnak a depresszió fennmaradására, míg az utóbbi közvetve.

A regresszió eredményeire építve lehetőség nyílik annak a kérdésnek a vizsgálatára is, hogy mik azok a háttérváltozók, melyek következtében a torzult hálózati konstellációk koncentrálódnak. Ehhez első lépésben klaszteranalízis segítségével a – regresszióban relevánsnak bizonyult – torzult hálózati konstellációk együjtjárásának mintázatai kerülnek azonosításra. Az alábbi táblázat ennek eredményeit foglalja össze.

21. táblázat: A torzult hálózatok konzisztenciáját mérő klaszteranalízis

	Torzulásoktól mentes hálózati konstelláció (45%)	Torzult hálózati konstelláció (27%)	Inkonzisztens hálózati konstelláció (28%)
inkompatibilis rutinok	– ,61	,56	,24
defetista habitus	– ,59	,64	,13
hatékonyságot elutasító életvilág	– ,70	,26	,73
kiszámíthatatlan szeretet	– ,37	,84	– ,28
differenciálatlan mező	– ,60	,39	,46
dogmatikus szakértői tudás	– ,22	,67	– ,45
indifferens kommunikáció	– ,34	,99	– ,53
túlkanonizált esztétikai reflexivitás	– ,09	– ,45	,55

Az első klaszterbe azok a válaszolók tartoznak, akiknél a rutinok inkompatibilitása, a defetista habitus, a hatékonyságot elutasító életvilág és a differenciálatlan mező hálózatai átlagot messze alulmúló, a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus szakértői tudás és az indifferens kommunikáció hálózatai pedig átlag alatti mértékben voltak kimutathatók. Ebben az értelemben tekinthetjük ezt a minta 45 százalékát lefedő klasztert a torzult hálózatoktól döntő mértékben mentesnek. A második klaszterbe ezzel szemben azok a válaszolók kerültek, akik esetében az inkompatibilis rutinok, a defetista habitus, a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus szakértői tudás és az indifferens kommunikáció hálózatai az átlagot jelentősen meghaladó, a hatékonyságot elutasító életvilág és a differenciálatlan mező hálózatai pedig átlag feletti mértékben mutathatók ki. Ennek megfelelően mondhatjuk, hogy a minta 27 százalékát kitevő klaszterben a hálózati torzulások koncentrálódnak és csaknem kizárólagossá válnak. A harmadik klaszter a torzult és torzulásoktól mentes hálózatok kevert mintázatát rajzolja ki: az inkompatibilis rutinok, a hatékonyságot elutasító életvilág, a differenciálatlan mező és a túlkanonizált életvilág hálózatai átlagon felüli arányban jelennek meg, ugyanakkor a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus reflexivitás és az indifferens kommunikáció hálózatai átlag alatti mértékben. Ezt a minta

28 százalékat kitevő klasztert ennek megfelelően úgy jellemezhetjük, hogy egyidejűleg jelennek meg benne a torzult hálózatok koncentrált formában, ugyanakkor ezek nem válnak totálissá. Így a harmadik klaszter végső soron egy veszélyeztetett, ám korántsem patologikus helyzetet jelenít meg.

E három klaszter előfordulási gyakoriságát vizsgálva különböző háttérváltozók szerinti bontásban lehetőség nyílik azonosítani azokat a társadalmi helyzeteket, ahol a torzult hálózati konstellációk nagyobb eséllyel koncentrálnak. A demográfiai változókat vizsgálva, bár szignifikáns, de nagyon gyenge kapcsolatokat találunk, az alábbi táblázat ezeket foglalja össze.³⁴

22. táblázat: A hálózati torzulások konzisztenciája és a demográfiai változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
nem (0,07)	férfi	47%	27%	25%
	nő	42%	27%	31%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
életkor (0,02)	18–29	45%	25%	30%
	30–45	44%	28%	29%
	46–60	43%	29%	29%
	60–	46%	27%	27%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
párkapcsolati státusz (0,05)	párkapcsolatban él	46%	26%	28%
	egyedül él	42%	30%	28%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
településtípus (0,09)	nagyváros	41%	29%	30%
	kertváros	54%	22%	24%
	kisváros	44%	29%	27%
	falu	41%	28%	31%
	kütelki terület, farm	62%	20%	17%

34 A kereszttáblákban változónként zárójelben feltüntetésre kerül az összefüggés erősségének egy mérőszáma, a Cramer V, emellett az egyes cellákban a sorszázalékok.

A férfiak esetében a populációs átlagot kismértékben meghaladó a torzulásmentes (48%), átlagos a torzult (27%) hálózati konstellációk aránya, és átlag alatti az inkonzisztenseké (25%). A nők esetében épp fordított a helyzet: kicsivel átlag alatti a torzulásmentes (42%), szintén átlagos a torzult (27%) és átlag feletti (31%) az inkonzisztens konstellációk aránya. Ez arra utal, hogy miközben a torzult hálózatok sűrűsödésének egyforma mértékben vannak kitéve a férfiak és a nők, addig az előbbiek nagyobb arányban vannak védve a torzulásoktól, míg az utóbbiak jobban ki vannak téve a torzulás veszélyének. Vagyis a nemi különbségek elsősorban a torzult hálózatok koncentrációjának az esélye szintjén figyelhetők meg: a nők ennek nagyobb arányban vannak kitéve, míg a férfiak relatíve védettebb helyzetben vannak. Ezek a különbségek ugyanakkor a különböző korosztályokban némiképp árnyalódnak: a fiatal felnőtt nők körében a legalacsonyabb a torzult hálózatok aránya (23%), és a középkorú férfiak között a legmagasabb (29%), miközben a középkorú nők esetében a legalacsonyabb a torzulásmentes hálózatok aránya (40%), és az idős férfiak között a legmagasabb (49%). Ebben az értelemben az idő előrehaladtával a nemi különbségek polarizálódnak: a nők a torzulás koncentrációjától védett csoportból a kevésbé torzulásmentes csoporttá válnak, miközben a férfiak esetében egyszerre nő meg a torzult hálózatok aránya a középkor végére és a torzulásoktól való mentesség időskorra.

A településtípusok tekintetében szintén szignifikáns különbséget találtunk a torzult hálózatok koncentrációja tekintetében. Nagy- és kisvárosokban egyaránt átlag feletti (29%) a torzult hálózatok által dominált konstellációk aránya, a kertvárosokban (54%), és a legkisebb vidéki településeken (62%) viszont a torzulásoktól mentes hálózatok aránya átlag feletti. Ez alapján úgy tűnik, hogy a városokban – és különösen a nagyvárosokban, ahol a torzulásmentes hálózatok aránya is átlag alatti volt (41%) – olyan hatások azonosíthatók, melyek a torzulások koncentrációjához járulnak hozzá, miközben a nem városias jellegű településekre ennek ellenkezője igaz. Ezek a hatások korosztályi szempontból tovább árnyalhatók: a nagyvárosokban élő fiatalok esetében átlag alatti (23%) a torzult hálózatok aránya, és átlag feletti (49%) a torzulásmenteseké, az idősebb korosztályok esetében épp fordítva, átlag alatti a torzulásmentes (36%), és átlag feletti a torzult (31%) hálózati konstellációk aránya. Ez alapján úgy tűnik, hogy a nagyvárosi léttel összefüggő, a torzulások koncentrációját eredményező hatások elsősorban az idősebbet érintik, a fiatalok számára kevésbé jelentenek veszélyt.

A fentiek mellett a párkapcsolati státusz mentén is szignifikáns különbségeket találtunk: a torzult hálózatok aránya átlag feletti az egyedülállók között (30%), miközben a torzulatlan hálózatok aránya átlag alatti (42%). Ezt az összefüggést tovább árnyalják a különböző korosztályok szerint bontott táblázatok: a középkorú – a 30 és 60 év közötti – egyedülállók esetében kiugróan magas a torzult hálózatok sűrűsödése (35%), miközben kiugróan alacsony a torzulásoktól mentes hálózatok aránya (35%). Ez a mintázat az életkor előrehaladtával kevésbé szélsőséges formában ugyan, de továbbra is megfigyelhető. Az eltérő településtípusokban további különbségek mutathatók ki: míg a városokban élő egyedülállók körében átlag feletti volt torzult hálózatok koncentrációja (32%), addig a kertvárosban vagy farmon élők esetében az átlagot messze alulmúló (19%).

A demográfiai mellett a strukturális sajátosságok szintén szignifikáns módon összefüggnek a torzult hálózatok koncentrációjával, az alábbi táblázat ezeket foglalja össze.

23. táblázat: A hálózati torzulások konzisztenciája és a strukturális változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
jövedelmi decilisek (0,14)	1–3	33%	33%	34%
	4–6	46%	26%	28%
	7–10	58%	21%	21%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
elvégzett iskolai évek száma (0,10)	0–9	36%	33%	31%
	10–13	40%	30%	29%
	13–	53%	21%	26%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
milyen gyakran tölt szabad- időt másokkal együtt (0,14)	ritkábban, mint havonta	22%	45%	33%
	havonta néhányszor	41%	30%	29%
	legalább hetente	51%	22%	27%

Az alsó három jövedelmi decilisbe tartozóknál kiugróan alacsony volt a torzulásmentes hálózatok aránya (33%), és az átlagot jelentősen meghaladó a torzult (33%) és inkonzisztens (34%) konstellációké. A középső négy decilisbe soroltaknál a mintaátlagot reprodukálták, a felső három decilis esetében pedig átlagot meghaladó arányban jelentek meg a torzulásmentes hálózatok (58%), és átlag alatti mértékben a torzult (21%) és inkonzisztens (21%) konstellációk. A kor előrehaladtával ráadásul a gazdasági tőke szerinti különbségek tovább nőnek: míg a legszegényebb fiatalok esetében a torzult hálózatok aránya sem haladja meg az átlagot (27%), addig a középkorúak esetében magas értékeket találunk (37%). Településtípusonként szintén markáns eltérések adódnak: a kertvárosi (69%) és külterki területeken (80%) a torzulásmentes hálózatok aránya kiugróan magas értékeket vesz fel a középső és legmagasabb decilisekben, miközben a torzult hálózatok koncentrációjának aránya átlag alatti (15, illetve 12%).

A kulturális tőkét kifejező oktatási éveket mérő változó alapján a gazdaságihoz hasonló lineáris összefüggések azonosíthatók. A legfeljebb elemi oktatást végzők között a torzulásmentes hálózatok aránya átlag alatti (36%), a torzultaké átlag feletti (33%). A legfeljebb középfokú végzettséggel rendelkezők között hasonló irányú, ugyanakkor kisebb mértékű tendencia figyelhető meg (40, illetve 30%). A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között pedig ellenkező: a torzulásmentes hálózatok aránya átlag feletti (53%), a torzultaké pedig átlag alatti (21%). Ezek a hatások településtípusonként annyiban árnyalódnak,

hogy nagy- és kisvárosi környezetben egyaránt tovább fokozódnak, miközben kertvárosi-kültelki zónákban mérséklődnek. Az előbbi helyszíneken lakó elemi végzettségűek esetében a torzult hálózatok aránya kiugróan magas (38%), az utóbbi helyeken lakók esetében pedig átlag alatti (24%).

A társadalmi tőke egy bizonyos formáját kifejező szabadidős találkozások gyakorisága mentén szintén erős összefüggések mutathatók ki. A szabadidejükben másokkal ritkán vagy egyáltalán nem találkozóik között a torzult hálózatok koncentrációja kiugróan magas (46%), a torzulásmenteseké pedig kiugróan alacsony (22%). Ezzel szemben a legtöbb társadalmi tőkével rendelkezők esetében a torzult hálózatok aránya átlag alatti (22%), miközben a torzulásmentes konstellációké átlag feletti (51%). Noha a lakóhelyi, korosztályi és nemi különbségek egyaránt tovább árnyalják a társadalmi tőke és a torzult hálózatok sűrűsödése közti összefüggéseket, igazán látványos összefüggést a párkapcsolati státusz gyakorol. Az egyedüllet fokozza a társadalmi tőke hiányának hatását, ugyanakkor a párkapcsolat önmagában kevésbé kompenzálja azt. Azon egyedülállók esetében, akik egyúttal társadalmi kapcsolatokkal sem rendelkeznek, kiugróan magas torzult hálózatok koncentrációja (51%), miközben kiugróan alacsony a torzulásmenteseké (18%). Azon párkapcsolatban élők között ugyanakkor, akik kevés társadalmi kapcsolattal rendelkeznek, a torzult hálózatok aránya továbbra is átlag feletti (43%), miközben a torzulásmentes hálózatoké átlag alatti (24%).

A strukturális tényezők mellett az életkörülményeket kifejező olyan további mutatókkal, mint a munkamegosztás rendszerén belüli pozíció, az egészségügyi helyzet vagy a közéleti aktivitás, szintén szignifikáns összefüggéseket mutat; az alábbi táblázat ezeket foglalja össze.

24. táblázat: A hálózati torzulások konzisztenciája és az életkörülményeket mérő változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
háztartás jövedelem- forrása (0,08)	bér	47%	26%	27%
	önfoglalkoztatás- ból származó jövedelem	49%	21%	31%
	mezőgazdasági jövedelem	35%	26%	39%
	nyugdíj	42%	30%	29%
	munkanélküli- segély	24%	43%	33%
	egyéb segély	32%	40%	27%
	befektetések, megtakarítás	58%	16%	26%
	egyéb	38%	26%	36%

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
szakszervezeti tagság (0,12)	tag	63%	19%	18%
	volt tag	39%	31%	30%
	nem tag	42%	29%	29%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
munkahely tulajdonosa (0,09)	önkormányzat	55%	21%	24%
	közszféra	52%	21%	27%
	állami vállalat	32%	34%	33%
	magáncég	45%	29%	26%
	önalkalmazó	49%	20%	30%
	egyéb	43%	30%	27%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
betegség általi akadályozottság (0,11)	akadályozott	36%	35%	29%
	nem akadályozott	47%	25%	28%
részt vett-e a választásokon	igen	48%	25%	28%
	nem	31%	37%	32%
	még nem választókorú	55%	24%	21%

Az önállóként (19%) vagy családi vállalkozásban (21%), közszférában (21%) dolgozók, megtakarításból élők (16%) valamint a szakszervezeti tagok (19%) körében a torzult hálózatok aránya egyaránt átlag alatti. Az állami cégeknél állásban lévők (34%), társadalmi juttatásokból és segélyből élők (43%) pedig átlag feletti. A betegség által napi tevékenységükben akadályozottak körében a torzult hálózati konstelláció átlag feletti arányban fordult elő (36%). A közéleti aktivitást kifejező szavazati hajlandóság vonatkozásában kiderül, hogy a véleménynyilvánítástól tartózkodók körében szintén átlag feletti a torzult hálózatok sűrűsödése (37%).

A demográfiai, strukturális és életkörülmények mentén megjelenő eltérések mellett végül megemlítendő az országok közti különbségek, melyek a korábbiaknál sokkal erősebb összefüggést mutattak. Az alábbi táblázat ezt foglalja össze.

25. táblázat: A hálózati torzulások konzisztenciája és az országok összefüggései

országok (0,4)	torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
Albánia	21,2%	14,3%	64,5%
Belgium	62,5%	22,7%	14,8%
Bulgária	9,1%	30,6%	60,3%
Svájc	86,0%	7,9%	6,1%
Ciprus	35,9%	15,3%	48,9%
Csehország	34,3%	48,0%	17,8%
Németország	71,4%	12,9%	15,7%
Dánia	82,2%	10,8%	6,9%
Észtország	40,6%	36,0%	23,3%
Spanyolország	21,9%	21,0%	57,1%
Finnország	76,2%	18,2%	5,6%
Franciaország	36,6%	37,5%	25,9%
Egyesült Királyság	52,0%	24,8%	23,1%
Magyarország	23,7%	35,4%	41,0%
Írország	44,5%	27,4%	28,1%
Izrael	56,1%	18,2%	25,7%
Izland	62,0%	21,2%	16,8%
Olaszország	23,2%	21,9%	54,9%
Litvánia	24,8%	59,8%	15,4%
Hollandia	73,5%	16,3%	10,2%
Norvégia	83,4%	12,9%	3,7%
Lengyelország	36,4%	23,6%	40,0%
Portugália	11,9%	51,9%	36,2%
Oroszország	14,3%	47,6%	38,1%
Svédország	75,6%	16,3%	8,0%
Szlovénia	31,8%	18,2%	50,0%
Szlovákia	30,4%	31,9%	37,7%
Ukrajna	7,0%	55,0%	38,0%
Koszovó	13,9%	9,8%	76,3%

A vizsgált európai országok négy csoportba rendeződnek. A torzulásmentes hálózatok aránya kiugró Belgium, Svájc, Németország, Dánia, Finnország, Egyesült Királyság, Írország, Izrael, Izland, Hollandia, Norvégia és Svédország esetében. Az inkonzisztens hálózatok aránya kiugró Albánia, Bulgária, Ciprus, Spanyolország, Olaszország, Lengyelország, Szlovénia és Koszovó esetében. A torzult hálózatok aránya kiugró Csehország, Észtország, Franciaország és Litvánia esetében. A torzult és inkonzisztens hálózatok egyidejű átlag feletti mértéke jellemző Magyarország, Portugália, Szlovákia, Oroszország és Ukrajna esetében. Annak ellenére, hogy e különbségek részletekbe menő magyarázatára az egyes országok komplex elemzésének hiányában nincs mód, néhány hasonlóságra mégis rá lehet mutatni, hipotéziseket fogalmazva meg a torzult hálózati konstellációk sűrűsödése és a modernizációs pályák közti kölcsönhatásra vonatkozóan.

A torzulásmentes hálózatok dominanciájával jellemezhető társadalmak közé – Izrael kivételével és Franciaország hiányával – azok a centrumpozícióban lévő országok kerültek be, melyek a nyugat-európai modernizáció sajátos pályáját járták be a második világháború óta. Ennek egyaránt részét képezi a piacgazdaság, a politikai szabadságjogok és a szociális biztonság melletti állami elköteleződés. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az erre alapozott társadalmi integráció következtében olyan mechanizmusok jöttek létre és stabilizálódtak, melyek hatékonyan előzik meg a torzult hálózati konstellációk sűrűsödését. Az inkonzisztens hálózatok aránya azokban az országokban átlag feletti, ahol amellet, hogy vagy hiányoznak ezek a modernizációs mintázatok, vagy valamilyen törés figyelhető meg bennük, egyúttal olyan alternatív hatások is jelen vannak, melyek megakadályozzák a torzult hálózatok koncentrációját. Ezekben a többségükben mediterrán országokban a modernitáshoz köthető integrációs formák megakadásai nem járnak együtt dezintegrációval vagy a modernitással való szembefordulással, ehelyett olyan alternatív integrációs formák stabilizálódnak, melyek részlegesen ellensúlyozni tudják a torzult hálózatok expanzióját. A torzult hálózatok kizárólagos vagy inkonzisztens hálózatokkal kiegészített dominanciája azokban az országokban figyelhető meg, ahol egyrészt a modernitáshoz köthető integrációs formák tekintetében történeti törés figyelhető meg, másrészt nem állnak rendelkezésre olyan mechanizmusok, melyek segítségével ennek negatív következményei mérsékelhetők lennének. Ebből következően a dezintegráció vagy a modernitásból való kiábrándultság válik dominánssá, mely keretek között ugyanakkor nincs mód a torzult hálózati konstellációk koncentrációjának emancipatorikus mechanizmusok segítségével történő csökkentésére.

Ahhoz, hogy pontosabban megérthessük, milyen mechanizmusok képesek egyes társadalmakban megakadályozni a torzulások sűrűsödését, az országok szerinti bontásban is érdemes megvizsgálni a demográfiai, strukturális és életkörülmények mentén megjelenő eltéréseket. Az alábbi táblázat ezeket foglalja össze.³⁵

³⁵ Az egyes dimenziók mentén kialakított háromdimenziós kereszttáblák helyett a táblázatban az európai összefüggésekhez képesti eltérések kerülnek bemutatásra: + jelzi az európai összefüggés reprodukcióját, – a tőle való eltérést, 0 pedig az összefüggés eltűnését. Az országok után zárójelben a hiányzó összefüggések száma található.

26. táblázat: A hálózati torzulások konzisztenciája, valamint a demográfiai, strukturális és életkörülményeket mérő változók összefüggései országok szerinti bontásban

	nem	kor- osztály	település- típus	párkap- csolati státusz	gaz- dasági tőke	kultu- rális tőke	társad- almi tőke	munka- erőpiaci helyzet	egész- ség	szava- zás
Izland (7)	0	0	0	0	–	+	0	0	+	0
Olasz- ország (7)	+	0	0	0	–	0	0	0	+	0
Svájc (5)	+	0	0	0	+	0	+	0	+	+
Dánia (5)	+	0	0	0	+	+	+	0	+	0
Portugália (4)	0	–	+	0	+	–	0	0	+	+
Spanyol- ország (4)	+	0	–	+	+	0	+	0	0	+
Francia- ország (4)	0	+	0	0	0	–	+	+	+	+
Svédország (4)	0	0	0	+	+	+	+	0	+	+
Belgium (3)	0	0	–	+	+	+	+	0	+	–
Finnország (3)	–	–	0	0	+	+	+	0	+	+
Norvégia (3)	+	0	0	+	+	–	+	0	+	+
Ciprus (3)	+	+	0	0	+	–	+	0	+	+
Ukrajna (3)	–	0	0	0	+	+	+	+	+	+
Orosz- ország (3)	0	0	–	0	+	+	+	+	+	+
Szlovénia (3)	+	0	+	0	+	+	+	0	+	+
Izrael (2)	+	–	0	+	+	+	–	0	+	+
Magyar- ország (2)	0	–	–	0	+	+	+	+	+	+
Hollandia (2)	+	+	0	0	+	+	+	–	+	+

	nem	kor- osztály	település- típus	párkap- csolati státusz	gaz- dasági tőke	kultu- rális tőke	társad- almi tőke	munka- erőpiaci helyzet	egész- ség	szava- zás
Koszovó (2)	0	+	+	–	+	+	+	0	+	+
Észtország (2)	–	+	+	0	+	+	+	+	0	+
Szlovákia (2)	+	+	+	0	+	+	+	+	+	0
Bulgária (2)	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+
Albánia (1)	0	+	–	–	–	+	+	+	+	–
Litvánia (1)	+	–	–	0	+	+	+	–	+	+
Egyesült Királyság (1)	0	+	+	+	+	–	+	+	+	+
Lengyel- ország (1)	+	–	0	+	+	+	+	+	+	+
Írország (0)	+	–	+	+	+	–	+	–	+	+
Cseh- ország (0)	+	–	–	+	+	+	+	+	+	+
Német- ország (0)	+	+	–	+	+	+	+	+	+	+

Végigtekintve az európai országokon abból a szempontból, hogy a demográfiai, strukturális és élethelyzet egyéb dimenzióit kifejező változók milyen módon függnek össze a torzult hálózatok koncentrációjával, jelentős különbségeket találunk. A skála egyik végpontján található országokat az jellemzi, hogy – a torzult hálózatok koncentrációjának arányától függetlenül – kevésbé körvonalazhatók olyan pozíciók, melyekben a torzult hálózatok összefüggő mintázatot alkotnak. Minthogy esetükben kevésbé magyarázható demográfiai, strukturális vagy az életmód egyéb dimenziójával az, hogy koncentrálnának-e a torzult hálózatok vagy sem, ezért megállapítható róluk, hogy a torzult hálózatok sűrűsödése nem kapcsolódik hozzá specifikus társadalmi pozíciókhoz. Más szóval, a torzult hálózatok sűrűsödése nem épül rá a társadalmi egyenlőtlenségekre, a struktúrában belüli pozíciótól független. A skála másik végpontján ezzel szemben azok az országok találhatók, ame-

lyekben a torzult hálózatok jól lokalizálhatóak, és ebben az értelemben demográfiailag és strukturálisan meghatározott zárványokat jelölnek ki. Esetükben a hálózati torzulások koncentrációja egyenlőtlenségi kérdés, vagyis társadalmi kizárási mechanizmusok következménye.

Míg a torzult hálózatok koncentrációjának abszolút aránya azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmak mennyire sikeresen alakítottak ki a szenvedés határállapotait kezelő mechanizmusokat, a koncentrált hálózatok társadalmi meghatározottsága e mechanizmusokhoz való hozzáférés szisztematikus gátjait írja le. Ebben az értelemben a két egymástól független dimenzió együttesen fejezi ki, hogy egy-egy társadalmat jellemző modernizációs pálya mennyire valószínűsíti a torzult hálózatok sűrűsödését. Amennyiben ez arányában alacsony, ám bizonyos élethelyzetekben nagy eséllyel fordul elő, az másféleképp ugyan, de ahhoz hasonlóan patológikus konstellációra utal, mint ha arányában magas lenne.

Mindezek alapján az országok négy nagyobb csoportra oszthatóak. Az elsőbe azok tartoznak, ahol rendelkezésre állnak a torzulásokat korrigálni képes mechanizmusok, és a hozzájuk való hozzáférés relatíve kiegyenlített (Svájc, Dánia, Izland és Svédország). A másodikba azok tartoznak, ahol vannak ugyan korrekciós mechanizmusok, ám azokhoz korántsem egyenlő a hozzáférés (Belgium, Finnország, Izrael, Németország, Hollandia, Egyesült Királyság, Norvégia és Írország). A harmadikba azok sorolhatók, ahol kevésbé alakultak ki a torzulások sűrűsödését ellensúlyozó mechanizmusok, ám azokhoz, ami van, szabadon hozzá lehet férni (Spanyolország, Franciaország, Olaszország és Portugália). Végül a negyedik csoportba azok tartoznak, ahol egyrészt kevésbé állnak rendelkezésre korrekciós mechanizmusok, másrészt a létezőkhöz való hozzáférés is egyenlőtlen (Albánia, Ciprus, Lengyelország, Bulgária, Szlovénia, Csehország, Észtország, Litvánia, Koszovó, Szlovákia, Oroszország, Magyarország és Ukrajna). Az első csoportra úgy tekinthetünk, mint a szenvedés határállapotait leghatékonyabban kezelő, és ennyiben emancipatorikus pályát befutó társadalmakra. A negyedik csoport ennek tökéletes ellentétéként írható le, az itt található társadalmak a modernitás patológikus tendenciáit nagyobb arányban váltják valóra. A második és harmadik csoport köztes állapotot fejez ki: vagy a korrekciós mechanizmusok, vagy a hozzájuk való egyenlő hozzáférés hiányára utalva.

A fentiek alapján összességében elmondható, hogy európai szinten a torzult hálózatok sűrűsödését kisebb mértékben magyarázzák demográfiai és strukturális különbségek: ennek esélye a nők, a középkorúak, a városban élők, az egyedülállók, a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével kevésbé ellátottak, a hátrányos munkaerőpiaci pozícióban lévők, az egészségügyi problémákkal küzdők és a politikából kiábrándultak körében magasabb. Ezekhez képest ugyanakkor összehasonlíthatatlanul erősebb hatást gyakorolnak az országok szintjén megragadható modernizációs különbségek. Ezek egyszerre utalnak olyan mechanizmusokra, melyek a koncentrációt csökkentik, és olyanokra, melyek a koncentráció társadalmi eloszlásának egyenlőtlenségeit ellensúlyozzák. Arra a kérdésre, hogy pontosan miben állnak ezek a mechanizmusok, és hogy a modernizáció milyen dinamikájába illeszkednek, csakis az különböző országok közelebbi vizsgálatát magába foglaló összehasonlítás alapján lehetne válaszolni.

Záró megjegyzések

Az elméleti vizsgálódásokat és az empirikus példákat követően érdemes röviden áttekinteni a könyv gondolatmenetét, és felvillantani a lehetséges továbbvezető utakat. Ahogy a bevezetésben is említésre került, a fentiekben bemutatott elemzések elsődleges célja társadalomkritika megújítása. A pszichopatológiák pszichiátriai és pszichológiai leírásai ehhez olyan formán kínálnak eszközöket, hogy a szenvedés stabilizálódott határállapotainak különböző formáit elemzik. E leírásokból kiindulva nyílik lehetőség azoknak a társadalmi előfeltételeknek az azonosítására, melyek a hétköznapi cselekvéshelyzetek szintjén teszik megragadhatóvá a szenvedés határállapotainak stabilizálódási folyamatát. Önmagukban az egyes torzult hálózati konstellációk korántsem implikálják a cselekvési képesség megakadásának különböző mintázatait, de egymáshoz kapcsolódva és kizárólagossá válva valószínűsítik azt.

A pszichopatológiaként leírt állapotok egy kontinuum végpontjai, melyek egy folyamat során – egy torzult hálózati konstellációnak való rövidebb vagy hosszabb kitettség következményeként – stabilizálódhatnak. Ebből a szempontból kulcsfontosságú, hogy a kontinuum többi részére is rálássunk. Szétszálazva a pszicho-diskurzusok által mentális zavarokként leírt állapotok kialakulásának társadalmi komponenseit, megragadhatóvá tehetők azok a torzult hálózatok, melyek dominánssá válva a szenvedés határállapotait stabilizálják. Ezekre a hálózatokra úgy tekinthetünk, mint látens társadalmi patológiákra: maguk nem közvetlen okai a pszichopatológiáknak, sokkal inkább azon szocializációs pálya komponensei, mely révén a cselekvési képesség megakadásai interiorizálódnak. Minthogy ezek a hálózatok külön-külön nem ritkán „funkcionálisnak” minősülnek a hatékonyság szempontjából vagy „normálisnak” a közerkölcsiség szempontjából, így kritikai értelmezésükre a pszichopatológiák kialakulásának folyamatában játszott szerepük révén nyílik lehetőség. Ebben a kontextusban pontosan megragadható, hogy milyen feltételek mellett aktualizálódik a bennük rejlő veszélypotenciál: ha anélkül kapcsolódnak egymáshoz, hogy a torzulásmentes vagy kvázi-terápiás hálózatok is jelen lennének.

A torzult hálózatok koncentrációjának a pszichopatológiák kialakulásához való hozzájárulását elemezve a társadalomkritika és pszichoterápia közti viszony tisztázására is lehetőség nyílik. Abban az értelemben ezek egymás komplementerei, hogy egyazon kontinuum más-más szakaszára fókuszálnak. A szenvedés stabilizált határállapotaiban, ahol a cselekvési képesség megakad, a pszichiátriai, pszichoterápia-perspektíva az illetékes. A szenvedésnek való tartós kitettség tapasztalatainak interiorizálása esetében a hálózati környezet átalakítása a cselekvési képesség megakadása miatt olyan akadályokba ütközhet, melyeket

csak célzott terápiás beavatkozások korrigálhatnak. Ezzel szemben azokban a helyzetekben, ahol a torzult hálózatok nem állnak össze koherens patológikus konstellációvá, és emiatt a szenvedés kevésbé szélsőséges formái jelennek meg, társadalomkritikára és ahhoz kapcsolódó társadalompolitikai intervencióra van szükség. Egyrészt azonosítani kell azokat a hálózati konstellációkat, melyek sűrűsödéseként nagy valószínűséggel a terápiás tekintet számára pszichopatológiaként megmutatkozó állapot alakul ki, másrészt fel kell tárni azokat az okokat, melyek valószínűsítik a sűrűsödést. A kapcsolódó társadalompolitikai intervenció egyrészt a torzult hálózatok arányának általános csökkentésére, másrészt a kvázi-terápiás hálózatok növelésére, harmadrészt a torzulások sűrűsödésének ellensúlyozására irányulhat.

Minthogy a pszichoterápia a szenvedés határállapotaiban, a társadalomkritika pedig a szenvedés kevésbé szélsőséges formájában illetékes, ezért a könyvben bemutatott elemzéseknek nincs közvetlen hatása a pszichoterápia gyakorlatára: az előbbi a megakadt cselekvési képesség újraindítását tűzi ki célul, az utóbbi pedig a torzult konstellációk átstrukturálását és a torzulások koncentrációjának megelőzését. Egyfajta prototerapeutikus gyakorlat szempontjából leginkább a szociális munka kínálkozik kapcsolódási pontként. Azon hálózati konfigurációk, melyek a torzult hálózatok dominanciájával nem jellemezhetők (és ebben az értelemben nem képzik a szenvedés határállapotait), ugyanakkor a torzulásoktól nem mentesek, egyfajta veszélyeztetett állapotra utalnak. Egy olyan konstellációra, amit sem a cselekvő, sem környezete nem minősít konzisztensen patológikusnak, ugyanakkor elemeiben mégis veszélyeztetettnek tekinthető. Ezekben a helyzetekben, melyeket a szenvedés határállapotaiként potenciálja jellemez, a pszichoterápia még indokolatlan, ugyanakkor másfajta intervenció egyáltalán nem az.

Egy ilyenfajta beavatkozásra leginkább egy olyan típusú szociális munka lenne hivatott, ami a cselekvők hálózati dinamikájának teljességét figyelembe veszi, és ez alapján tesz kísérletet a torzult hálózatokat kezelni képes kvázi-terápiás kötések kialakítására. Ennek segítségével tevékenyen csökkenthető annak az esélye, hogy a szenvedés határállapotaiként veszélypotenciálja pszichopatológiák formájában aktualizálódjon. A kritikai hálózatelméleten alapuló szociális munka sok szempontból a már létező „közösségi pszichiátria” komplementerének lenne tekinthető: ahhoz hasonlóan a cselekvési képességük tekintetében veszélyeztetett helyzetben lévőkkel foglalkozik, ugyanakkor a medikalizálást szükségessé tevő fázist megelőzően. Jelen könyv közvetlen folytatásában, a *Válaszok a szenvedésre* című kötetben ebben a szellemben a szociális munka egy olyan formájának megalapozására teszek kísérletet, ami egyszerre vállalkozik a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egyensúlyának helyreállítására, valamint ennek a szolidaritás, az előítéletek és az eldologiasodás kontrollja révén történő stabilizálására.

Az, hogy a terapia gyakorlatába közvetlenül nem építhetők be a hálózati kritikai elmélet tanulságai, nem jelenti azt, hogy a pszicho-diskurzusok ne gondolhatnák végig a saját gyakorlatuk szempontjából a különböző logikák szerint szerveződő preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatok hatásait. Minthogy ebből a perspektívából a pszichopatológiák nem az egyének esszenciális tulajdonságainak tekinthetők, hanem egy a torzult hálózatok által dominált konfiguráció következményének, így kezelésükhöz

is elengedhetetlen a hálózat átfogó átalakítására tett kísérlet. Amennyiben a terápiák ezt figyelmen kívül hagyva egy-egy hálózati szinten és specifikus kapcsolódásokra – például csak a családra vagy az intim kapcsolatokra – fókuszálva járnak el, úgy óhatatlanul megnő a kudarc esélye abban az esetben, ha a komplementer szintekhez vagy kapcsolódásokhoz köthető a probléma.³⁶ Az, hogy a pszichoterápiák e vakfoltok ellenére nem ritkán mégis sikeresek tudnak lenni, azzal magyarázható, hogy új reflexív kötésként potenciálisan megbontják a torzult hálózatok koncentrációját. Amellett, hogy már egy-egy kvázi-terápiás hálózat is olyan kitörési pont lehet, amely kihat a további hálózatokra is, a kapcsolódások szisztematikus társadalomelméleti áttekintése felől potenciálisan célzottabb terápiás gyakorlatok dolgozhatók ki.

Értelemszerűen egy ilyen célkitűzés nem képi a könyv részét. A társadalomkritika megújítására tett kísérlet során sokkal inkább arra törekedtem, hogy a társadalmi patológiák elméletileg megalapozott konstrukciói helyett egy a szenvedés tapasztalatából kiinduló normatív bázist dolgozzak ki, kapcsolódási pontot teremtve a társadalompolitikai intervenciók új formái számára. Ahogy a pszichopatológias határhelyzetek a cselekvési képesség részben társadalmi okokból történő megakadásából fakadó szenvedés szélsőséges formáinak listáját adják ki, úgy a stabilizálódásukért felelős torzult szocializációs pályákat leíró hálózati konfigurációk a szenvedés szélsőséges formáihoz vezető utak térképeként értelmezhetők. Ezek rejtik magukban egy olyan kritikai elmélet lehetőségét, amely a szenvedők fenomenológiai perspektívájára építve dolgozza ki a társadalmi patológiák makroszintű magyarázatát.

Természetesen a bemutatott elemzések nem tekinthetők lezártak sem elméleti, sem pedig empirikus szempontból. Ahogy a kritikai társadalomelméletek újabb és újabb integrációs formákat, a pszicho-diskurzusok pedig a szenvedés újabb formáit tárják fel, úgy nyílik meg az út a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózati modellek bővítésére. Emellett ahogy további empirikus vizsgálódások során a fentiekben kidolgozott modellek tesztelésére sor kerül, úgy nyílik lehetőség pontosításukra is. E kutatási kérdések jelölik ki a jelen könyvben bemutatott vázlat kidolgozásának irányait.

36 Erre jó példa az, amikor a munkahelyi viszonyok torzulása által előidézett panaszokra a terápiás gyakorlat – inadekvát módon – úgy reagál, hogy elirányítja a figyelmet a munkahelyi viszonyok kritikájáról, és az alkalmazkodáshoz kínál fel én-technikákat. Ezáltal ugyanis hallgatólagosan a torzult társas viszonyok fenntartásához járul hozzá, miközben megkérdőjelezhetetlen normatív keretként viszonyul a *status quo*-hoz (FLICK 2006).

Irodalomjegyzék

- ADORNO, Theodore (1973): *Negative Dialectics* (trans. E. B. Ashton). Seabury Press, New York.
- APA (2013): *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5th edition* (DSM 5). American Psychiatric Publishing, Washington DC.
- ARENDT, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- BÁNYAI Borbála (2014): *Intézmények a munkaerőpiaci rehabilitáció területén. Pszichiátriai betegek diagnosztizáltak a munkaerőpiacon*. PhD-értekezés, Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/851/1/Banyai_Borbala.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- BARLOW, David – DURAND, Mark (2009): *Abnormal Psychology: An Integrative Approach* (5th edition). Wadsworth Publishing, Belmont.
- BEIDEL, Deborah – BULIK, Cynthia – STANLEY, Melinda (2012): *Abnormal Psychology* (2nd edition). Pearson, New Jersey.
- BOTTERO, Wendy – CROSSLEY, Nick (2011): Worlds, Fields and Networks: Becker, Bourdieu and the Structures of Social Relations. *Cultural Sociology* (5): 1. 99–119.
- BOURDIEU, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (Berkovits Balázs ford.). Napvilág Kiadó, Budapest.
- BOURDIEU, Pierre et al. (1999): *Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Polity Press, London.
- BOURDIEU, Pierre – WACQUANT, Loïc J. D. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Polity Press, Cambridge.
- BROWN, Timothy – BARLOW, David (2010): *Casebook in Abnormal Psychology* (4th edition). Wadsworth Publishing, Belmont.
- BUDA Béla (1972): A pszichiátriai szociológia. Problématerületek, dilemmák, fejlődési perspektívák az amerikai kutatások tükrében. *Szociológia* 1. 355–380.
- BUGARSZKI Zsolt (2003): A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai betegek ellátásában. *Esély* (15): 1. 67–86.
- BUSFIELD, Joan (2011): *Mental Illness*. Polity Press, Cambridge.
- COCKERHAM, William C. (1989): *Sociology of Mental Disorder*. Prentice Hall, New Jersey.
- COMER, Ronald J. (2010): *Abnormal Psychology* (7th edition). Worth Publishers, New York.

- CORSINI, Raymond – WEDDING, Danny (eds.) (2008): *Current Psychotherapies* (8th edition). Thomson Brooks/Cole, Belmont.
- DAS, Veena – KLEINMAN, Arthur – LOCK, Margaret M. (eds.) (1997): *Social Suffering*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- DEMETROVITS Zsolt (szerk.) (2007): *Az addiktológia alapjai 1*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- De Nooy, Wouter (2003): Fields and network analysis: correspondence analysis and social network analysis in the framework of field theory. *Poetics* (31): 5–6. 305–327.
- ERICKSON, Bonnie H. (1996): Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology* (102): 1. 217–251.
- ESS (2012): *European Social Survey Round 6 Source Questionnaire*. Centre for Comparative Social Surveys, City University, London. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/fieldwork/source/ESS6_source_main_questionnaire.pdf (Letöltés ideje: 2015. 10. 22.)
- FERNEZELY Bori – LÉGMÁN Anna (2003): A skizofrénia társadalmi narratívái. *Esély* (15): 6. 39–57.
- FLICK, Sabine (2016): Treating social suffering? Work-related suffering and its psychotherapeutic re/interpretation. *Distinktion: Journal of Social Theory* (17): 2. 149–173.
- FOUCAULT, Michel (1999): *A szexualitás története. A tudás akarása* (Ádám Péter ford.). Atlantisz Kiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel (2004): *A bolondság története*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- FUCHS, Stephan (2001): *Against Essentialism: A Theory of Culture and Society*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- FUHSE, Jan A. (2015a): Networks from communication. *European Journal of Social Theory* (18): 1. 39–59.
- FUHSE, Jan A. (2015b): Theorizing social networks: relational sociology of and around Harrison White. *International Review of Sociology* (25): 1. 15–44.
- GARCELON, Marc (2010): The Missing Key: Institutions, Networks, and the Project of Neoclassical Sociology. *Sociological Theory* (28): 3. 326–353.
- GIDDENS, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge.
- GODART, Frédéric C. – WHITE, Harrison (2010): Switchings under uncertainty: the coming and becoming of meanings. *Poetics* (38): 6. 567–586.
- GOFFMAN, Erving (1974): *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Penguin Books, Harmondsworth.
- HABERMAS, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika* (Felkai Gábor ford. és szerk.). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- HABERMAS, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek* (Weiss János ford.). Jelenkor, Pécs.
- HABERMAS, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.

- HARANGOZÓ Judit – TRINGER László – GORDOS Erika – KRISTÓF Róbert – WERRING Róbert – SLEZÁK Adrienne – LŐRINTZ ZSUZSA – VARGA Attila – BULYÁKI Tünde (2001): Paradigmaváltás a pszichiátriában. *Lege Artis Medicinae: Orvostudományi továbbképző folyóirat* (11): 8–9. 573–586.
- HARRISON, Daniel M. (2001): *Theory, Networks, and Social Domination: A Critical Exploration of Harrison C. White*. Ph.D. Dissertation, Florida State University, Department of Sociology. <http://dharrison.lander.edu/theory-networks--social-domination-a-critical-exploration-of-harrison-c-white.html> (Letöltés ideje: 2014. 10. 22.)
- HONNETH, Axel (2013): *Harc az elismerésért* (Weiss János ford.). L'Harmattan, Budapest.
- KIRSCHBAUM, Charles (2012): *Fields and Social Networks: Comparable Metaphors of Social Space? Insper Working Paper*. http://www.academia.edu/3023070/Fields_and_Social_Networks_Comparable_Metaphors_of_Social_Space (Letöltés ideje: 2014. 10. 22.)
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó identitástörténetek*. Múlt és Jövő, Budapest.
- LAING, Ronald D. (1990): *Bölcsek, balgák, bolondok*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- LASH, Scott (1999): *Another Modernity. A Different Rationality*. Blackwell, Oxford.
- LASH, Scott (2002): *Critique of Information*. Sage, London.
- LATOUR, Bruno (2005): *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press, Oxford.
- LÉGMÁN Anna (2011): *Az örület és az örültek helye a társadalomban*. PhD-értekezés, PTE Irodalom és Kultúratudományi Doktori Iskola. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14758/legman-anna-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- LÉVINAS, Emmanuel (1988): Useless suffering. In: Robert BERNASCONI – David WOOD (eds.): *The Provocation of Levinas: Rethinking the Other*. Routledge, London. 156–168.
- MISCHE, Ann (2003): Cross-Talk in Movements: Rethinking the Culture-Network Link. In: Mario DIANI – Doug McADAM (eds.): *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford University Press, Oxford. 258–280.
- MISCHE, Ann (2008): *Partisan Publics: Communication and Contention across Brazilian Youth Activist Networks*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- MISCHE, Ann – WHITEY, Harrison (1998): Between Conversation and Situation: Public Switching Dynamics Across Network-Domains. *Social Research* (65): 3. 295–324.
- OLTMANS, Thomas F. – MARTIN, Michele T. – NEALE, John M. – DAVISON, Gerard C. (2012): *Case Studies in Abnormal Psychology – 9th Edition*. Wiley, New Jersey.
- PARSONS, Talcott – SHILS, Edward (1951): *Toward a general theory of action*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- PIKÓ Bettina (2002): Adalékok a mentális zavarok kritikai szociológiájához. *Szociológiai Szemle* (11): 2. 99–113.
- RÁCZ József – TAKÁCS Ádám (szerk.) (2006): *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából*. L'Harmattan – ELTE-TáTK, Budapest.
- RADLOFF, Lenore Sawyer (1977): The CES-D scale: a self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement* (1): 3. 385–401.

- RENAULT, Emmanuel (2010): A Critical Theory of Social Suffering. *Critical Horizons* (11): 2. 221–241.
- ROGERS, Anne – PILGRIM, David (2014): *A Sociology of Mental Health and Illness*. McGraw-Hill Open University Press, Maidenhead.
- ROSE, Nikolas S. (1999): *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. Free Association Books, London.
- ROSENTHAL, Gabriele – FISCHER-ROSENTHAL, Wolfram (2004): The analysis of narrative-biographical interviews. In: FLICK, Uwe – VON KARDORFF, Ernst – STEINKE, Ines (eds): *A Companion to Qualitative Research*. Sage Publications, London.
- SEELEY, J. Lotus (2014): Harrison White as (Not Quite) Poststructuralist. *Sociological Theory* (32): 1. 27–42.
- SHARF, Richard S. (2012): *Theories of Psychotherapy and Counseling. Concepts and Cases*. (5th edition) Brooks/Cole, Belmont.
- STEIN, Leonard – SANTOS, Alberto (1998): *Assertive Community Treatment of Persons with Severe Mental Illness*. Norton and Co., New York–London.
- SIK Domonkos (2012): *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlat*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIK Domonkos (2015a): *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIK Domonkos (2015b): Társadalmi patológia és pszichopatológia. *socio.hu* (4): 3. 197–222.
- SIK Domonkos (2016a): Szerfüggőség kritikai hálózati elméleti perspektívából. *Esély* (27): 4. 83–119.
- SIK Domonkos (2016b): A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu* (6): 4. 1–25.
- SIK Domonkos (2017): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* (6): 1. 94–113.
- SZASZ, Thomas (2002): *Az elmebetegség mítosza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WAKEFIELD, Jerome C. (1992): Disorder as harmful dysfunction: A conceptual critique of DSM-III-R's definition of mental disorder. *Psychological Review* (99): 2. 232–247.
- WHITE, Harrison C. (2008): *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- WHITE, Harrison – FUHSE, Jan – THIEMANN, Matthias – BUCHHOLZ, Larissa (2007): Networks and Meaning: Styles and Switchings. *Soziale Systeme* (13): 1–2. 543–555.
- WILKINSON, Ian (2005): *Suffering: A sociological introduction*. Polity Press, London.

Noha a kritikai elméletek célja a társadalmi okokra visszavezethető szenvedés feltárása, annak határállapotai sokáig nem váltak önálló elemzés tárgyává. A társadalmi szenvedés mibenlétének és hatásának jellemzése ugyanis sok szempontból kivezet a társadalomtudományok területéről: olyan tapasztalatokra utal, melyeknek a fizikai fájdalom és a lelki megpróbáltatások egyaránt szerves részét képezik, miközben nyelvi kifejezhetőségük korlátozott.

A szenvedés empirikus formáival azok a terápiás gyakorlatok kerülnek közvetlen kapcsolatba, amelyek csökkentésükre vagy megszüntetésükre irányulnak. A kritikai elméletek és a pszichotudományok közti viszony azonban kölcsönösen távolságtartó: az előbbiek leginkább a társadalmi különbségeket „naturalizáló” hatalmi komplexum részeként tekintenek az utóbbiakra, azok pedig magyarázataikban hajlamosak alábecsülni a társadalmi komponensek jelentőségét.

A könyv arra tesz kísérletet, hogy e távolságot áthidalva a kritikai elméletek számára hasznosítsa a mentális zavarok pszichotudományokban kidolgozott leírásait. Az olyan tünetegyüttesekre, mint a depresszió, a generalizált szorongás vagy szerfüggőség, a társadalmi szenvedés határállapotaiként tekint. Ebből kiindulva pedig arra a kérdésre keres választ, hogy az olyan különböző integrációs logikákon alapuló társulások, mint a mezők (Bourdieu), a kommunikatív cselekvési (Habermas) vagy éppen az elismerési hálózatok (Honneth) torzulásai miként járulhatnak hozzá ezen határállapotok létrejöttéhez.

ISBN 978-963-284-957-7

9 789632 849577